

**В. А. ГРИНЕВИЧ,
В. М. ДАНИЛЕНКО,
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
О. Є. ЛИСЕНКО**

УКРАЇНА І РОСІЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

**РАДЯНСЬКИЙ
ПРОЕКТ
ДЛЯ УКРАЇНИ**

ЗМІСТ

- Кульчицький С.В. - Національний вимір радянської державності // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 7
- Кульчицький С.В. - Україна і Росія в Союзі РСР // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 21
- Кульчицький С.В. - Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 40
- Кульчицький С.В. - Гамівна сорочка колгоспу на українському хліборобі // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 64
- Кульчицький С.В. - Національна політика Кремля в Україні // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 105
- Кульчицький С.В. - Джерела і примітки // І.НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917-1938) . . . 117
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Українці і росіяни в ієрархічній піраміді "дружби народів" //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 123
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Анексія та інкорпорація Західної України Радянським Союзом 1939—1941 рр.: етнополітичний аспект //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 144
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Роль етнічного чинника в міжконфесійних стосунках в Західній Україні напередодні німецько-радянської війни //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 165
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Українсько-російський фактор у політиці ОУН 1939—1941 рр.//І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 179
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Українці та Червона армія //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 184
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - У боях проти спільного ворога //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 202
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Радянський рух опору па окупованій території України //І. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 216
- Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Націоналістичний НЕП: російський фактор

у воєнній політиці Сталіна 1941 — 1945 рр. //П. ВИПРОБУВАННЯ:
ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 226

Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - У пошуках українського радянського
патріотизму //П. ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 238

Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Політика гітлерівського й сталінського
режимів щодо українських національних церков //П. ВИПРОБУВАННЯ:
ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 282

Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Український самостійницький рух в роки
німецько-радянської війни. 1941 —1945 рр. //П. ВИПРОБУВАННЯ:
ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 307

Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Сталінська "національна реформа" воєнної
доби як модель ефемерного державного статусу радянських республік //П.
ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 334

Лисенко О.Є., Гриневич В.А. - Джерела і примітки //П.
ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ . . . 359

Даниленко В.П. - Ідеологія 300-річчя "возз'єднання"// Ш. В АПОГЕЇ
"ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 397

Даниленко В.П. - Інтернаціоналізація економіки // Ш. В АПОГЕЇ
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ . . . 417

Даниленко В.П. - Соціально-демографічне "розщеплення" // Ш. В
АПОГЕЇ "ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 432

Даниленко В.П. - Міф про "нову історичну спільність" // Ш. В АПОГЕЇ
"ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 448

Даниленко В.П. - Провінціалізація української культури // Ш. В АПОГЕЇ
"ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 470

Даниленко В.П. - Наростання опору денационалізації // Ш. В АПОГЕЇ
"ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 495

Даниленко В.П. - Джерела і примітки // Ш. В АПОГЕЇ "ВОЗЗ'ЄДНАННЯ" . . . 523

НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ (1917—1938)

Національний вимір радянської державності

Гострота соціально-класового протистояння, яка була завжди властива Російській імперії і тільки поглибилася після поразки революції 1905—1907 рр., у 1914—1917 рр. наклалася на деструктивний вплив світової війни. У революційних подіях 1917 р. цей вплив проявився у двох площинах: по-перше, в обуренні народних “низів” зубожінням, викликаним війною, та в їх небажанні воювати за імперіалістичні цілі “верхів”; по-друге, світова війна вперше організувала завжди розпорошені селянські маси у великі солдатські колективи й дала їм у руки зброю. Так з’явилися ради солдатських і робітничих депутатів — класові організації народних низів, які бачили смисл існування в ліквідації великих власників — поміщиків та буржуазії. З перших днів революції ради показали свою міць: самодержавний режим царя був зметений завдяки їх зусиллям за кілька днів.

Безкомпромісність і екстремізм рад загрожували країні громадянською війною, втратою обороноздатності армії, анархією і хаосом. В цій ситуації склався протиприродний союз ліберальної і революційної демократії. Скликання Установчих зборів було єдиним спільним знаменником у програмах політичних партій обох демократій. Протилежність усіх інших цілей паралізувала зусилля утвореного ними уряду щодо закладення основ державності, побудованої на засадах парламентаризму.

Ради були стихійним породженням революції і самі по собі не могли діяти координовано. Координація їх дій забезпечувалася політичними партіями. Поки партії меншовиків та есерів контролювали ради, революційний процес розвивався за демократичним сценарієм. З приїздом у Росію вождя більшовиків В. Леніна почав народжуватися інший варіант розвитку подій.

Становище, яке склалося в Росії після повалення самодержавства, В. Ленін характеризував як “двовладдя”, тобто переплетення влади буржуазії (фактично ж — коаліції ліберальної і революційної демократії) і революційних мас (рад робітничих і солдатських депутатів). Але тільки більшовики ставилися до рад як до органів влади. Партії соціал-демократів (меншовиків) та есерів, які в перші місяці революції

мали в радах визначальний вплив, розглядали їх як тимчасові громадські організації революційної доби.

У "Квітневих тезах", з якими В. Ленін приїхав з еміграції, пропонувалося побудувати не парламентську, а радянську республіку. Висуваючи гасло "Вся влада — радам!", вождь більшовиків був переконаний, що більшовики витіснять з рад меншовиків та есерів, завоюють у них більшість і з їх допомогою встановлять у країні свою диктатуру.

Переконаність Леніна ґрунтувалася на тверезому розрахунку. Більшовики перетворили на власні гасла радянські вимоги — виведення країни з імперіалістичної війни, зрівняльний поділ поміщицької землі та реманенту між селянами, передачу заводів і фабрик робітничим колективам. Не дивно, що популярність цієї партії зростала і в радах, і в масах.

Природу влади, яку вождь більшовиків бажав нав'язати суспільству, він визначав цілком відверто: "Така влада, — писав Ленін у квітні 1917 р., — є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство"¹. Спираючись на ради, більшовики встановили таку диктатуру в листопаді 1917 р. З розгоном Установчих зборів у січні 1918 р. революція остаточно згасла. Зміцнившись при владі, більшовики з весни 1918 р. розпочали реалізацію своєї власної програми соціально-економічних перетворень, яка не мала нічого спільного з інтересами будь-яких суспільних верств, у тому числі й тих, хто підтримував ради. За масштабами й глибиною комуністичні перетворення ленінської партії не йшли у порівняння з будь-якими знаними людству революціями, але за формою і методами реалізації були типовою для Росії з петровських часів "реформою зверху".

Після встановлення однопартійної диктатури більшовики "приватизували" революцію: всі політичні сили й організації, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними. Для боротьби з ними партія Леніна створила 20 грудня 1917 р. Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем.

У Російській революції ради робітничих і солдатських депутатів уособлювали деструктивне й антидержавне начало. Чи можна твердити, що в розпочатій більшовиками комуністичній революції вони почали ефективно виконувати роль органів державної влади?

Справа в тому, що під жахливим пресингом чекістів від рад залишилася одна оболонка. Робітничі й солдатські колективи позбулися можливості щоденно міняти своїх депутатів у радах: меншовика — на есера, есера — на більшовика, більшовика — на меншовика тощо. Дуже швидко услід за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Тепер колективи повинні були дисципліновано голосува-

ти за тих кандидатів у депутати, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Однією з найбільш відповідальних функцій партійних комітетів усіх рівнів до Центрального включно майже на весь період існування Комуністичної партії (аж до конституційної реформи М. Горбачова) стало так зване “радянське будівництво”, тобто створення радянських органів влади з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партія взяла обмежену кількість державних функцій. Левова пайка управлінської роботи покладалася на виконкомі рад. “Виконавчим комітетом” найвищого рівня став радянський уряд — Рада народних комісарів на чолі з В. Леніним. Отже, радянську владу не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася справжня влада — диктатура партії більшовиків. Ради справді стали всепроникною владою, але нерозривно зрощеною з організаційною структурою Комуністичної партії. Саме ради надавали РКП(б) статус державної партії. Під радянською владою слід розуміти диктатуру двоєдиної політичної системи “РКП(б) — ради”.

Радянська влада базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Безпосередня пов’язаність рад з населенням давала можливість піднімати мільйони людей на реалізацію завдань, які керівники партії вважали пріоритетними. Ради всіх рівнів, у яких працювали десятки й сотні тисяч депутатів, стали ефективним “передавальним пасом” від керівників державної партії до всього населення. Без організаційних та ідеологічних зв’язків з народними масами більшовики були б неспроможні перебудувати найглибші основи повсякденного життя у відповідності з настановами своєї партійної програми. Розмежування владних повноважень в тандемі “РКП(б) — ради” було досить своєрідним і по-своєму досконалим. VIII з’їзд РКП(б) у березні 1919 р. вказував: “Змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати, особливо у військовій справі. Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх”².

Партійний апарат зберігав всю повноту політичної влади, але не брав на себе відповідальності за поточні справи. Радянський апарат позбавлявся політичного впливу, але наділявся повним обсягом владних повноважень. Можливі неузгодження між двома апаратами попереджувалися простим способом: відповідальні посади в радянських установах заміщувалися тільки членами державної партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

Глибоке укорінення радянської влади в народній товщі мало свої переваги. В народі знаходилося багато самородків, які за інших по-

літичних умов залишалися б незадіяними. Та одночасно тандем “РКП(б) — ради” сприяв висуванню фахово й морально не підготовлених до виконання владних функцій керівників.

Небезпечною рисою двоєдиної політичної системи була концентрація влади на вищих щаблях ієрархічно будованого державного управління. Ленінське гасло про простих людей, покликаних через ради керувати державою, було популістським. У кожній управлінській ланці всім управляли малокомпетентні, хоч самовпевнені, люди з маузером, які керувалися не законами, а “революційною законністю”, тобто партійними інструкціями або власними уявленнями про добро і зло.

Узагальнюючу характеристику радянської влади в динаміці її розвитку дав один з керівників РКП(б) Г. Зінов’єв у виступі на Всеукраїнській партконференції в листопаді 1920 р. Він почав з переваг, які завжди висувалися пропагандистами на перший план: “Ради — це дуже цінна й найкраща форма управління, що веде до найширшого самоуправління, оскільки є свіжий приплив живих сил, і, як висловився тов. Ленін, кожна куховарка зможе брати участь в управлінні державою”. Та після цих обов’язкових компліментів Зінов’єв із жалем відзначив: “Ради зморщилися, згорнулися, і на їх місце став один виконком, а потім — його верхівка — п’ятірка, місцями трійка або навіть один”³.

Подібний хід подій був закономірним. Більшовицька партія являла собою, за визначенням В. Леніна, партію нового типу. В основу її побудови, так само як в основу рад і всіх інших підконтрольних РКП(б) організацій, покладалася принцип “демократичного централізму”. Це сполучення слів протилежного значення означало абсолютне підпорядкування нижчих ланок вищим з тим, щоб забезпечити цілковитий контроль більш високих у партійній ієрархії керівників за тими, хто займав підпорядковане становище.

Як всі інші політичні партії Росії, більшовики були прибічниками унітарної держави. Вони підтримали державотворчі зусилля гноблених царизмом народів лише тоді, коли готувалися до захоплення влади. Висунуте влітку 1917 р. гасло про побудову колишньої імперії у вигляді федерації вільних народів було популістським і не відбивало дійсної позиції більшовиків у національному питанні. Здійснюючи в цей час внутрішнє районування своєї партії, більшовики утворювали власні регіональні організації без урахування етнічних кордонів. Зокрема, з липня 1917 р. в Україні почали функціонувати два обласних партійних об’єднання — Донецько-Криворізької області й Південно-Західного краю. Перше з них додатково включало більшовицькі організації Харківської губернії, а друге — Чернігівщини, Полтавщини й Херсонщини.

Двоєдиність радянської політичної системи не знайшла конституційного відображення. Перші радянські конституції регламентува-

ли діяльність рад, але жодним словом не згадували про існування державної партії. За цих умов симбіоз партійної диктатури з владою радянських органів давав більшовикам можливість будувати державу в будь-яких організаційних формах. Видимі конструкції влади не мали особливого значення, бо за ними ховалася диктатура жорстко централізованої партії. Ця особливість політичної системи була використана більшовиками для відновлення контролю над територіями колишньої імперії. Так виник феномен національної радянської державності. Після встановлення контролю над втраченими Росією національними окраїнами імперії в них можна було проголошувати цілком незалежні на папері радянські республіки. Головним полігоном у відпрацюванні такої технології побудови централізованої держави стала Україна.

Українська радянська державність спочатку розглядалася як суто тактичний захід, розрахований тільки на період боротьби з Центральною Радою. Керівники радянської Росії вважали незручним посилати своїх червоногвардійців у військовий похід на Київ після широко оголошених заяв про право народів на самовизначення аж до відокремлення. У них ще не було під час приходу до влади певних планів створення в Україні “незалежної” радянської республіки, але вони розуміли, що потрібно створювати яку-небудь обласну автономію. Ще на конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. було заявлено, що партія, безумовно, визнає право народів на самовизначення, а народи, які залишаться у складі Росії, користуватимуться широкою обласною автономією.

Зіставлення заяв і дій більшовиків після приходу до влади, тобто в другій половині листопада — першій половині грудня 1917 р., дає можливість відділити пропагандистські декларації, які ніхто не збирався виконувати, від реальних дій, пов’язаних з ідеологічним обґрунтуванням вторгнення в Україну.

15(2) листопада Раднарком оголосив Декларацію народів Росії, яка складалася з чотирьох пунктів:

рівність і суверенність народів Росії;

право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави;

скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень;

вільний розвиток національних меншостей і етнографічних груп, які населяють територію Росії⁴.

Для партії, що виросла й зміцніла на популізмі, ця декларація робила неможливим організацію вторгнень на територію сусідніх з радянською Росією держав, які утворилися після розпаду імперії. Такі вторгнення треба було ідеологічно обґрунтувати як “тріумфальну ходу Радянської влади”.

Ідею подав керівник Київського комітету РСДРП(б) Г. П’ятаков. Під його впливом спільне засідання київських рад робітничих і сол-

датських депутатів з участю представників від більшовизованих військових частин, фабзавкомів та профспілок, яке 17 листопада розглянуло питання про крайову раду в Україні, вирішило, що такою владою має бути Центральна Рада, реорганізована на Всеукраїнському з'їзді рад. Незабаром цю ідею схвалили Катеринославська, Одеська і Полтавська більшовицькі організації⁵.

Поки Центральна Рада готувала вибори до Українських установчих зборів на основі загального, рівного й пропорційного виборчого права з таємним голосуванням, більшовицькі партійні комітети взялися за підготовку з'їзду тих рад робітничих і солдатських депутатів, які знаходилися під їхнім контролем, щоб проголосити в Україні радянську владу. Повторювалася технологія захоплення влади в Петрограді, коли більшовики узурпували у есеро-меншовицького ВЦВК, обраного I Всеросійським з'їздом рад, право скликання II з'їзду рад і визначили той склад його учасників, який їх задовольняв.

30 листопада в розмові по прямому дроту з наркомом у справах національностей Й. Сталіним представник обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю С. Бакинський повідомив Раднарком про здійснювану обкомом підготовку обласного з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою розв'язання питання про владу. Сталін схвалив ідею з'їзду, про яку дізнався від П'ятакова, який перебував у Петрограді, й додав: "Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін."⁶

Ідентифікація більшовиків за місцем їх проживання свідчила, що Раднарком готовий був погодитись на заявлені Центральною Радою кордони України у складі дев'яти губерній. Як відомо, Тимчасовий уряд погоджувався вважати Україною тільки державу гетьмана Б. Хмельницького у складі трьох губерній — Правобережжя, Полтавської і Чернігівської. Але саме в Катеринославській, Харківській і Херсонській губерніях мережа рад була найбільш розвинутою. Без цих губерній не доводилося розраховувати на те, що Всеукраїнський з'їзд рад підтримає більшовицькі резолюції.

Сталін навіть у цій розмові з Бакинським висловлював обурення "анексіоністською" політикою Центральної Ради, яка встановила свій контроль над Катеринославською, Харківською, Херсонською губерніями і материковою Таврією⁷. Отже, точка зору більшовиків на кордони України була такою ж, як у партій, що утворювали Тимчасовий уряд. Але прагматизм переміг, і без будь-яких офіційних заяв Раднарком визнав кордони майбутньої радянської України такими, якими їх бачила Центральна Рада.

Певний лібералізм у питанні про кордони свідчив про те, що більшовики не надавали особливого значення державотворенню по ра-

дянській лінії — для них ця лінія була другорядною. Інша річ — будова носія диктатури, державної партії. Тут не могло бути й мови про створення окремих від більшовицької партії комуністичних організацій або навіть яких-небудь автономних частин, прямо не підпорядкованих залізному принципу “демократичного централізму”.

24 листопада 1917 р. обласний партійний комітет Південно-Західного краю поінформував ЦК РСДРП(б) про план скликання обласного з’їзду й запросив відповідних санкцій та директив. У відповідь Я. Свердлов підтримав пропозицію про створення в Україні єдиного партійного центру, але підкреслив, що скликання крайового з’їзду або конференції слід розглядати як звичайний обласний з’їзд. Ні за яких обставин, зазначив він, мова не може йти про створення поза РСДРП(б) “особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала”⁸. Диктатура не могла роздвоюватися.

Конференція, яка працювала 16—18 грудня 1917 р. за участі Г. Зінов’єва, створила обласну організацію під назвою “РСДРП(б) — Соціал-демократія України”. На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка відбулася 18—19 грудня в Харкові, питання про утворення українського партійного центру не виникло.

Не покладаючись тільки на ради, багато з яких в Україні контролювалися меншовиками та есерами, ЦК РСДРП(б) дав розпорядження червоногвардійцям перейти у наступ проти військ Центральної Ради. 25(12) грудня 1917 р. у зайнятому червоногвардійцями Харкові було проголошено владу рад.

Створюючи паралельну Центральній Раді форму національної державності, більшовики залишили за нею стару назву — Українська Народна Республіка. Перший радянський уряд України вони назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом, як у Петрограді. Схожість з назвою уряду ЦР (Генеральний секретаріат) теж була не випадковою.

Мімікрія пояснювалася просто. Не бажаючи лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, більшовики прагнули довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в “буржуазному”, а в робітничо-селянському вигляді. Перший радянський уряд назвали робітничо-селянським, хоч делегати від селян на “Всеукраїнському” з’їзді в Харкові були практично відсутні. До уряду увійшли в основному діячі більшовицької партії, які народилися або працювали в Україні.

Після утворення Харківського радянського центру Раднарком здобув можливість воювати з Центральною Радою з-за його спину. Через місяць після утворення радянської УНР більшовики захопили Київ, а до кінця січня під їх контролем опинилася вся Україна.

З утворенням харківського радянського центру були зроблені практичні кроки й до організації республіканського компартійного центру. У квітні 1918 р. на нараді в Таганрозі цього зробити не вдалося. М. Скрипник запропонував створити самостійну комуністичну партію України, яка мала увійти в Комінтерн на рівних з РКП(б) правах. Але була прийнята тільки запропонована ним назва партійної організації, що виглядала як назва самостійної партії — Комуністична партія (більшовиків) України, КП(б)У. Фактично КП(б)У була утворена на з'їзді в Москві у липні 1918 р. Московський з'їзд реалізував протилежну пропозицію, висловлену на Таганрозькій нараді Е. Квірінгом: утворити партію як обласну організацію РКП(б) з цілковитим підпорядкуванням Центральному комітету і з'їздам РКП(б). У резолюції I з'їзду КП(б)У ставилося завдання “боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки”⁹. Зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово — федеративна.

У листопаді 1918 р. капітуляція Німеччини зробила нечинним Брестський мирний договір, і ЦК РКП(б) негайно утворив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. Діючий з липня партійний центр був доповнений радянським, хоч сама радянська Україна ще не існувала. Причини такого поспіху вичерпно пояснюються у листі В. Леніна головному І. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.:

“З просуванням наших військ на захід і в Україну утворюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів”¹⁰.

Більшовики розуміли безперспективність силового розв'язання проблем, пов'язаних з національно-визвольним рухом пригноблених народів колишньої імперії. Вони не бажали виглядати окупантами. На відміну від своїх головних противників у громадянській війні, які прагнули відновити дореволюційний губернський поділ, більшовики висловлювали готовність декларувати навіть незалежність нових держав, але ці держави повинні були стати радянськими. Росія брала на себе турботу створювати такі держави, посилаючи у відповідні регіони свої війська і загони чекістів. Ленін в даному разі просто використовував особливості створеного ним політичного устрою, які давали змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом

сукупності незалежних республік. Білогвардійські генерали були позбавлені такої можливості.

І все-таки для радянської влади така політика становила певний ризик. Незважаючи на партійну диктатуру, яка сталевими обручами скріплювала в єдине ціле “незалежні” республіки, влада радянських органів була такою ж реальною, як більшовицька диктатура. Саме реальність влади й створювала у населення національних окраїн колишньої імперії ілюзію власної державності.

Партія більшовиків не приховувала тимчасовості подібної національної політики. У березні 1919 р. VIII з’їзд РКП(б) прийняв нову партійну програму, в якій проголошувалося: “Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об’єднання держав, організованих за радянським типом”¹¹. Державність у національних республіках будувалася з однією перспективою — щоб зникнути. Вважалося, хоч не оголошувалося, що вона потрібна тільки на період, поки триває війна. Після війни про це заговорили вголос.

У першій половині 1919 р. Україна, за винятком невеликої території на Правобережжі, знову перейшла під контроль радянської Росії. 6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від визнаної більшовиками назви держави — Українська Народна Республіка. Необхідність у маскуванні відпала, і нова назва встановлювалася за аналогією з радянською Росією — Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Радянська державність уперше стала функціонувати безпосередньо в Україні обома своїми гілками — компартійним і радянським центрами.

9 січня 1919 р. уряд було перетворено на постійний. В. Затонський запропонував знову назвати його Народним секретаріатом¹². Але в цьому більше не було потреби, і відділи уряду назвали за російським взірцем — народними комісаріатами, а сам уряд — Радою народних комісарів.

Радянська влада створювалася в Україні “з голови”. 13 лютого уряд затвердив такі норми представництва на III Всеукраїнський з’їзд рад: кожна сільська волость мала право надіслати лише одного делегата (населення волостей становило від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських містечках на з’їзд надсилали одного делегата від 10 тис. осіб. Полк або окрема частина Червоної армії надсилали теж одного делегата (менше тисячі осіб)¹³. За Конституцією РСФРР робітники мали п’ятикратну перевагу над селянами у нормах представництва. А в Україні вони несподівано опинилися разом з селянами в однаково безправному становищі порівняно з червоноармійцями. Українські робітники й селяни були місцеві, а червоноармійці — в основному прийшли, тобто вони жодною мірою не пов’язувалися з національно-визвольним рухом.

Про хід виборчої кампанії, яка завершилася скликанням III Всеукраїнського з'їзду рад, дає яскраве уявлення лист одного з активних діячів партії українських лівих есерів М. Полоза, адресований Й. Сталіну: “Вирішено створити “комуністичний” з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері воєнного терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у нас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників”¹⁴.

М. Полоз висловлював побоювання, що після остаточного відновлення радянської влади відбудеться злиття України з Росією. Ці побоювання поділялися всією українською інтелігенцією і були небезпідставними. Під час повторного завоювання України Раднарком РСФРР почав розбудовувати власні структури у “самостійній” республіці. Це ставило під знак запитання доцільність існування уряду УСРР.

Дії центральних відомств радянської Росії на території України не були самодіяльністю. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., під якою стоять підписи В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестинського: “Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий”¹⁵.

Українське слово “самостійність” давно увійшло в російську мову і завжди використовувалося з негативним відтінком для означення небезпечних і анархічних настроїв або дій. Зміст однієї з перших постанов політбюро ЦК (воно було утворене 25 березня 1919 р.) підтверджує, що керівництво РКП(б) розглядало незалежність України та інших національних республік як тимчасове явище.

Згадувану у постанові “найсуворішу директиву відповідним органам управління” треба було реалізувати у вигляді рішення радянських органів влади. ЦК РКП(б) звернувся з відповідним дорученням

до партійного центру УСРР. У протоколі політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р. це доручення формулювалося таким чином: “Запропонувати ЦК КПУ поставити на своє обговорення питання про те, за яких умов, коли і в якій формі може бути проведене злиття України з радянською Росією”¹⁶.

Пленум ЦК КП(б)У 27 травня розглянув питання про воєнно-економічний союз і ухвалив об’єднати військове командування і раднаргоспи (фактично вже об’єднані), залізниця, фінанси й управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання “Про воєнно-економічний союз з Україною”. Було вирішено провести через ЦВК постанову про об’єднання вказаних сфер управління і затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що наркоми РСФРР ставали союзними наркомами, а наркоми України — їхніми обласними уповноваженими¹⁷.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет, який увійшов в історію під неточною назвою декрету про “воєнно-політичний союз” України і Росії. Керівництво п’ятьма галузями зосереджувалося в московських колегіях. 14 червня ЦВК рад України підтвердив чинність декрету в республіці й запропонував урядовим установам негайно здійснити його. Назва посади “нарком УСРР” залишалася за головами усіх об’єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркомів Росії. Скасування ключових наркоматів зруйнувало б фасад державності, збудованої в УСРР.

Тим часом у вищому російському керівництві уже визрівала думка: навіщо прикидатися, коли національно-визвольний рух в Україні пішов на спад? У бесіді з кореспондентом газети “Правда”, опублікованої 24 травня 1919 р., Л. Каменев вказав, що не можна обмежуватися об’єднанням основних галузей. “Взагалі треба злити Україну з Росією”, — заявив він.

Влітку 1919 р. радянська Україна загинула під ударами антирадянських селянських повстань і заворушень у переважно селянській Червоній армії, підкріплених денікінським наступом. Саме тоді ВЦВК створив комісію на чолі з Л. Каменєвим, перед якою було поставлене завдання опрацювати рекомендації щодо “постійних і тимчасових форм об’єднання РСФРР та інших радянських республік”¹⁸. Формулювання завдання не виправдало сподівань тих у більшовицькому керівництві, хто вважав необхідним повернутися до до революційного адміністративно-територіального поділу: тільки губернії, жодних республік! Йшлося тепер про те, щоб перетворити незалежні національні республіки на автономні республіки Російської Федерації. Та голова уряду фактично вже не існуючої УСРР Х. Раковський відкинув висловлену Каменєвим пропозицію автономізувати республіки. В ситуації, коли становище на фронтах постійно погіршувалося, комісія Каменєва припинила існування.

Поразка білогвардійських армій восени 1919 р. знову дозволила Москві поширювати радянську владу на територію України. Більшовики могли пропонувати її населенню радянську державність, причому на перших порах — без зайвого контролю і втручання з боку Кремля. Одночасно червона Росія була гарантом найбільш радикального для селян способу розв'язання аграрного питання — “чорного переділу”. Антирадянські повстання, які спалахнули в Україні, коли радянська влада зробила спробу передати значну частину поміщицьких земель у розпорядження радгоспів і почала агітувати селян утворювати комуну, навчили Леніна тому, що з реалізацією програми РКП(б) 1919 р. не слід поспішати. Коли після поразки на підступах до Москви денікінські армії почали стрімко відступати й збройні сили червоної Росії втретє опинилися на території України, найбільш далекоглядні керівники РКП(б) були настроєні проводити досить ліберальну політику в національному і в аграрно-селянському питанні.

Зберігаючи неофіційний статус вождя більшовиків України, Х. Раковський звернувся 19 листопада 1919 р. до В. Леніна з документом під назвою “Тези з українського питання”. У ньому йшлося про необхідність дальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення, але при об'єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і “командними висотами” економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.¹⁹

Дальший хід подій відтворюється за книгою “В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922”, опублікованою в 1999 р. Російським державним архівом соціально-політичної історії.

Пропозицію Раковського побудувати взаємовідносини між Україною і Росією на основі декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. Ленін підтримав умовно. Тоді він ще не мав інформації про те, чи зберігся в українському суспільстві потенціал національно-визвольної боротьби. Другий пункт тез Раковського, які Ленін поставив на обговорення політбюро ЦК РКП(б) від власного імені, мав такий вигляд:

“Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР.

Пока — самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе I.VI.1919”.

Обговорення цього документа відбулося 21 листопада 1919 р. Його результати можна бачити за правками Леніна в двох абзацах наведеного уривку. Слово “правительство” в першому абзаці було закреслене й замість нього вжито більш точний термін: центр. На полях проти обох абзаців було вписане цікаве слово: “флером” (серпанком). Це означало, що пропаганда повного злиття не мала бути лобовою. Другий абзац був повністю закреслений, а проти нього на полях фор-

мулювалася принципово інша думка: “Самі українські робітники й селяни вирішать свою долю”²⁰.

Політбюро взяло за основу постанови ленінський документ, а щодо дискусійного й надзвичайно важливого пункту 2 (було очевидно, що він стосувався не тільки України, але й усіх інших завойованих Росією національних регіонів колишньої імперії) прийняло таке рішення: “П. 2-й — принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления Политбюро от 1.VI. — 19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России”²¹.

Отже, на весь період нового “радянського будівництва” в Україні, тобто відновлення зруйнованих денікінською окупацією управлінських структур, пропонувалася обережна політика: жодних новацій.

Тим часом відбувалася “обережна” пропаганда злиття України з Росією, яка, судячи з усього, розчарувала своїми результатами її прихильників. Зміст двох ключових статей Леніна на цю тему, написаних з інтервалом у два тижні, свідчить про зміну акцентів на користь відмови від злиття.

16 грудня 1919 р. Ленін написав для журналу “Коммунистический интернационал” статтю, в якій були такі слова: “Нас анітрохи не може здивувати — і не повинна лякати навіть — така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажімо, кількох років випробують на практиці і злиття з РСФРР, і відділення від неї в окрему самостійну УСРР, і різні форми їх тісного союзу, і т.д.”²²

Нібито ця сама думка була викладена у “Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”, написаному 29 грудня 1919 р. Пропагандистські відділи компартійних комітетів поширили лист серед населення республіки у величезній кількості примірників. Основна думка попередньої статті повторювалася: “Само собою є очевидним і цілком загальновизнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з’їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою, і в останньому разі — який саме федеративний зв’язок установити між цією республікою і Росією”²³.

Однак у цій статті, написаній лише через два тижні після попередньої, не тільки перелічувалися можливі варіанти взаємовідносин, починаючи від злиття на першому місці, але й давалися певні задоволення з боку керівників Росії на той випадок, якщо Україна обере не злиття, а щось інше. Віддаючи нібито долю українського народу в його власні руки, Ленін у цій агітці підкреслював: “Ми хочемо д о б р о в

і л ь н о г о союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді”²⁴.

Нарешті, Ленін насмівся тут дати певні векселі українцям з боку “великої нації”. Він заявив, що великоросійські комуністи “повинні бути поступливими при незгодах з українськими комуністами — більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”²⁵.

Декларативність і демагогічність ленінської постановки питання про взаємовідносини України й Росії були цілком очевидними. У робітників і селян, в руки яких вождь більшовиків нібито віддавав розв'язання доленосного питання про державний устрій України, насправді не існувало жодного вибору. Національна державність, яку вони могли обрати замість поглинення Росією, була радянською. А радянська державність у національному або безнаціональному варіанті була однаковою. Двоголова гідра “РКП(б) — ради” завжди поверталася до населення будь-якої національності лише однією своєю головою, та й то вибори в ради ніколи не були вільними, а залежали цілком від компартійних комітетів. На другу голову радянської влади не впливали навіть рядові члени державної партії, завжди зкуті по руках і ногах залізним принципом “демократичного централізму”. Нічим не обмежена диктаторська влада належала Центральному комітету РКП(б), передусім — півдесятку членів політбюро ЦК на чолі з вождем.

Пропонуючи різні варіанти співіснування України й Росії в компартійно-радянській системі влади, В. Ленін звертався не до робітників і селян, тому що всі організаційні структури, починаючи від монопольно існуючої партії, рад або профспілок, були під його контролем. Ленін міг звертатися тільки до тих політичних сил, які продовжували існувати в Україні в рамках легальних організаційних структур (з нелегальними мали справу чекісти). Національно-визвольна боротьба в Україні пішла на спад, тому що на комуністичну платформу стала більша частина російських і українських есерів (борбисти і боротьбисти), а також єврейських соціалістів. Ті з партій, які у свій час створили Центральну Раду, а потім обрали антикомуністичну платформу, позбулися масової народної підтримки, тому що не змогли скласти конкуренції більшовикам у реалізації радянської соціально-економічної програми.

Отже, Ленін звертався передусім до тих політичних сил, у співробітництві з якими центральний російський уряд починав радянізацію України після денікінської окупації. Оскільки ради були поглинуті партією більшовиків, радянізація України означала її більшовізацію.

Проте загибель національної державності, окупація України сотнями тисяч червоноармійців неукраїнського походження і більшовізація всіх без винятку легально існуючих організаційних структур зовсім не означали деградації українського суспільства. Мільйони людей, загартованих в очищувальному вогні національної революції, змушені були добровільно або під примусом влитися в структури радянської державності. Але вони не могли погодитися на цілковите поглинення і розчинення України, яке було давньою мрією політичних діячів Росії будь-якого забарвлення або спрямування. Швидко переконавшись у невідворотних наслідках революційного процесу, що розпочався у 1917 р., московський центр змушений був обмежитися політичним підпорядкуванням багатомільйонної республіки, яку довелось завойовувати тричі за два роки. Для себе і для інших Україна відстояла статус формально незалежної республіки в рамках тієї держави без власної назви, яку побудували більшовики на місці Російської імперії.

Україна і Росія в Союзі РСР

Колишня Російська імперія розпалася на 14 держав. П'ять з них зберегли незалежність – Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія і Польща. Інші дев'ять були завойовані більшовиками: Росія, Далекосхідна Республіка, Україна, Білорусія, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Бухара і Хорезм. З них справді незалежною була тільки Росія. Разом з іншими вона утворювала унітарну державу без власної назви з сильною централізованою владою.

Наприкінці 1919 р. вважалося, що громадянська війна закінчується. Залишалося нерозв'язаним польське питання, і В. Ленін вже почав концентрацію підрозділів швидко зростаючої у чисельності Червоної армії на радянсько-польській лінії розмежування сил, щоб роздушити Польщу. Але ніхто не міг передбачити закріплення білогвардійців у Криму і вторгнення військ Ю. Пілсудського разом з Армією УНР в Україну. Схвалені ЦК РКП(б) тези з українського питання були винесені 4 грудня 1919 р. на розгляд VIII Всеросійської партконференції і стали предметом гострої полеміки. Багатьом делегатам конференції, які ще не відійшли від ейфорії перемоги над Денікіним, здавалося зайвим утворювати всередині радянської держави національні республіки з незалежним статусом. Прибічники централізаторської лінії побоювалися, що під червоним прапором УСРР відбудеться консолідація сил, які прагнуть реальності незалежності. Однак Ленін, як завжди, добився свого.

Конференція схвалила головну ідею тез – визнання формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні господарством і обороною. Однією з “поступок українцям”, на якій наполіг Ленін, було укладення політичного союзу з партіями боротьбистів і борбис-

тів. Ці партії добре показали себе в боях з білогвардійцями і мали в своєму розпорядженні на території України численні партизанські загони.

Прийняття VIII конференцією РКП(б) постанови “Про Радянську владу на Україні” відкрило можливість для утворення Всеукраїнського – надзвичайного органу, який мав зайнятися “радянським будівництвом”. Він створювався у складі трьох більшовиків – Г. Петровського (голова), Д. Мануїльського і В. Затонського, а також боротьбиста Г. Гринька і борбиста В. Качинського. На засіданні 5 лютого 1920 р. Всеукрревком поповнився ще трьома більшовиками – М. Владимировим, Х. Раковським і В. Чубарем. На цьому ж засіданні було затверджено “Закон про землю”, який цілком влаштував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний розподіл між ними. Після жахів короткочасної денікінської окупації для утвердження радянської влади в селянській глибинці створювалася сприятлива атмосфера. Проте норми представництва під час виборів на IV Всеукраїнський з’їзд рад не змінилися порівняно з попереднім з’їздом: один делегат від 10 тис. осіб міського пролетарського населення, або від сільської волості, або від кожного полку Червоної армії. Більшовики не бажали, щоб боротьбисти і борбисти завоювали на з’їзді більшість.

Незважаючи на прийняте VIII Всеросійською конференцією політичне рішення про організацію в Україні окремої радянської республіки, російські керівники другого ешелону не палали бажанням сприяти утворенню авторитетного центру регіональної влади. В міру опанування території республіки московські відомства налагоджували безпосередні зв’язки з губерніями, ігноруючи місцевий компартійно-радянський центр. Першою столицею радянської України в 1917—1919 рр. був Київ. Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Радянської України зробили своєю резиденцією не Київ (його зайняли 16 грудня 1919 р.), а Харків (який став радянським з 12 грудня).

Заступник секретаря ЦК КП(б)У Р. Фарбман (Рафаїл) писав повні сарказму листи на адресу ЦК РКП(б), як-от: “Доводжу до вашого відому, що в Харкові перебуває установа, яка іменує себе секретаріатом ЦК КПУ і якій — навіть більше! — доводиться діяти від імені ЦК КПУ”. Фарбман скаржився на ЦК йому ж, що Москва відряджає партпрацівників в Україну, ігноруючи ЦК КП(б)У й тим дезорганізуючи його роботу²⁶.

Відповідальні працівники компартійно-радянського апарату республіки бачили ігнорування українського центру влади, але реагували на це по-різному. Наприклад, голова Полтавського губкому КП(б)У Я. Дробніс поділяв думки московських чиновників про неми-

слимість України як держави. Опонуючи йому, один з керівників Полтавського губвиконкому П. Буценко заявляв: “Якщо політика ЦК РКП з національного питання не зміниться, то можна сказати: нам ще раз доведеться залишити Україну. Треба, щоб ЦК РКП визнав і дав можливість працювати ЦК КПУ”²⁷.

Незважаючи на порівняну нешкідливість національної державності у створеній більшовиками специфічній системі влади, прагнення апаратних працівників тим або іншим чином поглинути Україну давалося взнаки. Це змусило членів політбюро ЦК КП(б)У Г. П’ятакова і А. Бубнова в лютому 1920 р. звернутися до політичного керівництва в Москві із заявою, в якій вони протестували проти руйнування комуністичного центру в Україні. В заяві говорилося:

“У жовтні—грудні минулого року ЦК РКП фактично прийняв і на ділі здійснив два основних положення: 1) Україна не повинна мати сильного комуністичного центру, ні радянського, ні партійного; 2) на Україну не слід пускати більш або менш самостійних комуністів, зв’язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу”²⁸.

Всією своєю попередньою політичною діяльністю уродженець України Г. П’ятаков довів, що він є представником центру. А. Бубнов теж був професійним революціонером, але спеціалізувався на військовій, а не політичній діяльності. В Україну доля закинула його випадково. Отже, обидва вони зовсім не співчували українській справі. Але вони перебували в Україні й бажали працювати ефективно. Саме тому вони обурювалися фактичним саботажем українського владного центру, представниками якого були, з боку відповідальних працівників апарату ЦК РКП(б).

Проте побоювання П’ятакова й Бубнова виявилися неслухними. У середині лютого політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Х. Раковського з пропозиціями перейменувати Всеукрревком в Раднарком УСРР і відновити президію ВУЦВК. Обидві пропозиції були прийняті. Проте політбюро ЦК дозволило відновити президію ВУЦВК у складі не більше трьох осіб, включаючи голову — Г. Петровського, з тим, щоб вона не створювала свого апарату й обмежилася тільки представницькими функціями. Х. Раковський, який зберіг за собою головування в Раднаркомі, тобто становище керівника регіонального компартійно-радянського центру, бажав відновити реальні повноваження президії ВУЦВК і Г. Петровського як “всеукраїнського старости”. Тому він звернувся у політбюро ЦК РКП(б) повторно. Реакція виявилася негативною, як і раніше. До виборчої кампанії, яка передувала призначеному на травень 1920 р. IV Всеукраїнському з’їзду рад, допускалися боротьбисти й борбисти. Це означало,

що склад ВУЦВК і його президії мав стати багатопартійним. Допускати представників іншої партії до реальної влади в Україні ЦК РКП(б) не бажав²⁹.

В. Ленін задумав знищити паралельні КП(б)У комуністичні партії есерівського походження оригінальним способом: виставленням спільних списків на виборах у ради з одночасною самоліквідацією партій і входженням їх членів до КП(б)У на індивідуальній основі. Керівній верхівці боротьбистів були запропоновані високі посади в компартійно-радянському апараті. Х. Раковський майстерно здійснив цю операцію. Членами КП(б)У стали близько чверті всіх боротьбистів. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії. У червні КП(б)У поглинула нечисленну партію борбистів.

Здавалося б, жодна небезпека не могла загрожувати Кремлю з боку КП(б)У — відгалуження державної партії в межах України. Однак сталося так, що після розгрому т.зв. групи “демократичного централізму”, яка протестувала проти бюрократизації партії і курсу на мілітаризацію праці, її лідерів заслали переважно на територію України, де відчувалася гостра нестача партійних кадрів. Хоч Т. Сапронов, Я. Дробніс, Р. Фарбман (Рафаїл) та інші “децисти” були далекі від специфічно українських справ, навколо них почала кристалізуватися опозиція з явно національним ухилом. Раптом сталася унікальна в майже віковій історії КППС подія: у березні 1920 р. делегати IV Всеукраїнської конференції під час виборів нового складу Центрального комітету забалотували список ЦК РКП(б) на чолі з Х. Раковським.

Але КП(б)У була не партією, а частиною РКП(б) із статутними правами губернської організації. Політбюро ЦК РКП(б) розпустило новообраний ЦК КП(б)У і призначило замість нього тимчасове бюро ЦК на чолі з С. Косіором. За чотири місяці (до серпня 1920 р. включно) в Україну прибуло 958 відповідальних працівників з Росії³⁰. Разом з місцевими працівниками, яким довіряли, вони “прочистили” весь склад КП(б)У і відмовили у перереєстрації понад третині її членів.

Наприкінці травня 1920 р., тобто після втрати Києва, в Україну приїхав на кілька місяців Ф. Дзержинський для виконання обов’язків начальника тилу Південно-Західного фронту. Під час “оздоровлення” тилу він звернув особливу увагу на боротьбистів, які ухилилися від вступу до КП(б)У. Одночасно в ході чистки КП(б)У, яка здійснювалася тимчасовим бюро ЦК, республіканська партійна організація звільнялася передусім від колишніх боротьбистів. Ось свідчення з виступу М. Скрипника у квітні 1923 р. на XII з’їзді РКП(б): “На Україні ми завоювали Українську комуністичну партію боротьбистів, що влилася до нас у складі понад 4 тисячі членів, і її треба було перетворити, зробити її членів нашими членами в повному розумінні цього слова. А чи зробили ми це? Ні. Скільки тепер у нас усього боротьбис-

тів? Зараз на Україні маємо лише 118 боротьбистів, а решта? Якесь частина переїхала до Росії, а решта – почасти самі вийшли, а більшу частину викинули з партії тоді, як чистили, з мотивів, що вони захова-ли націоналістичні забобони”³¹.

Резолюція VIII Всеукраїнської конференції РКП(б) “Про Радянську владу на Україні” окреслювала лише юридично незалежний статус УСРР. Проблема полягала в тому, що вона не вплинула на поведінку центральних компартійних і радянських відомств. Вони не сприймали Україну як цілісність і бажали діяти в ній так, як в будь-якій російській губернії. Щоб відстояти своє право на життя, харківському владному центру треба було добиватися визначення конкретних форм взаємовідносин між Україною і Росією.

Проблема взаємовідносин обговорювалася на кількох засіданнях політбюро ЦК РКП(б) за участю членів ЦК КП(б)У у січні 1920 р.³² Розроблений документ було визнано доцільним представити як тези ЦК КП(б)У до IV Всеукраїнської партконференції, після чого вони з’явилися в центральному органі ЦК КП(б)У газеті “Комуніст” (від 21 лютого 1920 р.). У березні партконференція прийняла їх без будь-яких змін як власну резолюцію “Державні відносини Радянської України і Радянської Росії”.

Документ був переповнений гучними фразами про класову солідарність трудящих України й Росії, але в ньому не знайшлося місця, щоб підтвердити незалежність УСРР. Навпаки, стверджувалося, що міжнародна і внутрішня контрреволюція здатна легко справитися з Україною та усіма іншими радянськими республіками, крім Росії, “которые, вследствие ограниченности своей территории и своего населения и вследствие отсутствия достаточно организованного военно-гражданского аппарата и накопленного политического опыта, не могут противопоставить ей соответствующий отпор”³³. Підкреслюючи, що тісний союз з радянською Росією є революційним обов’язком будь-якої нової радянської держави, автори резолюції стверджували: “Она одна обладает географическими условиями и экономическими и политическими ресурсами (обширная территория, громадное население, большие богатства, многомиллионный революционный промышленный пролетариат, организованный военно-гражданский аппарат, накопленный политический опыт), делающими из нее неприступную пролетарскую крепость против всех атак международного империализма”³⁴.

Багатослівну аргументацію політбюро ЦК РКП(б), підказану IV конференції КП(б)У, важко назвати переконливою. Одна з найбільших в Європі за територією та населенням держав розглядалася як нездатна до самостійного існування! Проте в резолюції був і позитивний бік. Україна розглядалася в рамках воєнно-політичного союзу радянських республік, а поняття союзу завжди передбачає наявність

двох або кількох сторін. Питання про злиття УСРР і РСФРР вже не стояло. Якщо раніше доцільність союзу обґрунтовувалася необхідністю об'єднання сил проти спільного ворога, то тепер наголос робився на корисності спільних зусиль у відбудові народного господарства, на спільній історичній долі України та Росії.

Постанова IV Всеукраїнського з'їзду рад “Про державні відносини між УСРР і РСФРР” була прийнята 20 травня 1920 р., тобто вже після початку радянсько-польської війни. На відміну від партійної резолюції, вона була короткою і неохайно складеною. З одного боку, з'їзд заявляв: “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки”. З другого боку, повідомлялося про те, що “IV Всеукраїнський з'їзд Рад з певністю чекає наближення того часу, коли до Федерації Радянських Республік Росії і України приєднаються нові союзники і утворять Велику Міжнародну Республіку Рад”³⁵.

Тут, на відміну від партійної резолюції, статус УСРР як самостійної держави з власною Конституцією не був забутий. Разом з тим проголошувалося, що Україна є членом більш широкого державного утворення, якого насправді ще не існувало. Воно називалося двічі, але по-різному, причому друга назва ігнорувала існування інших, крім України та Росії, радянських республік. Нарешті, у зв'язку з очікуваним розгромом “панської” Польщі і перспективою виходу переможної Червоної армії на широкий європейський простір прогнозувалося утворення “Великої Міжнародної Республіки Рад”.

Ще одна істотна різниця між партійною і радянською резолюціями спостерігалася у питанні про ставлення до загрози інтервенції сил “міжнародного імперіалізму”. В партійній резолюції неможливість самостійного існування радянських республік, за винятком Росії, обґрунтовувалася загрозою інтервенції. В радянській резолюції міжнародне становище республік характеризувалося в мажорних тонах, і навіть пропонувалася назва для майбутньої радянської федерації європейських країн.

Незважаючи на багатократну перевагу в людських ресурсах, радянська держава без назви у 1920 р. не спромоглася здобути Варшаву і здійснити вторгнення в Європу через Польщу. Наприкінці цього року бої між регулярними військами на території радянських республік припинилися. Виникла необхідність ще раз повернутися до проблеми їх взаємовідносин.

9 грудня ЦК РКП(б) затвердив “Політичні директиви Центральному комітету КП(б)У”. Президії ВЦВК (М. Калінін) і наркомату закордонних справ РСФРР (Г. Чичерін) разом з партійним і радянським центрами УСРР доручалося знайти формулу міждержавних відносин³⁶. Формула повинна була спиратися на резолюцію IV конференції КП(б)У “Державні відносини Радянської України і Радянської Ро-

сії”. Доручення виконувалося прискореними темпами, тому що наближався строк скликання верховного законодавчого органу РСФРР — VIII Всеросійського з’їзду рад.

Наприкінці 1920 р. Росія розмістила в Україні шість армій з 1,2 млн червоноармійців. Ця могутня сила разом з міліцією і силами державної безпеки надійно утримувала найбільшу національну республіку в сфері тяжіння Кремля. Однак керівництво РКП(б) розуміло, що утримати тільки силою Україну не вдасться. Тому воно постаралося переконати українців у тому, що вони цілком незалежні.

28 грудня 1920 р. В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін, з одного боку, та Х. Раковський, який очолював український уряд і був наркомом закордонних справ УСРР, з другого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. Того ж дня договір був ратифікований VIII Всеросійським з’їздом рад.

У преамбулі договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. В ст. 2 вказувалося: “Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що... з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов’язань відносно кого б то не було”³⁷.

Зміст договору визначався не цими дзвінкими фразами, а концепцією “військово-економічного союзу”. Уряди Росії і України оголошували об’єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, Вищу й Українську ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу.

Після підписання союзного договору український радянський уряд дістав юридичне право на зносини із зовнішнім світом. Х. Раковський встиг уже 31 грудня 1920 р. підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною Грузією.

12 січня 1921 р. була утворена дипломатична місія УСРР при Раднакомі РСФРР на чолі з Ю. Коцюбинським. Разом із спеціальним посланником українського уряду Ф. Коном Ю. Коцюбинський провів у Москві переговори з литовським урядом. 14 лютого 1921 р. було укладено перший у короткій історії юридично незалежної УСРР договір зі справді незалежною Литвою про встановлення офіційних дипломатичних відносин³⁸.

Представники УСРР Е. Квірінг і О. Шумський брали участь у складі об’єднаної російсько-української делегації в радянсько-польських переговорах про укладення мирного договору. Мирний договір був укладений 18 березня 1921 р. Першим повноважним представником УСРР у Польщі став О. Шумський.

У 1921 р. УСРР уклала мирні договори з Латвією та Естонією, встановила дипломатичні відносини з Австрією. Було визнано доцільним злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР у Росії й повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М. Полозом. Останній очолив об'єднаний орган, а Ю. Коцюбинський став повноважним представником України у Відні. 2 січня 1922 р. УСРР уклала договір про дружбу й братерство з кемалітською Туреччиною, аналогічний укладеному Росією у березні 1921 р.

Дипломатичні зв'язки України з європейськими країнами були потрібні для налагодження економічного співробітництва. Х. Раковський заснував наркомат зовнішньої торгівлі й домогся від однойменного московського відомства визначення регіону для його операцій (Польща, Чехословаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина). До кінця 1921 р. торговельні представництва або місії УСРР працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі³⁹.

Однак країною, з якою Україні треба було насамперед розвивати відносини в усіх сферах життя, була Росія. Проблема полягала в тому, що центральні компартійні та радянські відомства не сприймали Україну як певну цілісність. Щоб справитися з цим, Х. Раковський зробив спробу, не переглядаючи партійного статуту, який надавав ЦК КП(б)У не більше прав, ніж звичайному губкому (це було безнадійно), встановити “особливі відносини” з ЦК РКП(б). У квітні 1921 р. він від'їждив до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Наявність представництва ослабляла ієрархічну підпорядкованість Центрального комітету республіканської партійної організації Центральному комітету всієї партії. Український відділ мав інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції регіонального партійного центру. Однак Й. Сталін стояв на сторожі принципу “демократичного централізму”. Через оргбюро ЦК РКП(б) він провів спеціальну постанову ЦК, яка засуджувала цю ідею⁴⁰.

Другу спробу домогтися “особливих відносин” з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе (Раковський в цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф. Кона. У квітні 1922 р. Кон був звільнений від військової посади, яку займав у Харкові, але на нього поклали функції постійного представника ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)⁴¹. Дізнавшись про це, Сталін засудив Фрунзе і заявив, що республіканська організація не може мати постпредів при партійному центрі⁴².

“Союзний робітничо-селянський договір” між Україною і Росією V Всеукраїнський з’їзд рад ратифікував 2 березня 1921 р. Не пройшло й тижня після цього, як у Москві розпочав свою роботу X з’їзд РКП(б). Останнім пунктом його порядку денного був розгляд національного питання. Через антибільшовицьке повстання у Кронштадті це питання розглядалося у прискореному порядку, й делегати з’їзду обмежилися коротким обговоренням доповіді наркома у справах національностей Й. Сталіна, не приймаючи конкретних рішень. Однак розгляд питання показав наявність у державній партії різних думок щодо статусу національних республік.

Виявилось, що представники центрального апарату підходили до незалежного статусу національних республік, як до тимчасового явища. Вони були переконані в тому, що після завершення громадянської війни національна державність вичерпала себе. Деякі вважали за необхідне повернутися до передреволюційного адміністративно-територіального поділу і перетворити “незалежні” республіки на губернії. Більшість, однак, вважала, що республіки треба зберегти, але урівняти в правах з автономними республіками Російської Федерації.

Сталін на з’їзді заявив, що “живим втіленням” тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація⁴³. Іншими словами, він запропонував ліквідувати національну державність шляхом автономізації незалежних республік, розчинення їх в кордонах Росії. Головним його опонентом на з’їзді виявився В. Затонський, який встиг виступити в числі перших (як уже зазначалося, обговорення питання було згорнуте). “Нам необхідно, — заявив Затонський, — витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська. Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації”⁴⁴.

Раднарком УСРР відразу після з’їзду вирішив виступити з ініціативою щодо розробки загальнофедеративної конституції⁴⁵. Ідея Х. Раковського була спрямована на те, щоб конституційно закріпити існуюче становище, тобто відстояти державний статус УСРР. ЦК РКП(б) погодився з тим, щоб утворити конституційну комісію, але з боку Росії рекомендував до неї другорядних діячів — наркома юстиції Д. Курського і члена президії ВЦВК М. Владимірського. ВУЦВК затвердив представником УСРР в комісії М. Скрипника. Доповіді комісії час від часу заслуховувалися у вищих партійних і радянських органах обох республік, але далі обговорень робота не просувалася. Розбіжність думок щодо основних принципів конституційного офор-

млення “договірної федерації” паралізувала справу. Доповідаючи про роботу конституційної комісії в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У, Х. Раковський з іронією зазначив, що конституція все-таки буде опрацьована років через 200—300⁴⁶.

Між російськими й українськими відомствами виникали постійні суперечки щодо підпорядкування підприємств, розташованих на території України. Архів ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні політбюро ЦК розглядалися конфліктні ситуації, пов’язані з перепідпорядкуванням об’єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

Свідомо порушуючи партійну дисципліну надто відвертими висловлюваннями, Х. Раковський заявив у політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.): “В нашій роботі ми зустрілися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за два останні роки, яку набуто на тлі н.е.п., не вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанову Політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами”⁴⁷.

Суть справи полягала не у схематизмі українсько-російського договору від 28 грудня 1920 р. На початку 20-х рр. відбувався процес складання по радянській лінії єдиного управлінського апарату. Ним ставав центральний апарат РСФРР, який встановлював контроль над найбільш вагомими об’єктами у національних республіках. Але йому доводилося відвойовувати кожний окремо взятий об’єкт. Дисципліновано підпорядковуючись Москві по партійній лінії (в тому числі по рішеннях політбюро ЦК РКП(б) щодо перепідпорядкування об’єктів на своїй території російським відомствам), харківський центр міцно тримався за свою незалежність по радянській лінії. Декларативно-незалежний статус України за цих умов ставав не таким уже й декларативним. Україна кісткою в горлі стояла у всіх керівників московських відомств. Один епізод на XI з’їзді РКП(б) у квітні 1922 р. ілюструє це з усією переконливістю.

У Донбасі в 1921 р. стався конфлікт між компартійною і господарською гілками влади. Керівник Центрального правління кам’яновугільної промисловості Г. П’ятаков, який не зробив партійної кар’єри в Україні при Раковському, не знайшов спільної мови з керівництвом Донецького губкому КП(б)У. ЦК КП(б)У в цій ситуації став на

бік губкому, відправив П'ятакова у розпорядження ЦК РКП(б) і віддав його посаду голові Української ради народного господарства В. Чубарю. Той виявився змушеним, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут, де знаходилося ЦПКП, і навпаки.

Ленін, який високо цінував адміністративні здібності П'ятакова, засудив свавільні дії “українських товаришів”. Він пам'ятав, як “товариші” скинули П'ятакова у 1919 р. з посади голови уряду, після чого йому довелося посилати в Україну нову людину — Раковського. Виступаючи на XI з'їзді РКП(б) з політичним звітом ЦК РКП(б), вождь відійшов від завчасно підготовленого тексту й кинув кілька саркастичних фраз: “Україна — незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере — як би це ввічливіше висловитися? — обхід, і нам як-небудь доведеться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК — не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас”⁴⁸.

Ці фрази негайно використав М. Скрипник, коли він виступив в обговоренні звіту ЦК. Виправдовуючи характеристику українських цекістів як “народу хитрого”, він зосередив критичну частину виступу на зміновіхівцях-емігрантах, які стали закликати один одного до співробітництва з радянською владою, оскільки тільки вона здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики спрямовувалося на погляди зміновіхівців у національному питанні. Тут російські емігранти своїх віх не змінювали, а відстоювали гасло білогвардійців про єдину й неподільну Росію. Проте Скрипник все-таки дав зрозуміти, що його хвилюють не публіцистичні виступи емігрантів, а великодержавницькі тенденції в роботі центральних відомств РСФРР на території УСРР. Він зосередив увагу делегатів з'їзду на “самодіяльній” репліці Леніна, коли той зауважив, що Україна — це незалежна республіка. “Для мене має деяке показове значення, — говорив Скрипник, — мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання”⁴⁹.

М. Скрипник не випадково ухопився за необережну фразу Леніна. Напередодні з'їзду, 11 березня, політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи Х. Раковського прийняло резолюцію про необхідність конкретизувати взаємовідносини РСФРР та УСРР, а для цього створити спеціальну комісію з членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, які були одночасно членами ЦК РКП(б)⁵⁰. Однак члени ЦК РКП(б) від української республіканської партійної організації зустрілися на XI з'їзді РКП(б) з явним небажанням центрального керівництва підтверджувати незалежний статус України.

Після громадянської війни тандем “партія—ради” почав ставати більш консолідованим. Не зливаючись організаційно, компартійні й

радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні: кожна відповідальну посаду в радянському апараті посідав член РКП(б). З цього приводу В. Ленін у 1921 р. відзначив: “Як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, вони у нас злиті й будуть такими”⁵¹. До цього спостереження слід додати тільки одне: зливалися на персональному рівні не тільки “верхи”, але й “низи” управлінських ланок.

Еволюція компартійно-радянського режиму відбувалася й по лінії централізації влади, перш за все в державній партії. Кандидатури на керівні посади у периферійних партійних організаціях спочатку “рекомендувалися” Центральним комітетом, а точніше – його апаратними відділами, а вже потім формально затверджувалися місцевою партійною організацією на ніби виборах її керівних органів. Це явище, назване “призначенством”, почало визначати кадрову політику в партії.

Така політика турбувала багатьох ветеранів більшовицької партії, які звикли демократично розв’язувати кадрові проблеми, хоч завжди визнавали необхідність додержання залізної дисципліни. Найбільш голосно протестувала група “демократичного централізму”, яка оформилася в самостійну фракцію. Ці фракціонери відстоювали демократію в централізмі й централізм у демократії, не розуміючи того, що в житті такого поєднання не існує. Один з лідерів українських “децистів” Рафаїл (Р. Фарбман) виступив на X з’їзді РКП(б) з вимогою розпочати демократизацію партійного життя. “Цілий ряд негативних явищ, — говорив він, — є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов’язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства”⁵².

На цьому з’їзді В. Ленін домігся ліквідації фракцій і угруповань у партії, мотивуючи це необхідністю додержання залізної дисципліни. Прийнята з’їздом резолюція “Про єдність партії” загрожувала суворими карами навіть керівникам найвищого рангу у випадку фракційності. Членам Центрального комітету й Центральної контрольної комісії надавалося право на об’єднаному пленумі двома третинами голосів виключати фракціонерів зі свого складу й навіть з партії. Це означало, що X з’їзд РКП(б) випустив з рук суверенне право партійних з’їздів вирішувати ключове в партійному житті питання про склад ЦК. Інакше кажучи, реальна влада в країні переходила від партійного з’їзду до ЦК РКП(б). Керівники ЦК діставали змогу впливати на партію не силою авторитету, а за допомогою апаратних комбінацій. Апарат ЦК дістав можливість контролювати хід партійних з’їздів, спрямовувати його у потрібному напрямку, визначати зміст з’їздовських резолюцій.

Політбюро ЦК було неформальною структурою. Всі свої рішення і постанови воно ухвалювало від імені ЦК як вищого носія влади між з'їздами. Однак той же механізм здійснення диктатури, який призводив до панування породженого з'їздом Центрального комітету над самим з'їздом, зумовлював і виникнення залежності Центрального комітету від породженого ним політбюро ЦК.

У ЦК, обраному X з'їздом в березні 1921 р., налічувалося 25 осіб, у тому числі четверо з України — Артем (Ф. Сергєєв), Г. Петровський, Х. Раковський і М. Фрунзе. У ЦК, обраному XI з'їздом у квітні 1922 р., було 27 осіб. Місце Артема, який трагічно загинув, зайняв В. Чубар.

Одночасно з перепливом влади від з'їздів до Центрального комітету РКП(б) і від ЦК у повному складі до політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК відбувся перехід влади від радянських органів управління до партійних структур. Залишаючи радянські органи безпосередніми виконавцями прийнятих нею рішень, РКП(б) перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, аж до Центрального, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів.

Під час народження зв'язків “партія—ради” найвищою в компартійно-радянській номенклатурі вважалася посада голови уряду. Посада секретаря ЦК була секретарською у первинному значенні слова, тобто не політичною, а технічною. Зростаючий переплив влади від радянських органів до партійних, з одного боку, і від нижчих ланок партійного апарату до вищих, з другого, привів до наповнення секретарських посад цілком новим змістом. У квітні 1922 р. пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Цей же пленум ЦК ухвалив, за пропозицією В. Леніна, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Тобто секретаріат ЦК перетворювався на державний орган. Генеральним секретарем став Й. Сталін — член політбюро й оргбюро ЦК з моменту їх утворення в 1919 р.

Буквально через місяць після обрання Сталіна генсеком, у травні 1922 р., В. Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби й на кілька місяців втратив здатність впливати на події. За його відсутності посада генсека стала відігравати в ЦК ключову роль. А. Сталін був противником “договірної федерації” і не приховував своєї позиції.

Пропозиція ЦК КП(б)У про конкретизацію відносин між Україною і Росією певний час знаходилася в ЦК РКП(б) без руху. Після XI з'їзду в ЦК надійшли аналогічні пропозиції про уточнення взаємовідносин з Росією від Білорусії і республік Закавказзя. Цілком можливо,

що про надходження таких пропозицій потурбувався сам Сталін. У всякому разі з його подачі політбюро ЦК у серпні 1922 р. доручило оргбюро розібратися з питанням про відносини між республіками. До комісії оргбюро увійшло шестеро членів ЦК РКП(б) — В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Г. Петровський, Х. Раковський, Г. Сокольников і Й. Сталін.

Сталін взяв керівництво роботою комісії в свої руки й підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками”. У цьому проекті передбачалося вхідження незалежних республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень. Отже, національна державність республік в її радянській формі ліквідувалася.

За день до 23 вересня, коли на комісії повинен був розглядатися підготовлений проект, генсек надіслав листа В. Леніну, який перебував на лікуванні в Горках під Москвою. Цей лист, на відміну від ленінських документів у справі утворення СРСР, які були опубліковані після XX з’їзду КПРС, з’явився у відкритій пресі тільки в 1989 р. Причина його довгого замовчування полягала в граничній відвертості, з якою генсек звертався до вождя: “За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік”⁵³.

Ставлячись досить цинічно, як це видно з наведеного уривка, до “форми”, тобто закону, зокрема Основного закону, Сталін бажав автономізацією республік зменшити надто велику дистанцію між формою і суттю радянської державності. Автономізація, яка означала ліквідацію національної державності, зменшувала розрив між конституційними деклараціями й реальністю.

Комісія оргбюро в розширеному складі (з участю представників республік) 23 і 24 вересня розглянула сталінський проект і більшістю голосів без істотних поправок прийняла його. Пропозиція Г. Петровського дозволити обговорення проекту на бюро губкомів партії була відхилена п’ятьма голосами проти чотирьох — представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану⁵⁴. Сталін боявся обговорення проекту навіть на рівні губкомів, тому що не був упевнений в його ре-

зультатах. Він сподівався проштовхнути ідею автономізації республік на пленумі ЦК РКП(б) і лише після того, спираючись на авторитет ЦК, організувати в країні “об’єднавчий рух”.

Рішуче неприйняття сталінського проекту продемонстрував тільки Х. Раковський. Він не поїхав у Москву на засідання комісії, тому що знав, що опиниться у меншості. Але ще 25 серпня він зустрівся з Леніним у Горках і розповів йому, як Сталін використав пропозицію ЦК КП(б)У про вдосконалення відносин України й Росії.

28 вересня Раковський зафіксував свою позицію в офіційному відзиві на сталінський проект. “Замість того, щоб виробити дійсну федерацію, яка забезпечувала б усім однакові умови революційного будівництва, об’єднувала б робітничий клас усіх національностей Росії на основі рівноправ’я, даний проект проходить повз таке завдання, — писав голова уряду УСРР. — Даний проект ігнорує, що Радянська федерація не є однорідною національною державою. У цьому відношенні проект резолюції є поворотним пунктом у всій національній політиці нашої партії”⁵⁵.

Ленін розпорядився, щоб йому в Горки надіслали всі матеріали комісії оргбюро, в тому числі протоколи засідань 23 і 24 вересня. Такі матеріали надійшли до вождя 25 вересня, а вже наступного дня він написав лист Л. Каменеву для передачі членам політбюро ЦК. У листі проект Сталіна відкидався. Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень пропонувалося, щоб обидві федерації, Російська і Закавказька, разом з Україною і Білорусією утворили новий союз. “Ми, — писав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію”. І далі він пропонував: “Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх *незалежності*, а створювали ще *новий поверх*, федерацію *рівноправних республік*”⁵⁶.

Показово, що Ленін брав у лапки слово “незалежність”. Цим самим він давав зрозуміти, що йдеться не про справжню незалежність.

План Леніна мав дві істотні риси. По-перше, зберігалася, хоч і в урізаному вигляді, національна державність у рамках єдиного багатонаціонального державного утворення. По-друге, всі республіки в цих рамках володіли однаковою статусом, не виключаючи Росії.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, запропоновану Леніним. Була утворена конституційна комісія, покликана визначити форму єдиного багатонаціонального державного утворення — федерації “другого поверху”, як висловився Ленін. Комісія складалася з Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменєва, Г. П’ятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік.

Було вирішено утворювати наркомати трьох типів — злиті, об'єднані і автономні. Злиті наркомати з “безроздільною владою” мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи кордонів республік. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

У цій схемі слабкою ланкою були московські колегії. Ленін пропонував входження всіх наявних республік у новий державний союз “разом і нарівні”. Це означало, що центр треба було б створювати “з нуля”, формуючи його структуру спільними зусиллями всіх республік. Насправді ж він створювався на базі управлінського апарату Росії. “Разом і нарівні” не виходило...

Ця особливість конституційного устрою мала два важливих наслідки. По-перше, Росія як республіка практично позбувалася свого владного центру. Він ставав загальнофедеративним або, як його стали називати, загальносоюзним. Оскільки загальносоюзна конституція враховувала вислів Леніна “разом і нарівні”, почалася слабо виражена консолідація багатонаціонального російського суспільства в рамках РСФРР. Державна партія, яка залишилася абсолютно унітарним організмом, не гальмувала, але й не заохочувала цієї тенденції. Раднарком РСФРР і його наркомати очолювали політичні діячі другого і третього ешелонів. Їх погано знали навіть у Росії. Партійного центру в Росії взагалі не виникло. Тільки в часи М. Хрущова було утворене т.зв. Бюро ЦК КПРС по РРФСР з малоефективними функціями.

По-друге, Росія по радянській лінії ставала суперреспублікою, новою видозміною Російської імперії (по компартійній лінії вона була нею з моменту завоювання влади більшовиками). Провідне становище її серед інших республік знайшло виявлення навіть у наскрізь популістській радянській лексиці, щоправда, не без частки лицемірства: “перша серед рівних”. Політична першість Росії визначалася наявністю в ній загальносоюзного центру радянської влади.

Подібна владна конструкція була бездоганною за задумом тільки за наявності ефективного центру влади. Вона трималася, як і попередня конструкція держави без власної назви (“договірна федерація”), на партії, що володіла державним статусом. Втрата цією партією державного статусу вибивала фундамент з-під загальносоюзної держави, загрожуючи їй розпадом на складові елементи. Однак будівникам об'єднаної радянської держави таке не могло наснитися навіть у страхотному сні.

Якби здійснився план автономізації, який після XX з'їзду КПРС почали приписувати виключно Сталіну (раніше було показано, що

його висував у 1919 р. й Каменєв), Україна та інші незалежні республіки перетворилися б на складові частини “єдиної і неподільної” Росії. У такій конституційній оболонці радянська Росія теж могла б розвалитися, як Російська імперія. Але розвал загрожував би новими міжнародними війнами. Розвал союзної держави, створеної В. Леніним, міг відбутися (і справді відбувся) на конституційній основі, шляхом звичайного голосування в парламентах союзних республік.

І в 1919, і в 1922 рр. проти автономізації радянських республік рішуче виступав Х. Раковський. Можна було б сказати, що він турбувався про власне становище в системі влади, а не про становище українського народу. У 1919 р. так воно й було. Проте вся діяльність Раковського в Україні у наступні роки свідчила про його щире бажання зміцнити республіку, в якій він займав провідне становище, захистити її від несправедливих нападок центру. Це не завжди виходило, беручи до уваги абсолютну підпорядкованість периферії центру. Але Раковський був особистим другом Л. Троцького з емігрантських часів, мав добрі стосунки з В. Леніним, починаючи з 1900 р., коли фінансував видання і поширення в Росії газети “Искра”. Особисті зв’язки в диктаторській системі влади часто спрацьовували.

Конституційна комісія прийняла наскрізь фальшиву норму, яка “врівноважувала” втрату республіками статусу незалежних: кожна могла в будь-який час вийти зі складу держави, що її Ленін назвав Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Не заперечував навіть Й. Сталін, який цілком спокійно сприйняв провал свого плану автономізації незалежних республік. Адже йшлося всього-навсього про ступінь декларативного виявлення “лібералізму Москви у національному питанні”. У сталінській Конституції 1936 р. ця норма збереглася.

З утворенням СРСР Росія ніби зникла, в усякому разі у свідомості переважної частини росіян. І Російська імперія, і Російська Федерація мали багатонаціональний склад населення, але державоутворююча нація була присутньою в назві держави. М. Скрипник наважився, виступаючи на XII з’їзді РКП(б), роз’ятрити свіжі рани у делегатів такою заявою: “Великодержавні забобони, що зайшли в кров з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато товаришів збентежилися, коли наш Союз Республік дістав назву не РСФРР, а СРСР”. Але він поспішив з висновками, продовжуючи цю тему: “Пригадайте, як багато незрозумілих питань виникло серед товаришів з приводу зміни назви Російської комуністичної партії на Комуністичну партію СРСР, як багато принципово не погоджувалося з цим, убачаючи в цьому якусь базу, відмову від традицій і т.ін., ніби ми вже одного разу не зреклися старої заслуженої назви і ніби в цьому обстоюванні назви партії, не по території, а саме за росій-

ською національністю, немає своєрідного великодержавства”⁵⁷. Насправді партія поміняла назву не у квітні 1923 р., коли відбувся XII з’їзд, а тільки в грудні 1925 р., на XIV з’їзді. Керівники партії “дозріли” до такого рішення не так скоро...

Утворення СРСР не викликало в суспільстві будь-якого резонансу, хоч у пропаганді наступних десятиліть його намагалися зобразити “всенародним об’єднавчим рухом”. Події розвивалися точно за сценарієм, опрацьованим в оргбюро ЦК РКП(б) під безпосереднім керівництвом Сталіна. 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з’їзд рад. Його делегати схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Після цього вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави й запропонували скликати загальносоюзний з’їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з’їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами Всесоюзного з’їзду рад.

30 грудня 1922 р. відбувся I Всесоюзний з’їзд рад. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г. Петровського.

Від приїзду з еміграції у квітні 1917 р. і до грудня 1922 р. В. Ленін послідовно втілював у життя план побудови держави, названої ним у “Квітневих тезах” державою-комуною. Він зазнав цілковитого краху у спробах насадження комуністичної системи виробництва й розподілу у дрібноселянській країні, але відступ його у березні 1921 р. до нової економічної політики мав тільки тактичний характер. Ленін чудово розумів, що комуністичне будівництво може відбутися тільки всупереч волі всіх верств населення, тобто методами “революції зверху”. Він попереджав, що воно неможливе без громадянської війни, без масового політичного й економічного терору з боку держави. Ціна комуністичних перетворень його не турбувала, поки сам він стояв на чолі цієї держави. Та в грудні 1922 р. вождь відчув себе покинутим соратниками і позбавленим влади. Уперше він подивився на справу свого життя збоку, неупередженим оком. Подивився — і жахнувся.

У сказаному вище переконує зміст передсмертного щоденника, продиктованого в період від 24 грудня 1922 р. до 2 березня 1923 р., поки черговий удар не перетворив вождя на розумового інваліда. Один із записів був продиктований 30—31 грудня 1922 р. і мав назву “До питання про національності або про “автономізацію””. Соратники приховали його від партії і суспільства, уперше він був опублікований у 1956 р. в теоретичному органі ЦК КПРС — журналі “Коммуніст”.

Цей запис прозвучав єдиною чужою, але природною нотою у бездоганно скомпонованій Сталіним партитурі утворення СРСР. Таку “епохальну” подію виведений хворобою з політичного життя засновник партії і держави принизив до від’ємної величини. У перших рядках він висловив жаль, “що не втрутився досить енергійно й досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік”⁵⁸.

Тут важливо відзначити не тільки вжитий епітет (“горезвісне питання”), але й ототожнення автономізації незалежних республік з проголошенням СРСР. Ленін розумів, що ідея про двоповерхову федерацію, яку партійне керівництво використало без вагань і суперечок, має тільки декларативну цінність. “Дуже природно, — диктував він, — що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ. Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянیزованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці”⁵⁹.

Тому Ленін радив розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблем утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств – військового й дипломатичного. В усіх інших сферах життя пропонувалося відновити самостійність республік⁶⁰.

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що вже напрацювала конституційна комісія, яка була призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

26 січня 1924 р. відкрився II з’їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР був затверджений у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з’їзді рад.

Радянський Союз, як і Російська або Закавказька Федерації, мав вигляд федеративної держави. Однак у Конституції СРСР термін “федерація” згадувався лише в назвах союзних республік. Росії надавали федеративний вигляд національні республіки, області й округи, утворені на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці “суб’єкти федерації” були безпорадні перед всемогутнім центром і не мали незалежних повноважень. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації. Останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб’єктами.

Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу

Радянська Росія з усіма своїми союзними республіками була ізгом у Європі. Сусіди боялися її, тому що вона не бажала залишатися в своїх кордонах. У день жовтневого перевороту В. Ленін, не криючись, заявив: “У Росії ми зараз повинні займатися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції”⁶¹. В Основних положеннях прийнятої IV Всеукраїнським з’їздом рад у березні 1919 р. Конституції УСРР містилася цілком відверта декларація: “Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення”⁶². Отже, для нової держави вже придумали назву...

Коли спалахнули революції в Німеччині і Австро-Угорщині, мало хто з більшовиків сумнівався в тому, що вони розгортатимуться за російським сценарієм. Приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини підтверджував, що такі розрахунки не побудовані на піску. Якби РСФРР змогла подати цим республікам військову допомогу, невідомо, як склалися б справи у Центрально-Східній Європі.

Передчуття перемоги в європейському масштабі, яке давав сплеск революційного руху, змусило більшовиків поспішити з утворенням маріонеткових комуністичних партій в інших країнах і з об’єднанням їх у Комуністичний інтернаціонал. Тверезий політик В. Ленін цілком солідаризувався з романтиком М. Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену на VIII з’їзді РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі “Програма комуністів (більшовиків)”. У офіційній програмі РКП(б) не було відповіді на ключове запитання – як без застосування насильства позбавити багатомільйонне селянство приватної власності й залучити його до комуністичної системи виробництва. Відсутність цієї відповіді компенсувалася перспективами на допомогу західноєвропейського пролетаріату. Інакше кажучи, цілком необхідна модернізація індустриальної бази Росії та інших радянських республік повинна була здійснюватися за рахунок радянізованих західноєвропейських країн.

Ці розрахунки не означали, що більшовики ставили свої довготривалі плани у залежність від того, чи зважиться пролетаріат інших країн на комуністичну революцію. Навіть у Росії більшовики здійснювали свої перетворення методами “революції зверху”, тобто нав’язуванням їх суспільству силовими методами. Пролетаріату сусідніх країн вони мали намір “допомогти”. Побудувавши тоталітарну дер-

жаву, спроможну мобілізувати багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував на успіх у справі “організації” революції в інших країнах. Постійні скарги на міжнародну інтервенцію або її загрозу змінилися у 1920 р. заявами наступального характеру. У політичному звіті ЦК РКП(б) IX Всеросійській партконференції (вересень 1920 р.) Ленін заявив, що період оборонної війни закінчився (ця заява супроводжувалася попередженням: “Я прошу записувати менше. Це не повинно потрапити в пресу”). “Ми можемо і повинні,— продовжував він, — використати воєнне становище для початку війни наступальної”⁶³. В документах Леніна, вперше опублікованих у 1999 р., ми знаходимо чимало свідчень про плани радянської Польщі, Німеччини, Італії, Литви, Угорщини, Ірану та ін. країн⁶⁴.

Катастрофічна поразка під Варшавою влітку 1920 р. була викликана передусім народногосподарським колапсом унаслідок спроб побудувати комуністичну економіку на основі умоглядних ідей програми РКП(б) 1919 р. Розпочинаючи в грудні 1920 р. демобілізацію армії, В. Ленін все-таки заявив делегатам VIII Всеросійського з’їзду рад, що їхнім моральним обов’язком повинна бути підготовка країни до наступальної війни. Він назвав дурнями та злочинцями тих, хто міг би подумати, “що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному сенсі можуть виявитися наступальними”⁶⁵.

Щоб підтримати цю “наступальність”, належало насамперед переконувати країну в неминучості нової великої війни. У березні 1921 р. X з’їзд РКП(б) поспішив після семи років безперервних воєн ухвалити резолюцію “Про прийдешню імперіалістичну війну”, в якій офіційно звертався до Комінтерну з пропозицією “висунути маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за береги Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом”⁶⁶. Фантастичні вигадки про цю війну виявлялися потрібними передусім для внутрішніх цілей: обґрунтування діяльності надзвичайних органів і застосування надзвичайних заходів.

В умовах повоєнної стабілізації революційний рух у країнах Заходу припинився, і перспектива “світової революції” відсунулася у невизначене майбутнє. Позбавлені цієї перспективи, більшовики почали відчувати, що опанована ними велетенська країна перебуває у ворожому оточенні. Судячи з усього, авторство терміна “капіталістичне оточення” належало Л. Каменєву. Його доповідь на X з’їзді РКП(б) так і називалася — “Радянська республіка у капіталістичному оточенні”.

Формулюючи проблему, Каменєв висловлювався прямо: “Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання – створити господарство соціалістичної Росії, не спира-

ючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може”. І далі, розвиваючи думку, доповідач констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах. Взяття влади у передових країнах саме й було тим, що назвали красивим терміном “світова революція”. Бажаючи закінчити доповідь на мажорній ноті, Каменєв запевнив: “Ми переконані, що чужоземний капітал, який повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, непомітно для себе буде рити собі могилу”⁶⁷.

Саме на цьому з’їзді ленінська партія робила крутий поворот у своїй економічній політиці. Він був настільки крутим, що делегати з’їзду не усвідомлювали всього його значення. Справа не обмежувалася заміною продрозкладки продовольчим податком. Фактично йшлося про відмову, тимчасову або цілковиту, від насадження в країні комуністичної системи виробництва й розподілу.

Оцінка рішень X з’їзду РКП(б) була зроблена через кілька місяців, в основному в промовах і статтях самого В. Леніна. Розглянемо під цим кутом зору матеріали Всеукраїнської партійної наради, що відбулася у травні 1921 р. У них відвертіше, ніж у документах ЦК РКП(б), визначалася як залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн, так і необхідність зміни цієї політики в умовах, коли сподівання не виправдалися.

У резолюції “Економічна політика найближчого періоду (у зв’язку з постановами X-го з’їзду РКП)” зазначалося, від якої політики правляча партія відмовлялася: “У якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно провадив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва та розподілу”⁶⁸.

Саме це “повне зосередження” й призвело до колапсу, замаскованого більшовиками під господарську розруху доби громадянської війни. Сміливий намір держави взяти на себе функції, які виконував ринок, призвів до паралічу господарських зв’язків, який унеможливив появу мільйонів червоноармійців у країнах Європи. У процитованому уривку чітко зазначалося й те, що у створюваному більшовиками суспільно-економічному ладі не залишалось місця не тільки для капіталістів, а й для капіталістичних форм господарювання, які ґрунтувалися на приватній власності й наявності ринкового обміну. Фактично руйнувалися не капіталістичні (це – попутно), а приватновлас-

ницькі форми господарювання. А це означало, що десятки мільйонів селян-власників повинні були зникнути, бо вони не вписувалися в одержавлену економіку.

Відмова від “пролетарської” економічної політики в документі, що аналізується, пов’язувалася з тим, що зникли перспективи на “світову революцію” у найближчому майбутньому. В резолюції Всеукраїнської партійної наради наголошувалося: “Брак достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас установлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обстановки мирного будівництва та необхідності швидкого господарського відродження”⁶⁹. Тобто доводилося відмовлятися від “пролетарської” політики й повертатися обличчям до селянської “дрібнобуржуазної” маси, яка становила переважну більшість населення України й Росії.

Створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу, В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил. Уперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору в січні 1920 р. , після розгрому денікінських армій, коли здавалося, що громадянська війна вже позаду. В листі до Г. Кржижановського вождь доручав останньому розробити на найближчі 10—20 років план електрифікації народного господарства⁷⁰. Для розробки плану створювалася Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО).

Під електрифікацією розумілася технічна реконструкція народного господарства, здійснювана на найбільш прогресивній енергетичній основі — електриці. Передбачалося спорудити 30 теплових і гідравлічних електростанцій, кожна з яких мала задовольнити потреби великого промислового вузла або району (звідси виникла назва — державна районна електростанція, ДРЕС). У Південному регіоні треба було створити електроенергетичні потужності на 560 тис. кВт. Найбільші масштаби будівництва були заплановані в Придніпров’ї та в Донбасі. Намічалось відбудувати й об’єднати в єдину мережу 24 електростанції металургійних заводів і шахт, звести ДРЕС у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришино, збудувати гідроелектростанцію на Дніпрі біля Олександрівська потужністю 200 тис. кВт з можливим розширенням у перспективі. На базі енергії Дніпрогесу планувалася побудова кількох алюмінієвих заводів і потужного заводу якісних сталей. У Донбасі передбачалося десятикратне, порівняно з 1920 р., зростання вуглевидобутку. Зовнішні й внутрішні джерела фінансування плану ГОЕЛРО визначалися в пропорції 1 : 2. Тобто з 17 млрд довоєнних рублів не менше 6 млрд треба було профінансувати із зовнішніх джерел⁷¹.

План ГОЕЛРО розглядався і був затверджений на VIII Всеросійському з’їзді рад. Виступаючи в обговоренні, Ленін наголосив на то-

му, що головним внутрішнім джерелом фінансування плану електрифікації повинні бути селянські кошти. Спосіб одержання їх більшовики винайшли під час громадянської війни: продовольчу розкладку, тобто примусове вилучення сільськогосподарської продукції в її натуральній формі. Сподіваючись на те, що продрозкладка 1920/21 господарського року дасть до 300 млн пудів хліба, Ленін зауважив: “Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії”⁷².

Зовнішні джерела фінансування електрифікації Росії під час розробки плану повинна була забезпечити “пролетарська допомога” радянізованих країн Заходу. Під час роботи VIII з’їзду рад цілком визначилася безперспективність сподівань на “світову революцію”. Доводилося переорієнтовуватися на співробітництво з чужоземним капіталом. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявив: “Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити”⁷³. Однак західні держави відмовилися надавати радянським республікам довгострокові позики навіть на дуже вигідних умовах, поки останні не визнають багатомільярдні борги царського і Тимчасового урядів.

З діяльністю Державної комісії з електрифікації Росії і створеного на її основі Держплану РСФРР пов’язаний повчальний приклад цілковитого ігнорування України як республіки. Провідний експерт ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проекту Дніпрогесу проф. І. Александров опрацював схему економічного районування, в якій не було України, а фігурували Південно-західний регіон з центром у Києві і Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи на президії Вищої ради народного господарства у жовтні 1921 р. цей поділ, Александров з викликом заявив: “Наша позиція під час створення автономних областей в теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав”⁷⁴. Президія ВРНГ схему Александрова схвалила і запропонувала Держплану РСФРР представити її для законодавчого затвердження на черговий Всеросійський з’їзд рад.

Х. Раковський поскаржився Леніну на те, що російські відомства мають намір ділити Україну навпіл. Вождь заблокував проходження проекту Александрова в законодавчих інстанціях і підтримав бажання “українських товаришів” зберегти УСРР як єдиний економічний район⁷⁵. Комісія по районуванню, яку очолював голова президії ВЦВК М. Калінін, опрацювала й у квітні 1922 р. затвердила на президії тези, в основу яких було покладено схему І. Александрова. Однак питання про Україну та інші радянські республіки з незалежним статусом залишилося відкритим. “Залучення республік до утворення

економічних областей, — підкреслювалося у тезах, — повинне відбуватися на основі спеціальної угоди”⁷⁶.

Не задовольняючись таким напіврішенням, Х. Раковський офіційно поставив схему Александрова на розгляд ЦК РКП(б) і домігся такого рішення: “Взяти до відома, що ЦК КП(б)У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. — Авт.), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам”⁷⁷.

Цілком очевидно, що політбюро ЦК РКП(б) не побажало стати на бік одного відомства — Держплану РСФРР або ЦК КП(б)У. Проте трактування цього питання в контексті союзного договору, який мав силу закону, справило належний ефект. Президія Держплану РСФРР відрядила проф. І. Александрова в Україну. Той зустрівся в Харкові з керівниками республіки і запевнив їх, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Заміна продрозкладки продподатком відсунула виконання плану ГОЕЛРО у невизначене майбутнє. “Сухим залишком” від цього нереалізованого плану залишився досвід довгострокового планування, який відіграв свою роль під час розробки планів перших п’ятирічок.

Новий курс державної партії в промисловості визначився з другої половини 1921 р. 9 серпня 1921 р. В. Ленін підписав “Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики”. Згідно з ним, держава повинна була залишити в своїй власності переважно великі підприємства. Приватне господарювання допускалося, головним чином, на дрібних заводах і фабриках. При цьому вони не приватизувалися, а тільки переходили в оренду. Перевагою серед претендентів на оренду користувалися організації (кооперативи, комнезами, артілі). Проте підприємство могло потрапити до рук навіть колишніх власників.

На підприємствах, які належали до “командних висот” економіки, налагоджувалося господарювання без капіталістів, але методами ринкової економіки. Тобто підприємства діставали права й обов’язки юридичних осіб і повинні були забезпечувати самокупність: повертати собі витрати виробництва продажем продукції. Цей метод господарювання було названо господарським розрахунком.

На госпрозрахунок переводилися не окремі фабрики й заводи, а їх певна сукупність, утворена за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Ця сукупність була названа трестом за схожістю (хоч і віддаленою) з капіталістичними об’єднаннями, учасники яких втрачали виробничу, комерційну, а іноді й юридичну самостійність. Фабрики й заводи, що входили до складу трестів, не мали статусу юридичних осіб.

Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з них були надзвичайно великими конгломератами. Зокрема, у трест Донвугілля об'єднувалася переважна більшість донецьких шахт. На початку 1923 р. у ньому працювало 94 тис. робітників. Трест Південсталь сформувався у складі 15 металургійних заводів.

Майже відразу з трестами стали утворюватися синдикати — організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Ринок засобів виробництва формувалася під впливом діяльності синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж.

Перебудова промисловості на засадах нової економічної політики здійснювалася масштабно і швидко. Перехід від обов'язкової праці (загальна трудова повинність, трудові мобілізації, трудові армії) — до системи вільного наймання робочої сили, від розподілу за картками — до ринкової торгівлі, від інфляційного “радзнаку” (паперового рубля) — до забезпеченого ліквідними товарами й золотом червінця, від безгрошових нарядів-замовлень — до стимулювання випуску необхідної ринку продукції економічними засобами, а також децентралізація управління підприємствами, переведення їх на госпрозрахунок, організація кредитно-фінансової системи й оптової торгівлі засобами виробництва — все це було розпочато, а частково й завершено протягом перших двох років нової економічної політики.

Однак неп не варто переоцінювати. Компартійно-радянське керівництво не могло перейти до справді ринкових методів господарювання. Ринок — це завжди добровільна угода між виробниками й споживачами або посередниками. В умовах диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Від світового ринку він був відділений монополією зовнішньої торгівлі.

І все-таки переведення колосального державного сектора економіки на ринкові засади допомагало долати господарську розруку й відроджувати промисловість. У роки громадянської війни керівники державної партії успішно використали для створення багатомільйонної армії частину дореволюційного офіцерського корпусу. Тепер надійшла черга для використання дореволюційних спеціалістів економічного профілю — економістів, фінансистів, кооператорів. Кращі з них добивалися винятково цінних, інколи зовсім унікальних теоретичних результатів. Макроекономічні дослідження В. Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, зробили можливою розробку спеціалістами ЦСУ на чолі з П. Поповим звітнього балансу народного господарства на 1923/24 господарський рік. Така розробка була здійснена вперше в світі. Міжгалузеві балансові схеми стали основою для опрацювання методів ринкового планування, які давали великий економічний ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М. Кондратьєва та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

У цей порівняно короткий період загравання властей з спеціалістами ринкової економіки змінилася навіть термінологія компартійних резолюцій. Наприклад, у резолюції XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.) проголошувалося: “Партія повинна навчитися узгоджувати елементи державного господарства в їх взаємодії як між собою, так і з ринком... Найближчим обов’язком Держплану має стати систематичне вивчення поточної ринкової кон’юнктури й вироблення основних заходів з метою впливу на ринкові відносини, що складаються”⁷⁸. Тут не вживалася звичайна в комуністичній пропаганді міфологема “ринкова стихія”. Підкреслювалося, що вплив держави на ринкові відносини мав бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон’юнктури. Зрештою, з метою вивчення об’єктивних процесів ринку в Москві був створений Кон’юнктурний інститут. Такий же приклад поваги до ринку можна навести на українському матеріалі. У лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було обговорено доповідь голови УРНГ К. Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро ЦК високо оцінило цю унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного керівництва промисловістю у відповідності з загальними завданнями радянської влади і з реальним економічним становищем. Останнє речення в цій резолюції мало такий вигляд: “Вважати, що промплан, після того, як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка напряму і форм здорового розвитку промисловості й може та повинна коригуватися відповідно до змін загальної господарської кон’юнктури”⁷⁹.

Тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним у середині 20-х рр., коли керівники партії почали поступово згортати неп. У галузі промисловості цей поворот пов’язаний з курсом на індустріалізацію, проголошеним XIV з’їздом ВКП(б) в грудні 1925 р.

У середині 20-х рр. відбудовний процес підходив до завершення. Валова продукція державної промисловості по колу підприємств, підпорядкованих УРНГ, становила у 1921/22 р. 14 відсотків довоєнного рівня, у 1924/25 р. — 54, а в 1925/26 р. — 91 відсоток. За 1924/25 р. промисловість зросла на 68, а в 1925/26 р. — на 74 відсотки. Питома вага УСРР в загальносоюзній промисловості збільшилася з 14 відсотків у 1921/22 р. до 20 відсотків у 1925/26 р.⁸⁰ Надзвичайно високі темпи промислового зростання пояснювалися введенням у експлуатацію раніше законсервованих підприємств. У 1925/26 р. 11 відсотків всього обсягу капіталовкладень в українську промисловість вперше було спрямовано на новобудови⁸¹.

Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну все частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук у масах. Л. Каменєв і Г. Зінов'єв, які утворили так звану “нову опозицію”, щоб зупинити концентрацію влади в руках Й. Сталіна, виступили з пропозиціями форсувати темпи капітального будівництва в промисловості. Їм здавалося, що гасло “надіндустріалізації” забезпечить підтримку робітничого класу у боротьбі із сталінцями.

Опозиціонери пропонували посилити податковий і ціновий тиск на заможні верстви селянства, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Отже, вони намагалися порушити ринкову рівновагу й повернутися до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Не слід думати, що сталінці були переконаними прихильниками непу, як вони це намагалися показати в боротьбі з опозиціонерами. Навпаки, керівна частина державної партії висловлювалася за те, щоб не ставити на перший план ринкову рівновагу, а збільшувати темпи індустріалізації навіть при загрозі інфляції. У 1925—1926 рр. такі настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, тому що у політбюро ЦК ВКП(б) тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які відповідали за капітальне будівництво в промисловості. Зокрема, провідні спеціалісти й керівний персонал союзного Держплану поділилися на генетиків і телеологів.

До генетиків відносилися переважно безпартійні фахівці. Вони вважали, що планові завдання повинні підправлятися господарською кон'юнктурою, тобто виходили з об'єктивних тенденцій розвитку ринку. Телеологи, які здебільшого відносилися до керівних працівників, були переконані в тому, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державною партією перед суспільством. Для генетиків план був прогнозом, для телеологів – директивою.

Комісія Держплану СРСР під керівництвом С. Струмліна в 1926 р. розробила детальний проект п'ятирічного плану на 1926/27—1930/31 рр. Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, у відповідності до яких повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до диспропорцій, які автори п'ятирічки допускали цілком свідомо. Диспропорції неминуче призводили до товарного голоду, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, скорочення витрат на соціальні потреби, підвищення цін на товари масового попиту. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися як “тимчасові труднощі” соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина після XIV з'їзду ВКП(б) переключилася на пропаганду політики індустріалізації. Новий курс був оголошений “генеральною лінією” партії. Пропагандисти обіця-

ли в недалекому майбутньому, не більше, як через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання накреслених партією планів у галузі індустріалізації повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. В такий спосіб державна партія прагнула здобути підтримку своїй генеральній лінії.

Наскільки пропаганда відповідала дійсним планам керівників партії? Справді, за всіх умов треба було спочатку будувати фундамент сучасної індустрії — шахти, металургійні й машинобудівні заводи, електростанції, шляхи сполучення в районах новобудов, робітничі селища при заводах і шахтах. Яким цілям, однак, мав служити цей фундамент? Розбудові підприємств, які виробляли продукцію масового попиту, чи створенню ВПК?

У країнах з нормальною ринковою економікою таке питання не могло виникнути. Економіка, що ґрунтувалася на приватній ініціативі, розвивалася у відповідності з потребами ринку. Держава могла тиснути на виробників (прямим оподаткуванням), або на споживачів продукції масового попиту (непрямими податками), або на перших і других одночасно, щоб через бюджет перерозподіляти національний доход на користь підприємств ВПК. За всіх умов продукція ВПК, яка служила безпеці суспільства, а не задоволенню його матеріальних потреб, була лише певною часткою промислової продукції. Щоб вона з'явилася взагалі, й тим більше, щоб вона зростала у достатніх масштабах, була потрібна база — продукція масового попиту.

Якщо в країні був відсутній вільний ринок, а держава контролювала “командні висоти” економіки, вона могла вирішувати, яку частину продукції віддати на потреби ВПК, а яку спрямувати на задоволення матеріальних потреб суспільства. Вважалося, що засоби виробництва знаходяться у загальнонародній власності. Фактично вони були в повному розпорядженні керівників ВКП(б). Є риторичним питанням про те, чи віддавали вони перевагу нарощенню воєнної могутності країни, чи турбувалися насамперед про повсякденні потреби населення.

За завданням політбюро ЦК РКП(б) нарком у військових і морських справах СРСР М. Фрунзе підготував у березні 1925 р. доповідь про стан Збройних сил СРСР у зв'язку з посиленням воєнно-політичного та воєнно-економічного впливу Великої Британії в Польщі, Румунії і країнах Балтії. Центральним пунктом доповіді стала теза про несприятливу матеріальну оснащеність Червоної армії, особливо в галузі озброєнь. Уперше були підкреслені докорінні прорахунки територіальної системи комплектування Збройних сил: “селянські настрої” серед військовослужбовців, подовження строків загальної мобілізації. Раніше на перший план висувалася основна перевага територіальної системи – економія коштів на утримання особового складу армії. Фрунзе пропонував довести кількість Збройних сил до 700 тис.

осіб, щоб на цій основі у випадку війни своєчасно розгорнути армію чисельністю в 2,5 млн осіб. Ця кількість приблизно відповідала чисельності розгорнутих армій найближчих сусідів СРСР на континенті⁸².

У 20-х рр. ніхто в Європі не готувався до війни, хоч загальнополітична ситуація була неспокійною. Після укладення в квітні 1922 р. Рапалльського договору радянсько-німецькі відносини розвивалися успішно. З обранням президентом Веймарської республіки в 1925 р. легендарного фельдмаршала воєнних часів фон Гінденбурга в Німеччині різко посилювалися реваншистські настрої. Але відносини з СРСР залишалися стабільно міцними, особливо по лінії військового й економічного співробітництва.

На відносини СРСР з Великою Британією впливала дипломатична діяльність Х. Раковського. Влітку 1923 р. він змушений був покинути Україну під тиском “трійки” у складі Сталіна, Каменєва і Зінов’єва, яка утворилася в політбюро ЦК РКП(б) для боротьби з Троцьким. Призначений на посаду повноважного представника СРСР у Великій Британії, Раковський за короткий час домігся врегулювання економічних і фінансових питань і підготував два договори – загальний і торговельний. Однак прихід консерваторів до влади зробив неможливим підписання договорів. Після від’їзду Раковського з Лондона в 1924 р. радянсько-англійські відносини постійно погіршувалися. В Лондоні вже не було людини, яка майстерно згладжувала б гострі кути, що виникали.

Найбільш впливовою на континенті державою залишалася після 1918 р. Франція. Однак зарозумілість її керівних діячів і пацифістські настрої в суспільстві, яке повною мірою пережило жахи світової війни, постійно ослаблювали її. У радянської Росії з Францією не існувало особливих проблем. Однак зусилля Х. Раковського, який після Великої Британії став повпредом у Парижі, добитися довгострокових позик в обмін на визнання довоєнних боргів не увінчалися успіхом. Уже узгоджений обома сторонами договір залишився не підписаним після приходу до влади іншого уряду. І у Великій Британії, і у Франції Раковському перешкодила не зміна урядів, а підірвана діяльність Комінтерну.

Маскуючи наступальність своєї зовнішньої політики, радянський уряд використовував кожний привід, щоб представити свою країну звідусіль обкладеною фортецею. Заяви про невідворотність нападу конкретно не окреслених “сил імперіалізму” йшли одна за одною. Неокресленість ворога давала можливість для маневрів на зовнішньополітичній арені.

Широка пропагандистська кампанія розгорнулася після вбивства у червні 1917 р. радянського повпреда у Варшаві П. Войкова. Польський суд засудив вбивцю на довічне ув’язнення. Однак для Кремля

цього було замало. Радянське керівництво розпорядилося розстріляти “двадцять терористів і паліїв з лав російських князів та дворян”. Цю середньовічну акцію винищення безборонних в’язнів Сталін охарактеризував як «необхідний захід самооборони революції»⁸³.

Квазітеоретичне пояснення поточних міжнародних подій дав об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у липні—серпні 1927 р. У його резолюціях відзначалося, що система дипломатичних і воєнних союзів в Європі спрямована на оточення СРСР. Загострення суперечностей між СРСР і європейськими державами характеризувалося як “головна тенденція поточного періоду”⁸⁴.

Існує авторитетне свідчення К. Ворошилова щодо того, коли почалася безпосередня мілітаризація радянської економіки. На XV з’їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. він заявив: “З весни цього року РПО знову дістала свою третю літеру – “О”. Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру”. Нарком посилався на те, що Рада праці та оборони стала регулярно збиратися для розв’язання питань, пов’язаних з обороною⁸⁵.

Політбюро ЦК ВКП(б) доручило голові Раднаркому О. Рикову у липні 1927 р. розробити в наркоматах заходи, що забезпечили б посилений темп роботи щодо підвищення обороноздатності країни. Державним органом, який спрямовував і координував мобілізаційну роботу, ставав РПО, а точніше — таємні розпорядчі засідання РПО. Функції робочих апаратів розпорядчих засідань РПО поклалися на Реввійськграду та Держплан СРСР. У складі наркоматів формувалися мобілізаційні відділи або бюро. Персональна відповідальність за їх роботу покладалася безпосередньо на наркомів. Був утворений орган мобілізації промисловості у складі ВРНГ СРСР, який координував роботу мобілізаційних органів з десятками тисяч працівників.

Пропагандистські настанови для розгортання мілітаризації країни в ході здійснення генеральної лінії партії на індустріалізацію Сталін визначив на XV з’їзді ВКП(б) у такій формі: “Ми не можемо забути слів Леніна про те, що дуже багато у справі нашого будівництва залежить від того, чи вдасться нам відтермінувати війну з капіталістичним світом, яка неминуча, але яку можна відтермінувати або до того моменту, поки визріє пролетарська революція в Європі, або до того моменту, поки назріють цілком колоніальні революції, або, нарешті, до того моменту, поки капіталісти пересваряться між собою за переділ колоній”⁸⁶.

Всі наведені варіанти визначають нападаючу сторону у війні, яка була нібито неминуча. Чи можна уявити собі реальну ситуацію вичікування, коли, нарешті, розпочнуться пролетарські або колоніальні

революції, щоб саме вони послужили сигналом “капіталістичному світу” для нападу на СРСР? Чи, можливо, капіталістичні країни повинні були чекати сварки між собою як найбільш зручного моменту для цього нападу? В усіх трьох варіантах розвитку подій створювалася ситуація, сприятлива саме для того, щоб Радянський Союз ініціював війну. Виходить, що керівники державної партії робили все потрібне для перетворення СРСР на могутню індустріальну державу з високорозвиненим воєнно-економічним потенціалом, щоб дочекатися сприятливого моменту для нападу на далеких або близьких сусідів.

Обговорюючи доповідь О. Рикова про директиви XV з'їзду партії щодо розроблення першого п'ятирічного плану, К. Ворошилов сформулював висновок, який нагадував воєнну доктрину: “П'ятирічний план народного господарства повинен виходити з неминучості збройного нападу на СРСР і, отже, з необхідності, виходячи з матеріальних ресурсів, організації такої оборони Радянського Союзу, яка забезпечила б переможну відсіч об'єднаним силам наших вірогідних противників”⁸⁷. “Доктрина” задавала дуже високу планку вимог. Адже вірогідними противниками СРСР вважалися такі індустріальні країни, як Велика Британія і Франція.

Перекладаючи “доктрину” на мову завдань п'ятирічного плану, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев висунув вимогу “так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові”⁸⁸. Цей принцип покладалася в основу індустріалізації країни. Якби заводи не будувалися, вони повинні були мати другу спеціалізацію на випадок війни.

Порайонне розміщення підприємств важкої індустрії подвійного призначення на з'їзді спеціально не обговорювалося. Проте у доповіді О. Рикова була висловлена думка про недоцільність розвитку підприємств ВПК в Україні внаслідок її несприятливого географічного положення. “Не можу зрозуміти, — з обуренням заявив голова УРНГ К. Сухомлин, — чому на цьому відповідальному з'їзді товариші виступали з такими, якби сказав, поразницькими настроями, даючи подібну установку не щодо якого-небудь району, а цілої республіки”⁸⁹.

В обговоренні доповіді взяв участь і голова ВУЦВК Г. Петровський. Не погоджуючись з тезою В. Куйбишева про обрання курсу на прискорений розвиток уральської промисловості, він сказав: “Дозволю собі виправити свою маленьку помилку, коли я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловості, тобто головним чином важкої індустрії і машинобудування, слід спрямувати на Україну, бо там для цього сприяють всі умови. Якби це справді зрозуміти так, то моя

позиція була б національно обмеженою. Сюди треба внести поправку, щоб промисловість ішла в своєму розвитку головним чином на Південь”⁹⁰. Проти цих слів у стенограмі зазначено: загальний сміх. Делегати з’їзду розуміли, що з усіх південних регіонів СРСР сприятливі умови для форсованого розвитку оборонної промисловості існували тільки в Україні.

Щоб здійснювати індустріалізацію в інтересах воєнно-промислового комплексу й галузей, що його обслуговували, всю радянську промисловість у плануванні, фінансуванні й постачанні поділили на дві групи: групу “А” (виробництво засобів виробництва) і групу “Б” (виробництво товарів народного споживання). На розвиток групи “А” виділялися основні фінансові ресурси, зокрема й валютні. Галузі групи “Б” фінансувалися за залишковим принципом.

Група “А” складалася з галузей важкої промисловості, група “Б” – з галузей легкої та харчової промисловості. Однак цей поділ був досить умовний, тому що важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка та харчова промисловість – сировину й напівфабрикати для використання підприємствами групи “А”. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловість групи “А” виробляла мінімум товарів народного споживання. Відповідно у промисловості групи “Б” вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи “А”. У ринкових умовах такий господарський механізм не міг би проіснувати жодного дня.

Перша п’ятирічка розпочалася з жовтня 1928 р. Навесні й влітку 1929 р. В. Куйбишев підготував поправки до гранично напруженого плану на 1928/29 рік. Ряд галузей важкої індустрії одержував додаткові завдання. Поправки впроваджувалися в життя спеціальними постановами ЦК ВКП(б). Сталін домігся одноосібної влади в політбюро ЦК і з 1929 р. відновив реалізацію комуністичної доктрини. Сталінська “революція зверху” дістала назву “розгорнутого будівництва соціалізму”.

В організації державної промисловості Сталін не повернувся до провальної спадщини “воєнного комунізму”. Як і при непі, робітничий клас зберігав право вільного вибору місця праці. Певні рештки ринкових відносин залишилися і в управлінні промисловістю.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову “Про реорганізацію управління промисловістю”. Головною ланкою управління ставало підприємство, а не трест. На підприємствах налагоджувалося госпрозрахункове господарювання, якого не було в часи непу. Трести перетворювалися з госпрозрахункових об’єднань у органи технічно-

го управління. Того ступеня економічної незалежності, який мали трести непівської доби, підприємства не одержали. Однак трестівський госпрозрахунок охоплював переважно сферу управління, тоді як госпрозрахунок підприємств — сферу виробництва.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки (головні управління) ВРНГ періоду громадянської війни. Сама Вища рада народного господарства та її український філіал перетворилися у січні 1932 р. у Народний комісаріат важкої промисловості (НКВІП). Підприємства харчової промисловості з 1930 р. підпорядковувалися наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової галузей промисловості були виділені в окремі наркомати.

Поворот до “розгорнутого будівництва соціалізму” характеризувався переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборону вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Всі ці надзвичайні заходи пов’язувалися з вольовим форсуванням темпів індустріалізації.

У 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного плану над ринком. У доповіді Сталіна з’явилася часто повторювана потім волонтаристська формула: наші плани — це не плани-прогнози, а плани-директиви. В директивах з’їзду для складання першого п’ятирічного плану передбачалося знищити товарно-грошові відносини в найближчому майбутньому. Йшлося про те, що товарообіг поступово перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат поступиться місцем апарату “соціалістичного розподілу продуктів”.

Директиви з’їзду накресливали надзвичайно високий, 16-відсотковий щорічний приріст промислової продукції. Під час розробки конкретних завдань п’ятирічки в Держплані і ВРНГ директивно задані темпи зросли ще більше. Було створено два варіанти плану — відправний і оптимальний. У першому середньорічні темпи дорівнювали 18 відсоткам, у другому — 22. У квітні 1929 р. XVI партконференція схвалила оптимальний план.

Фактично перша п’ятирічка виконувалася за сумою річних планів, які мали небагато спільних рис із затвердженим п’ятирічним планом. Як директивний документ п’ятирічний план в його остаточній формі виявився непотрібним. Кожного року в контрольні цифри розвитку народного господарства вносилися нові корективи в бік підвищення темпів.

Визначений Сталіним щорічний темп зростання промислової продукції був величезним — 37,7 відсотка (у середньому за три роки, починаючи з другого року п’ятирічки). Господарники спочатку нава-

жувалися стверджувати, що таке форсування темпів спотворює народногосподарські пропорції, збільшує до небезпечного рівня інфляційність економіки, створює дефіцити і, врешті, є просто нереальним для виконання. Однак влітку 1930 р. на XVI з'їзді ВКП(б) генсек з погрозою зауважив: “Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів”⁹¹. Після цього критика завищених темпів припинилася.

Сталін сам розумів нереальність продиктованих темпів, однак вимагав виконувати поставлені завдання під страхом всіляких кар. Такий метод планування він називав “підхльостуванням”. Найбільше постраждала від цієї політики технічна інтелігенція. Щоб інженери й техніки сумлінно працювали, їх слід було, як вважав Сталін, залякати.

У 1928 р. чекісти за завданням генсека вигадали в своїх кабінетах “шкідницьку” організацію з господарників та інженерів, які працювали переважно в кам'яновугільній і металургійній промисловості України. Ці спеціалісти найбільше протестували проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які раз у раз призводили до тяжких аварій. Над “шахтинцями”, переважно спеціалістами з Донбасу, провели показовий суд. Політична термінологія сталінської “революції зверху” збагатилася новим містким поняттям — шкідник. Після “шахтинської справи” розпочалося організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами (“спецежерство”).

Щоб забезпечити високі темпи розгортання промисловості, у промисловість спрямовувалися величезні капіталовкладення. Зокрема, капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди зростали в Україні таким чином (в млн рублів):⁹²

Роки	Група “А”	Група “Б”	Вся промисловість
1929	355	60	415
1930	600	62	662
1931	979	74	1053
1932	1338	143	1478
1933	1214	141	1355
1934	1457	178	1634
1935	1445	164	1608

Варто відзначити, що за всі роки непу капіталовкладення в групу “А” становили 659 млн руб., а в групу “Б” — 101 млн руб.

Хоч промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування за рахунок інфляційного випуску паперових грошей, продиктовані Сталіним темпи її розвитку виявилися нереальними. Офіційні статистичні дані показували, що середньорічний темп промислового

зростання за роки першої п'ятирічки (крім її першого року) становив тільки 15,7 відсотка, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б)⁹³.

Легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки міцно трималася в історичній літературі. При зіставленні натуральних показників п'ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Із окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п'ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли в довоєнний час.

У другій п'ятирічці (1933—1937 рр.) були запроєктовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13—14 відсотків. Це ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонки дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів.

В Україні найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували технічну реконструкцію всього народногосподарського комплексу — особливо в електроенергетиці, машинобудуванні, металургії.

На розвитку електроенергетики, безсумнівно, позначився не реалізований у свій час план ГОЕЛРО. Перша районна електростанція почала споруджуватися ще у відбудовний період — Штерівська ДРЕС. Її перша черга потужністю 20 тис. кВт стала до ладу восени 1926 р. У 1931 р. ця ДРЕС досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших в СРСР. Тоді ж було збудовано Зуївську ДРЕС потужністю 150 тис. кВт.

Поряд з ними з'явилися Криворізька ДРЕС (1929 р.), Північно-донецька ДРЕС (1930 р., друга черга — 1932 р.), Київська ДРЕС № 2 (1930 р.), Харківська ДРЕС № 2, більш відома під назвою ЕСХАР (1930 р.), Дніпродзержинська ДРЕС (1932 р.), Червонозаводська ТЕЦ (1934 р.), Київська ТЕЦ № 3 (1937 р.) та ін.

У жовтні 1932 р. дала струм перша черга Дніпрогесу — однієї з найбільших у світі гідроелектростанцій. Вона складалася з п'яти надпотужних генераторів, виготовлених американською корпорацією “Дженерал електрик”. У другій п'ятирічці були встановлені ще чотири генератори, які не поступалися потужністю і досконалістю першим. Але виготовили їх в Ленінграді, на заводі “Електросила”.

Передбачені планом ГОЕЛРО електроенергетичні потужності СРСР перекинув у 1931 р. На кінець другої п'ятирічки за виробництвом електроенергії країна перемістилася з 11 місця в світі (1913 р.) на друге. В Україні виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год в 1913 р. до 324 кВт-год у 1938 р., тобто майже в 17 разів⁹⁴.

Однією з найбільш капіталомістких галузей виявилася кам'яно-вугільна. В Донбасі закрилися десятки дрібних і малоперспективних шахт, а всі інші були реконструйовані. Одночасно розгорнулося масштабне нове будівництво. За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40. Видобуток вугілля зріс з 25 млн т в 1928 р. до 69 млн т в 1937 р. У зв'язку з будівництвом другої потужної вугледобувної бази в Кузбасі й освоєнням родовищ Уралу та Підмосков'я частка Донбасу (разом з Шахтинським округом у кордонах Росії) у загальносоюзному видобутку вугілля скоротилася з 87 відсотків у 1913 р. до 60 відсотків у 1937 р. З кожних 100 т вугілля, видобутого в Донбасі, в Україні використовувалося у 1933 р. 52 т, у центральних областях Росії – 20 т, в північно-західних і західних областях (включаючи Білорусію) – 15 т. У 1938 р. частка України у споживанні донецького вугілля зросла до 56 відсотків, а центральних областей Росії — до 22 відсотків. Натомість частка північно-західних і західних областей скоротилася до 11 відсотків⁹⁵.

Переважна більшість капіталовкладень у машинобудування спрямовувалася на реконструкцію і розширення існуючих підприємств. Разом з тим в Україні було збудовано немало нових великих підприємств, у тому числі ряд надпотужних заводів.

Будівництва тракторного заводу в Україні планом першої п'ятирічки не передбачалося. Рішення збудувати такий завод у Харкові було прийнято весною 1930 р. Через 18 місяців після прийняття рішення завод почав працювати. В освоєнні його потужностей допоміг колектив Сталінградського тракторного заводу, який теж мав справу з устаткуванням, закупленим у американських фірм. У 1932 р. ХТЗ дав 17 тис., а за другу п'ятирічку — 159 тис. тракторів. Разом з Сталінградським і Челябінським заводами харківські робітники забезпечували всі потреби в тракторах, які були пред'явлені створеною в СРСР широкою мережею машинно-тракторних станцій. В останні роки другої п'ятирічки виробництво тракторів загальмувалося, оскільки частина виробничих потужностей заводу була переведена на випуск танків.

З дореволюційних часів в Україні було розвинуте виробництво устаткування для металургійної промисловості. Тому саме тут було споруджено Новокраматорський завод важкого машинобудування. Перша черга заводу стала до ладу в 1934 р. Одночасно був докорінно реконструйований і розширений Старокраматорський завод важкого машинобудування. В сукупності Краматорський машинобудівний вузол став найбільш капіталомістким об'єктом у галузі українського машинобудування.

Реконструкція Луганського (Ворошиловградського) паровозобудівного заводу розтягнулася на багато років і перетворилася, по суті, на нове будівництво. Споруджений завод зрівнявся своєю продукти-

вністю з найбільшим у світі заводом корпорації “Американ локомотив”.

Навесні 1930 р. у Харкові було закладено найбільший у світі верстатобудівний завод кошторисною вартістю 43 млн руб. Через півроку будівництво довелось припинити через нестачу коштів. З 1932 р. будівництво відновилося, і в 1936 р. Харківський завод свердильних і шліфувальних верстатів став до ладу. Тоді ж почав працювати Київський завод верстатів-автоматів⁹⁶.

Реконструкція харківського заводу “Серп і молот” забезпечила виробництво складних молотарок у кількості, що задовольняли потреби сільського господарства всієї країни. Реконструкція запорізького заводу “Комунар” перетворила його на найбільше в світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. Разом із заводами, спорудженими у Саратові й Ростові-на-Дону, “Комунар” теж забезпечував своєю продукцією потреби всього сільського господарства СРСР.

Луганські залізничні майстерні завдяки реконструкції перетворилися на найбільший в СРСР завод вугільного машинобудування. Разом з докорінно реконструйованим Горлівським заводом гірничого устаткування він відіграв визначальну роль у технічному переозброєнні Донбасу.

У 1934 р. вступив у дію найбільший у Європі Харківський турбогенераторний завод. Він був розрахований на річний випуск турбогенераторів загальною потужністю 1,5 млн кВт.

Сумський завод ім. Фрунзе і київський завод “Більшовик” були реконструйовані з переспеціалізацією на випуск устаткування для хімічної промисловості. В своїй галузі ці підприємства стали одними з найбільших в СРСР.

За обсягом освоєних капіталовкладень всі інші галузі в Україні набагато випередила металургійна промисловість. Були споруджені три гіганти чорної металургії — “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь” і “Азовсталь” (в Маріуполі). За довоєнний період кошторисна вартість цих підприємств була освоєна менше, ніж наполовину. Основну частину нових виробничих потужностей у галузі було одержано за рахунок реконструкції і розширення діючих металургійних заводів — Макіївського, Дніпровського, Дніпропетровського ім. К. Лібкнехта, Алчевського (Комунарського), Єнакіївського і Сталінського.

У проектуванні найбільшої в СРСР і третьої в світі за розміром повністю механізованої домни, яку було задумано у вересні 1929 р. на Макіївському металургійному заводі, взяли участь московські і ленінградські конструкторські бюро під загальним керівництвом видатного російського металурга І. Бардіна. Проект заводу “Азовсталь” розробили ленінградські інженери. Колектив Іжорського машинобудівного заводу в Ленінграді створив перший в СРСР блюмінг для Макіївського металургійного заводу (в усьому світі тоді працювало 12

блюмінгів). За його допомогою на Старокраматорському заводі було збудовано перший український блюмінг, що призначався для Магнітогорського металургійного комбінату. Другий блюмінг для Дніпровського металургійного заводу краматорці вже виготовили самостійно⁹⁷.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі комбінату “Запоріжсталь”, а пізніше виділився в окреме підприємство “Дніпроспецсталь”, став до ладу в жовтні 1932 р. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як окрема галузь чорної металургії. У 1933 р. став до ладу Запорізький завод феросплавів, у 1935 р. – Нікопольський південнотрубний завод і Новомосковський металургійний завод у складі двох листопрокатних станів.

Одночасно розвивалися тиллові галузі чорної металургії. Було збудовано 11 великих коксохімзаводів, 8 залізрудних шахт, 4 заводи вогнетривів.

За виробництвом металургійної продукції СРСР перемістився на друге місце в світі після США. Україна вийшла на друге місце в Європі за виробництвом чавуну (після Німеччини) і зайняла третє місце за виплавою сталі (після Німеччини й Великої Британії).

Майже відсутня раніше кольорова металургія у 1938 р. була представлена в Україні 14 підприємствами. Найбільшим підприємством у цій галузі та одним з найбільших в СРСР був Дніпровський алюмінієвий комбінат. Він виробляв алюміній, силумін (сплав алюмінію з кремнієм) і магній. У 1936 р. Дніпровський алюмінієвий завод виплавив понад 23 тис. т алюмінію, після чого СРСР припинив його імпорт. Імпорт цинку у 1936 р. теж був припинений після одночасного введення в дію Костянтинівського і Беловського (на Уралі) заводів.

Розвинутої хімічної промисловості в дореволюційні часи в Україні не існувало. За роки перших п’ятирічок був збудований один з найбільших у світі содових заводів — “Донсода”. Продовжилося будівництво одного з найбільших у Європі — Рубіжанського комбінату з виробництва анілінових барвників, яке розпочалося в роки Першої світової війни. Були збудовані Горлівський і Дніпродзержинський азотно-тукові комбінати, які працювали за найбільш досконалою технологією, коли азотні мінеральні добрива вироблялися з синтетичного аміаку, одержуваного з водню коксового газу й азоту повітря. У 1933 р. біля Лисичанська почалося будівництво потужного багатопрофільного хімічного комбінату. Незабаром воно було припинене через відсутність коштів, але відновилося у 1938 р. Нині цей комбінат (Північнодонецький) є найбільшим в Україні хімічним підприємством.

Заводи, що безпосередньо спеціалізувалися на виробництві воєнної продукції, залишалися в Україні поодинокими, як правило, дореволюційної побудови. Будувалися такі заводи на території, недоступній для ворожої авіації. Проте підприємства, які становили інфраструктуру

НАРИС ПЕРШИЙ
Народження радянського ладу (1917—1938)

руктуру ВПК, будувалися в Україні навіть більшою мірою, ніж на Уралі або в центрі Росії.

В СРСР було 35 об'єктів цивільної промисловості, у спорудження або в докорінну реконструкцію кожної з яких було вкладено до 1936 р. понад 100 млн руб. Їх розміщення по регіонах виглядало таким чином.⁹⁸

Регіон	Кількість об'єктів	Сукупні капіталовкладення в млн руб.
Україна	12	2783
Урал	6	2396
Центральна Росія	6	948
Сибір	3	1152
Північний Захід	2	384
Поволжя	2	339
Середня Азія і Казахстан	3	478
Закавказзя	1	110

В Росії було споруджено 19 новобудов і освоєно 5219 млн руб., в Україні — 12 (2783 млн руб.), в Середній Азії і Казахстані — лише 3 (478 млн руб.), в Закавказзі — 1 (110 млн руб.). За кількістю новобудов Україна істотно перевищувала будь-який російський регіон, а за освоєними капіталовкладеннями тільки Урал наближався до неї. На території інших національних республік було споруджено тільки чотири підприємства-гіганти.

Розглянемо більш конкретно споруджені в Україні промислові об'єкти:

Промисловий об'єкт	Його вартість в млн руб.	Промисловий об'єкт	Його вартість в млн руб.
“Запоріжсталь”	369	Дніпровський мет. з-д	240
Макіївський мет. з-д	295	Ворошиловградськ. паровозобудівний з-д	216
“Азовсталь”	292	Дніпроалюмінбуд	169
Краммашбуд	291	Дніпропетровськ. з-д ім. К. Лібкнехта	160
“Криворіжсталь”	252	Комунарський мет. з-д	149
Дніпробуд (1 черга)	250	Харківський тракт. з-д	100

У списку — тільки три машинобудівні заводи, тому що ця галузь не була такою капіталомісткою, як металургія. Через це Харків, в якому було побудовано особливо багато об'єктів машинобудування,

представлений в списку лише одним підприємством. 8 з 12 промислових гігантів відносилися якраз до металургії.

Лише 5 підприємств будувалися з нульового циклу. 7 заводів, включаючи Краммашбуд, де реконструкція проходила одночасно із спорудженням нового підприємства, вже існували до революції. Але й новобудови розміщувалися в місцях зосередження інших підприємств однорідного профілю (за винятком Дніпрогесу, який треба було споруджувати біля дніпровських порогів). Тобто радянська індустріалізація поширювалася тільки на райони, уже захоплені індустріалізацією до революції. Планові органи обрали найбільш раціональний шлях розміщення підприємств.

За 1928—1938 рр. структура народного господарства СРСР була істотно модернізована. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством в загальній продукції народного господарства як України, так і Росії. Однак через заниження цін на сільськогосподарську сировину й, відповідно, завищення цін на продукцію промисловості, яка переробляла цю сировину, встановити реальну участь промисловості та сільського господарства в утворенні національного доходу практично неможливо. Наявні дані державної статистики не дозволяють скласти реальне уявлення про суть справи.

Неможливо також виявити реальні співвідношення між промисловою продукцією, що надходила до виробничого й народного споживання, з одного боку, та на потреби армії — з другого. Цей показник, якби існував, міг би дати уявлення про рівень милітаризації промислового виробництва й справжні розміри бюджетних витрат на оборону. Проте статистичний облік будувався таким чином, що наперед виключалася можливість появи узагальнюючого показника. Відпускна ціна на однакову продукцію завжди була різною залежно від сфери її реалізації: максимальною, з великим відсотком податку з обороту — в сфері народного споживання й мінімальною, взагалі без податку з обороту — в галузях ВПК та безпосередньо в армії.

Статистика визначає питому вагу різних галузей промисловості у сукупному обсязі продукції підприємств фабрично-заводського типу. З її даних випливає, зокрема, що за 1928—1937 рр. у валовій продукції великої промисловості України підвищилася питома вага таких галузей: машинобудування і металообробки (з 13,6 до 29,8 відсотка), хімічної індустрії (з 2,9 до 7 відсотків), електроенергетики (з 1 до 3,1 відсотка), текстильної промисловості (з 2,4 до 3,1 відсотка). Натомість знизилася питома вага чорної металургії (з 15,1 до 12,2 відсотка), кам'яновугільної промисловості (з 9,6 до 4,9 відсотка), харчосмакової промисловості (з 38,5 до 21,8 відсотка). Ці дані дають уявлення про тенденцію, але не показують справжньої ваги галузі в народному господарстві. По-перше, незмінні ціни 1928 р., в яких обчислювався обсяг валової продукції, були

по-різному “незмінні” в різних галузях. У машинобудуванні, наприклад, відбувалося прискорене оновлення продукції, і нова продукція йшла в статистичну звітність за інфляційною ціною, яка встановлювалася на неї. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів народного споживання, які обкладалися високим податком з обороту. У підсумку в структурі промисловості штучно збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів народного споживання. Тобто, за статистичними даними, промисловість більшою мірою брала участь у задоволенні потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Сама промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися керівниками країни. Маніпулювання цінами під виглядом науково обгрунтованого ціноутворення позбавляло їх об’єктивної основи. Статистичні показники, засновані на цінах, і передусім показник валової продукції, мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику і ухвалював директивні рішення.

Проте навіть спотворені статистичні показники відбивають колосальні зрушення в промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Співвідношення між великою і дрібною промисловістю в загальному промисловому виробництві УРСР змінювалися таким чином (у відсотках):⁹⁹

Форми промисловості	1925/26 р.	1938 р.
Велика промисловість:		
кількість підприємств	0,6	8,6
кількість робітників	53,2	83,0
валова продукція	68,7	92,5
Дрібна промисловість:		
кількість підприємств	99,4	91,4
кількість робітників	56,8	17,0
валова продукція	31,3	17,5

У перший рік індустріалізації, як показують наведені цифри, майже третину промислової продукції давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловості. Навпаки, наприкінці 30-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Докорінна модернізація промисловості стала фактом.

Всередині великої промисловості співвідношення між групами “А” і “Б” змінювалося так (у відсотках):¹⁰⁰

У 1927/28 р. цінові пропорції ще враховували певною мірою ринкові співвідношення. Наприкінці 30-х рр. ціни визначалися державою так, як їй було зручно. Тому реальне падіння питомої ваги групи “Б” істотно

Роки	Група “А”	Група “Б”
1927/28	50,8	49,2
1932	58,4	41,2
1937	68,0	32,0

більше, ніж це показують статистичні дані. Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цифри всередині групи “А” самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався стрімкими темпами і в основному за межами України. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, технічний прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

Під час розгляду першого п’ятирічного плану наркомату військових та морських справ у липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило його основне настановлення: не поступатись за чисельністю військ вірогідним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою — бути сильнішими, ніж противник, у двох—трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). За цю п’ятирічку виробничі потужності артилерійських заводів СРСР збільшилися вшестеро, а випуск літаків — у 4,5 раза. Була створена танкова промисловість, здатна виробляти щороку тисячі танків. За 1919—1932 рр. промисловість передала в армію близько 10 тис. танків, танкеток і бронемашин¹⁰¹.

У роки другої п’ятирічки мілітаризація народного господарства СРСР ще більше поглибилася. У цей час почалося форсоване будівництво науково-дослідних установ, конструкторських бюро й підприємств ВПК. За п’ятирічку випуск бойових літаків збільшився в 7,5 раза, артилерійського та стрілецького озброєння — вчетверо, танків — більше ніж удвічі. В 1938 р. на озброєнні Червоної армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на вкрай мілітаризовану державу, яка істотно випереджала всі інші за кількісними показниками озброєнь¹⁰².

Наприкінці 30-х рр. у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й. Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Так, під час обговорення короткого курсу “Історії ВКП(б)” у

жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, “самі нападуть, якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють”¹⁰³.

Сталін не мав наміру приєднуватися до жодної з коаліцій, на які розколювалася Європа після приходу А. Гітлера до влади в Німеччині. Він провадив свою гру, яка здавалася безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.

“Гамівна сорочка” колгоспу на українському хліборобі

В революції 1917 року українське село стало повертатися обличчям до більшовиків, коли ті підхопили радянське гасло землі й миру, а після завоювання рад запропонували свій варіант національної державності. Однак спроби уряду Х. Раковського відступити від попередніх обіцянок зрівняльного переділу поміщицької землі й будувати в Україні “державу-комуну” за російським зразком призвели до падіння радянської влади. Врахувавши цей досвід, більшовицька Росія після поразки денікінських військ віддала українським селянам переважну частку поміщицьких земель, внаслідок чого не справдилися розрахунки С. Петлюри на масове антирадянське повстання весною 1920 р. Тільки після того, як радянська влада почала грабувати селян за допомогою продрозкладки, село знову стало підніматися на боротьбу.

Запровадження непу не дало негайного ефекту, тому що у більшості губерній власті продовжували стягувати заборгованість по минулорічній продрозкладці. А влітку й восени 1921 р. виявилось, що південні губернії України, Північний Кавказ і Поволжя охоплені жахливою посухою.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність майже не поступалася звичайній нормі. Проте через продрозкладку посівні площі істотно скоротилися. Крім того, ці регіони ніколи не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного землеробства і навіть взяти на харчування їх сільське населення. Так виникла нерозв’язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони Москва чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба.

Правобережні й лівобережні губернії України були здатні прогодувати південні губернії, якби формально незалежний уряд міг розпоряджатися власними хлібними ресурсами. Однак цих ресурсів явно не вистачало, щоб прогодувати російські міста, розміщену в Україні майже мільйонну Червону армію, власні

міста й робітничі селища, сотні тисяч біженців з Поволжя і населення південних губерній. У цій ситуації Раднарком РСФРР розробив свою систему пріоритетів і продиктував відповідну лінію поведінки компартійно-державному керівництву УСРР. Він потурбувався в першу чергу про вивіз хліба з України для забезпечення “червоних столиць”, у другу — про потреби Донбасу й армійських гарнізонів, у третю — про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Турбуватися про українських селян він не став. Газетам було заборонено висвітлювати становище в південних губерніях України, кожного дня вони розповідали тільки про голод у Поволжі. У серпні 1921 р. Раднарком РСФРР уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА), яка розпоряджалася продовольчими запасами експедиційного корпусу США в Європі. АРА почала працювати в Поволжі, але в Україну її не допустили.

12 серпня 1921 р. В. Ленін підписав спеціальну постанову РПО про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В села і волості, що опиралися, вимагалось вводити війська. Останні повинні були під час збирання натурального податку “негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру”¹⁰⁴. Продподаток стягувався навіть у голодуючих губерніях. Про характер застосовуваних “найрішучіших заходів” дає уявлення інструкція Вознесенського повітового особкому від 15 листопада 1921 р., в якій зазначалося: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу”¹⁰⁵.

Лише у січні 1922 р., коли на півдні розпочався масовий голод, Х. Раковському було дозволено укласти угоду про співробітництво з АРА. За період своєї діяльності вона надала голодуючим України 191 млн пайків. Від голодної смерті було врятовано сотні тисяч селян¹⁰⁶.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів компартійно-радянського центру робітники стояли на першому місці, а селяни — на останньому. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Однак центр і до селян ставився по-різному. Факти свідчать, що поволзьким селянам надавалася допомога, а з голодуючих селян південних губерній України стягувався продподаток.

Голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з “куркульським банди-

тизмом”, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у голодуючій місцевості. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

У 1922 р. українське селянство вперше за багато років припинило збройну боротьбу з владою. Радянська влада домоглася вичерпання бунтівного потенціалу села різними засобами, як репресивними, так і економічними. Нова економічна політика почала впливати на село в позитивному сенсі. Після скасування продрозкладки селянин уже знав, які податки має сплатити впродовж року. Вся вироблена продукція після сплати податків залишалася в його розпорядженні, в результаті чого у нього виникала заінтересованість у її виробництві. Замість різнокольорових інфляційних папірців, що циркулювали в обігу, продавець сільськогосподарської продукції став одержувати стійку валюту — червонець.

У 1923 р. аграрна реформа в українському селі завершилася. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора рази за рахунок передачі їм поміщицьких земель, а також вилучення тієї частини селянських земель, яка перевищувала трудову норму. Загалом у селянське користування перейшло понад 31 млн десятин землі, тобто 92 відсотки земельного фонду республіки. Решта залишалася в розпорядженні держави і призначалася для промислового будівництва, створення радгоспів, переселенського фонду тощо¹⁰⁷.

У травні 1923 р. всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На гроші, одержані бюджетом, державні хлібозаготівельні організації купували зерно на ринку. Основний тягар сільгосподатку перекладався на заможні верстви. У 1925/26 р. податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники.

Зернове виробництво в середині 20-х рр. досягло довоєнного рівня, але його товарність істотно зменшилася. Після ліквідації високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт. Обмеженими залишалися і його можливості постачати зерно на внутрішній ринок. Це стало особливо помітно, коли у промисловості почало розгортатися капітальне будівництво, яке призводило до збільшення споживачів селянської продукції. Зарплата будівельників отоварювалася перш за все продовольчими продуктами.

Звільнення незаможників від податку при постійному збільшенні оподаткування призводило до переобтяження заможних верств села, що негативно позначалося на товарній частині селянської продукції. Керівники державної партії чудово розуміли неминучість таких наслідків, але не змінювали курсу. Вони бажали розвивати радгоспи і колгоспи, а не пов'язані з ринком господарства фермерського типу.

Звільняючи від податку господарства незаможників, вони вирощували собі соціальну опору для тих перетворень у сільському господарстві, які диктувалися діючою партійною програмою.

У “командних висотах” економіки, які перебували у державній власності, ринок створювався і контролювався самою державою. Навпаки, ринкові відносини між містом і селом були справжніми, а не штучними, як у промисловості. Націоналізація основного засобу виробництва — землі — не робила селянські господарства залежними від держави. Вони міцно трималися за приватну власність на засоби виробництва і віддавали державі свою продукцію тільки по ціні, яка їх влаштувала. Якщо держава пропонувала нижчу закупівельну ціну, селяни не везли продукцію на ринок, і в країні виникала хлібозаготівельна криза.

В умовах ринку на селі почала стрімко розвиватися сільськогосподарська кооперація. Селяни ще з кінця XIX ст. організовували різноманітні сільськогосподарські кооперативи — поставальницькі, збутові, кредитні, переробні. Набули великого розвитку спеціальні види сільськогосподарської кооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові, насінневі, меліоративні тощо.

Будь-які форми кооперативів не були пов’язані з відчуженням селянської власності. Будучи учасниками одного або кількох кооперативів, селянин залишався господарем на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємодію і взаємопов’язання їхніх інтересів на ринковій основі.

Представлені в програмі РКП(б) колективні господарства мали зовсім іншу природу. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоч і кооперативи були колективними господарствами. Докорінна різниця полягала в тому, що кооперативи були колективною формою господарювання, але зберігали за кожним учасником його приватну власність, тоді як колгоспи ґрунтувалися на відчуженні приватної власності. Подібно до акціонерних товариств, кооперативи могли існувати тільки в ринковому господарстві.

Ступінь відчуженості засобів виробництва у колгоспів був різний: цілковитий (у найбільш невинних селянам комунах), проміжний (в артільях) і початковий (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). Саме тсози можна розглядати як форму господарювання, близьку до кооперативів: у них колективізувалася тільки функція, зазначена в самій назві. У комунах і меншою мірою в артільях, які проголошувалися комуністичною доктриною вищими формами виробничих об’єднань, селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати господарювання. У виробничому процесі

він посідав становище, яке принципово не відрізнялося від становища робітників промисловості — найманої робочої сили.

Власність на засоби виробництва могла бути націоналізованою (цей термін асоціювався з “командними висотами” економіки і землею) або усупільненою (цей термін міг стосуватися будь-яких засобів виробництва, але здебільшого пов’язувався з колгоспами). Проте нація або суспільство — абстрактні поняття в системах господарювання. Розпоряджатися засобами виробництва могла тільки організація такого генералізованого рівня, як нація чи суспільство — держава. Оскільки в російському комунізмі як формі комуністичної доктрини партія “нового типу” зливалася з державою, націоналізовані або усупільнені засоби виробництва переходили у фактичну власність партії, а точніше — її ЦК. Отже, з встановленням комунізму приватна власність не зникала, а тільки переміщувалася, як і політична влада, на самі “верхи”.

Селяни-власники не могли існувати в суспільстві, будованому більшовиками. Тому одразу після експропріації буржуазії і поміщиків ленінська партія поставила питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називали “дрібною буржуазією”. Торкаючись долі дрібних виробників (ремісників, кустарів) і землеробів, В. Ленін виділяв головне завдання своєї “революції зверху”: “Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”¹⁰⁸. Отже, треба було для селян знайти інші методи, але все-таки “звільнитися від них”...

На початку 20-х рр., тобто після провалу першої спроби комуністичного штурму, ленінська партія опинилася перед дилемою: кооперативи чи колгоспи? Можна було поставитися до нової економічної політики, як до нормальної політики на всі часи, тобто обрати магістральним шляхом модернізації сільського господарства кооперативне будівництво. Можна було поставитися до нової економічної політики, як до тимчасової передишки, яка давала державі можливість сконцентрувати всі сили й засоби для створення колгоспного ладу попри небажання десятків мільйонів селян-власників відмовлятися від своєї власності. Цей шлях був пов’язаний з насиллям у величезних масштабах. У добу так званого “воєнного комунізму” партія спробувала йти цим шляхом, але зазнала великого фіаско. Відмовляючись від політики “воєнного комунізму”, яку він проводив упродовж тривалого часу, з квітня 1918 р. до березня 1921 р., В. Ленін заявив своїм соратникам: “Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминучого краху”¹⁰⁹.

Дилему “кооперативи чи колгоспи?” поставив перед партією її вождь, перебуваючи вже на порозі смерті. До того він переконував своїх соратників і всю країну, що неп — це тимчасова політика, яка у майбутньому зміниться політикою соціалістичного будівництва. Навіть у останньому публічному виступі 20 листопада 1922 р. він заявляв з трибуни Московської ради: “З Росії непівської буде Росія соціалістична”.

Принципову різницю між кооперативами й колгоспами Ленін чудово розумів. У брошурі “Про продовольчий податок” (квітень 1921 р.), яка присвячувалася обґрунтуванню нової економічної політики в аграрно-селянській сфері, він розглядав селянські кооперативи як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. В брошурі підкреслювалося, що кооперація дрібних товаровиробників “неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістиків, дає їм найбільшу вигоду”. Це не може бути інакше, підкреслював Ленін, “раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну”¹¹⁰. Тобто його емоційно забарвлений негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: її залежністю від товарно-грошових відносин і ринку.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. У згаданій брошурі він закликав до сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. “Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об’єднання”¹¹¹.

Отже, провал комуністичного штурму відсував для Леніна колективізацію за межі будь-яких конкретних строків. На VIII Всеросійському з’їзді рад, тобто уже в грудні 1920 р., він змушений був заявити: “Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться”¹¹². При переході до непу він казав, що треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є “передумовою” колективізації.

16 грудня 1922 р. В. Ленін зазнав нового удару, який, схоже, переконав його у неможливості повернення до активного політичного життя. Він домігся в лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці, щоб висловити свою останню волю, і встиг надиктувати три листи до ЦК РКП(б), а потім у формі щоденника — п’ять статей. Другою

серед них була стаття на тему, сформульовану так: “Про Центроспілку та її значення з погляду непу”. Текст був надиктований у два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н. Крупська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті “Правда” під назвою “Про кооперацію”.

В цій статті вождь ухилився від зіставлення комуністичної політики 1918—1920 рр. і нової економічної політики 1921—1922 рр. Але він сміливо починав із неймовірних для догматичних послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в неї більшовики зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (всупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму. Осмислюючи заново уроки непу, Ленін диктував: “Кооперувати достатньою мірою широко й глибоко російське населення за панування непу — це все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торговельного інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів”¹¹³.

“Каменем спотикання”, який став фатальним для ленінської “революції зверху” 1918—1920 рр., було багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б) 1919 р., треба було позбавитися селян-власників, тобто докорінно змінити їхню соціальну природу. Чи міг хтось повірити в те, що таке можливе без великої крові? Пропагандисти твердили про можливість добровільної колективізації села, але самі в це не вірили. У жовтні 1922 р. в Україні існувало 3 тис. колгоспів, серед яких переважали форми з незначним ступенем відчуження власності. Склалися вони з незаможників, господарювали надзвичайно неефективно й постійно вимагали допомоги від держави, посилаючись на те, що колгоспи — це паростки соціалізму в дрібноселянській країні. Ніхто з справжніх господарів, які переважали на селі, не думав подаватися в колгоспники.

Новий погляд на кооперацію, яка була спроможна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який вона загнала сама себе своєю доктриною. В кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Своєю заявою про те, що “просте зростання кооперації для нас тотожне ... зростанню соціалізму”, Ленін знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян. Тому він недарма попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків “якнайбільш простим, легким і доступним для селянина”.

До непу державна партія на чолі з В. Леніним йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування

до ринкової економіки. У статті “Про кооперацію” Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини й на політику, пов’язану з ринковими відносинами, тобто на неп. До 1923 р. вождь трактував неп як тимчасовий відступ від обраної лінії на комуністичне будівництво. Тепер було поставлено знак рівності між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом. Це означало відмову від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, але в одній з останніх своїх статей він фактично, хоч у завуальованій формі, відмовлявся від комуністичної доктрини у власній інтерпретації, обґрунтуванню якої присвятив все своє життя. Соціалізм, здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на той соціалізм, який пропагували західноєвропейські соціал-демократи з часів Е. Бернштейна, російські меншовики, українські соціал-демократи.

Таким чином, прояснюється значення загадкового для істориків уривка з найбільш знаменитої ленінської статті. Ось він: “Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”.

Концепція “кооперативного соціалізму” залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) 1919 р. схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть саме існування такої концепції доводиться доказувати зіставленням не однакових в різні часи підходів вождя партії до непу й кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події після Леніна, вона становить особливий інтерес.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, журналах і окремих виданнях, які пішли після першої публікації в газеті “Правда”, стаття “Про кооперацію” залишилася в партії “непрочитаною”. Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об’єднання селян, деякі учасники пленуму ЦК заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного¹¹⁴. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою є виробниче об’єднання з максимальним ступенем “усуспільнення”, тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Своє вагоме слово могли б сказати самі селяни, але “робітничо-селянська” держава їх не питала.

У 1923—1924 рр. найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) — Г. Зінов’єв, Л. Каменев, Й. Сталін і Л. Троцький — займа-

лися політичною боротьбою у власному середовищі. Проблеми господарського будівництва були віддані на відкуп діячам другого ешелону — теоретику М. Бухаріну й практику О. Рикову. Останні були найближчими співробітниками В. Леніна. Цікаво, що висновок про перетворення кооперування на найважливіше економічне завдання для радянської держави протягом певного історичного періоду уперше побачив світ ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті “Про кооперацію” й навіть до передачі цієї статті в розпорядження ЦК РКП(б). Цей висновок з’явився в резолюції XII з’їзду партії “Про роботу РКП на селі” як буденно-звичайна фраза, без наголосу на принциповому значенні закладеного в ній змісту. Далі в резолюції містилися протилежні цьому висновку положення про актуальність рішення попереднього з’їзду щодо обов’язкової участі комуністів у сільськогосподарських колективах, а також про необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун¹¹⁵.

Вже після смерті В. Леніна у матеріалах XIII з’їзду РКП(б) (травень 1924 р.) ідеї статті “Про кооперацію” єдиний раз відбилися в неспотвореному вигляді. З’їзд порушив питання “Про кооперацію” окремим пунктом порядку денного й підкреслив, що відтепер просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями в розвитку великої державної промисловості та успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з’їзду не згадувалося.

На XIV Всесоюзній партконференції (квітень 1925 р.) з програмною доповіддю “Про кооперацію” виступив О. Риков. Він виклав популярною мовою концепцію “кооперативного соціалізму” і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва й колективізації. Голова Раднаркому СРСР уже зрозумів, що спроба Леніна відкинути зовсім ідею колективізації не знайшла підтримки у керівних партійних колах. Найближчий співробітник Леніна, який успадкував після нього свій державний пост, уже не заперечував доцільності колгоспного будівництва, проте не надавав йому самостійного значення. Він не сподівався, що селяни-власники (за компартійною термінологією — середняки) підуть у колгоспи, але соціалістичне майбутнє села бачив у кооперативах.

За більшовицькою практикою проект резолюції на з’їздах і конференціях опрацьовував доповідач. Але від проекту резолюції, який відбивав основні ідеї риковської доповіді, нічого не залишилося після того, як з ним попрацював генсек. В резолюції XIV партконференції все-таки проголошувалося, що “кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення”. Однак треба звернути увагу на те, як ця теза аргументувалася: “В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі коопе-

рація є основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села”¹¹⁶. Отже, кооперація розглядалася всього-на-всього як “форма зв'язку” двох протилежних соціально-економічних укладів. Ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму безслідно зникла. Далі по тексту резолюції відбувалася реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом ідеї колективізації. Щоправда, тут Сталін обмежився обережною ремаркою: “Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі”¹¹⁷.

Минуло лише кілька місяців, і жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу “всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіщного і середнього селянства”¹¹⁸. Отже, колективізація, яка раніше вважалася актуальною тільки для незаможників, мала поширитися на селян-власників.

30 грудня 1926 р. була ухвалена перша постанова ЦК ВКП(б) в галузі колективізації сільського господарства — “Про підсумки радгоспного й колгоспного будівництва”. На відміну від пізніших, вона не суперечила інтересам селян: йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги були прийнятним виходом. Передбачені цією постановою нові пільги сприяли залученню незаможників у колгоспи. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Питома вага тсозів серед них зросла відповідно з 6,8 до 71,7 відсотка. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичний уклад життя. До жовтня 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4 відсотків площі селянського землекористування¹¹⁹.

У 1927 р. Сталін активізував пропаганду колгоспів. У його ретельно зважених заявах не було жодного слова проти кооперативного плану, який вважався основою аграрної політики ВКП(б) і користувався широкою підтримкою у селянському середовищі. 9 вересня члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. Ленін накреслив конкретні шляхи поступового підведення селянства до соціалістичного будівництва через кооперацію. Одночасно генсек повторив позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, що прибули до Москви на святкування 10-річчя Жовтневої революції, Сталіна запитали: “Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?” Відповідь була такою: “По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства”. Сталін нібито не додавав нічого нового до вже відомої лінії

ЦК ВКП(б) у цьому питанні. Однак він тут же визнав за необхідне заперечити те, про що в нього ніхто не запитував: “До всеосяжної колективізації справа не дійшла й не скоро дійде”¹²⁰. Ці два слова — “всеосяжна колективізація” — уперше були вимовлені й надруковані. Ніхто ще не міг тоді збагнути жакливого змісту нового словосполучення.

У політичному звіті ЦК XV з’їзду ВКП(б) Сталін зазначив, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним. У характерній для нього катехізисній формі він ставив запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку нашої промисловості? Не очікуючи наперед зрозумілої незгоди із запропонованим виходом, він формулював “очевидну” відповідь: вихід — у переході дрібних і розпоршених селянських господарств у великі й об’єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під тиском генерального секретаря ЦК у директиві з’їзду по розробці перспективного плану були закладені високі показники колективізації сільського господарства на кінець п’ятирічки, з охопленням до 20 відсотків селянських посівів. Прогнозувалася, таким чином, практично стопроцентна, тобто зовсім малоймовірна колективізація бідняцьких господарств.

У радянській історіографії стверджувалося, що “командні висоти” економіки й дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто через ринок. Однак у ринковій змичці між містом і селом був один нюанс, сформульований Сталіним таким чином: “Воно (селянство. — *Авт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге”¹²¹.

Справді, держава могла знижувати рівень хлібозаготівельних цін, тому що була монополістом у закупівлі зерна. Одночасно вона могла завищувати ціни на промислові товари, тому що була монополістом в їх виробництві. Штучно створюваний перепад у цінах дістав досить точну назву — “ножиці цін”. За їх допомогою “відстригалося” до половини доходів селян від реалізації продукції¹²².

У середині політбюро ЦК ВКП(б) спостерігалися істотні відмінності в поглядах відносно того, як використовувати “ножиці цін” для капітального будівництва у промисловості. Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов’єв вимагали застосувати максимальний розрив у цінах. Й. Сталін займав центристську позицію: не заперечуючи в принципі використання цінової політики для перерозподілу національного доходу, він стояв за помірний розхил “ножиць”. М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до запровадження у сільському господарстві

відновлювальних цін, які повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції.

Після прискорення темпів індустріалізації вже з 1926/27 р. хитка ринкова рівновага порушилася. Це проявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися примусово стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит явно перевищував пропозицію. Спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарську продукцію призводили до того, що селяни відмовлялися везти на ринок свої товари. В країні спалахнула хлібозаготівельна криза.

Влада розцінила її як свідомий саботаж хлібозаготівель. Винним оголосили “куркуля”. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття “куркуль” перестало вживатися в законодавстві і в пропаганді, але не надовго. Щоб здійснити експропріацію селянських засобів виробництва під виглядом колективізації, необхідно було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою. Треба було протипоставити бідняків і середняків бідняцького походження колишнім або нинішнім “експлуататорам-глітаям”.

Центристську позицію у питанні про хлібозаготівлі Сталін займав про людське око. Ні “надіндустріалізатори”, ні ті в ЦК ВКП(б), кого хвилювали інтереси селянства (М. Бухаріна і його прибічників незабаром охрестили правим ухилом в партії), не збиралися вийти за межі непу. Навпаки, Сталін скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб проголосити “всеосяжну” колективізацію поточним завданням державної політики. Справжня позиція Сталіна виходила за межі непу. Хлібозаготівельні кризи, названі незабаром “кризою непу”, генсек зробив способом повернення до політики комуністичного штурму 1918—1920 рр.

Для боротьби з хлібозаготівельною кризою були запроваджені надзвичайні заходи. Державним органам надавалося право притягати селян, винних у саботажі хлібозаготівель, до карної відповідальності. Щоб розколоти село, біднякам було надане право закуповувати за низькими хлібозаготівельними цінами або навіть у кредит до чверті виявлених ними запасів хліба у тих селян, які відмовлялися продавати його державі.

Для запровадження надзвичайних заходів у життя ЦК ВКП(б) розпорядився відрядити на хлібозаготівлі керівників партійних комітетів всіх рівнів, не виключаючи членів політбюро ЦК. У спеціальній директиві ЦК парткомам ситуація, що склалася, і насамперед зростання ринкових цін на хліб, пояснювалася так: “Приватник і куркуль використали добросердя і забарність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку, підняли ціни й створили у селян вичіку-

вальні настрої”. Отже, селяни звинувачувалися у вичікуванні, коли держава підвищить хлібозаготівельні ціни до рівня ринкових. Директива вимагала арештовувати “спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями¹²³.

У січні 1928 р. Сталін виїхав у Сибір і в низці виступів перед місцевими властями виклав таку програму дій:¹²⁴

зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба по державних цінах, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;

у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Отже, гасло всеосяжної, суцільної колективізації, яке суперечило самому поняттю добровільності вступу в колгоспи, висувалося як завдання на п'ятирічку. Сталін розумів, що надзвичайні заходи, за допомогою яких можна було подолати одну хлібозаготівельну кризу, не допоможуть у статусі постійно діючих. Як продрозкладка часів ленінської “революції зверху” вони були придатні для однократного вилучення готової продукції. Власне, природа продрозкладки і надзвичайних заходів була однакова: примусова реквізиція виробленої продукції в довільних розмірах. А за селян треба було “взятися” на стадії виробництва продукції, тобто через колгосп.

Протестуючи проти надзвичайних заходів, М. Бухарін у своїх виступах заявляв, що колгоспи не можна вважати стовповою дорогою до соціалізму, а партія повинна керуватися ленінським кооперативним планом. Й. Сталін деякий час витримував паузу, а 2 червня 1928 р. надрукував у газеті “Правда” статтю “На хлібному фронті”. Зовсім не згадуючи Бухаріна, він писав: “Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперація — інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять навіть до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найбільш яскравий вид виробничої кооперації”.

Прихильність Сталіна та його однодумців, яких у партії виявилось немало, до колгоспів була цілком зрозумілою. Відчуження засобів виробництва у формі колективізації тягло за собою і відчуження кожного окремо взятого трудівника від колективно виробленої продукції. Вступаючи в колгосп, селянин делегував свої права на розпорядження як засобами виробництва, так і продукцією групі людей (правлінню) або одній людині (голові правління), які здійснювали керівництво. Шляхом прямого адміністративного впливу на цього керівника у поєднанні з опосередкованим впливом обов'язкових нормативних актів державні установи одержували можливість визнача-

ти, скільки виробленої продукції треба залишити на розширене відтворення у громадському господарстві колгоспів і на задоволення потреб колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. “Всеосяжна” колективізація була потрібна, щоб забезпечувати нееквівалентний обмін між містом та селом, викачувати селянські кошти в бюджет або прямо вилучати селянську продукцію в натуральному вигляді. Колгосп був своєрідною “гамівною сорочкою”, яка позбавляла селянина зв’язку з ринком, тобто можливості вирішувати — продавати або не продавати свою продукцію державі.

“Майстер дозування” (так висловлювався М. Бухарін, характеризуючи Сталіна) не поспішав з оголошенням своїх далекосяжних планів. Короткий запис його виступів у січні 1928 р. в різних районах Сибіру уперше був опублікований тільки в 1949 р. Неп був популярний, а від комуністичного штурму 1918—1920 рр. залишилися тяжкі спогади. Задумуючи на початку 1928 р. повторити комуністичний штурм, на цей раз — переможний, генсек на словах відхрещувався: “Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення і т.д., є контрреволюційним базіканням”¹²⁵.

Тим часом країну готували до сталінської “революції зверху”. Органи державної безпеки розгортали грандіозну пошукову операцію, виявляючи й збираючи по селах зброю, яка залишилася з часів війни. Селяни повинні були залишатися організаційно розпорошеними і беззбройними.

У 1928 р. в основних хлібовиробних регіонах (Україна, Північний Кавказ) стався великий недорід. Прагнучи врятувати становище, О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК питання про імпорт 80—100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. На квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро, яка тепер завжди йшла за ним: “Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути в нього хлібні надлишки”. Проте справа була не в тому, що краще. Риков домовився, нарешті, про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах, але й це не влаштувало Сталіна. В його розрахунок не входило поліпшення становища з постачанням хліба населенню, зовсім навпаки. Тому на пленумі ЦК дав зовсім безпомічне обґрунтування позиції більшості політбюро: “У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба”¹²⁶.

Хлібозаготівельну кризу 1928/29 р. Сталін бажав подолати простим способом: узаконенням надзвичайних заходів. Нові закони, поява яких обґрунтовувалася турботою радянської влади про постачання населення хлібом, повинні були підготувати і полегшити державі здійснення суцільної колективізації сільського господарства.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань і планів”. 3 липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Вводилися обов’язкові планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Мета такої організації хлібозаготівель однозначно полягала в тому, щоб зіштовхнути між собою на сільських сходах більш заможні верстви села з менш заможними. Це створювало напруженість, яку можна було використати під час колективізації. Необхідність такої напруженості Сталін обґрунтовував на основі власного досвіду: “Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель”¹²⁷.

Якщо господар ухилявся від поставок зерна за завданнями сільських сходів, сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п’ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці або ухилення від продажу хліба після накладення штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР. В них передбачалися більш ґрунтовні покарання: конфіскація всього майна, депортація у віддалені регіони СРСР. Чверть надходжень від штрафів і продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти¹²⁸.

Весною 1929 р. у 22 округах України (з чотирьох десятків) було розпродано майно 18 тис. селянських господарств, які ухилилися від виконання зобов’язань по хлібозаготівлях, накладених на них сільськими сходами. Восени, коли надзвичайні заходи були узаконені, було розкуркулено 15 тис. селянських дворів. Доповідаючи про це сумнівне досягнення, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор на XI з’їзді республіканської партійної організації заявив, що в 1929 р. хлібозаготівлі були успішно закінчені фактично за три місяці¹²⁹.

Для керівників партії “куркульська небезпека” була технічним важелем, за допомогою якого вони розраховували загнати в колгоспи всю селянську масу. Раніше Сталін та його послідовники зовсім не переоцінювали небезпеки соціальної диференціації села. На XV з’їзді ВКП(б) В. Молотов спеціально зупинився на питанні про те, хто такий куркуль, назвав два критерії для визначення господарств експлу-

ататорського типу (використання найманої праці і оренда землі), але тут же зробив істотні застереження. Він заявив, зокрема, що оренда залишається “у переважній своїй частині середняцькою”. Торкуючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, він резонно зазначив, що група під назвою “Ті, хто наймають сезонних робітників” (7,9 відсотка селянства) не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менше 2—3 відсотків середняків. Звідси випливав висновок: “Визначити загальний відсоток куркульства є завданням майже неможливим”¹³⁰.

Розпливчатість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася експлуататорська верхівка села, була вкрай потрібною для конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами “робітничо-селянської” держави. Але навіть цілковита неможливість не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітлива влада винайшла політичний неологізм — “підкуркульник”.

Сталін був переконаний, що зможе, на відміну від 1919 р., встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв’язок між містом і селом. Тому держава цілком знищила сформовану за роки непу систему приватної торгівлі. У містах і на новобудовах відбувся перехід до нормованого забезпечення хлібом, а згодом й іншими продовольчими товарами по картках. Базарну торгівлю хлібом заборонили під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані в фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контрактації.

Контрактаційний договір між державою і колективами (передусім торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами втратив добровільний характер і став обов’язковим. Зрозуміло, він був обов’язковим для селянської сторони, зобов’язаної поставляти за договором певну кількість хліба. Зобов’язання держави щодо постачання за договором промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. “Про основні підсумки й чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів” перемога над ринком, яка здавалася владі зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари стали називатися продуктами. Контрактаційний договір розглядався як “засіб організації планового продуктообміну між містом і селом”¹³¹.

Як склався і діяв контрактаційний договір? Є документ, підготовлений спеціалістом зі складання таких договорів — уповноваженим наркомземсправ СРСР М. Юхновським: “Контрактація і метод доведення до двору в своєму практичному застосуванні у деяких се-

лах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни її називають продрозкладкою. Контрактація проводиться так: округ дає контрольну цифру району, район з деякою надбавкою (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з надбавкою (страхує себе), яка інколи досягає 50 відсотків, розписує по селянських дворах. Селянину дають розписуватися в тому, що він повинен здати вказану у відомості кількість продукції, і контрактація здійснилася. Оскільки бідняцькі господарства від контрактації звільнені, а куркульських не контракують, то весь удар іде по лінії середняка¹³².

В опис треба внести деякі уточнення. По-перше, до округу надходили контрольні цифри з Харкова, а до Харкова — з Москви. По-друге, ремарку про деякі села спокійно можна не брати до уваги. Картина всюди була однаковою. По-третє, селянин мав віддати не тільки той обсяг зерна або іншої продукції, який передбачався договором. Коли врожай був більшим за очікуваний під час складання договору, надходили додаткові завдання.

Цей опис дає уявлення про механізм хлібозаготівель тільки у поєднанні з іншим документом — листом С. Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. Косіор вказував, що ЦК КП(б)У розмежовує методи підходу до середняцьких господарств і “заможного-куркульської верхівки села”. Встановлювався відсоток “верхівки” — 7—10 відсотків від загальної кількості селянських господарств. Отже, влада виходила за межі декларованого “класового підходу”. На “верхівку” села припадало від 25 до 40 відсотків обсягу хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали тверді завдання на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства. Держава не вступала в договірні відносини з “куркулями”, їй ті опинялися поза контрактацією.

Заслугує на увагу й таке місце у листі С. Косіора: “В ряді місць стали на шлях простої розкладки плану на середняцькі й навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку покладали переважну частину поселенного плану (70—80 відсотків), роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях куркульські господарства обкладали кілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою спродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну”¹³³.

В обох процитованих документах вживається слово “розкладка”. Справді, хлібозаготівлі здійснювалися за методом розкладки, це була реквізиція, розкладена по території і доведена до кожного двору. Різниця порівняно з періодом першого комуністичного штурму поляга-

ла тільки в тому, що державні хлібозаготівельні органи мали справу в 1929—1932 рр. не тільки з індивідуальними, але й з колективними господарствами.

У тогочасній практиці примусове насадження колгоспів називалося колгоспним рухом. “Колгоспний рух” під тиском держави справді давав деякі результати, але не такі вже й великі. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн гектарів. Питома вага колективізованих земель зросла до 8,8 відсотка¹³⁴. Як і раніше, об’єднували свої господарства тільки незаможні верстви села. Примусити селянина-власника вступити в колгосп не вдавалося, а без цього гасло суцільної колективізації зависало в повітрі.

У цій ситуації Сталін вирішив тиснути на селян загрозою розкуркулення. Сталінський (а за термінологією самого Сталіна — уральсько-сибірський) метод хлібозаготівель був придатним і для здійснення колективізації.

7 листопада 1929 р. в газеті “Правда” була надрукована стаття Сталіна “Рік великого перелому”. В ній стверджувалося, що селяни пішли в колгоспи “цілими селами, волостями, районами, навіть округами”. Центральним пунктом статті було твердження про те, що в колгоспи пішов середняк. Генсек запевняв, що завдяки колгоспно-радгоспному руху немає підстав сумніватися в тому, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через яких-небудь три роки СРСР стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі.

Незважаючи на відірваність таких оптимістичних тверджень від реальності, стаття відіграла свою провокуючу роль. У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали невеликий відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк! Стаття провокувала на будь-яке підвищення відсотка колективізації, хоча б за допомогою приписок. Не випадково в останньому кварталі 1929 р. виникло багато “паперових колгоспів”.

У відповідності з установками сталінської статті листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми накреслені XV з’їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. На пленумі ЦК була поставлена окремо доповідь С. Косіора “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. Косіор підкреслив, що республіка має більш розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві: на її ланах працює більше третини тракторного парку, тут виникли перші машинно-тракторні станції. Пленум ЦК прийняв постанову по його доповіді, в якій підкреслив: “Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації вели-

кого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи”¹³⁵.

Негайно після пленуму в ЦК ВКП(б) була створена комісія під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. Комісія ухвалила перейти в районах суцільної колективізації до політики “ліквідації куркуля як класу”. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найбільш численний експлуаторський клас, яка незабаром стала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки “чорного переділу”, проведеного в УСРР в 1920—1923 рр., а в інших регіонах країни — ще раніше. Уперше цей висновок комісії був оприлюднений в промові Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Штучне розпалювання соціальної напруженості несло в собі небезпеку підриву відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартийна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки. Селянин міг змиритися з колективізацією, тобто з відчуженням своєї власності, тільки під реальною загрозою залишитися зовсім без господарства. Тому він потребував прикладу розкуркуленого сусіда. “Куркуля” прирікала на репресії сама логіка примусової колективізації.

Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий характер. “Неправі ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ..., — підкреслював Сталін у звіті ЦК XV з’їздові ВКП(б). — Куркуля треба взяти заходами економічного характеру, на основі революційної законності”¹³⁶. “Революційна законність” з’явилася, зокрема, у вигляді статті 127 Кримінального кодексу УСРР, яка передбачала “за злісне підвищення цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією всього або частини майна”¹³⁷. Ця свавільна норма суперечила визнаному державою праву на приватну власність. Товаровиробник позбавлявся свободи дій в економічному житті, його змушували продавати вироблену власною працею продукцію, навіть коли він цього не бажав.

Тепер же, коли було проголошено курс на ліквідацію куркуля як класу, Сталін бажав забезпечити активну участь основної маси селянства в цій кампанії, щоб “пов’язати” селян за логікою кримінального світу. Конфіскуючи засоби виробництва у тих, кого оголосили ворогом колгоспного ладу, селяни змушені були менш упереджено ставитися до самої ідеї колективізації. Вони розуміли, що таким ворогом у будь-яку мить може стати кожний одноосібник (якщо використати цей неологізм радянської епохи).

У другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Згідно з цим документом, власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії.

До першої категорії належали “учасники й організатори антирадянських виступів”. Вони мали бути ізольовані в тюрмах і концтаборах або розстріляні. Кількість розстріляних не визначалася, а кількість ув’язнених визначалася цифрою в 60 тис. осіб. До другої категорії віднесли тих, хто чинив “менш активний опір кампанії розкуркулення. Їх разом з сім’ями виселяли в північні регіони країни. Контрольна цифра по другій категорії визначалася в 150 тис. осіб. До третьої категорії зараховувалися всі, хто не протидіяв розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів¹³⁸.

По Україні концтабір чекав 15 тис. осіб, а висилці підлягали від 30 до 35 тис. селянських дворів. Очевидно, авторам цієї постанови заздалегідь було відомо, скільки селян і в яких саме формах у кожній республіці чинитимуть опір колективізації і розкуркуленню.

Списки господарств, що підлягали другій категорії репресування, визначалися райвиконкома на основі рішень зборів колгоспників або наймитсько-бідняцьких зібрань. Порядок розселення інших селянських господарств з числа розкуркулюваних (третья категорія) встановлювався окрвиконкома. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. До початку березня 1930 р. вони створили 7762 групи сприяння колективізації¹³⁹.

Організатори колективізації прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав’язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Куркуль був зайвим в районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації, і саме з нього вимагалось починати “соціалістичні перетворення” в сільському господарстві. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була все зробити, щоб скористатися її наслідками й загнати селян у колгоспи. Якщо це не виходило, то виникала небажана ситуація: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізації піднявся незначною мірою. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що місцева влада поспішає з розкуркуленням.

Загальні підсумки чекістської операції з розкуркулення за станом на 10 грудня 1930 р. у довідці Особого відділу ОДПУ виглядали таким чином (відсутність даних показана трикрапкою):¹⁴⁰

НАРИС ПЕРШИЙ
Народження радянського ладу (1917—1938)

Регіони	Кількість розкуркулених господарств	З них депортовано:	
		сімей	осіб
Українська РСР	70 407	31 593	146 229
Центральна область	43 930	8 237	42 837
Івановська область	5 566	2 000	...
Московська область	3 655	не виселялися	
Нижегородський край	3 767	512	2 451
Західна область	26 286	45	...
Нижньо-Волзький край	29 344	7 931	40 001
Середньо-Волзький край	27 523	7 072	...
Білоруська РСР	13 236	11 079	52 914
Північно-Кавказький край	26 112	23 019	...
Кримська АРСР	3 564	3 179	14 029
Уральська обл.	25 624	18 379	...
Сибір	55 426	17 525	...
В цілому по СРСР*	337 563	135 147	...

* У джерелі показаний 21 регіон, вибірка у цій таблиці охоплює 13 регіонів.

Таблиця вимагає певних коментарів. Вона показує, що частка України у загальній кількості репресованих приблизно відповідала її питомій вазі в населенні СРСР. Звертає на себе увагу зовсім невеликий відсоток розкуркулених в центральній промисловій зоні. Натомість в ЦЧО, де у 1920—1921 рр. розгортався потужний антирадянський рух, кількість розкуркулених була високою.

З України було депортовано менше половини розкуркулених господарств. Першість у депортаціях, безсумнівно, належала Північно-Кавказькому краю, звідси висилали майже всіх. Навпаки, у центральній промисловій зоні частка депортованих була невеликою, а в Московській області розкуркулених взагалі залишали на місці. Високою виявилася кількість розкуркулених там, де народився уральсько-сибірський метод хлібозаготівель і колективізації — в Сибіру і на Уралі.

Визначення загальної кількості ліквідованих під час “соціалістичних перетворень” селянських дворів потребує спеціального дослідження. На XII з’їзді КП(б)У в січні 1934 р. П. Постишев назвав цифру розкуркулених господарств — близько 200 тис. Проте ця цифра є лише повторенням тієї, яку статистичні органи подавали у 1927 р., коли наводили загальну кількість куркульських господарств. Логіка постишевської цифри зрозуміла: скільки куркулів було, стільки й знищили.

У світлі цифр за 1930 р. (хоч розкуркулення радянська влада практикувала й пізніше) дані П. Постишева виглядають непере-

конливо. Проте не має особливого значення, скільки господарств було внесено у проскрипційні списки сільрад та райвиконкомів. Для селян-власників “соціалістичні перетворення” створювали неможливі умови господарювання. Більшість погодилася під жахливим тиском держави докорінно змінити свій спосіб життя, меншість не прийняла колгоспів.

Після масової кампанії розкуркулення у 1930 р. селянські господарства продовжували зникати через різні причини. Одноосібники ліквідували свої господарства після того, як держава обкладала їх (як раніше непманів) непосильними податками. Вони частіше за все йшли у міста й на новобудови.

Нормальний процес зростання селянських господарств, який тривав в Україні навіть у тяжкі роки світової та громадянської війн, після 1927 р. припинився. Від початку 1928 р. до кінця 1931 р. кількість селянських господарств скоротилася на 352 тис.¹⁴¹ Це не означає, що тільки така кількість господарств зникла під тиском держави. В усі роки до 1931 включно під впливом природного приросту сільського населення відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати. Отже, дійсне число розорених господарств перевищує цифру, засвідчену статистикою, — 352 тис.

Розглянемо тепер питання про форми колгоспів, нав’язуваних селянству в ході суцільної колективізації.

5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розробки питання про темпи колективізації в різних регіонах СРСР. 22 грудня голова комісії Я. Яковлев направив у політбюро ЦК проект постанови, в якому основною формою колгоспу визнавалася артіль. Однак в остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., під тиском Сталіна і Молотова пункт про право селян зберігати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів був знятий. Замість цього Наркомзему СРСР давалося завдання в найкоротші строки розробити примірний статут сільськогосподарської артілі “як перехідної до комуни форми колгоспу”¹⁴².

Ця теза про перехідність значно вплинула на Примірний статут сільськогосподарської артілі, опублікований Наркомземом і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формою колгоспу в ньому навмисно було стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства являла собою лише декларацію, оскільки в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки і не вказувалося на те, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу¹⁴³. Відповідно до цього колективізація пішла по шляху створення артілей, які за своєю суттю нагадували комуни.

Опір селян відбувався в різних формах. Він був неорганізований, але масовий. Масовість допомагала селянам долати страх перед розкуркуленням.

Збройний опір не набув поширення. По-перше, село вже не мало зброї, бо її вилучили чекісти. По-друге, суцільна колективізація починалася у степовій і лісостеповій зонах, де майже неможливо було розгорнути партизанську війну. Військові гарнізони були приведені в стан готовності до ліквідації “спалахів бандитизму”. І все-таки досить потужні спалахи збройного опору траплялися. У Червоноповстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села, але спалах було придушено в зародку. Військова сила застосовувалася також на Чернігівщині й Дніпропетровщині. Набагато частіше спалахували т.зв. “баб’ячі бунти”: селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу й птицю.

Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усупільненої орної землі, зросли з 8,6 відсотка на 1 жовтня 1929 р. до 16,4 на 1 січня 1930 р., 29,3 на 1 лютого і 68,5 відсотка на 1 березня¹⁴⁴.

Ці дані свідчать, що якісний стрибок було досягнуто в лютому 1930 р. Незважаючи на те, що більшість лютневих колгоспів ще залишалася “паперовою” (вони просто не встигали організаційно оформитися), можна було твердити, що в колгоспи пішов середняк. Однак нечуваний тиск держави напередодні весняної сівби створив на селі вибухонебезпечну ситуацію.

Це надзвичайно стурбувало керівників партійних комітетів. 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК республіканських парторганізацій. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не висловлювалися за те, щоб дати задній хід “соціалістичним перетворенням” на селі.

25 лютого голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Г. Орджонікідзе одержав лист від В. Балицького. Голова ДПУ УСРР наводив факти гострої селянської реакції на примусову колективізацію, але закінчував лист оптимістично: “У нас на Україні справи складаються благополучно”. Рукою Сталіна на першій сторінці документа була зроблена помітка: “Цікавий лист”.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) по прямому дроту прийшла панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти “грубого перекручення партійних директив” на місцях, які викликали селянський рух проти колективізації у прикордонному Плужнянському районі. Аналогічні повідомлення надійшли в ЦК ВКП(б) 26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. У зведенні ОДПУ СРСР за січень—лютий найбільша кількість проявів селянського опору відзначалася в Україні і ЦЧО¹⁴⁶.

28 лютого опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято рішення, внесені у протокол засідання найвищого органу влади від 5 березня: по-перше, доручити комісії на чолі з О. Риковим остаточно вирішити питання про статут колгоспів протягом однієї доби з тим, щоб 2 березня відповідний документ був надрукований у газетах; по-друге, доручити Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах¹⁴⁷.

Нова редакція Примірною статуту сільськогосподарської артіль давала чітку відповідь на питання про те, що саме треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. У тому ж номері газети “Правда” від 2 березня, де друкувався Примірний статут, на першій сторінці з’явилася велика стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”. У ній говорилося без маневрування і обмовок: “Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найбільш доцільною формою розв’язання зернової проблеми”. У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. “Не можна насаджувати колгоспи силою, — повчав генсек. — Це було б нерозумно і реакційно”.

Місцеві партійні керівники розгубилися. Вони ретельно виконували прямі вказівки центру, а їх звинуватили у перекрученні партійної лінії. Орієнтуючись на газетні звіти про успіхи колективізації, вони не могли уявити собі реального становища в країні. Роз’яснення було зроблене у формі закритого листа ЦК ВКП(б) до низових парторганізацій “Про завдання колгоспного руху у зв’язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії” від 2 квітня 1930 р. Закриті листи були звичайною формою спілкування партійних “верхів” і “низів” упродовж багатьох десятиліть, але рівень відвертості у листі від 2 квітня не мав прецедентів: “Поступившие в феврале мес. в Центральный Комитет сведения о массовых выступлениях крестьян в ЦЧО, на Украине, в Казахстане, Сибири, Московской обл. вскрыли положение, которое нельзя назвать иначе, как угрожающим. Если бы не были тогда немедленно приняты меры против искривлений партлинии, мы имели бы теперь широкую волну повстанческих крестьянских выступлений, добрая половина наших “низовых” работников была бы перебита крестьянами, был бы сорван сев, было бы подорвано колхозное строительство и было бы поставлено под угрозу наше внутреннее и внешнее положение”¹⁴⁸.

Подія, що сталася 2 березня 1930 р., істотно вплинула на перебіг сталінської “революції зверху” і на вигляд того суспільства, яке було побудоване в її ході.

Основною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не говорилося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худо-

ба і птиця), ця власність “нелегально” існувала під виглядом особистої. Ці уламки приватної власності допомагали виживати і виробникам, і споживачам продовольства. Завдяки цьому чужорідному для комуністичної системи елементу, вдавалося пом’якшувати жорсткі параметри господарювання, яке функціонувало тільки під імпульсами-директивами, що йшли ззовні.

Замість комуні, яка була органічною частиною організованого по-комуністичному господарювання, виникла артіль — “дволикій Янус”. Одним своїм обличчям вона була обернена до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало об’єктивно, завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення хоча б обмеженого в своїх параметрах, але вільного ринку, на якому ціни формувалися б за законом попиту й пропозиції. Вона вимагала збереження товарно-грошових відносин, причому, звичайно, не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринкове обличчя колгоспного ладу пом’якшувало диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню виробництва. Воно сигналізувало плановикам і економістам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів у реалізації продукції, “отоварюванні” заробітної плати в її грошовій формі, політиці капіталовкладень тощо.

Якщо робітничий клас одержав право на вільний вибір місця праці без будь-якої боротьби, то селянство вибороло собі присадибне господарство. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале існування. Вона завжди залишалася вкрай неефективною порівняно з ринковою економікою, але давала можливість керівникам Кремля використовувати той колосальний мобілізаційний ресурс, яким вона була наділена від природи.

Як не старалися органи влади на місцях припинити втечу з колгоспів, за перші сто днів після ліквідації адміністративного тиску кількість колективізованих господарств в Україні зменшилася з 3 248,9 до 1655,1 тис., тобто майже наполовину¹⁴⁹. Вихід з колгоспів продовжувався і далі. Площа колективізованої орної землі скоротилася з 45,8 відсотка на 1 червня до 36,5 на 1 серпня, 34,8 на 1 вересня і 34,1 відсотка на 1 жовтня¹⁵⁰. Вона скорочувалася б і далі, але з осені 1930 р. держава пішла у новий наступ на селянство.

Новий наступ розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) “Про колективізацію”, розісланого на місця 24 вересня. У листі ставилося завдання “добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху”. Засуджувалися “як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої

праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 господарський рік. — *Авт.*) лівих закрутів і помилок”¹⁵¹. Замість прямого адміністративного тиску на селян, який закінчився катастрофічною поразкою, організаторам колективізації пропонувався інший шлях: створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними “до двору” завданнями і податками, а потім чекати цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу.

Завдання і податки ставали ефективними тільки в умовах постійної загрози негайного розкуркулення. Однак чекісти вже завершили операцію з розкуркулення і підбили підсумки. Виступаючи на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У в обговоренні нових завдань Москви по колективізації на 1931 рік, місцеві керівники розгублено заявляли: завдання нереальні, нам немає кого індивідуально оподатковувати, бо куркуля не існує. На це голова Раднаркому УСРР відповів так: “Нам не лише на куркуля тепер треба натискувати, нам треба тепер натискувати й на того, хто проводить куркульську лінію, хто, по суті, здійснює програму куркуля”¹⁵². Отже, не стало в селі куркуля, та його заступив підкуркульник. Ще більш визначено виступив секретар ЦК КП(б)У П. Любченко: “Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгорнення колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується реєстром 1930 року, що куркуль на селі є”¹⁵³.

Повторна кампанія розкуркулення готувалася ретельно, з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечить XII Всеукраїнський з’їзд рад, що відбувався у Харкові в лютому—березні 1931 р. В резолюції “Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва” він поставив вимогу перед органами радянської влади “рішуче провести ліквідацію куркуля як класу”¹⁵⁴.

План кампанії розкуркулення розробляла комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Вона підготувала проект постанови, затверджений ЦК КП(б)У 23 квітня 1931 р. : “Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні”¹⁵⁵.

Вражає прагматизм, з яким підходив колишній український есер, а потім боротьбист Панас Любченко до селян, призначених знову на роль “хлопчиків для побиття”. Він не бажав заслати їх негайно, а просив Кремль відстрочити депортацію до кінця весняної сівби, щоб

“куркулі” встигли обробити поля для держави. Кремль погодився з такою раціоналізаторською пропозицією і навіть при цьому обмежив кровожерливість керівників харківського комуністично-радянського субцентру влади: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств¹⁵⁶.

Загроза розкуркулення істотно вплинула на хід колективізації у 1931 р. Проте не меншу, якщо не більшу, роль відіграв штучний податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами. Цей податковий тягар ніхто не міг витримати, і тому індивідуали (інду-си, як їх називали) припиняли господарювання на своїй землі, перебиваючись випадковими заробітками. До жовтня 1931 р. в Україні було колективізовано 68 відсотків селянських господарств і 72 відсотки орних земель¹⁵⁷.

Всі дослідники пов’язують Великий голод з суцільною колективізацією. Заради точності слід додати: голод спалахнув у вже колективізованому селі. Не слід звертати особливу увагу на досить високий відсоток індивідуальних господарств на переламі 1932—1933 рр. По-перше, неколективізовані господарства зберігалися у великій кількості тільки в Поліссі і в прикордонній зоні України. По-друге, вони обкладалися в районах суцільної колективізації такими податками, що їх не можна розглядати як нормально функціонуючі господарства.

Отже, на селі виникли якісно інші виробничі відносини, які тепер піддавалися регулюванню і контролю з боку держави. Як держава регулювала колективне виробництво? Як вона ставилася до колгоспників у першу, другу і третю колгоспну весну?

У січні 1933 р., коли українське село корчилося у голодних муках, Й. Сталін виступив на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю “Про роботу на селі”. Вищі працівники державної партії, які приїхали в Москву на цей пленум, почули від нього слово “голод”, але у специфічному контексті. Сталін сказав: “Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася”¹⁵⁸.

Справді, колгоспний лад був частиною командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набувала першорядного значення.

Коли порівняти кількість компартійних осередків (4767) з кількістю колгоспів (32 150 у жовтні 1931 р.), то можна зробити висновок про те, що керівні органи ВКП(б)—КП(б)У ще не могли дотягнутися

до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х рр. найбільше поширення дістали міжколгоспні осередки, які об’єднували по 5—6, а інколи й більше 10 артіль у кількох селах. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна більшість комуністів займала керівні посади в різних сферах життя.

З початком колективізації прийом селян у державну партію був лібералізований. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У були 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Однак переважна більшість сільських комуністів відкрито співчувала т.зв. “правим опортуністам” на чолі з М. Бухаріним. Вони були вигнані з партії під час генеральної чистки, яка відбувалася в 1929—1930 рр. Масовий прийом з одночасною чисткою створили в сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії¹⁵⁹.

Маючи обмежені можливості спиратися на колгоспні парторганізації, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прийшлих на певний час кадрів — уповноважених. У доколгоспному селі такий метод роботи був прийнятний, але колгоспи вимагали іншого рівня керівництва. Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася в перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ в громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що результати їх праці відчужуються державою, і зосереджували свої зусилля на тому, що встигли відвоювати, — присадибній ділянці. Тут вони працювали з величезним піднесенням без будь-якого зовнішнього втручання.

Разом з колгоспним ладом народилося і директивне керівництво колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. “Керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов директивне втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами й нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату.

Чи не найважливішу роль у результатах колективного господарювання відіграв адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління в цілому. Однак повноваження цього органу “колгоспної демократії” були ілюзорними. Незалежно від того, чи були директиви зверху обґрунтовані, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалось звільненням з посади.

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) ухвалив відрядити на село 25 тис. робітників, здатних очолити сільськогосподарські колек-

тиви. Україна повинна була дати 7 500 робітників. З них 5 500 передбачалося використати безпосередньо в республіці, а інших — надіслати в автономні республіки і краї Російської Федерації, переважно в райони, де проживало багато українців. Одночасно в Україну прибуло понад 1900 двадцятип'ятитисячників з Ленінграда, Москви та інших міст Росії¹⁶⁰.

Поряд з багатьма позитивними прикладами талановитого господарювання, які дали двадцятип'ятитисячники й висуванці з селян, історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату. Неспроможність багатьох начальників пояснювалася тим, що при їх висуванні керувалися не інтересами справи, а тільки анкетними даними. Працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні, взагалі не бралися до уваги при визначенні складу керівної ланки колгоспного ладу.

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. У директиві від 6 червня 1930 р. “Про оцінку й облік праці в колгоспах” Колгоспцентр СРСР висловився за впровадження нової економічної категорії — трудодня¹⁶¹. Через півроку, у січні 1931 р., на Всесоюзній нараді по організації праці в колгоспах у Москві ідея трудодня набула цілком конкретних рис. Нарада рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудоднях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР “Про колгоспне будівництво” (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудодень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з'їзду, мав здійснюватися за принципом “Хто більше й краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”¹⁶².

На папері вимальовувалася досить логічна оплата праці, але в реальних умовах села вона не спрацьовувала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок зовсім невеликого доходу від громадського господарства. По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на тру-

додні абсолютно нічого¹⁶³. Інакше кажучи, в половині артіль людей цілий рік працювали задурно, здобуваючи собі і своїй сім’ї жалюгідні засоби до існування тільки з невеликих присадибних ділянок.

Трудодні ставали паперовими через те, що держава забирала у колгоспів весь вирощений хліб, не компенсуючи це ні товарами, ні грошима. Уже в 1930 і 1931 рр. хліб у сільській місцевості став величезним дефіцитом.

На папері все виглядало добре. Наркомзем СРСР Я. Яковлев і голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін опрацювали документ, названий роз’ясненням цих відомств щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі. В ньому визначалися норми здавання (продажу) заготівельним органам зернової продукції у хлібовиробляючих регіонах країни (в тому числі в Україні): від однієї чверті до однієї третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю. Для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, яка не перевищувала однієї восьмої частини валового збору. “Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз’ясненні до статуту, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”¹⁶⁴.

Цей документ був схвалений політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня, затверджений ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. і негайно опублікований в офіційному виданні “Сборник законов СССР”, 1930, № 24, ст. 256. Проте, виконуючи інструкції Кремля (Сталін особисто кожного разу затверджував черговий варіант плану), хлібозаготівельні органи “працювали” в Україні над урожаєм 1930 р. аж до 1 червня 1931 р. За весь період заготівель з селянського сектора було викачано 393 млн пудів, а в цілому по УСРР — 477 млн пудів хліба. Це становило на 167 млн пудів більше, ніж з урожаєм 1929 р. Державні заготівельні органи одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки¹⁶⁵. Кремль не цікавився становищем тих, хто вирощував хліб, і навіть тим, чи можна буде нагодувати коної фуражем і посіяти зерно у весняній кампанії 1931 р. Це була політика “підхльостування”, яка застосовувалася й у промисловості. Намагаючись підняти темпи індустріалізації, Сталін не думав про економічні наслідки такого курсу.

У 1931 р. в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 37 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше¹⁶⁶. Хлібозаготівлі знову продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки в районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

Коли на селі переважали індивідуальні господарства, держава могла тиснути на них лише по лінії хлібозаготівель. Коли селян зігна-

ли в колгоспи і врожай стало можливим прямо з полів транспортувати машинами МТС на елеватори і зсипні пункти, тиск держави поширився й на початкову фазу сільськогосподарського виробництва — посівну кампанію. Щоб зібрати для держави якнайбільше, треба було й посіяти якнайбільше. Як це виглядало, показує доповідь заступника наркома земельних справ УСРР О. Триліського на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У:

“Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше, засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі. — *Авт.*). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування”¹⁶⁷.

Вимушені виконувати сталінські директиви, місцеві власті нерідко заплутували облік посівних площ або подавали відомості про “статистичні засіви” (якщо не знаходилося землі, яку можна було б засіяти). Та найбільший опір чинили самі колгоспники. По-перше, вони не могли виконувати велетенські обсяги робіт охоляними кіньми. Система МТС тільки створювалася і на початку 30-х рр. ще не могла взяти на себе тягар основних робіт. По-друге, вони не мали бажання працювати на державу, яка відмовлялася платити за працю. Адже майже все, що виробувалося в громадському господарстві, потрібно було здавати за рознарядками — основною і додатковими. Вони надходили, поки хоч щось залишалося в колгоспних коморах.

Через півтора року, коли викликана недолугою політикою Кремля криза колгоспного ладу стала катастрофічною, проблему сівби порушив С. Косіор. У жовтні 1932 р. він казав: “Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи вже про індивідуальника, і це зовсім не важко намацати в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми розігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому несталому стані, який був у минулому році, який є тепер, ми

маємо пряме прагнення ухилитись від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. Адже при нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі”¹⁶⁸.

Чому це раптом благодатні українські чорноземи стали неродючими, і саме тоді, коли народився колгоспний лад? Відповідь знаходимо в тезах відомого фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського, представлених в ЦК КП(б)У: в 1930 і 1931 рр. в Україні через збур’яненість полів загинуло до 40 відсотків врожаю¹⁶⁹.

Проте ця відповідь породжує нове запитання: чому колгоспи не могли справитися з бур’янами так, як це робили покоління українських хліборобів — кожний селянин на своєму невеликому клаптику землі? Громадське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба при низькій врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні планів на засів не вистачало ні сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки, ні бажання здійснювати ці роботи.

Отже, незадовільний догляд за посівами пояснювався не тільки відсутністю заінтересованості колгоспників у майбутньому врожаї, але й технічною неможливістю впоратися з великою площею засіву.

Жнива складалися з трьох операцій: косовиці, обмолоту й вивозу зерна з поля. Проблема полягала в тому, як організувати їх: періодично чи так званим “конвейєром”? Якщо спочатку налягали на косовицю, то при великій площі засіву не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшений план затягував посівну кампанію до кінця червня. Відповідно зсувалися на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот скошеної частини, то не встигали з косовицею на всій площі засіву, і нескошене, але вистигле зерно починало обсіпатися.

У червні 1931 р. цю проблему розглядали майже одночасно на пленумах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Нарком постачання УСРР М. Майоров і голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін прийшли до однакового висновку: попри втрати зберегти конвейєрну систему жнив, за якої хліб навіть не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні елеватори та зсипні пункти¹⁷⁰. Щоб мінімізувати втрати або від осипання на пні, або від дощу у валках, ЦК КП(б)У прийняв соломонове рішення: “організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов’язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”¹⁷¹.

Тут варто звернути увагу не стільки на те, що керівники державної партії почали приймати рішення в галузі технології сільськогос-

подарського виробництва — до цього селяни звикли досить швидко, — скільки на те, що запроваджувалася однакова технологія жнив для радгоспів і колгоспів. Цей “нюанс” в літературі досі залишався непоміченим.

У програмі РКП(б) 1919 р. найбільш досконалою формою сільськогосподарського виробництва вважалася зовсім не комуна, а радянське господарство — радгосп. На початку 1930 р. Сталін відступив від комуни до артїлі, а селянство погодилося з артїлями як з “меншим злом”. Але перемога селян виявилася примарною. У 1930—1932 рр. під час планування збиральних кампаній будь-які колгоспні комори були проігноровані в принципі. Сталінська держава не мала наміру розрізняти колгоспи від радгоспів: про це свідчать всі постанови досліджуваного трьохріччя. Але ж в радгоспах платили заробітну плату, а в колгоспах не бажали “отоварювати” виробленою продукцією зароблені трудодні. Це може означати тільки одне: Сталіну здавалося, що колгоспникам вистачить тієї присадибної ділянки, яку вони відвоювали у 1930 р., а в громадському господарстві вони повинні працювати безплатно або майже безплатно.

Встановлений у 1931 р. директивними вказівками компартійних органів порядок дій під час жнив був узаконений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.” “Вирішальними заходами у боротьбі з втратами врожаю, — проголошувалося у цьому документі, — є проведення збирання у можливо найкоротші строки при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні”. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. У постанові вимагалася встановити найсуворіший облік врожаю, організувати згрібання колосків тощо¹⁷². Є певна символіка в тому, що внаслідок сталінської “революції зверху” турбота про згрібання колосків стала проявлятися на рівні вищого керівництва тоталітарної партії.

На III партконференції, яка відкрилася у Харкові 6 липня 1932 р., керівники республіки були незвично відверті. На порядку денному стояло єдине питання — доповідь С. Косіора “Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну і збиральну кампанії та про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. У присутності найближчих поплічників Сталіна — Л. Кагановича і В. Молотова — керівники України називали цифри втрат, яких зазнало, на їхню думку, сільське господарство України у минулому році, щоб показати масштаби кризи й добитися меншого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. За оцінкою С. Косіора, втрати становили від 120 до 150 млн пудів. О. Шліхтер назвав цифру — 150, а М. Скрипник — до 200 млн пудів. Ці цифри давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення¹⁷³.

Якими ж були втрати з урожаю 1932 р.? Цього ніхто не підраховував. Безсумнівно, однак, що вони були істотно більшими, ніж втрати з урожаю 1931 р. У розмові з полковником Робінсом у травні 1933 р. на пряме запитання “Чи вірно, що збирання врожаю торік пройшло незадовільно?” Сталін відповів ухильно: “Торік збирання пройшло менш задовільно, ніж позаторік”¹⁷⁴.

Технологічні рекомендації ЦК ВКП(б) на перший погляд були слухними. У 1932 р. в УСРР було заскиртовано вдвічі більше хліба, ніж у попередньому. В результаті втрати від осипання зменшилися. Однак тривале перебування хліба у скиртах викликало масове розмноження гризунів. Що було гірше — осипання хліба чи польові миші й ховрахи — важко сказати.

З ховрахами конкурували люди. Щоб залишити щось з врожаю для себе, колгоспники на жнивах переобладнували молотарки так, щоб зерно частково йшло в соломку й полову. Адаже до виконання безрозмірної “першої заповіді” — хлібозаготівельного плану — колгоспам залишали тільки ці озадки. При повторному обмолоті озадків взимку або навесні селяни збирали затаєне зерно і дотягували до наступного врожаю.

Під час третіх колгоспних жнив селяни зовсім втратили віру в те, що одержать що-небудь від держави на свої трудовні. Ставлення їх до обов’язкової роботи в полі стало відповідним. У повідомленні, надрукованому в газеті “Правда” 22 червня 1932 р., кореспондент з Дніпропетровська зазначав: “Пишуться довгі резолюції, однак у більшості районів ще немає дійсної боротьби з втратами. Далеко не випадково, що питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини як належить не займаються. Скошений хліб у снопи не в’яжуть, копни кладуть як попало, вітер розкидає їх, хліб усюди розкиданий, колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібі їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно”.

За день до відкриття III Всеукраїнської партконференції Сталін і Молотов підписали вже згадувану вище постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про збиральну кампанію 1932 р.” Нею передбачалося видавати колгоспникам як аванс на трудовні від 10 до 15 відсотків фактично намолоченого зерна. “Кожний колгоспник, що працює, з першого вимолоту матиме хліб”, — заявив С. Косіор на конференції, підкреслюючи цим якісну відмінність нової збиральної кампанії від жнив двох попередніх років. Та не все було так просто. По-перше, навіть у часи кріпацтва робота за десятий сніп вважалася не вигідною. По-друге, зацьковані державою місцеві керівники часто приховували директиву про авансування від колгоспників, щоб вона не зашкодила виконанню продрозверстки у повному обсязі. По-третє, стимулююча сила авансування послаблювалася зловживаннями при нарахуванні трудовнів. “У нас хліб за авансом одержали ті, — говорив С. Косіор у жовтні 1932 р., — хто в полі не працював”¹⁷⁵.

Одночасно з прямиком у вигляді авансування Сталін підготував для селян України та Росії і кнут. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили ініційовану ним постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Згідно з нею, розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за “пом’якшуючих обставин” — позбавленням волі на строк не менше як 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодній сім’ї, колгоспник діставав строк у концтаборах.

На III конференції КП(б)У Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) встановили Україні план з урожаю 1932 р. в обсязі 356 млн пудів по селянському сектору. Хоч новий план на 40 млн пудів зменшувався проти попереднього, він був явно не під силу занепадаючому сільському господарству.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. Від червня до жовтня з колгоспів та індивідуальних господарів вдалося вичавити тільки 136 млн пудів хліба. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали річний план¹⁷⁶.

Ситуація в сільському господарстві України нічим не відрізнялася від тієї, яка склалася в хлібовиробних регіонах Росії. Скрізь селяни реагували адекватно на спроби Кремля змусити їх працювати безплатно і позбавити хліба. Настало протверезіння після ейфорії 1930 р., коли держава одержала від села небачену кількість зерна і негайно вивезла його за кордон, щоб мати змогу платити за устаткування для новобудов. Тепер кожний мільйон пудів хліба доводилося завойовувати. Внаслідок вичерпання централізованих продовольчих ресурсів зменшилися і без того мізерні норми постачання робітників та службовців по картках. Населення малих міст нечорноземної зони Росії було зняте з централізованого постачання, що викликало голод. Зафрахтовані пароплави простоювали в портах, тому що держава не мала зерна, щоб їх завантажити. Чергові виплати по короткострокових кредитах, надані при купівлі устаткування у зарубіжних фірм, доводилося забезпечувати за рахунок продажу національних художніх цінностей на аукціонах.

У такій ситуації Сталін направив в основні хлібовиробні регіони СРСР хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями на чолі з найближчими співробітниками. П. Постишев поїхав у Поволжя, Л. Каганович — на Північний Кавказ, В. Молотов — в Україну.

30 жовтня 1932 р. Молотов з’явився у Харкові на засіданні політбюро ЦК КП(б)У і повідомив, що ЦК ВКП(б) вдруге зменшив хлібозаготівельний план для УСРР — на 70 млн пудів. По селянському сектору встановлювалася остаточна цифра в 261 млн пудів. Зменшений план вимагалось виконати негайно.

Крадіжки зерна при збиранні врожаю ні для кого не являли секрету. Тому керівники Кремля були переконані або робили такий вигляд,

що врожай 1932 р. не загинув у полі в більшій своїй частині, а розкрадений. В день підписання постанови ВЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності” зовсім не випадково редакція газети “Правда” організувала в Україні десятиденний рейд 100 тисяч ударників преси. Але даремно кореспондент “Правди” по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є ціле підземне “пшеничне місто”. “Ударники преси” не знайшли його¹⁷⁷.

Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР. Обидві постанови мали однакові назви — “Про заходи до посилення хлібозаготівель”. Місцева влада зобов’язувалася організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці й обмолоту. Виявити “розкрадений” хліб можна було тільки обшуком. У випадку, якщо хліба під час обшуку не знаходили, на боржників накладалися натуральні штрафи. У згаданих постановках йшлося тільки про натуральні штрафи м’ясом, салом і картоплею¹⁷⁸. У численних спогадах, опублікованих протягом останніх 15 років, свідки голоду розповідали, що під час обшуків забирали все підряд — крупи, буряки, капусту, квасолю, цибулю, фруктову сушню тощо. Обшуки спочатку були епізодичними, а після новорічної телеграми Сталіна керівникам УСРР стали систематичними і охопили всю територію республіки.

У телеграмі від 1 січня 1933 р., оформленій як постанова ЦК ВКП(б), Сталін пропонував ЦК КП(б)У і РНК УСРР повідомити через сільради всіх колгоспників та одноосібників, що вони зобов’язані здати державі весь прихований хліб. Селянам, які проігнорували це попередження, він загрожував карами¹⁷⁹. Щоб визначити тих, хто його проігнорував, були потрібні обшуки. Під час обшуків хліб могли знайти, і тоді селяни підпадали під дію закону від 7 серпня 1932 р. Які дії передбачалися у випадку, коли хліб не знаходили, у телеграмі не повідомлялося. Але селяни знали, що з листопада 1932 р. на тих боржників, у кого під час обшуку хліб не знаходили, накладалися натуральні штрафи.

Внаслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р. у першій половині 1932 р. в 44 районах УСРР розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаєм. Кількість жертв цього голоду оцінюється приблизною цифрою в 150 тис. осіб¹⁸⁰. Але заготівельники вилучали в другій половині 1931 і в першій половині 1932 рр. тільки хліб, і від голоду гинули власники слабких господарств. У добре поставлених садибах люди виживали за рахунок іншого продовольства, яким запасалися до нового врожаю.

Якщо незернове продовольство в порядку натуральних штрафів конфіскували за борги, гинули всі селяни, а не тільки біднота. Купити

їжу на сільських базарах було неможливо, хто б міг її продавати? Кооперативні крамниці “отоварювали” тільки тих, хто виконав хлібозаготівельний план. У місті магазини перетворилися на розподільники, які обслуговували тільки власників продовольчих карток. Система магазинів “Торгівля з іноземцями” у містах навіть зросла після того, як СРСР відмовився від послуг зарубіжних фахівців і робітників. Тепер вона викачувала у голодуючого населення, яке не охоплювалося картковою системою постачання, валюту й сімейні коштовності, але ті магазини мало кого врятували від голодної смерті.

Під керівництвом чекістів і уповноважених по хлібозаготівлях обшуки в кожному селі проводили місцеві члени комітетів незаможних селян. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн пудів хліба, серед одноосібників — 13,8 млн пудів, а всього по селянському сектору — 87 млн пудів. У радгоспах було взято 17,6 млн пудів¹⁸¹.

Легенда про “підземні міста” з пшениці вмерла разом з суцільними обшуками. У Галузевому державному архіві СБУ є документ, в якому повідомлялося: органи ДПУ і міліції за період з 1 грудня по 25 січня знайшли 14 956 ям, 621 “чорний амбар” і 1359 інших тайників, з яких було вилучено 1 718 500 пудів зернохліба¹⁸². В цю кількість входив хліб, знайдений в озадках, тобто прихований колективно, а також виявлений у перекупників.

Отже, зерно, виявлене при обшуках, які супроводжувалися конфіскацією всього незернового продовольства, становило зовсім незначну частку в обсязі заготівель. Фактично держава відібрала у селян весь амбарний урожай 1932 р. Види на врожай, на основі яких був розрахований хлібозаготівельний план, залишилися тільки видами. Ніхто не розікрав урожай, просто його більша частина була втрачена внаслідок небажання селянства працювати на державу безплатно.

Навесні 1933 р. селян привчали добросовісно працювати в громадському господарстві шляхом організації харчувальних пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. Тих, хто не міг працювати внаслідок виснаженості, не годували. З метою налагодження життя у враженій голодом сільській місцевості були організовані надзвичайні органи компартійної диктатури — політвідділи МТС і радгоспів.

Сталін та його оточення не переживали з приводу загибелі мільйонів селян, які тільки своєю смертю довели необґрунтованість звинувачень у крадіжках хліба. Голод вони оцінювали як корисний засіб викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. Секретар ЦК КП(б)У Хатаевич доповідав 3 березня 1933 р. своєму начальству: “Чувствуется отрезвление после

того разгула и обострения собственнических, мелкобуржуазных вожделений, которые переживало большинство колхозников во время прошлых хлебозаготовок. Среди большинства тех колхозников, которые совсем еще недавно таскали и воровали колхозный хлеб, относились небрежно к колхозному имуществу, не хотели честно работать в колхозном производстве, замечается, что они все более осознают необходимость честно и старательно работать для колхоза”¹⁸³.

До голоду Сталін ставився, як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК і з’їздів КП(б)У і ВКП(б), у протоколах політбюро ЦК ВКП(б) і КП(б)У слово “голод” не згадувалося. Конкретні заходи компартійно-радянських органів, що пов’язувалися з голодом, проходили в документації через “особливі теки”. Певна річ, ніхто не боявся розголошення відомої всім інформації. У заборони Сталіна був інший смисл: тема голоду не підлягала відкритому обговоренню на будь-яких, навіть закритих партійних зборах або на пленумах партійних комітетів. Цієї заборони КПРС дотримувалася до грудня 1987 р.

У січні 1933 р. Сталін заявляв з трибуни об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), що матеріальне становище робітників і селян в країні поліпшується з року в рік. Він погодився лише на визнання “харчових труднощів у ряді колгоспів”. А в промові на Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників 19 лютого, коли велетенські масштаби голоду цілком окреслилися, генсек заспокійливо заявляв: “У всякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою”¹⁸⁴.

Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про жахливий голод з численними жертвами в Радянському Союзі. Радянська влада не шкодувала коштів, щоб приховати наслідки голоду від іноземців, які інколи проникали через “залізну завісу”. Особливого клопоту місцевим властям і працівникам ДПУ, які повинні були створювати “потьомкінські села”, завдала поїздка у 1933 р. відомого французького політика Е. Ерріо — голови комітету в закордонних справах палати депутатів, а в минулому — прем’єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, які постраждали, як він чув, найбільше. 26 серпня Ерріо прибув до Одеси пароплавом, через день опинився в Києві, згодом — у Харкові й на Дніпробуді, всюди оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо виїхав до Москви, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянуто ним місцевість пережила тяжкий голод. Витрачені на супровід Ерріо велетенські кошти обернулися для Сталіна значним політичним

капіталом. 13 вересня газета “Правда” надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо журналістам, в якій категорично спростовувалися “брехливі вигадки буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”.

Смертність від голоду спалахнула вже в перший місяць роботи молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р., вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоджерства і трупоїдства. Прагнучи врятувати дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Саме вони найчастіше ставали жертвами каннібалів.

У 1933 р., як показує аналіз демографічної статистики, смертність від голоду в Україні становила від 3 до 3,5 млн осіб. Народжуваність у голодні роки зменшилася на порядок. Повні демографічні втрати, включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, сягали за 1932—1934 рр. 5 млн осіб.

Статистика органів ЗАГС за 1933 р. зареєструвала менш як половину смертних випадків, тому що реєстратори теж гинули від голоду. Однак вона показує з усією переконливістю, що в містах смертність мало відрізнялася від природної, а в селах була потворно високою. Національний зріз демографічної статистики у зіставленні зі зрізом по містах і селах незаперечно доводить, що люди гинули залежно від місця проживання, а не за національними ознаками. Але тут мова йде про те, що відбувалося в межах України.

Якщо порівняти Україну з іншими регіонами СРСР, картина міняється. Це доводить просте зіставлення наслідків дій трьох надзвичайних комісій. У Поволжі забирали хліб, а не все продовольство. Масштаби смертності у цьому регіоні, який за територією майже дорівнював Україні в її кордонах до 1939 р., хоч поступався населенням, приблизно такі, як в УСРР після хлібозаготівель з урожаєм 1931 р. Справа в тому, що в Поволжі, за винятком Республіки німців Поволжя, не застосовувалися натуральні штрафи.

За даними перепису 1926 р., на Північному Кавказі проживало більше 3 млн українців. Тільки в одному окрузі краю українці становили більшість населення — Кубанському (900 тис. осіб, 62 відсотки населення). Кубань постраждала від голоду нарівні з УСРР, а в інших округах натуральні штрафи практично не застосовувалися.

Соціально-економічні наслідки політики “підхльостування” були однаково тяжкими в усіх регіонах СРСР. Голод прийшов у сільську місцевість хлібовиробляючих регіонів, звідки заготівельники забрали все зерно. Голод прийшов у міста й містечка хлібоспоживаючих регіонів, знятих з централізованого постачання. Чому Кремль за допомогою натуральних штрафів перетворив голод на голодомор з десятикратно більшими жертвами тільки у двох регіонах, населення яких на дві третини складалося з українців? Чому тільки проти УСРР

і Кубані було спрямоване вістря терору голодом, замасковане під хлібозаготівлі?

На це питання не можна знайти відповідь у документах. В тоталітарних державах документи дають відповідь на питання “Як?”, тому що підлеглі потребують інструкцій, але не відповідають на питання “Чому?” Історики самі повинні відповісти на це питання, використовуючи доступні для аналізу факти.

Ситуація в усіх регіонах СРСР була однаково важкою, але не однаково небезпечною для Кремля. Українські селяни й кубанські козаки за попередні півтора десятиліття довели керівникам державної партії, що вони можуть бути небезпечними. Сталін же завжди відповідав попереджувальними ударами на можливі у майбутньому виклики його владі. Він уже зрозумів на переламі 1932—1933 рр., що неможливо далі ігнорувати матеріальну заінтересованість у колгоспному виробництві. Проте, щоб попередити політичні ускладнення в обох українських регіонах (які, до речі, вже починали ставити питання про об’єднання в одному державному утворенні), він скористався хлібозаготівлями, щоб вдарити по найбільш вразливому місцю у бунтівних українців — по їх продовольчих запасах. Охочих допомогти йому було немало. Газети піднімали шум навколо кожної розкритої ями з зерном, заявляючи про те, що українські куркулі приховали весь урожай, щоб голодом зірвати соціалістичну індустріалізацію. Члени комнезамів були готові разом з прийшлими чекістами конфіскувати продовольчі запаси своїх земляків, щоб врятуватися від голоду, який їм найбільше загрожував.

Аналізуючи одиничні факти, пов’язані з життям села в 1930—1932 рр., ми нанизуємо їх на конструкцію, що не змінювалася, як здається, десятиліттями, — колгоспний лад. Проте колгоспний лад у його перші три роки існування не схожий на знаний нами. Можна сказати навіть так: колгоспний лад в тому вигляді, який він мав до початку 90-х рр., народився після соціально-економічного катаклізму 1932—1933 рр., а саме — після реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”.

Чи можливо, щоб відносини між контрольованими державою “командними висотами” економіки й сільським господарством радикально змінилися після прийняття єдиної постанови? Можливо, і навіть був прецедент: рішенням X з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку відкривалася нова економічна політика.

Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала, що вироблена в колгоспі продукція належить не їй, а селянам. Визнавалося, що певна, заздалегідь зафіксована частка цієї продукції мусить надходити державі як податок. Вся інша продукція могла використовуватися колгоспниками на власний розсуд. Завдяки цьому, у колгоспників

створювалася заінтересованість у результатах колективного господарювання.

Отже, український голодомор істотно вплинув на формування радянської економіки, якою ми її знаємо. Повторний (після березня 1930 р.) відступ Сталіна у січні 1933 р. став можливим тільки після того, як він пересвідчився у безперспективності зусиль поставити колгоспників на коліна.

Між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р. існувала якісна різниця. Ленінський продподаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набув грошову форму, й зібрані через бюджет кошти держава витратила на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни могли продати за встановленими цінами. Сталінські поставки завжди мали натуральну форму. Між державою та одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало.

Сталінські поставки відрізнялися від реквізицій 1919—1920 рр. і безрозмірної продрозкладки 1929—1932 рр., тому що залишали селянам можливість працювати й на себе. Якщо шукати аналогії у минулому, то сталінські поставки ставили селян у становище кріпаків, тоді як “безрозмірна” праця 1919—1920 і 1929—1932 рр. робила їх рабами.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У ситуації гострої кризи обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Сталінський режим відмовився від цілковитого втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених комунах. У свою чергу селяни (не відразу, а тільки після двох кампаній розкуркулення 1930—1931 рр. і терору голодом 1932—1933 рр.) змирилися з необхідністю працювати в артілі. Бойкотування громадського господарства вони припинили, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Колгоспний лад перетворив селян з господарів на робітників. Однак він додав певну, хоч дуже обмежену, можливість для розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Запровадження матеріальної заінтересованості у колективному господарюванні було для держави значно вигіднішим, аніж відбирання всього вирощеного врожаю. У 1933 р. Україна дала державі 317 млн пудів хліба, в 1935 р. — 462 млн, в 1938 р. — 545 млн пудів. Одночасно зростало зернове навантаження трудодня. У середньому за 1937 р. колгоспники одержали на трудодень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 раза більше, ніж в 1932 р. Питома вага артілей, де видавалося на трудодень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19 відсотків у 1932 р. до 70 відсотків у 1937 р.¹⁸⁵

Національна політика Кремля в Україні

Національна політика Кремля в Україні починалася з українізації. Проте українізація – це полісемантичний термін, зміст якого не завжди збігався з формою.

Російська імперія була терпимою до підкорених народів. Інородців, як правило, не допускали до влади, якщо вони не наvertsалися у православ'я, але їм дозволялося жити власним життям. Становище українців було іншим. Вони вважалися не інородцями, а етнографічною гілкою єдиного російського народу. У тих, хто погоджувався бути малоросом, не виникало проблем, пов'язаних з національним походженням. Але освічені малороси повинні були засвоїти російську мову, культуру й ментальність. Вони не мали права на власну інтелігенцію. Людина, яка здобувала освіту й відстоювала право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської національну історію і самобутню культуру, ставала українським інтелігентом. Самим своїм існуванням українська інтелігенція кидала виклик імперським колам.

Українська революція починалася з українізації. Створювані Центральною Радою державні установи повинні були користуватися українською мовою. Діти в школах мали вчитися рідною мовою. Солдати на фронті повинні були об'єднатися в українські військові підрозділи. Державність українського народу повинна була здобути національний характер. У короткочасну добу Української Народної Республіки жодної суперечності між формою і суттю українізації не існувало.

Однак імперію, що розпалася, вдалося “зібрати” більшовикам. Не останню роль у цьому успіхові ленінської партії відіграла пластична національна політика. Більшовики готові були йти на далекосяжні поступки пригнобленим націям у справі відродження їх мови й культури, навіть у становленні національної державності. Державність була головною вимогою пригноблених націй, але більшовики могли йти їм назустріч без всякої шкоди для своєї влади внаслідок взаємопов'язаності партійної диктатури з державністю в її радянській оболонці. Однак саме через те, що національна державність ставала примарною внаслідок збереження диктатури російської політичної партії, форма радянського різновиду українізації не могла збігатися з її змістом.

Висхідним пунктом радянської українізації може вважатися резолюція VIII Всеросійської партконференції, в якій містилася така вимога: “Члени РКП на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”¹⁸⁶.

Ця вимога була надзвичайно прогресивною порівняно з російською імперською дійсністю. Та у процитованих рядках йшлося тільки

про одне: коренізацію влади, встановленої більшовиками в Україні після трьох збройних вторгнень. Звичайно, мова нерозривно пов'язана з національною культурою і становить її першооснову. Тому здійснювана з Кремля політика українізації не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, нарешті, державницьким устремлінням народу. Ці наслідки індустріалізації були небажаними для Кремля, в основі політики якого було поглиблення однорідності суспільства, в тому числі в національному відношенні. Але керівники державної партії розуміли, що неможливо контролювати Україну тільки за допомогою військової сили. Українці мали переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Переслідувану сотні років рідну мову українці повинні були почути в установах, школах, закладах культури.

Зважаючи на небажані побічні наслідки курсу на укорінення влади, керівники КП(б)У довго не виявляли схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їм довелося б починати українізацію з себе, тобто прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників компартійно-державного апарату УСРР заявили, що знають її¹⁸⁷.

Небажання відповідальних працівників зробити щось істотне у сфері українізації на початку 20-х рр. простежується за багатьма документами. Наприклад, у постанові лютогового (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Цілі і завдання українізації” проголошувалися “повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою”¹⁸⁸. За цим набором слів відчувалося явне бажання прикинутися дурником. Ніби обидві мови займали в Україні однакове становище, і йшлося тільки про те, щоб зберегти паритет!

Проте не всі бажали прикидатися. Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь зробив навіть спробу теоретично обґрунтувати відразу компартійно-радянської еліти до української мови й культури. Мовляв, російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і “найпрогресивнішим” в суспільній структурі робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і “відсталим” селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння “природному процесу” перемоги російської мови й культури.

Теорію “боротьби двох культур” в КП(б)У не підтримали, тому що вона була відверто шовіністичною. Однак російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкомах партії гнула свою лінію. В КП(б)У на кінець 1923 р. налічувалось 57 тис. членів і кандидатів партії, серед

яких було 45 відсотків росіян, 33 — українців, 14 — євреїв¹⁸⁹. За переписом 1923 р. питома вага українців в радянському апараті не перевищувала 35 відсотків. Особливо незначною частка українців була в керівних радянських структурах. Основна маса службовців в наркоматах складалася на 40 відсотків з євреїв, на 37 відсотків — з росіян і тільки на 14 відсотків — з українців¹⁹⁰.

Відразу після утворення СРСР в ЦК РКП(б) вирішили “врівноважити” втрату республіками незалежного статусу підвищеною увагою до національного питання. XII з’їзд РКП(б) у квітні 1923 р. затвердив політику коренізації як офіційну лінію партії. “Теорія” Д. Лебеда без згадки його прізвища знайшла своє місце в резолюції з’їзду з національного питання: “Розмови про переваги російської культури і висунування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурами більш відсталих народів (українською, азербайджанською, узбецькою, киргизькою та ін.) є не що інше, як спроба закріпити панування великоруської національності. Тому рішуча боротьба з пережитками великоруського шовінізму є першим черговим завданням нашої партії”¹⁹¹.

На цьому з’їзді з великою програмною промовою виступив М. Скрипник. Він не скаржився на першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга, німця за національністю, який активно саботував справу українізації, але дав зрозуміти присутнім, що становище в республіці явно неблагополучне. За заведеним порядком тези Й. Сталіна з національного питання напередодні з’їзду обговорювалися в республіканських партійних організаціях. На Всеукраїнській партконференції резолюція, що відповідала змісту тез, була прийнята одностайно (при чотирьох, хто утримався). Зазначивши це, М. Скрипник продовжував: “Але мені переказували, що після ухвали цієї резолюції один з тих, хто голосував за неї, голова губвиконкому, коли до його при виході з зали засідання заговорив один безпартійний кооператор українською мовою, відповів: “Говорите со мной на понятном языке”. Він “проголосував” резолюцію в національному питанні, він з нею “вполне согласен”. Це протиріччя між теорією і практикою, цю лінію “болота” треба вишмалити, треба випекти розжареним залізом”¹⁹².

Після відкликання Х. Раковського влітку 1923 р. в харківському субцентрі влади, як і в Москві, першою стала посада партійного секретаря. Квірінг на цій посаді явно не підходив на роль людини, яка могла б випекти розжареним залізом лінію “болота”. Але він не встиг своєчасно зорієнтуватися в боротьбі за владу в Кремлі і в квітні 1925 р. втратив посаду. Сталін надіслав у Харків на формально підвищену посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого апаратного співробітника Л. Кагановича. Саме при ньому політика

українізації здобула потрібні масштаби. Каганович по-чиновницькому наполегливо втілював офіційний курс. Він навіть трохи опанував українську мову, якої не знав, хоч народився в селі Кабани на Київщині.

Проте головна роль у здійсненні українізації належала не Кагановичу, а М. Скрипнику. Серед партійних керівників вищого рангу він був “білою вороною”, оскільки надавав великого значення розв’язанню національного питання. Раніше реноме націонал-комуніста завжало йому зайняти чільне місце в групі харківської владної еліти. В лібералізованій атмосфері 20-х рр. Скрипник очолив наркомат освіти і підпорядковані йому установи, став членом політбюро ЦК КП(б)У і одним з найбільш впливових в Україні політичних діячів.

Результати українізації 20-х рр. були вагомими. Питома вага українців серед службовців радянського апарату зросла до 54 відсотків у 1927 р. Тоді питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У сягнула 52 відсотків. На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більша частина книг, журналів і газет стала видаватися українською мовою. З ініціативи М. Скрипника, який витискував усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення¹⁹³.

Процеси коренізації в інших союзних республіках в основному відповідали офіційному курсу на укорінення владних структур. Коренізація в Україні претендувала на щось більше. Прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму України супроводжувалося великим культурним піднесенням, названим в літературі національним відродженням 20-х рр. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського, які у минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їх зусиллям, було одержано вагомими здобутки у розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва.

Використання офіційного курсу в інтересах національного відродження було заслугою зовсім невеликої групи відповідальних працівників КП(б)У, в основному колишніх боротьбистських вождів, які згуртувалися навколо М. Скрипника. Їх культурницька діяльність виразно й чітко спрямовувалася на дерусифікацію. Завдяки цьому вона дістала широку суспільну підтримку.

М. Скрипник спромігся так багато зробити для національного відродження саме тому, що користувався підтримкою першої особи в компартійно-радянській номенклатурі республіки. Фактично його підтримував Й. Сталін. Професійно підготовлений у національному

питанні, Сталін відчував всю його силу і бажав мати за собою одну з найбільших партійних організацій і найпотужнішу після Росії республіку. У тій жорстокій боротьбі за владу, що тривала в Кремлі з 1922 по 1928 рр., генсек обійшов Л. Троцького і Г. Зінов'єва, які народилися в Україні, і здобув необхідну підтримку республіки. Навіть після 1928 р., коли в СРСР почалася сталінська “революція зверху” і селянство, перш за все українське, опинилося в епіцентрі найжорстокіших репресій, національна політика Кремля не змінювалася: новий вождь умів чекати. Тільки після того, як були розв'язані соціальні завдання “соціалістичного будівництва”, Сталін постарався ліквідувати ті здобутки політики українізації, які створювали загрозу для централізованої держави і його персональної диктатури.

Суперечність між позбавленими політичних прав радянськими органами влади й наділеними диктаторськими правами компартійними комітетами існувала всюди і в усі часи. Незважаючи на свою двоєдиність, забезпечувану якраз диктатурою парткомів, це були зовсім різні організації: одна з них будувалася на засадах конституції, а друга спиралася на партійний статут. В Україні суперечність між ними набувала особливої рельєфності, тому що на неї накладалося нерозв'язане національне питання.

Документи, які підтверджують цю думку, зустрічаються не часто. З тим більшою увагою треба поставитися до тих, які уже увійшли в науковий обіг. Один з них – анонімний лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, який був написаний 26 лютого 1931 р. і тепер знаходиться в архівному фонді ЦК КП(б)У.

У листі порушувалося питання про перспективи розвитку української державності, про необхідність надання Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалася незгода з централізацією управління промисловістю і з відсутністю міжнародної політики українського уряду після утворення СРСР. Звертаючись до президії з'їзду, дописувачі питали: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керували наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами?” Особливе незадоволення авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних та радянських установ з всесоюзними: “Чому наш уряд пише: “прохати союзний уряд”? Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”¹⁹⁴.

На думку авторів, щоб наповнити національну політику партії справжнім змістом, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це еле-

менти державності”. Автори вимагали “заповнити національну політику державницьким змістом у повному його обсязі”¹⁹⁵.

Не піддаючи жодному сумніву необхідність модернізації СРСР за рахунок напруження зусиль усіх республік, автори висловлювали обурення тим, що результати надмірної експлуатації робітників і селян України не залишаються в ній: “Експлуатація велика, але в ім’я чого? Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будується російська промисловість. Тепер ми голодуємо. В ім’я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?”¹⁹⁶

Автори листа були переконані в необхідності репресивної політики і в потрібності такої репресивної сили, як ДПУ. Але їх обурювало те, що ця сила зовсім не підконтрольна українському урядові і формується не з українців: “В ДПУ переважна більшість апарату та особового складу була сформована з елементів, ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці з сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами. Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії та уряду, немов вони “держава в державі”? Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії”¹⁹⁷.

Автори цього листа не були випадковими людьми в системі влади. Безумовно, кожний з них мав свою самостійну ділянку роботи й активно працював над розбудовою тоталітарного ладу, вважаючи його найвищим досягненням людства. Але вони не бажали задовольнитися підпорядкованою роллю, яка призначалася кадрам українського походження володарями Кремля. Цей лист наочно ілюструє необґрунтованість певної ідеалізації націонал-комунізму, яка виникла в літературі української діаспори внаслідок його антиросійської спрямованості (в радянській літературі тема націонал-комунізму взагалі була забороненою).

Політика українізації не могла не зустрітися з двома підводними рифами: проблемами росіян в Україні і українців у Росії.

Українізація була різновидом коренізації. Вагому частку населення України становили громадяни неукраїнської національності, тобто національні меншини. Політика коренізації поширювалася й на них. У кожному випадку треба було встановлювати ареал компактно-

го проживання національної меншини, формувати відповідний національний район, переводити діяльність установ та закладів освіти й культури на національну мову, засновувати відповідні газети й журнали. Логіка такої політики вимагала створення російських національних районів у місцях компактного проживання росіян. З іншого боку, незважаючи на конституційний популізм, Росія залишалася державоутворюючою республікою, і саме на неї спиралися “пролетарські інтернаціоналісти” Кремля.

Як і в Російській імперії, мовою міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі залишалася російська. На відміну від всіх інших національностей, росіяни не відчували себе національною меншиною в будь-якій республіці. Їх дратувала дерусифікація, яка завжди була оборотною стороною українізації, полонізації або болгаризації. Не мало значення те, що дерусифікація торкалася не росіян, а русифікованих українців, поляків або болгар. Багатьох росіян не влаштував сам факт протидії природній або штучній асиміляції неросійських національностей. У листі до Л. Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У, написаному у квітні 1926 р., принциповий і послідовний представник російської сторони Й. Сталін звинувачував наркома освіти УСРР О. Шумського саме за його підтримку закликів негайної дерусифікації пролетаріату. Хоч мова йшла про русифікованих українських робітників, Сталіну здавалося, що такий заклик “в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно”¹⁹⁸.

Перетворення української мови на фактичну державну мову в межах УСРР було найбільшим досягненням націонал-комуністів, які згуртувалися навколо М. Скрипника. Українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення, але російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, а для багатьох – й неприємно. Варто процитувати відомий лист М. Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидаву України О. Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті “Мать” при її виданні українською мовою. Письменник-демократ без усяких хитрощів висловив те, що думав: “Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречия “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия”¹⁹⁹.

Українські громади в Росії після 1917 р. почали організовуватися з метою задоволення своїх національно-культурних інтересів. Однак, на відміну від всіх інших національних меншин, вони зустрічали опір місцевої влади, яка була переконана в тому, що українці нічого не втратять, якщо асимілюються. Уперше на державному рівні про не-

обхідність задоволення їх потреб заговорив М. Скрипник. У промові на XII з'їзді РКП(б) він заявив, що на 7 млн осіб українського населення в Російській Федерації є тільки 500 шкіл з українською викладовою мовою і 2 технікуми. “Очевидячки, — говорив він, — тут наша практика не сходиться з нашою теорією. Тут треба, щоб тези наші в цій справі перетворювалися в життя належною мірою”²⁰⁰.

Незважаючи на те, що М. Скрипник діяв у межах існуючого законодавства, йому доводилося буквально “пробивати” кожен школу з українською мовою навчання навіть у тих районах Росії, де українці становили більшість населення. Чиновницька протидія давалася взнаки. Саме до таких чиновників, які знати не бажали України і українців, був звернений вірш В. Маяковського “Борг Україні” (1926 р.):²⁰¹

Мы знаем,
курит ли,
пьет ли Чаплин;

мы знаем
Италии безликие руины;

мы знаем,
как Дугласа
галстук краплен...

А что мы знаем
о лице Украины?

Керівники республіки вважали своїм обов'язком підтримувати українців за межами України, але їхні демарші не часто спрацьовували. Впродовж 20-х рр. ні український театр в Москві, ні земляцтво, незважаючи на неодноразові спроби їх організації, так і не змогли зіп'ятися на ноги через протидію московських чиновників. Останні розглядали їх як “петлюрівщину” й чинили всілякі перешкоди (не надавали приміщення, не відпускали коштів тощо). У датованому 9 січня 1930 р. проєкті листа до ЦК ВКП(б) з приводу забезпечення потреб культурного життя московських українців завідуючий відділом агітації, пропаганди й преси ЦК КП(б)У А. Хвиля наголошував: “Довкола питання культурного обслуговування українців виникла якась стіна ворожості та бюрократизму із суто великодержавницькими шовіністичними вихватками деяких працівників проти культурної роботи серед українців Москви на українській мові”. В остаточному варіанті листа (від 11 січня) цю фразу було вилучено²⁰².

І все-таки зусилля націонал-комуністів не пропали даремно. У 20-ті рр. вони зробили надзвичайно багато для розвитку національної інфраструктури в українських регіонах Росії, особливо на Кубані. Населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газе-

ти й журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. З часом націонал-комуністи стали робити прозорі натяки на те, що було б справедливо передати Кубанський округ Північно-Кавказького краю Україні.

Все змінилося в один день – 14 грудня 1932 р., з публікацією постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі і в Західній області. Це була одна з постанов репресивного характеру, з санкціями проти “зрадників” справи партії, які старалися залишити на місцях хоч невеликі продовольчі ресурси, з рішенням про виселення в північні регіони СРСР всіх жителів великої станиці Полтавська і т.п. Починаючи терор голодом, спрямованим проти України й Кубані, Сталін не забув про свій давно випестуваний намір покінчити з українізацією Кубані. У постанові вказувалося:²⁰³

“Предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах».

Так закінчилася розпочата у XVIII ст. історія української Кубані. Царський уряд багато зробив, щоб русифікувати волелюбних нащадків запорозьких козаків, але у нього не все виходило. В тоталітарній державі все було зроблено в кілька тижнів, тому що супроводжувалося терором, голодом і загибеллю внаслідок цього терору сотень тисяч кубанців. Всесоюзний перепис населення 1939 р. зареєстрував в Краснодарському краї 3172,7 тис. осіб, в тому числі 2 754,0 тис. росіян (86,8 відсотка), 149,9 тис. українців (4,7 відсотка), 64,2 тис. адигейців і черкесів (2,0 відсотки) та ін.²⁰⁴ Українцями мали право назвати себе ті, хто приїхав до Краснодарського краю після 1917 р. Корінні жителі Кубані проходили у переписувачів населення як росіяни.

Остання крапка в політиці українізації за межами УСРР була поставлена передовою статтею газети “Правда” від 10 березня 1933 р. У статті піддавалися нищівній критиці “кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні”, вказувалося на “значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питан-

ні”, і лише окремою ремаркою було виділено вже поховану справу українізації територій поза УСРР: “А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов’язкову українізацію ряду районів СРСР”. За місяць до того М. Скрипник уже був переміщений з посади наркома освіти на посади заступника голови РНК УСРР і голови Держплану УСРР, але залишався членом політбюро ЦК КП(б)У. Тому спрямована на його адресу критика ще була анонімною.

У січні 1933 р. Сталін надіслав в Україну з диктаторськими повноваженнями П.Постишева. Він був обраний на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, тобто формально підпорядковувався генеральному секретарю ЦК С. Косіору. Проте навіть формально він стояв над Косіором, тому що зберігав за собою попередню посаду секретаря ЦК ВКП(б).

П. Постишев мав два завдання: по-перше, навести порядок у колгоспах після здійсненої Молотовим і Кагановичем каральної реквізиції продовольчих запасів у “боржників” по хлібозаготівлях; по-друге, “втихомирити” українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму. Він упорався з обома завданнями.

У липні 1933 р. покінчив життя самогубством зацькований Постишевим М. Скрипник. Після смерті колишнього наркома освіти було ліквідовано багато розпочатих ним справ у царині українізації. Вдягнутий замість френча (традиційна уніформа більшовицьких вождів) в українську вишиванку, Постишев провадив нещадну боротьбу проти “українського буржуазного націоналізму”. У концтабори потрапила більшість діячів української культури, зокрема багато представників нової генерації, переважно робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917—1920 рр. За 1933 р. чекістами було заарештовано 124 463 громадянина України (проти 74 849 у 1932 р. і 30 322 у 1934 р.)²⁰⁵.

Після постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. з’явилися дві українізації – петлюрівська і більшовицька. Всі небажані наслідки українізації тепер можна було вносити на карб петлюрівців.

Підбиваючи перші підсумки чистки партійних і радянських установ від прибічників М. Скрипника, П. Постишев на листопадовому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У заявив про утворення в КП(б)У націоналістичного ухилу, який почав “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”. Саме на цьому пленумі ЦК і ЦКК український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні²⁰⁶.

На XVII з’їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й. Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні партії до проявів націоналізму. Суперечка про

те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, — підкреслював Сталін, — становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”. Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну²⁰⁷. Відтоді й до кінця існування СРСР головною небезпекою вважався “буржуазний націоналізм”.

Разом з тим Кремль старався показати, що національна політика партії не змінилася з часів XII з’їзду РКП(б). На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий український теоретик з національного питання М. Попов вказував: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”²⁰⁸.

XII з’їзд КП(б)У в січні 1934 р. прийняв рішення про перенесення столиці УСРР в Київ, “маючи на увазі необхідність наближення уряду України і центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації”²⁰⁹. У постанові Київ називався природним географічним центром України, а не її історичним центром. Для Кремля історія України починалася з 1917 р.

Проте чимало українських комуністів, які вважали себе відданими комуністичній ідеї і розуміли інтернаціоналізм як рівність націй, розчарувалися в національній політиці ВКП(б). Розгром “націоналістичного ухилу” М. Скрипника вони вважали поверненням до великодержавного шовінізму. П. Постишев наважився згадати на XII з’їзді КП(б)У про анонімний лист 150 комуністів Харкова, автори якого так коментували перенесення столиці з Харкова у Київ: “Це — димова завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг — “Україна — невід’ємна частина Радянського Союзу — щось дуже схожий на лозунг — “єдина неділима”.

У єдиному досі дослідженні про національно-культурну політику Кремля щодо радянської України в 30-х рр. Г. Єфіменко стверджує, що при незмінному ставленні до процесів коренізації змінилося ставлення до ролі росіян, їх мови й культури у зміцненні радянської державності. Якщо націонал-комуністи вважали росіян за національну меншину в Україні (так само, як українці були національною меншиною в Росії), то для керівників ЦК КП(б)У 1934—1937 рр. ро-

сійський народ спочатку став немовби другою титульною нацією, а потім і старшим братом для всіх інших народів СРСР²¹¹.

У такій вразливій сфері, як міжнаціональні відносини, офіційних документів старалися не створювати. Їх заміняли передовиці газети “Правда”. Критика чи похвала цієї газети були чітким сигналом, своєрідним камертоном для багатотисячної армії пропагандистів і для всієї радянської преси. Аналізуючи правдинські передовиці, можна зробити висновок, зокрема, що з 1936 р. вже не допускалася критика російського народу — за будь-яких обставин, за будь-яких історичних періодів.

Редактор газети “Известия ВЦИК” М. Бухарін 21 січня 1936 р. надрукував статтю, присвячену пам’яті В. Леніна, в якій мав необережність назвати Росію країною, “де обломовщина була найбільш універсальною прикметою характеру”, а російський народ був “нацією Обломових”. Після цього Бухарін наразився на гостру відповідь газети “Правда”. “Народ, який підготував і здійснив під керівництвом більшовицької партії Жовтневу революцію, називати “нацією Обломових” може лише людина, що не розуміє того, що говорить”, — зазначалося у редакційній статті “Правди” 30 січня 1936 р. Відповісти Бухарін не міг, хоч він пам’ятав не менш гострі, можливо, й несправедливі, якщо їх абсолютизувати, але дуже рішучі слова В. Леніна, сказані ним на схилі життя: російська нація “велика тільки своїм насильством, велика тільки так, як велика є держиморда”²¹². Реагуючи на критику, Бухарін написав у передовій статті своєї газети від 2 лютого: “Російський народ займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, то все більше й більше приходять на допомогу народам СРСР”.

Сталінська Конституція СРСР 1936 р. і створена на її основі Конституція УРСР 1937 р. знову декларували рівноправність союзних республік, вільність соціалістичних націй, свободу виходу союзних республік зі складу СРСР. Чи то керівники КП(б)У не розуміли пропагандистського значення конституційних декларацій, чи не читали передовиць “Правди”, але вони почали досить вільно поводити себе у спілкуванні з центром. Виступаючи з доповіддю про проект Конституції УРСР на XIV Всеукраїнському з’їзді рад, П. Любченко відчував себе як керівник суверенної держави, вдячний за допомогу в завоюванні справжньої незалежності “великому російському народу”. Любченко насмілювався навіть сказати про національну гордість українців, але “збалансував” цю заяву іншою: “Почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму”²¹³.

Сталін теж збалансував національну політику щодо України: запровадив у життя найбільш прогресивну Конституцію СРСР і одразу після цього розгорнув Великий терор, у вогні якого згорі-

ло все українське компартійно-радянське керівництво (за винятком викликаного в Москву і всіма забутого Г. Петровського). У передовій статті від 4 вересня 1937 р. газета “Вісті ВУЦВК” писала: “Всією під-ривною роботою на Україні керували головні довірені фашистських розвідок, всілякі любченки та хвилі”.

На початку 1938 р. в Україну приїхав на постійну роботу М. Хрущов. З призначенням його на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У з лексики українських керівників зникають такі поняття, як українізація і великодержавний шовінізм.

З приходом до влади в Україні М. Хрущова почалася неприхована русифікація всіх сфер життя. Та перебіг подій, у першу чергу — міжнародних, змусив керівників Кремля і київський компартійно-радянський субцентр влади відкласти свої наміри.

ДЖЕРЕЛА ТА ПРИМІТКИ

- ¹ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. — Т. 31. — С. 341.
- ² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. К., 1979. — С. 75.
- ³ Бюллетени V Всеукраїнської конференції КП(б)У. — Харьков, 1920, № 4. — С. 9.
- ⁴ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах радянського уряду. 1917—1936. — К., 1937. — С. 34.
- ⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 219.
- ⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Т. 1, К., 1996. — С. 458.
- ⁷ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 534.
- ⁸ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. — К., 1962. — С. 419.
- ⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 20.
- ¹⁰ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 37. — С. 224.
- ¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. Т. 2. — С. 45.
- ¹² *Затонський В.* Из спогадів про українську революцію // Літопис революції. — 1930, № 5. — С. 172.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 81.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 54. — Арк. 21.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 4.
- ¹⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 9. — Арк. 1.
- ¹⁸ *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський. Політичний портрет. — К., 1990. — С. 187.
- ¹⁹ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 77.
- ²⁰ *В.І.Ленін.* Неизвестные документы. 1891—1922. — М., 1999. — С. 306.
- ²¹ Там само. — С. 307.

- ²² *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 19.
- ²³ Там само. — С. 40.
- ²⁴ Там само. — С. 41.
- ²⁵ Там само. — С. 44.
- ²⁶ *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 79.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. — С. 79—80.
- ²⁹ Там само. — С. 80.
- ³⁰ Там само. — С. 82.
- ³¹ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Частина 2. — К., 1997. — С. 40.
- ³² *Чирко В. А.* Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. — М., 1967. — С. 178.
- ³³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17—23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 447.
- ³⁴ Там само. — С. 447—448.
- ³⁵ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — С. 132—133.
- ³⁶ *Бабій Б. М.* Союз РСР і роль України в його утворенні. — К., 1972. — С. 100.
- ³⁷ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — С. 152—153.
- ³⁸ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 439.
- ³⁹ Там само. — С. 442.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 14. — Арк. 93.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 29. — Арк. 66.
- ⁴² Там само. — Арк. 77.
- ⁴³ Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 101.
- ⁴⁴ Там само. — С. 111.
- ⁴⁵ *Чирко В. А.* Зазнач. праця. — С. 230.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 21.
- ⁴⁷ Вісті ВУЦВК. — 1923, 7 квітня.
- ⁴⁸ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 99.
- ⁴⁹ Одиннадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 27 марта — 2 апреля 1922 г. — М., 1922. — С. 64.
- ⁵⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 14. — Спр. 874. — Арк. 34.
- ⁵¹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 15.
- ⁵² Десятый съезд РКП(б). 8—16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 150.
- ⁵³ Известия ЦК КПСС. 1989. — № 9. — С. 198—199.
- ⁵⁴ *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 288.
- ⁵⁵ Известия ЦК КПСС. 1989. — № 9. — С. 209.
- ⁵⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 201—202.
- ⁵⁷ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. — Ч. 2. — С. 39.
- ⁵⁸ *Ленін В. І.* Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ⁵⁹ Там само. — С. 17.
- ⁶⁰ Там само. — С. 22.
- ⁶¹ *Ленін В. І.* Повне збір. тв. — Т. 35. — С. 3.
- ⁶² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. — С. 114.
- ⁶³ *Ленін В. І.* Неизвестные документы. 1891—1922. — С. 373.

- ⁶⁴ Там само. — С. 360, 373, 376, 391 та ін.
- ⁶⁵ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 166.
- ⁶⁶ КПРС в резолюціях... Т. 2. — С. 251.
- ⁶⁷ Десятый съезд РКП(б). 8—18 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252—253.
- ⁶⁸ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1. — С. 138.
- ⁶⁹ Там само. — С. 139.
- ⁷⁰ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 40. — С. 60—61.
- ⁷¹ *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К., 1975. — С. 15.
- ⁷² *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 142.
- ⁷³ Там само. — С. 69.
- ⁷⁴ *Якубовская С.Н.* Строительство союзного советского социалистического государства. — М., 1960. — С. 108—109.
- ⁷⁵ Ленинский сборник. XXXVI. — С. 423.
- ⁷⁶ Вопросы экономического районирования СССР. — М., 1957. — С. 103.
- ⁷⁷ *Якубовская С.Н.* Знач. праця. — С. 111—112.
- ⁷⁸ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 505.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 60. — Арк. 15.
- ⁸⁰ *Кульчицький Станіслав.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 342.
- ⁸¹ *Хромов П.А.* Промисловість України перед Вітчизняною війною. — К., 1945. — С. 30.
- ⁸² *Симонов И.С.* “Крепите оборону Страны Советов” (“Военная тревога” 1927 года и ее последствия) // Отечественная история. — 1996, № 3. — С. 155—156.
- ⁸³ *Сталин Й.* Твори. — Т. 9. — С. 319.
- ⁸⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 447.
- ⁸⁵ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.—Л., 1928. — С. 874.
- ⁸⁶ Там само. — С. 47.
- ⁸⁷ Там само. — С. 886.
- ⁸⁸ Там само. — С. 839.
- ⁸⁹ Там само. — С. 991.
- ⁹⁰ Там само. — С. 905.
- ⁹¹ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 12. — С. 274.
- ⁹² *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 142.
- ⁹³ Історія України: нове бачення. Т. 2. — К., 1996. — С. 219.
- ⁹⁴ *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 145.
- ⁹⁵ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955. — С. 346.
- ⁹⁶ *Кульчицький С.В.* Участь робітників в Україні у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 146—147.
- ⁹⁷ Історія Української РСР. Том шостий. — К., 1977. — С. 204.
- ⁹⁸ *Кульчицький С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). — К., 1979. — С. 226.
- ⁹⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 152.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 148.
- ¹⁰¹ Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 423.
- ¹⁰² Там само. — С. 426.
- ¹⁰³ *Невежин В.А.* Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны»? // Отечественная история. — 1996, № 3. — С. 60.
- ¹⁰⁴ Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 32.

- ¹⁰⁵ Там само. — С. 51.
- ¹⁰⁶ *Кульчицький Станіслав*. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 201.
- ¹⁰⁷ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 51.
- ¹⁰⁸ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 38.
- ¹⁰⁹ Там само. — Т. 43. — С. 203.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 208.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. — Т. 42. — С. 174.
- ¹¹³ Тут і далі див. текст статті, опублікований у Повному зібранні творів В.Леніна, Т. 45. — С. 351—358.
- ¹¹⁴ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя. — С. 312.
- ¹¹⁵ КППС в резолюціях... — Т. 2. — С. 453, 456.
- ¹¹⁶ Там само. — Т. 3. — К., 1979. — С. 180.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 185.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 221.
- ¹¹⁹ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — К., 1991. — С. 34.
- ¹²⁰ *Сталін Й.* Твори. — Т. 10. — С. 219, 223.
- ¹²¹ Там само. — Т. 11. — С. 157.
- ¹²² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. — К., 2002. — С. 357.
- ¹²³ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. — М., 1989. — С. 21.
- ¹²⁴ *Сталін Й.* Твори. — Т. 10. — С. 4—5.
- ¹²⁵ Там само. — Т. 11. — С. 15.
- ¹²⁶ Там само. — Т. 12. — С. 92, 93.
- ¹²⁷ Там само. — С. 88.
- ¹²⁸ Вісті ВУЦВК. — 1929, 14 липня.
- ¹²⁹ XI з’їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 261—262.
- ¹³⁰ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 1184.
- ¹³¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935. — М., 1967. — С. 196—197.
- ¹³² ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 104. — Арк. 20.
- ¹³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 177. — Арк. 5.
- ¹³⁴ Комуністична партія України в резолюціях... — Т. 1, К., 1976. — С. 659.
- ¹³⁵ КППС в резолюціях... — Т. 4. — С. 347.
- ¹³⁶ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — С. 67.
- ¹³⁷ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1927 р. — Харків, 1928. — С. 26—27.
- ¹³⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 2 (ноябрь 1929 — декабрь 1930). — М., 2000. — С. 126—130.
- ¹³⁹ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 80.
- ¹⁴⁰ Трагедия советской деревни. — С. 745—746.
- ¹⁴¹ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 98.
- ¹⁴² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. — С. 259.
- ¹⁴³ *Вылцан М.А.* Завершающий этап создания колхозного строя (1935—1937 гг.). — М., 1978. — С. 24.

- ¹⁴⁴ Українское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. — Харків, 1930. — С. 69.
- ¹⁴⁵ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 833.
- ¹⁴⁶ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 268.
- ¹⁴⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 270.
- ¹⁴⁸ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. — М., 1989. — С. 390.
- ¹⁴⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 448—449.
- ¹⁵⁰ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 448—449.
- ¹⁵¹ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4, кн. вторая. — М., 1971. — С. 158.
- ¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 61.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 53.
- ¹⁵⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. — Харків, 1932. — С. 352.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 8. — Арк. 76.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 86.
- ¹⁵⁷ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 637.
- ¹⁵⁸ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 221.
- ¹⁵⁹ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 153—154.
- ¹⁶⁰ *Силин В.К.* Ведущая роль рабочего класса в коллективизации сельского хозяйства. — Ярославль, 1973. — С. 96.
- ¹⁶¹ *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.
- ¹⁶² Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.
- ¹⁶³ Більшовик України. — 1932, № 11—12. — С. 25.
- ¹⁶⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 383—384.
- ¹⁶⁵ *Слинько І.І.* Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 282.
- ¹⁶⁶ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 235.
- ¹⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.
- ¹⁶⁸ Там само. — Спр. 395. — Арк. 159—160.
- ¹⁶⁹ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 193.
- ¹⁷⁰ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 38. — Арк. 5, 18.
- ¹⁷¹ Там само. — Арк. 32.
- ¹⁷² *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 203.
- ¹⁷³ Там само. — С. 213.
- ¹⁷⁴ *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 267.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 395. — Арк. 162.
- ¹⁷⁶ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — С. 175.
- ¹⁷⁷ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 212.
- ¹⁷⁸ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 254—257.
- ¹⁷⁹ Там само. — С. 308.
- ¹⁸⁰ *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — С. 247—248, 356.
- ¹⁸¹ Там само. — С. 304—305.
- ¹⁸² *Кульчицький Станіслав.* Причини голоду 1933 року в Україні // Дзеркало тижня, 2003, 16 серпня. Публікується вперше.

- ¹⁸³ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 403.
- ¹⁸⁴ Правда. — 1933, 23 лютого.
- ¹⁸⁵ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — С. 198.
- ¹⁸⁶ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 198.
- ¹⁸⁷ Кульчицький Станіслав. Курс — українізація // Родина (Москва). — 1999, № 8. — С. 109.
- ¹⁸⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. док. — К., 1959. — Т. 1. — С. 152.
- ¹⁸⁹ Кульчицький Станіслав. Курс — українізація // Родина (Москва). — 1999, № 8. — С. 109.
- ¹⁹⁰ Там само.
- ¹⁹¹ КПРС в резолюціях... — Т. 2. — С. 416.
- ¹⁹² Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 2. — С. 70.
- ¹⁹³ Кульчицький Станіслав. Курс — українізація // Родина (Москва). — 1999, № 8. — С. 109—110.
- ¹⁹⁴ Цит. за: Єфіменко Геннадій. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — С. 56—57.
- ¹⁹⁵ Там само. — С. 57.
- ¹⁹⁶ Там само. — С. 57—58.
- ¹⁹⁷ Там само. — С. 58—59.
- ¹⁹⁸ Сталін Й. Твори. — Т. 8. — С. 151—152.
- ¹⁹⁹ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. — Т. 2. — С. 69.
- ²⁰⁰ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. — Т. 2. — С. 66.
- ²⁰¹ Маяковский В.В. Сочинения в 2-х тт. — М., 1987. — Т. 1. — С. 410.
- ²⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3112. — Арк. 2—3.
- ²⁰³ Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 293—294.
- ²⁰⁴ Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. — М., 1992. — С. 59.
- ²⁰⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 119.
- ²⁰⁶ Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35, 70.
- ²⁰⁷ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 357.
- ²⁰⁸ Комуніст. — 193, 29 квітня.
- ²⁰⁹ КПУ в резолюціях... — Т. 1. — С. 769.
- ²¹⁰ ХІІ з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції. — Харків, 1934. — С. 465.
- ²¹¹ Єфіменко Геннадій. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932—1938). — К., 2001. — С. 41.
- ²¹² Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 45. — С. 342.
- ²¹³ Любченко П.П. Про проект Конституції УРСР // Більшовик України. — 1937. — № 1. — С. 74.

ВИПРОБУВАННЯ: ПЕРЕВІРКА ВІЙНОЮ

Українці і росіяни в ієрархічній піраміді «дружби народів»

Серед усіх політичних проектів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії радянська національна політика виявилася однією з найбільш утопічних і контрверсійних. “Імперією упереджувальної дії”, чи “імперією позитивної дискримінації”, доволі влучно назвав цю політику один західний дослідник¹. Справді, шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зростаючого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і в такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії — “тюрми народів”, як називав її Ленін, народи СРСР отримали нехай і позірну, проте свою національну державність.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів, така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама по суті провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого — посилювала незадоволення з боку росіян, позаяк, концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпотужнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не робилося, але й, навпаки, будь-які прояви у цьому напрямку розглядалися певний час більшовицькими ідеологами мало не як відродження “великоросійського шовінізму” і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проектів. “Сталінська революція згори” поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній край старий великодержавний принцип спірання на “державотворчий народ”, роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. В 1934 р. на XVII партійному з’їзді Сталін заявив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм. В 1935 р. він наголо-

сив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР вже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору – “дружба народів”³, а у 1936 р., попри офіційно проголошений принцип повного рівноправ’я усіх братніх народів, у їхній сім’ї з’явився старший брат – великий російський народ. У передовій “Правди” — “РСФСР” зазначалося, що “В сузір’ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед рівних є російський народ”⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася майже зі ста радянських націй і народностей, великий російський народ, який розглядався сталінським керівництвом як своєрідний цемент, державна нація, чії інтереси збігаються з інтересами сталінської імперії. Саме на теорії “старшого брата” трималося надалі все національно-державне будівництво в Країні рад. Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення – союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін., а на найнижчій щаблі розміщувалися численні екстериторіальні нацменшини – т. зв. нацмени⁵.

Проте рангування народів за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду “дружби народів”, більшовики чимало позичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культура етносів та передусім їхня політична лояльність були визначальними структурними елементами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало передовсім від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися рівень індустріалізації республік та наявність численного робітничого класу в структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрому опозиції і “чистки” вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли й склали там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни. Однак чільне місце росіян у цій етнічній ієрархії означало не стільки надання їм якихось особливих пільг і прав, скільки визнання привілейованого стану російської еліти в СРСР, що знаходило від-

биття в її колосальній перевазі на піку союзного владного Олімпу. Вища партійна еліта ВКП(б) – члени Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК – складалася переважно з етнічних росіян. В період 30-х років, як і під час війни з німцями, до цих керівних органів не потрапило жодного українця⁶.

Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала й комуністична ідеологія. Влада, яка з часів революції перманентно знаходилася у кризовому стані і значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Цей процес розпочався з середини 30-х рр., і робилося це передусім шляхом утвердження в свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму, які значно відрізнялися від того вузькокласового взірця, що існував у 20-х рр.⁷

Після приходу до влади в Росії більшовики поступово почали відходити від марксистського інтернаціоналістського трактування патріотизму як виключно буржуазного поняття, мовляв, “у пролетарів немає своєї батьківщини”. Захист і творення “соціалістичної батьківщини” відповідно потребували формування специфічного “соціалістичного патріотизму”, в якій спочатку щільно впліталися ідеї світової революції та пролетарського інтернаціоналізму. Водночас з початком 30-х рр. розпочалися спроби поєднати радянський патріотизм з поняттям Батьківщини. Так, уже в 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: “В минулому у нас не було і не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, у нас є батьківщина, і ми будемо відстоювати її незалежність”⁸.

Тема захисту Батьківщини від зовнішніх ворогів дедалі більше посилювалася в радянській пропаганді. В червні 1934 р. в газеті “Правда” в статті “За Батьківщину” (інспірованої самим Сталіним) зазначалося, що “лише вона одна – Батьківщина — підтримує горіння патріотизму, горіння творчої ініціативи у всіх областях, у всіх сферах нашого багатого багатостороннього життя ... захист батьківщини є вищий закон”⁹. І все ж тут існувала певна проблема, адже цей патріотизм аж до початку війни з Німеччиною все ж продовжував спиратися на принцип пролетарського інтернаціоналізму, і більшовицькі вожді всіяко заперечували будь-який його зв’язок із націоналізмом. “Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, — підкреслив на VII з’їзді Рад В. Молотов, — він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн”¹⁰. Примат інтернаціонального над національним у державному будівництві продовжував відстоювати наприкінці 30-х рр. і Сталін. “Не зміцнення якоїсь націо-

нальної держави, а зміцнення держави соціалістичної, — зазначав він, — а значить, інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу¹¹.

До послаблення в радянській ідеології та пропаганді ідей інтернаціоналізму призводило також розчарування доктриною “світової революції”. Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності. Останнє природно впливало із поступового перетворення СРСР на велику світову потугу, якою до того була її попередниця Росія. Сам Сталін у близькому оточенні не приховував своїх уподобань. На урочистому обіді у К. Ворошилова 7 липня 1937 р. він виголосив доволі показовий тост на честь російських царів. “Вони грабували й поневолювали народ, — сказав він, — вони вели війни й захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу — збили величезну державу аж до Камчатки”¹². Не випадково серед усіх російських царів Сталін найбільше захоплювався Петром I, порівнював епоху Петра з сучасною російською дійсністю і, мабуть, самого себе — з царем-реформатором¹³.

Сталінський курс на відродження великої держави об’єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими й націоналістичними барвниками¹⁴. Сталінське керівництво дедалі більше починало усвідомлювати, що ігнорування глибинного співвідношення між поняттями “нація” і “патріотизм” та відсутність у останньому здорового ферменту націоналізму не може не впливати на внутрішню потенцію соціалістичного патріотизму, роблячи його доволі аморфним і абстрактним, а отже — малозрозумілим для широких мас поняттям. Відтак, крок за кроком відбувався подальший відхід від ідеологічних засад класичного марксизму. В 1938 р. офіційний теоретичний журнал ВКП(б) “Більшовик” надрукував статтю Б. Воліна “Великий російський народ”, в якій цілком у примордіалістському дусі подавалася прадавня історія “безсмертного” російського народу. Такий підхід до теорії нації кардинальним чином відрізнявся від попереднього, викладеного самим Сталіним (марксистського) твердження про те, що нація є модерним конструктом доби капіталізму¹⁵. Отож одним з основних стовпів концепції “дружби народів” почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм¹⁶.

Поставши перед складним завданням творення нової інтеграційної ідентичності, більшовицькі ідеологи наполягали, що саме історії належить провідна роль у конструюванні цієї ідентичності. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася й історична схема радянської минувшини. У другій половині 30-х років вульгарно-класова марксистська модель історії СРСР, вироблена школою академіка

М. Покровського, була замінена новою — російськоцентричною. Виданий під редактуванням професора А. Шестакова підручник з історії СРСР було вже написано цілковито у великоросійському дусі збирання Росією народів¹⁷. Відтоді класова парадигма радянської ідеології дедалі більше почала витіснятися національною, і не лише класові, але й російські національні герої, міфи й символи почали формувати новий образ радянської держави¹⁸.

Пов'язана з творенням нової російськоцентричної схеми радянської історії “дружба народів” поступово модифікувалася в історико-ідеологічну концепцію, сутність якої зводилася до того, що всі неросійські народи приєдналися до Російської імперії добровільно, а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, були реакційними. Включення всіх народів до складу Росії визнавалося прогресивним актом. Виходячи з цього, всі дружні зв'язки між російським та іншими народами широко висвітлювалися, а всі ворожі — затушовувалися і замовчувалися. Водночас велася постійна координація концепцій історії неросійських народів відповідно до російської, внаслідок чого їхня національна історія поступово розмивалася і розчинялася в російській, маючи тенденцію до остаточного зникнення. В ім'я дружби народів, а по суті з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності, відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея якої зводилася, на слухну думку А. Авторханова, до того, щоб “видати радянський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а радянську великодержавну політику русифікації — за політику інтернаціоналізму”¹⁹.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави й подавалася як невід'ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов'язкової компоненти — любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів. Якщо навіть росіяни й мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоб вони плекали там свою власну культуру.

Всі ці трансформації врешті потягнули за собою не лише реабілітацію російської культури, яка почалася ще з кінця 20-х рр., і до 1937 р. в ній вже було відновлено свій власний пантеон героїв, але й сприяли русифікації неросійських народів. Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії.

Слід зазначити, що елементи російськості проростали в радянському патріотизмі не стільки через прищеплення любові до всього російського (ця тенденція допоки ще стримувалась), скільки через ненависть до зовнішніх ворогів країни. Такими до початку Другої світової війни були офіційно визначені німці й поляки, що й спонукало радянських ідеологів до висвітлення періодів героїчної боротьби з ними в російській історії.

Наприкінці 30-х рр. у СРСР навіть з'явився новий жанр кіно – історико-патріотичний, такий собі “кліоматограф”, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Головними героями радянського кіно стали в 1930—40 рр. Олександр Невський, Мінін і Пожарський, Суворов, Кутузов, царі Петро I, Іван Грозний та ін. Саме кіно надавало необмежені можливості для міфотворчості. На відміну від підручників, яким закони жанру не дозволяли кроїти як заманеться історичний матеріал без очевидних порушень достовірності, в кіно це було можливо. Сталінський кліоматограф заради формування у народу “потрібної історичної свідомості” міг собі дозволити устами історичних героїв формулювати нагальні для влади політичні завдання. Через сталінське кіно, як зазначає дослідник В. Багдасарян, преломлялася російська цивілізаційна самосвідомість. “Свята Русь — окаянна нерусь”, а сюжетна лінія кінофільмів визначалася через антагонізм наші—вороги²⁰.

Якщо фільм “Петро I” (1937—1939 рр., режисер В. Петров), знятий за однойменним романом О.Толстого, вочевидь проводить паралелі між двома великими перетворювачами епох – російським царем і Сталіним (“Йосипом Петровичем”, як жартували тоді), то фільм “Олександр Невський” (1938 р., режисер С. Ейзенштейн) демонстрував патріотизм через яскравий прояв германофобії. Режисер не приховував політичних інтенцій щодо головної ідеї фільму, назвавши свою статтю про нього “Патріотизм — наша тема”²¹. В кінокартині також чітко проводилася думка про те, що СРСР має геополітичних противників як на Сході, так і на Заході і що тільки-но Русь перемаже більш серйозного противника на Заході, вона відразу візьметься за ліквідацію загрози зі Сходу. Після підписання пакту з німцями цей фільм відклали на певний час у довгу шухляду, щоб пізніше, з початком війни, знову активно задіяти в германофобській пропаганді. В 30-ті рр. також вийшли до прокату такі відомі фільми історико-патріотичного жанру, як “Мінін і Пожарський” (1939 р., режисери В. Пудовкін та М. Доллер; цю стрічку, до речі, купила для пропаганди антипольських настроїв нацистська Німеччина), “Суворов” (1941 р., режисер В. Пудовкін) та деякі інші. Принагідно зазначимо, що в цьому контексті зовсім не на часі виявилася знята українським кіномитцем І. Кавалерідзе картина “Прометей”, в якій висвітлювалася у критичному ракурсі тема колонізації царизмом горців на Північному Кавказі. Режи-

сер був звинувачений у формалізмі, а його фільм так і не випустили на екран²². Отже, радянське історичне кіно 1930-х — поч. 1940-х рр. виразно демонструвало ідеологічну трансформацію сталінського режиму від революційного інтернаціоналізму до націонал-більшовизму²³.

Такі ж тенденції простежувалися і в інших сферах радянського мистецтва. 21 лютого 1939 р. у Великому театрі відбулася прем'єра відродженої російської патріотичної опери Глінки “Життя за царя”, щоправда, під назвою “Іван Сусанін”. Її неприховане антипольське й російське патріотичне спрямування якнайкраще відповідало завданням тогочасної радянської пропаганди²⁴.

Водночас творення моделі радянського патріотизму було щільно пов'язане з творенням культу особи Сталіна. 1939 рік до певної міри виявився знаковим у цьому плані. До ювілею Сталіна було підготовлено його офіційну біографію, яка мала відверто сфальсифікований і захвалювальний характер. За умов винищення в СРСР усіх потенційних конкурентів на владу Сталін вже міг собі це дозволити. Як і в усьому Радянському Союзі, день народження вождя відзначався в Україні широко і помпезно. Крім перейменування на його честь численних колгоспів, заводів, пароплавів тощо, подарунком вождеві стало, зокрема, видання п'ятимільйонним накладом у республіці (2,7 млн російською і 2,3 млн українською мовами) “Короткого курсу” історії ВКП(б)²⁵. Водночас прохання ЦК КП(б)У про випуск IV повного зібрання творів В. Леніна українською мовою у зв'язку із нестачею вищерського паперу (на якому лише дозволялося друкувати Леніна) Москва у 1940 р. відхилила, й цей захід було відкладено до 1942 року²⁶.

Святкування сталінського ювілею виразно засвідчило тенденцію до зрощування культу вождя з радянським патріотизмом, в якому “відданість і любов до Сталіна” були піднесені до однієї з найбільших чеснот і обов'язків радянської людини. “Глибока любов до того, хто уособлює щастя Країни Рад, — до Сталіна, є одним з наймогутніших проявів радянського патріотизму”, — зазначав у 1940 р. провідний орган КП(б)У часопис “Більшовик України”²⁷.

Дещо раніше, у 1938 р., з легкої руки сталінських ідеологів народилося також нове бойове гасло, що поєднало в єдине ціле поняття радянської батьківщини та її вождя. Згідно з версією газети “Тихоокеанская звезда”, під час боїв на оз. Хасан лейтенант С. Христолюбов подав бійцям команду “Вогонь!” і з голосним вигуком “За товариша Сталіна! За Сталінську Конституцію! За Батьківщину! Ура!” — кинувся в бій проти японців. “Гаряча відданість улюбленому вождеві і Батьківщині, — писала газета, — надавала бійцям сили”. Внаслідок вдалого наступу 400 японців утекли від 70 червоноармійців, а сам

Христолюбов із 4-ма кульовими пораненнями і 37-ма гранатними осколками у тілі довів-таки своїх бійців до перемоги²⁸.

До цього бойового кличу армію привчали під час військових кампаній на Халхін-Голі, в Польщі, Фінляндії, проте найбільш активно він почав експлуатуватися пропагандою вже під час німецько-радянської війни.

На перший погляд, таке поєднання вождя і батьківщини нагадувало модель австро-угорського наднаціонального етатистського патріотизму, символом і уособленням якого виступав цісар. Так і Сталін в контексті радянського патріотизму перетворювався з суто партійного на загальнонаціонального лідера — “батька усіх народів”. Під час німецько-радянської війни все більше почала проявлятися глибинна спорідненість гасла “За Батьківщину! За Сталіна!” з тим, що використовувалось у російській армії: “За Бога, царя і Батьківщину!”, що, попри позірну безнаціональність, мало безпосередньо етнічне наповнення.

Творення нової моделі радянського патріотизму було доволі неоднозначно сприйняте комуністами як у самому СРСР, так і серед ортодоксальних прихильників Марксової доктрини за кордоном. Показово, що троцькісти, які пильно стежили за “чистотою вчення”, вже після перших спроб легітимізувати в СРСР слова “патріотизм” та “батьківщина” відразу “забили у дзвони”, звинувативши сталінську верхівку у “термідорі”, “зраді революції”, “великому відступі” та “легітимізації обивательського патріотизму”²⁹. Стала тенденція роздмухування російського патріотизму непокоїла і правовірних комуністів-інтернаціоналістів у самому СРСР. “Соціалістичний патріотизм, — писав у січні 1939 р. у своєму схвильованому листі до Й. Сталіна театральний критик В. Блюм, — подекуди і в деяких місцях починає відбивати всі характеристики расового націоналізму... Наш народ не розуміє, що бити ворогів-фашистів ми за жодних обставин не маємо їхньою ж зброєю (расизмом), проте більш потужною — інтернаціональним соціалізмом”³⁰.

Натомість у фашистських державах саме напередодні зближення з СРСР схвально спостерігали за змінами радянського ідеологічного курсу. Співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре 26 липня 1939 р. відзначив позитивні, як на його думку, зрушення, що відбулися в радянському більшовизмі за останні роки. Він вважав, що Комінтерн вже замінено Політбюро, яке слідує зараз зовсім іншій політиці³¹. “Єднання більшовизму з національною історією Росії, що відбивається в уславленні великих російських людей та подвигів (святкування річниці Полтавської битви Петра I, битви на Чудському озері Олександра Невського), змінило інтернаціональний характер більшовизму ... особливо з тієї пори, як Сталін відклав на невизначений строк світову революцію”, — зазначав він. А 2 серпня

1939 р. голова зовнішньополітичного відомства Німеччини Й. фон Ріббентроп спитав у запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г. Астахова: “Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання, яке найбільше цікавить фюрера...”³²

Справді, Гітлер цікавився цим питанням і в одній з розмов з італійським дуче висловив думку, що Росія здійснює поворот надзвичайної ваги. “Схоже, — сказав він, — що шлях, на який став Сталін, веде до чогось на кшталт слов’яно-московського націоналізму і віддається від юдео-інтернаціоналістського більшовизму”. В свою чергу сам Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював італійцям, що більшовизм у Росії помер і поступився місцем слов’янському типу фашизму³³.

Союз СРСР з нацистською Німеччиною та їх спільна участь у розподілі Європи суттєво вплинули не лише на “миролюбну”, “пацифістську” радянську пропаганду, яка вдалася до апологетики нового курсу на дружбу з гітлерівською Німеччиною і всіляке паплюження західних демократій, але й ще більше прискорили процес вимивання пролетарського інтернаціоналізму з радянського патріотизму та подальше посилення в цьому останньому великоросійського стрижня. Під час радянсько-польської (вересневої) війни 1939 р. сталінська пропаганда вдалася до спроби пояснити агресію проти Польщі не стільки потребою виконання інтернаціональної місії, спрямованої на “визволення повсталих проти капіталістичного режиму народних мас”, скільки необхідністю захисту етнічних меншин, “визволення єдинокровних братів-українців”. Це, по суті справи, мало чим відрізнялося від пропагандистського прикриття гітлерівської експансії у Східній Європі — “захистом етнічних німців-фольксдойчів”. Пряму аналогію у діях двох країн-агресорів, як засвідчували донесення спецорганів, подекуди проводили й самі радянські військовослужбовці. “СРСР зробив із Польщею те саме, що Німеччина зробила з Чехословаччиною”, — такими були характерні розмови з цього приводу³⁴. Водночас спроби надавати військовим кампаніям Червоної армії класового забарвлення та розглядати їх у контексті допомоги революційній боротьбі повсталих народних мас від початку виявили свою неспроможність, позаяк ані в Польщі, ані у Фінляндії, ані в прибалтійських країнах, ані в Румунії жодних ознак “класових боїв” не спостерігалось.

27 травня 1940 р. начальник Головного Політичного Управління РСЧА Л. Мехліс на нараді, присвяченій питанням воєнної ідеології, піддав критиці недоліки у справі виховання Червоної армії (зокрема, йшлося про “невірне розуміння тези про непереможність Червоної армії”, “шапкозакидання”, “абсолютизацію досвіду громадянської війни” і т.ін.) та підкреслив нагальну потребу внесення певних кори-

гувань у висвітлення військовою пропагандою інтернаціональних завдань Червоної армії — передовсім стосовно її визвольної місії³⁵. До речі, в Польовому статуті РСЧА від 1939 р. містилось положення про те, що “Червона армія вступає на територію ворога як визволителька пригноблених і поневолених”³⁶. Начальник Головного політуправління РСЧА прямо вказав на недоцільність подальшого педалювання на ідеї інтернаціональних завдань Червоної армії, зауваживши: “Ані в Монголії, ані у Фінляндії інтернаціональні гасла не спрацювали і не справили очікуваного враження ні на місцеве населення, ні на власну армію”³⁷. Л. Мехліс також нагадав присутнім про те, що в період боїв на річці Халхін-Гол у Монголії радянська пропаганда проводила роботу під гаслами “виконання договору про взаємодопомогу з МНР і допомогу дружньому монгольському народу”, і це, як засвідчив аналіз політичних настроїв, було малозрозумілим для червоноармійців. Згодом завдання пропаганди сформулювали в іншому дусі, наголошуючи на тому, що, “захищаючи кордони МНР, ми захищаємо кордони СРСР від Байкалу до Владивостока, перешкоджаємо Японії перетворити МНР на плацдарм для війни проти СРСР”, і це справило більш позитивне враження на бійців³⁸. Він також звернув увагу на те, що під час війни у Фінляндії радянська пропаганда знову вдалася до експлуатації ідеї про “виконання інтернаціонального завдання”, “ведення війни за визволення фінського народу від буржуазного уряду Маннергейма” та підтримки уряду Куусінена. І знову-таки це не мало успіху³⁹. Тоді радянські ідеологи ще раз відредагували свої пропагандистські гасла, змістивши акценти в них з інтернаціональних на державно-патріотичні — мовляв, війна з Фінляндією ведеться передовсім “за безпеку Ленінграда і північно-західних кордонів СРСР, за знищення плацдарму війни імперіалістів проти Радянського Союзу”⁴⁰.

Слід зазначити, що вже під час походу до Румунії радянська пропаганда разом із закликами до визволення етнічних меншин та “повернення відторгнутої раніше нашої території” стала активно наголошувати на тому, що, “визволяючи Бессарабію з-під гніту румунських капіталістів і поміщиків, ми захищаємо і зміцнюємо наші південні і південно-західні кордони”⁴¹.

Тоді ж, у травні 1940 р., на нараді у наркома оборони СРСР з питань воєнної ідеології, крім інших, було порушено питання про відродження російської воєнної спадщини. Л. Мехліс звернув увагу на те, що в армії слабо вивчається воєнна історія, особливо російська, не популяризуються найкращі традиції російської армії⁴². Він також засудив “загальне паплюження”, як він висловився, всього, що стосується російської армії, шаблону й спрощених оцінок її дій, “зачислення назгал усіх її генералів до бевзів і казнокрадів”⁴³. На нараді згадувалися імена видатних російських полководців Суворова, Багратіона,

Кутузова і навіть героя першої світової російського генерала Брусилова. Л. Мехліс закликав “покінчити із замовчуванням і шельмуванням історії російської армії, всіляко популяризувати й пропагувати російську воєнну історію і російських воєнних героїв, усіма засобами прищеплювати особовому складу Червоної армії войовничий дух, виховувати його на позитивних прикладах російської армії, на традиціях і стійкості її солдатів”⁴⁴. Начальника ПУ РСЧА було гаряче підтримано іншими учасниками наради⁴⁵. Вищому військово-політичному керівництву країни та РСЧА, радянській військовій еліті внаслідок ейфорії від легких перемог подекуди навіть починали маритися лаври спадкоємців Британської імперії. “Ми будемо вчити увесь світ, — зазначив у своєму виступі на травневій 1940 р. нараді з питань воєнної ідеології один з її учасників, — наші офіцери займуть місце британських офіцерів, нам треба вирощувати своїх Лоуренсів, своїх командирів, які знають іноземні мови, культуру інших народів, воєнну історію”⁴⁶. Цей самий оратор (Самолов) піддав критиці “соціал-демократичне розуміння миру”. “У нас забагато мирних настроїв. Нема особливої любові до спорту, до строю, до зброї, а ми маємо бути людьми войовничими, вміти воювати й полюбляти військову справу”⁴⁷. Самолов не був поодиноким у своїх войовничих поглядах. Недолугою сентенцією про те, що “російський народ любить воювати”, відзначився маршал Ворошилов. Цей вислів потрапив до тематики циклу лекцій, що мали читатися для військовослужбовців, щоправда, з деякими змінами: “Радянський народ любить і вміє воювати. Героїчна військова минувшина російського народу”⁴⁸.

Російська патріотична тема в радянській пропаганді значно посилилася з кінця 1940 р., коли з огляду на загрозу німецького нападу радянська ідеологія почала швидко перебудовуватися на наступальний лад. З 5 травня 1941 р., після виступу Сталіна перед випускниками воєнних академій, мало хто з військових керівників мав сумніви відносно того, що невдовзі доведеться вести війну проти німців — війну на чужій території і за умов, коли її ініціатором виступить сам СРСР. Тож навчальні програми Політуправління РСЧА поспіхом перероблялися, причому до них вводилася разом із російською патріотичною тематикою заборонена раніше антинімецька. В програмах наголошувалося на героїчному військовому минулому російського народу, “вітчизняних війнах”, що він їх колись вів, а також на боротьбі з німцями впродовж усієї російської історії (особливо під час першої світової війни)⁴⁹. Все це мало підготувати суспільну думку в СРСР і в Червоній армії про неминучість зіткнення з Німеччиною.

Хоча перебудова воєнної ідеології з оборонної на наступальну й пришвидшила процес вимивання з радянського патріотизму інтернаціонального та посилила в ньому національно-патріотичний момент, все ж робилося це доволі обережно. “Патріотизм радянської людини,

— наголошувалось у 1940 р. в органі ЦК КП(б)У журналі “Більшовик України”, — нерозривно пов’язаний з інтернаціоналізмом і гуманізмом. Такі почуття є чужими буржуазному патріотизму, який давно вже виродився в зоологічний шовінізм і людиноненависництво”⁵⁰. Інтернаціоналізм поки що не відкидався геть. З одного боку, це було викликане бажанням не бентежити різкими ідеологічними змінами суспільну думку як всередині СРСР, так і в комуністичному русі поза його межами, з іншого — гасло пролетарського інтернаціоналізму могло ще стати у нагоді у разі здійснення “визвольного походу до Європи”, під час “Великої справедливої війни”. У надісланій у січні 1941 р. доповідній записці начальника Головного управління політичної пропаганди Червоної армії О. Запорожця до ЦК ВКП (б) зазначалося: “Червона армія в будь-якій війні виконує свої інтернаціональні обов’язки, проте не завжди виконання цих обов’язків є головним завданням. У будь-якій війні, яку вестиме Радянський Союз, основним завданням Червоної армії буде захист Радянського Союзу — батьківщини світового пролетаріату. Де і за яких умов Червона армія не вела б війну, вона буде виходити з інтересів своєї батьківщини, із завдань зміцнення сили й могутності Радянського Союзу, і лише по мірі вирішення цього основного завдання Червона армія здійснює свої інтернаціональні завдання”⁵¹.

Експансіоністська політика сталінського уряду, по суті справи, відкрила скриню Пандори, активізувавши шовіністичні й націоналістичні настрої в СРСР. Агресія проти інших народів і країн, масштаби анексії і легкість, з якою це здебільшого робилося, провокували в суспільній свідомості зростання такого специфічного явища, як “червоний імперіалізм”. Останній являв собою чудернацьку суміш, чи то ідеологічний суржик з реваншистських, імперіалістичних, революційно-радикальних та великодержавно-шовіністичних ідей.

У період примирення з Гітлером у радянському суспільстві майже припинилася пануюча досі пропагандистська істерія з приводу очікуваного ворожого нападу, натомість її змінив «синдром наступальної війни», як назвав це один російський дослідник⁵².

Найбільш поширеними такі настрої були серед командного складу Червоної армії. “Я вражений червоним імперіалізмом, — із гордістю заявив у вересні 1939 р. майор Володін з Артуправління РСЧА. — Нам треба захопити Варшаву”⁵³. Такі ж думки висловлював і майор Швецов з 4-го відділу Генерального штабу, який пропонував вимагати у Німеччини відновлення старих кордонів царської Росії⁵⁴. У донесеннях НКВС про настрої в Червоній армії у цей період нерідко зустрічалися повідомлення про вимоги військовослужбовців “захопити всю Польщу”⁵⁵, “провчити її за те, що завдала нам національного приниження”⁵⁶, “не віддавати німцям Варшаву, Варшава — це російське слово”⁵⁷, “Польща належала Росії”⁵⁸, “зробити прибалтійські ре-

спубліки радянськими”⁵⁹, “вдарити по фінській козявці” і “перетворити її на країну соціалізму”⁶⁰, “тиснути на Румунію, щоб вона мерщій віддала Бессарабію...”⁶¹, “чому не забрали всю Румунію та всю Буковину, черга за Туреччиною. Вони мають віддати нам протоки, тоді на наших кордонах буде спокійніше”⁶². “Коли будемо воювати з Туреччиною?”⁶³ тощо.

І все ж у армії лунали поодинокі голоси, в яких військовослужбовці з почуттям гіркоти й сорому відзначали, що на Заході радянську анексійну політику називають “червоним фашизмом”⁶⁴. До того ж у неросіян викликало роздратування й те, що Гітлер замість “СРСР” використовує слово “Росія”⁶⁵.

Радянська творча еліта також здебільшого гаряче підтримала сталінський зовнішньополітичний курс. Письменник В. Вишневський 25 червня 1940 р. на нараді письменників і поетів, скликаній газетою “Красная Звезда” та часописом “Знамя”, описував у своєму виступі пануючі серед працівників творчого цеху настрої: “З ким не зустрінешся, виникає розмова про Прибалтику, про процес закріплення нашого історичного правого флангу, про перспективи на Чорному морі — на південному фланзі тощо”⁶⁶. Радянський письменник вихваляв німецьку пресу за “роздуми про війну”, про німецьку армію, її традиції. Наголошуючи на тому, що мало знімається фільмів про “визвольні походи”, Вишневський пропонував: “Якщо нам доведеться займатися Чорним морем, Кавказом, Балканами тощо, давайте подумаймо про це (тобто про зняття фільмів про “визвольні походи” до цих регіонів. — *Авт.*) завчасно”⁶⁷.

Серед службовців та інтелігенції великих міст України, згідно з інформацією спецорганів, існувало в цілому схвальне ставлення до факту приєднання Західної України й Південної Бессарабії до СРСР⁶⁸. Виступ СРСР проти Польщі було сприйнято багатьма вихованими в комуністичному дусі громадянами як “крок, спрямований до початку світової революції та активної боротьби з фашизмом”⁶⁹. Молодь великих міст подавала колективні заяви з проханням зарахування їх до лав РСЧА. Таку заяву, приміром, подала група студентів з Миколаївського педінституту⁷⁰.

В міру подальшого розширення кордонів СРСР територіальні апетити почали зростати навіть у пересічних радянських громадян. Серед робітників і службовців лунали думки про те, що треба, як це було у випадку з Румунією, “висунути ультиматум Туреччині й повернути назад наші території, відібрані у царської Росії”, а також “прибрати до своїх рук ключ від Чорного моря — протоку Дарданелли”⁷¹.

Погляди і росіян, і українців на шоківі події 1939 року визначалися надзвичайно широким спектром — від уславлення мудрої політики Сталіна до суцільного її заперечення, адже “союз з Гітлером

— це ганебний союз: Гітлер злодій, з ним не можна миритися”. Висловлювалася також думка, що мир із Гітлером був викликаний побояванням влади відносно надійності радянського тилу: “Ми спасували перед Гітлером тому, що хоча наша армія і міцна, проте тилу у нас немає: у разі війни тил буде проти радянської влади”⁷².

І все ж таки слід зазначити, що між українцями й росіянами існували у цьому питанні суттєві відмінності. Відносно приєднання українських земель росіяни, і це також відзначали деякі західні аналітики, здебільшого сприйняли процес приєднання до Радянського Союзу нових земель позитивно, ще й як факт повернення до старих російських кордонів⁷³. Наприклад, академік Ротмістров із Харкова вітав “повернення законних російських земель — Галичини і Білорусії” і вважав це “зворотним ходом Росії на захід”⁷⁴.

Щодо української національної інтелігенції, то її ставлення до радянської експансії не було однозначним. З одного боку, українці не приховували свого задоволення відносно входження Західної України до складу УРСР. Більше того, дехто з них навіть згоден був багаточого пробачити за це радянській владі. Характерні думки з цього приводу висловив художник Середа: “Скільки сторіч боролися кращі люди за об’єднання українського народу, скільки крові пролито за це, і лише тепер так неочікувано для всіх нас і так безболісно все це сталося. Такої мудрої політики не очікував ... За своїм впливом на уми подія ця вчинить повний переворот у поглядах української націоналістичної інтелігенції і зблизить її з радянською владою”⁷⁵.

Водночас в українському суспільстві спостерігалось негативне ставлення до “червоного імперіалізму” в усіх його проявах. Прикладом, перекладач видавництва “Мистецтво” С. Драгоманов (син видатного українського мислителя) назвав приєднання Західної України “четвертим розподілом Польщі” і зазначив, що його було здійснено за обопільної домовленості з Німеччиною⁷⁶. Засуджував напад СРСР на Польщу як “антигуманний і несправедливий” акт поет М. Рильський⁷⁷, а письменник А. Любченко прямо назвав його “розбійним”⁷⁸.

Разом з тим серед тих українців (а таких було чимало), хто очікував на війну з Гітлером, вбачаючи в цьому крок на шляху до вирішення українського питання, панувало засмучення. “Якщо з Гітлером у більшовиків буде дружба, — казав викладач з Харкова “націоналіст” Іваненко, — то справу українців буде відсунуто у довгу шухляду”⁷⁹.

Проте мало хто вірив, що ця дружба буде довготривалою. “Нічого доброго для нас, українців, від приєднання Західної України очікувати не слід”, — казала дружина колишнього міністра Директорії Пелтюри, завідувачка однієї з київських бібліотек (за оцінкою органів, “провідна українська націоналістка”) Беяшевська. І все ж, попри все, вона сподівалася на певну перспективу визволення України.

“Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР і воюватиме за Україну, за її самостійне існування”, — зазначала вона⁸⁰.

Без перебільшення можна стверджувати, що як серед російських, так і серед українських селян спостерігалася більша спільність думок, ніж серед інтелігенції, адже серед селянства було не багато симпатиків радянських “визвольних походів”. Це зумовлювалося кількома чинниками. По-перше, саме селянство з часів колективізації було однією з найбільш незадоволених радянською владою соціальних страт, перманентне падіння рівня життя якого ще більше посилювалося після підписання пакту з Гітлером та активізації радянської військової експансії. По-друге, саме селяни склали основний мобілізаційний контингент до Червоної армії, що не викликало в більшості з них особливого ентузіазму. Більше того, початок війни в Європі посилював у найбільш радикально наставленої до радянської влади частини селянства, як російського, так і українського, надії на прискорення зіткнення СРСР з Німеччиною і крах внаслідок цього радянської влади в СРСР. “Ну, ріжете, паразити, — казав одноосібник с. Нечаєво Бур'єнського р-ну Ізмаїльської обл., — скоро прийде Гітлер, тоді з радянських керівників і колгоспників будемо дроти шкіри. Радянській владі лишилося існувати недовго”⁸¹. Аналогічні думки висловлював і колгоспник с. Вереси Житомирської обл. Литвин: “Скоро прийдуть німці, й будемо активістам забивати цвяхи у спину”⁸².

Колгоспник колгоспу “Краще життя” Веселовського району Боровко, почувши про початок війни, з полегшенням і надією проголосив: “Ось коли прийшов кінець радянській владі, тепер почнемо жити по-людськи і заведемо своє власне господарство”⁸³.

Схожі висловлювання спостерігалися і в Росії. “Добре, що буде війна, — фіксували спецоргани висловлювання місцевих громадян після початку війни з Польщею, — тоді нам легше буде жити, а то вже дожилися гірше нема куди... Бог нам війну послає, можливо, влада зміниться — і жити буде легше”⁸⁴.

Слід особливо відзначити з цього приводу, що за цими, здавалося, поодинокими висловлюваннями крилася для радянської влади серйозна загроза. Після двох десятиріч кривавих соціальних експериментів влада навряд чи могла сподіватися на лояльність переважної більшості населення. Радянське керівництво добре усвідомлювало всю реальність небезпеки й у передвоєнні роки постійно непокоїлося з приводу того, як поведе себе населення СРСР у випадку “іноземної інтервенції”. Те, що в перспективі такого сценарію може виникнути проблема в радянському тилу, свідчить зауваження, зроблене Сталіним під час обговорення на квітневій нараді 1940 р. в ЦК ВКП(б) наслідків Фінляндської війни. Одним з позитивних наслідків цієї війни, з точки зору вождя, було усунення можливості “нової гро-

мадянської війни в СРСР”, позаяк, якщо б кордони СРСР не було відсунуто від Ленінграда – другої столиці – у разі ворожого нападу, з її втратою там міг би утворитися “буржуазний білогвардійський центр”, а це означало б “появу серйозної бази для громадянської війни всередині країни проти радянської влади”⁸⁵.

Україна перманентно вважалася “слабкою ланкою” цієї влади. Сталінський режим добре давав собі ради, що, нав’язавши шляхом терору, голодом українському селянству глибоко чужий його соціальній психології колгоспний спосіб життя, він не здатен примусити селян (а останні, згідно з переписом в СРСР 1939 р., становили 2/3 населення республіки⁸⁶) залишатися лояльними до нього у разі війни. Досягнення масової підтримки радянської влади з боку українців мало ґрунтуватися не на примусі, а на їхній свідомій ідентифікації себе з радянською владою.

Відтак модель твореного в Україні радянського патріотизму та радянської ідентичності мала бути прилаштована до місцевої соціальної і національної специфіки. На відміну від Росії, де “радянське” сприймалося більшістю населення як еквівалент і продовження “російського”, врахування національних особливостей в УРСР призводило до ефекту формування подвійної ідентичності — як української, так і радянської. Отож, починаючи з 1939 р., процес активізації українських національних почуттів довелося реанімувати. Загроза Великої війни та приєднання західноукраїнських земель примусили сталінське керівництво загальмувати в республіці потужну кампанію русифікації, що сягнула свого піку наприкінці 30-х рр. Враховуючи на плачний досвід 1918 року, коли німецька окупація призвела до швидкого падіння більшовицького режиму в Україні, а також непокоячись постійною увагою нацистської Німеччини до надзвичайно важливих у геополітичному та економічному відношенні українських територій, сталінське керівництво почало приділяти посилену увагу формуванню у місцевого населення стійкого образу зовнішніх ворогів, творенню “народної опозиції” до потенційних супротивників — німців і поляків. Залучення з цією метою лише російської історії та російських національних героїв мало чому могло тут зарадити. Отож довелося залучати матеріали для пропаганди з української спадщини.

Показовою у цьому відношенні стала постанова ЦК КП(б)У (липень 1939 р.), в якій розглядалося питання про підготовку до мобілізації в Україні. В першому варіанті цього документа Воєнному відділові ЦК КП(б)У, ПУКОВО і Укккредіокомітету було надане розпорядження розробити тематику оборонних лекцій, лекцій з історії громадянської війни і техніки військової справи. Проте в остаточній редакції до тематики лекцій були додані ще й історико-патріотичні теми: з історії “боротьби й розгрому російським народом інтервен-

тів псів-лицарів, з історії боротьби й розгрому українським народом з допомогою великого російського народу польської шляхти, німецьких окупантів, які в минулому намагалися поневолити російський і український народи”⁸⁷.

Особливість української історико-патріотичної тематики полягала в тому, що вона не існувала сама по собі, а мала право на життя лише у контексті пропаганди російсько-української дружби — “допомоги Україні з боку великого російського народу”.

Такий підхід до національної історії України повністю укладався в річище щойно виробленої історико-ідеологічної концепції “дружби народів”.

Процес реабілітації низки колись підданих анафемі національних героїв відбувся в Україні дещо пізніше, ніж в Росії, — з кінця 30-х рр. Передовсім це стосувалося великого гетьмана Богдана Хмельницького, образ якого завжди надихав український патріотизм і націоналізм. Переоцінка діяльності цієї доволі контroversійної історичної постаті справді зазнала кардинальних змін. “Хмельницький Богдан-Зіновій, — повідомлялось у Великій Радянській Енциклопедії видання 1935 р., — політичний діяч середини XVII віку у Польщі і на Україні, ім’я якого пов’язано з найбільшою селянською війною на Україні, яка в дворянсько-буржуазній історіографії зветься “Хмельниччиною”... Але Хмельницький насправді не був і не міг бути вождем революції і зіграв у ній роль зрадника й лютого ворога повсталих козацько-селянських мас”, який “сприяв закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосного гноблення”⁸⁸. Енциклопедія не приховувала також факту участі Хмельницького в польських походах проти Московської держави і без жодного пієтету оцінювала Переяславську раду, називаючи її “договором, що знаменував собою спілку українських феодалів з російськими, і по суті юридично оформила початок колоніального панування Росії над Україною”⁸⁹.

Така оцінка була кардинально змінена. Згідно з новим сталінським тлумаченням, Переяславська рада отримала формулювання “приєднання, що було якнайменшим злом для України у той час”⁹⁰. На ці спроби Сталіна реабілітувати царську Росію, а з нею разом і великого гетьмана звернув увагу російський філософ Г. Федотов. “Держава Російська, — писав він, — грабіжницька й загарбницька від початку і до кінця, уявляється все ж таки позитивним явищем, навіть в імперській своїй експансії. Це спеціально підкреслюється щодо України (навіть з грубою ідеалізацією приєднання) і щодо Грузії”⁹¹.

Після того, як у 1936—1937 рр. відбувся конкурс на кращий підручник з історії СРСР і одну з перших премій дістав “Короткий курс історії СРСР” під редакцією професора Шестакова, в якому на перший план були висунуті такі постаті “захисників і збирачів російської держави”, як О. Невський, І. Грозний, Петро I, у цій почесній компа-

нії опинився і реабілітований сталінським режимом український гетьман. Заради головного, — об'єднавчої місії — йому навіть пробачили усі його попередні “гріхи”. До певної міри Богданові Хмельницькому відводилася в Україні така ж роль, як Петру I в Росії — бути батьком-засновником національної держави. Суттєва відмінність полягала в тому, що в українському варіанті образ великого гетьмана мав закарбувати у свідомості українців думку про те, що єдиний можливий шлях для України як держави — лише союз із Росією. Цю ідеологічну аксіому художньою мовою в 1939 р. висловив драматург О. Корнійчук у п'єсі “Богдан Хмельницький”, а у 1941 р. — однойменний кінофільм режисера І. Савченка.

Щодо українських радянських істориків, то вони у 1939—1941 рр. у своїх розвідках з давньої і середньовічної історії, виходячи з ідеологічного замовлення партії, почали висвітлювати “боротьбу українського народу проти гніту шляхетської Польщі, проти польських загарбників як таку, що мала за кінцеву мету приєднання України до Росії”⁹².

Нищівно критикуючи буржуазно-націоналістичну історіографію, радянські історики водночас продуктивно брали собі на озброєння її основні ідеї і концепції. Скажімо, наприкінці 30-х рр. стара теза української національної історіографії про іманентно задане тяжіння українців до возз'єднання всіх українських земель з'являється в Радянській Україні, передовсім після анексії Західної України. Остання подавалася як акт відновлення історичної справедливості та повернення “загарбаних”, навіть “окупованих” Польщею українських земель⁹³.

Окрема роль у формуванні українського радянського патріотизму відводилася темі “боротьби українського народу проти німецької окупації 1918 року”. Радянськими ідеологами у зв'язку з цим була актуалізована давня стаття Сталіна “Український вузол”, що побачила світ у березні 1918 р. У цій написаній на часі і з конкретними політичними завданнями роботі Й. Сталін назвав події, що відбувалися в Україні, “визвольною Вітчизняною війною проти іноземного ярма, що йде із заходу”⁹⁴. Отже, тиха німецька інвазія, що розпочалася з благословення Української Центральної Ради і яка спочатку майже не зустріла супротиву з боку місцевого населення, під пером більшовицького керівника набула епохально-драматичного характеру. “Кожен пуд хліба і кусень металу, — писав тоді Сталін, — доведеться брати германцям з бою внаслідок відчайдушного зіткнення з українським народом”⁹⁵.

Звісна річ, у пантеоні офіційних героїв-патріотів Радянської України (знов-таки не без участі Сталіна) посилилося звучання одного з польових командирів часів громадянської війни М. Щорса. Геніальний фільм О. Довженка (1939 р.) надав цьому образу всесоюзного статусу

— “українського Чапаєва”, а українці отримали яскравий художній кіношедевр про “свою” “вітчизняну війну” і своїх національних героїв, а отже — нові історичні міфи для творення власної української радянської ідентичності⁹⁶.

Тривалий час в Україні національно-патріотична тематика жорстко регламентувалася, зводячись переважно до антипольських і антинімецьких сюжетів при рясному насиченні її загальноросійськими історичними міфами, героями і символами. Так, улітку 1939 р. у республіці вперше широко відзначалося 230-річчя розгрому росіянами і українцями під проводом Петра I “шведського війська інтервентів” під Полтавою. Серед численних ювілеїв і річниць, що їх святкували в УРСР напередодні німецького нападу (відзначали різноманітні пам’ятні дати, присвячені М. Коцюбинському, Панасу Мирному, І. Котляревському, В. Маяковському, М. Лермонтову, В. Шекспіру, П. Чайковському та ін.), вирізнялася передусім 125-та річниця з дня народження Т. Шевченка.

Щодо Великого кобзаря, то тут сталінські ідеологи давно собі уяснили, що боротися з національними міфами можна, лише взявши їх собі на озброєння. На відміну від гетьмана Богдана Хмельницького, “народного демократа” Тараса Шевченка вже давно було залучено до офіційних героїв Радянської України. Проте у 1939 р. його шанування в республіці набуло справжнього апогею. Воно почалося 6 березня 1939 р. урочистим відкриттям у Києві пам’ятника і тривало до травня того ж року. На могилі великого українця також було відкрито величний монумент, а Київський державний університет і ряд інших установ отримали його ім’я. Великими накладками видавалися в країні твори поета, що перекладалися на мови народів СРСР. Під час цього святкування більшовицька “Правда” не скупилася на компліменти, називала Шевченка “великим сином українського народу, який підніс українську літературу до вершин, гідних народу з багатим історичним минулим”⁹⁷.

Звісна річ, трактування творчості поета відбувалося у вульгарно-класовому дусі з потужним наголосом на темі українсько-російської дружби та критики українських буржуазних націоналістів. Останні таврувалися передусім за те, що “з усіх сил намагаються відірвати Тараса Шевченка від свого народу та посварити його з найкращими представниками Великого російського народу”⁹⁸.

Сутність цих заходів влади влучно оцінив політичний вигнанець Л. Троцький: “Сталінська бюрократія будує пам’ятники Шевченкові, однак лише задля того, щоб міцніше придавити тим пам’ятником український народ і примусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці насильників”⁹⁹.

Формування нової радянської ідентичності в Україні було неможливим без зміцнення тут позицій комуністичної партії, передусім

шляхом залучення до неї місцевого українського населення, що, зважаючи на специфіку соціальної структури республіки, також являло для влади перманентну проблему. В Радянській Україні від початку її виникнення українці не становили в партії переважної більшості, а на чолі КП(б)У аж до кінця 40-х рр. назагал не було етнічних українців. З січня 1938 р., з прибуттям з Москви в Україну М. Хрущова та Бурмистренка, почалася кампанія розширення партії, яка фактично мала характер її українізації. Полегшення умов прийняття до партії “пролетарсько-селянських низів” призвело до того, що за дворічний період між XIV і XV з’їздами чисельність Компартії України збільшилась на 82,5 %, склавши на 1 травня 1940 р. 521078 осіб (члени партії — 319523, кандидати — 201555 осіб)¹⁰⁰. Кількість українців серед комуністів республіки суттєво збільшилась, і вони за своєю чисельністю стали значно перевищувати неукраїнську частину партії. Це дало змогу М. Хрущову в 1940 р. з погордою констатувати на XV з’їзді КП(б)У, що “корінне українське населення є основним кістяком партії.”¹⁰¹ Однак, як і в минулому, частка партійців серед українського населення все ж залишалася меншою, ніж серед представників інших національностей — передусім росіян і євреїв. Зокрема, українці, які за переписом 1939 р. становили 73,5 % населення України, склали 63,1 % членів КП(б)У, росіяни — відповідно 13,4 % і 19,1 %, євреї — 4,9 % і 12,9 %¹⁰².

Самостійним чинником, який вплинув на зростання українського патріотизму й зміцнення етнічної ідентичності, безсумнівно, виступало возз’єднання Західної і Східної України. В цілому воно значно загальмувало процеси русифікації на сході, позаяк цей процес надав “друге дихання” тим прихильникам національного відродження, які залишилися ще в Наддніпрянській Україні після сталінського терору. Основними агентами формування української радянської ідентичності на сході виступали як українська радянська інтелігенція, так і партократія, причому щодо останньої, то її національні інтенції інспірувалися значною мірою зверху — передовсім зусиллями першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Новий перший секретар КП(б)У справедливо вбачав у цьому важливий фактор зміцнення легітимності більшовицької влади в Україні. Микита Хрущов, відчуваючи нові віяння і специфіку політичної ситуації, не лише активно залучав до цього процесу українську творчу еліту, але й, не будучи ані етнічним українцем, ані навіть уродженцем України, сам давав приклад прояву національних почуттів. Скажімо, на XV з’їзді КП(б)У він звертався до залу зі словами: “Ми, українці”, “нам, українцям” і навіть переказав у зв’язку зі своїм переобранням на посаду першого секретаря бачку про обрання гетьманів на Запорозькій Січі, під час якого козаки обкидали обраного багнюкою, щоб не драв надалі кирпу¹⁰³.

Однак як інтелігенція, так і партократія дуже обережно ставилися до національних закликів. Після чистки “націоналістів-українізаторів” з КП(б)У Москва фактично самотужки проводила добір і призначення керівництва партії в Україні, що здійснювалися передусім за принципом персональної лояльності і відданості вождеві. Така політика мала значний психологічний вплив на місцеву партійну еліту. Для тих українців, які обіймали керівні посади і прагнули зробити кар’єру, розправа з націонал-комуністами стала добрим уроком, який мав засвідчити: в першу чергу демонструй свою прихильність комуністичним і союзницьким принципам і лише потім — свою українськість і місцевий патріотизм.

У свою чергу українська інтелігенція, яка збереглася після лихоліть сталінського терору, в цілому позитивно зустріла нові вітри змін і співпрацювала з владою у творенні моделі українського радянського патріотизму, очікуючи, що після возз’єднання українських земель національна культура отримає додатковий поштовх для розвитку. Водночас стара й молода українська культурницькі еліти були настільки залякані терором, що намагалися будь-що довести свою лояльність владі. На XV з’їзді КП(б)У драматург О. Корнійчук, який почав у цей час робити стрімку політичну кар’єру, що невдовзі піднесла його на кремлівські вершини, розповідав як приклад відданості старої інтелігенції радянській владі про академіка А. Кримського. Під час радянсько-фінляндської війни той просився відправити його на фронт, мовляв, гвинтівку він в руках вже утримати не в силах, а ось фінську мову знає добре і може працювати перекладачем¹⁰⁴. Занепокоєння української еліти можна було цілком зрозуміти з огляду на те, що на тому ж XV з’їзді сам М. Хрущов закликав комуністів до “викриття і викорінення ворогів народу — буржуазних націоналістів” та “нешадної боротьби з ними”¹⁰⁵.

Отже, хоча українці й посіли, як зазначалося вище, другу сходинку в ієрархічній піраміді “дружби народів”, все ж, попри свою культурну, історичну й мовну близькість до росіян, вони не розглядалися владою як цілковито лояльні. Те, що серед цієї переважно селянської нації продовжувала домінувати “контрреволюційна, приватновласницька психологія”, а також те, що за часів громадянської війни і під час політики українізації значно зросла національна свідомість українців, робило їх підозрілими в очах радянського керівництва. Проте, зважаючи на кількісний фактор, а також триваючу в республіці потужну індустріалізацію і урбанізацію, союзний центр не втрачав надії перетворити українців згодом у другу державну націю в СРСР. Не випадково під час возз’єднання українських земель у 1939—1940 рр. ця тенденція знайшла своє відбиття у наданні українському народу почесного титулу “великого”, який досі застосовувався лише щодо росіян¹⁰⁶.

**Анексія та інкорпорація Західної України
Радянським Союзом 1939—1941 рр.:
етнополітичний аспект**

Радянська агресія проти Польщі здійснювалася спочатку вповні в ідеологічно-пропагандистському форматі революційної війни. Звиклим до комуністичної риторики радянським масам та військам Червоної армії пояснювали сенс вступу СРСР у війну завданням “співдії повсталим робітникам і селянам Білорусії, України й Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів — поміщиків і капіталістів” та метою не припустити захоплення території Західної України і Західної Білорусії Ні-меччиною”¹⁰⁷.

В одному з перших наказів Військової ради Білоруського фронту наголошувалося: “Польські поміщики й капіталісти поневолили робітничий люд Західної Білорусії та Західної України ... насаджують національний гніт і експлуатацію ...кинули наших білоруських і українських братів у м’ясорубку другої імперіалістичної війни. Національний гніт і поневолення трудящих призвели Польщу до воєнного розгрому. Перед пригніченими народами Польщі постала загроза повного розорення і винищення з боку ворогів. У Західній Україні та Білорусії розгортається революційний рух. Почалися виступи й повстання білоруського та українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об’єднують свої сили”¹⁰⁸.

Надалі “співдія” органічно перетворилася на “визволення”, і це гасло стало відігравати основну роль у пропагандистському забезпеченні радянської інтервенції та мало здебільшого революційно-класове, ніж етнічне, наповнення. Попри розгорнуту радянською пропагандою кампанію, події, які відбувалися у вересні 1939 р. на теренах Західної України, навряд чи можна було кваліфікувати як революційні. З великою натяжкою вони підпадають і під визначення “революції з-за кордону” чи імпорту революції, як їх подекуди називали західні вчені¹⁰⁹. Хоча вступ Червоної армії до регіону і супроводжувався типовими для більшовиків гаслами класової боротьби, однак ніякої творчості мас тут не припускалося. Радянські уповноважені досить рішуче припиняли будь-які місцеві революційні ініціативи (наприклад, створення ревкомів) і суворо дотримувалися визначених нагорі способів і форм переходу до нового суспільного ладу¹¹⁰. Радянська інвазія фактично мала на меті анексію західноукраїнської території та інкорпорацію її відповідно до радянської моделі за задалегідь складеним планом¹¹¹.

Механізм анексії західноукраїнських земель сталінська влада почала налаштовувати ще напередодні їхнього приєднання. Провідну роль у цьому мали відігравати силові структури — Червона армія та НКВС. 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія за-

пропонував керівникам наркоматів внутрішніх справ Української та Білоруської РСР приступити до створення спеціальних оперативних чекістських груп (5 груп по 50—70 осіб у КОВО, 4 групи по 40—50 осіб у БОВО із додаванням до кожної з них по одному батальйону (300 осіб) прикордонників)¹¹². Напередодні вступу до Західної України їм було наказано в міру просування частин Червоної армії територією Польщі встановлювати контроль над банками, друкарнями, архівами (передусім військовими та жандармськими), а також проводити арешти членів польського уряду, керівників держави, опозиційних політичних рухів, викриття підпілля, повстанців і т. ін. Керівникам спецгруп належало входити до складу тимчасових органів влади на зайнятих територіях¹¹³.

Проте безпосередньо завдання формування на західноукраїнських та західнобілоруських землях органів влади, так само як і забезпечення організації та проведення в них плебісциту за приєднання до СРСР, покладалося на Червону армію, зокрема її політичні органи. Саме останні одразу ж після вступу радянських військ до населених пунктів поряд з розгортанням агітаційної роботи мали організувати нові владні структури та підбирати до них лояльні кандидатури. 18 вересня 1939 р. Політичним управлінням Українського фронту було видано інструкцію політпрацівникам щодо специфіки діяльності по налагодженню місцевих органів влади на приєднаних територіях¹¹⁴. 29 вересня командуючий Українським фронтом С.Тимошенко у зверненні “До трудового населення Західної України” відзначив нагальну потребу приступити до формування нових органів влади та управління — Тимчасових управлінь у містах і повітах, Селянських комітетів у волостях і селах¹¹⁵. За спеціальною постановою Військової ради Українського фронту почалося також створення обласних Тимчасових управлінь з центрами у Львові, Станіславові, Тернополі та Луцьку, яким належало здійснювати керівництво міськими, повітовими управліннями й селянськими комітетами¹¹⁶. Вже до 2 жовтня 1939 р. для роботи у новостворюваних владних структурах Західної України ЦК КП(б)У було направлено 240 відповідальних працівників, ЦК ЛКСМУ — 142, з кадрів резерву ПУ РСЧА було виділено 80 осіб¹¹⁷. До 5 жовтня для роботи на території Західної України зі складу Українського фронту було демобілізовано 1 тис. комуністів та 500 комсомольців¹¹⁸.

1 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято постанову щодо проведення 26 жовтня 1939 р. Народних Зборів, яким належало узаконити новий територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України (питання про входження до складу СРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення радянських органів влади тощо)¹¹⁹. Вибори до зборів мали проводитися на основі

загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Право голосу отримували всі мешканці Західної України по досягненні ними 18 років, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального, майнового стану тощо. За встановленою нормою один депутат мав обиратися від 5 тисяч осіб¹²⁰. Право висувати депутатів до Народних Зборів надавалося тимчасовим управлінням, селянським комітетам, робітничій гвардії, зборам робітників підприємств. “Довірені особи” надалі мали узгодити на окружних нарадах єдину кандидатуру по окремому округу. На весь процес висування і реєстрації кандидатів відводилося лише чотири дні (з 14 по 17 жовтня). Ясна річ, за таких умов виборцям досить важко було зорієнтуватись у правилах голосування та визначитись з кандидатурами. “Полегшити” населенню процедуру голосування належало армії. 3 жовтня 1939 р. начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс направив у війська директиву, в якій викладались основні завдання політorganів під час виборчої кампанії¹²¹. 6 жовтня Положення про вибори до Народних Зборів Західної України було видане Військовою радою Українського фронту¹²². В ньому підкреслювалось, що всі політвідділи військ фронту повинні взяти активну участь у підготовці й проведенні виборів та звітувати про це перед вищим керівництвом¹²³. За постановою Військової ради Українського фронту також було створено “Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів”¹²⁴. Водночас Політуправлінням фронту було видано “Пам’ятку агітатору для роботи серед населення з підготовки до виборів депутатів Народних Зборів Західної України”, в якій відзначалась необхідність роз’яснення західноукраїнському населенню здобутків радянської влади — права на працю і на відпочинок, матеріальне забезпечення, освіти рідною мовою¹²⁵. Агітатори мали також акцентувати увагу виборців на перевагах радянської демократії — гарантовані законом свободу слова, друку, зібрань і мітингів, вуличних ходів і демонстрацій тощо. Кількість армійських політпрацівників, які виявились задіяними в підготовці та проведенні виборів до Народних Зборів Західної України, була значною. Український фронт виділив 7200 агітаторів, голів 148 окружних і 848 дільничних виборчих комісій¹²⁶. Втім, участь останніх у виборах не обмежувалась лише агітацією. Чимало зусиль спрямовувалось і на виявлення “класово-ворожих елементів” та недопущення цих останніх до виборів. Так, за повідомленням одного з військових документів, у с. Буряк “класово-ворожі елементи” спробували висунути свою кандидатуру до Народних Зборів. Проте з “допомогою” агітаторів 36-ї танкової бригади її кандидатура була провалена, натомість висунута кандидатура доньки місцевого незаможного селянина¹²⁷.

Слід зазначити, що напередодні виборчої кампанії спроби розго-рунути агітацію за своїх кандидатів намагалися робити й альтернатив-

ні більшовикам політичні сили краю. “Націоналістичні партії поширені повсюди, — повідомлялося в одному з військових документів, — класово-ворожий елемент провадить роботу з метою підризу виборів задля своїх контрреволюційних цілей”¹²⁸. “Ведеться інтенсивна контрреволюційна робота, — зазначалося в іншому документі. — Потрібне серйозне втручання НКВС”¹²⁹.

За офіційними даними, у виборах до Народних Зборів Західної України, які проходили з 22 по 26 жовтня 1939 р., взяло участь 92,8 % виборців регіону¹³⁰. Хоча процедура виборів і мала вигляд народного волевиявлення, насправді цей процес цілком і повністю контролювався радянськими військовими та політичними органами. Під пильним наглядом останніх проходило обиравання кандидатів у депутати Народних Зборів, при цьому альтернативні більшовикам політичні сили практично були позбавлені легальної можливості конкурувати з запропонованими “місіонерами в підкутих чоботях” кандидатами. У поширюваних військовими агітаторами офіційних передвиборчих гаслах альтернативні більшовикам партії проголошувались “контрреволюційними”. “Тільки одна партія більшовиків є вірною інтересам трудящих усього світу”, — зазначалося в одному з таких гасел. “Пепеєсівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці — прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів — зрадники інтересів трудового народу”, — наголошувалось у іншому. Отже, кандидатами в депутати до Народних Зборів України було висунуто 98 членів ВКП(б) — громадян СРСР, а також 81 кандидат від колишньої Комуністичної партії Західної України. Від усіх інших численних місцевих партій (тільки в містечку Бірка їх існувало більше десятка) було висунуто 51 представника. Основну масу обраних (1265 осіб) склали позапартійні¹³¹. Переважну більшість обраних становили українці (92,2 %). Натомість поляки, які склали 27 % мешканців краю, отримали лише 3 % депутатських голосів, євреї (10,6 % населення) — 4,3 %¹³².

Хоча вибори в цілому пройшли за сценарієм більшовицького керівництва, все ж значна частина населення виявила своє негативне ставлення до них. Майже 700 тисяч потенційних виборців або взагалі не з’явилися на дільниці, або голосували проти висунутих кандидатів¹³³. Подекуди опозиційні політичні сили вдавалися до спроб зірвати проведення організованих більшовиками виборів. Це стосувалося, наприклад, українських і польських націоналістів, які, не обмежуючись антирадянською агітацією, вчиняли подекуди й дійовий спротив. Поширеним явищем стала, зокрема, заміна радянських прапорів на виборчих дільницях на українські, синьо-жовті (останні в радянських військових документах називалися “петлюрівськими”). Поляки вивішували свої біло-червоні прапори, герби з білим орлом, листівки з написами “Niech Zyje Polska!” Водночас і перші, і другі псували

портрети радянських вождів, іншу наочну агітацію більшовиків. Наприклад, в ніч з 20 на 21 жовтня на виборчій дільниці по вулиці Малиновського у Рівному було зірвано червоний прапор та розірвано портрети Сталіна й Ворошилова; українські прапори було вивішено в с. Новоселки Дядьківського повіту на Рівненщині, на цукровому заводі у с. Бабин, де директором, за радянськими даними, був “колишній петлюрівець”, та ін.¹³⁴

Як повідомлялося в радянських військових документах, агітація українських націоналістів під гаслом “Хай живе (Західна) самостійна Україна!” знаходила підтримку серед частини місцевого українського населення. У м. Берестечко на Волині під час мітингу, організованого радянськими військовими, з натовпу було чуто вигуки: “Ви — московські наймити. Так не вийде, як ви гадаєте. Вам усім буде куля в лоба”¹³⁵. На деяких виборчих дільницях (причому не тільки в селах, але й у містах) запропоновані “радянцями” кандидати так і не були обраними. Так сталося, зокрема, на соляному заводі у Болехові на Івано-Франківщині¹³⁶. Відзначалися також випадки збройних виступів проти нової влади та її прихильників. 22 жовтня 1939 р. у с. Радмиш на Рівненщині 50 молодих людей (українських націоналістів) погрозували розстрілом тим, хто піде голосувати. 30 з них були негайно заарештовані НКВС, інші, очевидно, встигли сховатися¹³⁷. У с. Ленгин Надвірнянського повіту в приміщення, де проходили збори з приводу виборів, увірвалися близько 100 озброєних осіб з вигуками “Геть комунізм — даєш Гітлера!”. Ними було вбито місцевого міліціонера, спалена хата голови сільського комітету. Присутнім на зборах представнику ЦК КП(б)У, голові Тимчасового управління Надвірної та деяким іншим керівникам довелося переховуватися¹³⁸. Прибулі до села спецоргани невдовзі заарештували 27 осіб та конфіскували 4 кулемети¹³⁹. У с. Диліїв на Станіславщині члени УНДО обстріляли міліціонерів та голову сільського комітету. Ватажка нападників енкаведистам вдалося заарештувати, проте невдовзі його було відбито своїми¹⁴⁰. Траплялися під час виборів випадки побиття про-радянськи налаштованих селян (с. Новоселівка на Рівненщині), розгрому виборчих дільниць (с. Кустове на Станіславщині)¹⁴¹. Останнє, втім, не мало масового характеру.

Про несприйняття частиною українського населення радянської влади засвідчували й інші факти. У виборчих бюлетенях нерідко зустрічалися викреслювання нав’язаних кандидатів, написи на кшталт “За самостійну (Західну) Україну!”¹⁴², “З Богом хочу жити. Хай згине комунізм”¹⁴³, “Геть комуністів!” та ін.¹⁴⁴ Фіксувалися іноді й факти пронимецьких симпатій. У с. Дубовці на Тернопільщині було вилучено 40 виборчих бюлетенів із написами “Ми за Гітлера”, “Хай живе канцлер Гітлер”¹⁴⁵. Бюлетень із написом “Хай живе Гітлер, який визволив з ярма!” було кинуте до виборчої урни в с. Воля Старинська¹⁴⁶.

Щодо польського населення, то воно здебільшого не брало участі у виборах. Ті ж, хто заповнював бюлетені, також нерідко робили на них “контрреволюційні надписи” типу “За польський уряд!”, “За польську хлопію робітничу (людово-роботничу)!” та ін.¹⁴⁷

У цілому вибори призвели до подальшого загострення ситуації в регіоні, посилення антагонізму на соціальному й національному ґрунті. Крім погіршення польсько-українських стосунків, доволі помітним на приєднаних західноукраїнських землях стало зростання антисемітизму, який мав під собою виразно політичне підґрунтя.

20—21 жовтня 1939 р. у м. Костопіль з’явилися прокламації, які закликали: “Увага, українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!”¹⁴⁸ Листівки із закликом “бити євреїв” було вилучено і в Тернополі¹⁴⁹. Армійські документи в цей період нерідко відзначали настрої ототожнення частиною місцевого населення нової влади з владою євреїв. Характерний у цьому відношенні приклад було зафіксовано в с. Ощадне. Спостерігаючи за піднесеним вітанням Червоної армії з боку бідняків-односельців, один із заможних селян з обуренням кинув: “Ви ледацюги, вас треба розстріляти. Ви чекаєте на те, що вам єврейська влада щось дасть, — не очікуйте”¹⁵⁰.

Однак, попри всі ексцеси, в цілому вибори до Народних Зборів не розчарували їхніх організаторів. Задоволеними своєю діяльністю були й армійські політпрацівники. “Політапарат і партійні органи, — підсумовував начальник політвідділу 36-ї легкої танкової бригади батальйонний комісар Земляний, — із завданням забезпечення вірного ходу виборів впоралися”¹⁵¹. Останнє продемонстрували й Народні Збори, які проходили 26—28 жовтня у Львові. Їх учасники одногосно висловились і за встановлення радянської влади, і за возз’єднання Західної України з УРСР, і за націоналізацію землі та промисловості та ін. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР затвердила рішення Народних Зборів. З цього часу приєднання західноукраїнських земель до СРСР набуло легітимного вигляду.

А невдовзі було проведено вибори й до місцевих органів влади. Як і раніше, вагому роль у цьому відіграли військові. Чимало з них було обрано до владних структур регіону. Наприклад, у виборах до місцевих рад народних депутатів, які проводились навесні 1940 р. на Львівщині, активно було задіяно 4-й механізований корпус (командуючий — генерал А. Власов). Його представниками було організовано 111 виборчих округ, 43 виборчі дільниці, для обслуговування яких було направлено 996 військовослужбовців. Крім того, політорганами корпусу для участі у виборчій кампанії було направлено 1005 агітаторів. У результаті виборів серед 127 обраних депутатів 71 становили військовослужбовці корпусу¹⁵².

Перебравши військовим шляхом західноукраїнські землі, надавши вигляду легітимності їх вступу до СРСР, сталінський режим приступив до активної радянзації — здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій.

За умов розпалення війни в Європі радянська влада була вкрай зацікавлена у лояльності якомога ширших верств населення регіону. Однак цього не сталося. Більше того, поряд з боротьбою проти “класових ворогів” радянським інтеграторам довелося “вирішувати” в Західній Україні й проблему “нелояльних націй”. Ішлося насамперед про значну частину поляків і місцевих німців, румунів, які, на відміну від поважної більшості українців та євреїв, не зустрічали Червону армію уквітчаними брамами. Ясно, що за цих обставин своєрідним внутрішнім союзником нової влади мали стати саме українці, звільнені, як наголошувала радянська пропаганда, не лише “з-під буржуазно-поміщицького ярма польської (чи то румунської) держави”, але й “з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління”.

Розпочата більшовицьким керівництвом на землях Західної України “політика українзації” одразу ж набула вигляду деполонізації — ліквідації звичного за минулих часів польського політичного, економічного та культурного домінування. Вже під час виборчої кампанії армійські політпрацівники наполегливо, хоча здебільшого в прихованій формі, пропонували українському населенню змінювати польські написи на будинках, крамницях на українські, добиватися переведення викладання в змішаних школах на українську мову та ін. Показово, що, вимагаючи від політпрацівників підіймати в польсько-українських селах питання про зняття всіх написів польською мовою і т. ін., радянське військово-політичне керівництво рекомендувало “лише підказувати про необхідність таких заходів”, здійснювати їх мали самі українські селяни¹⁵³. Так само за рекомендаціями та сприянням військових у місцеві органи влади під час виборів до Народних Зборів головним чином обиралися українці, навіть у тих населених пунктах, де вони становили меншість¹⁵⁴. Подекуди, щоправда, в місцях компактного проживання українців політоргани пропонували їм кандидатами для висунення депутатами у Народні Збори представників інших національностей, що призводило до конфліктних ситуацій. Так, у с. Владимирівка Ковельського повіту селяни вимагали зняти запропоновану їм зверху кандидатуру. “Ми хочемо свою людину, — обурено наполягали вони, — а не 20-літню дівчину-єврейку”¹⁵⁵.

Після затвердження більшовицької влади з’явилися численні українські газети, школи, вузи, театри. У Львові навіть було заснова-

но філію Української Академії наук. Натомість під маркою “реакційності та буржуазності” почалося закриття переважної більшості польських культурних установ. Потужний осередок польської культури Львівський університет було перейменовано на честь Івана Франка, а викладання переведено українською мовою. Професори, які відмовлялися читати лекції українською, мали звільнитися з роботи. Всілякими шляхами витіснялась також польська політична та економічна еліта. Разом із тим прискорювався процес фізичної українізації міст: напередодні німецького нападу кількість українців в них зросла з 18,6 % до 29,2 %¹⁵⁶.

Проте невдовзі стало очевидним, що радянська українізація в Західній Україні, так само як у минулому в Східній Україні, переважно була націлена на “розукраїнення українською”. Першим провісником цього стало нищення (як правило, у формі “саморозпуску”) таких надзвичайно популярних і досить впливових центрів українського культурного життя, як Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Просвіта та ін. Створювані замість них нові культурно-освітні осередки, будучи формально національними, були спрямовані на виховання населення у дусі комунізму, “пролетарського інтернаціоналізму”, а отже, заперечення національного патріотизму як вияву буржуазності.

На відміну від процесів, що відбувались в УСРР за часів національної реформи 20-х рр., місцеві українські кадри значною мірою виявились незадіяними в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади заповнювались партійними та радянськими функціонерами зі Сходу, кількість яких постійно зростала. Як повідомлялося в травні 1940 р. на XV з'їзді КП(б)У, до приєднаних українських земель за півроку було направлено понад 14 тисяч партійців¹⁵⁷. Під час листопадового (1940 р.) пленуму ЦК КП(б)У начальник відділу кадрів Центрального комітету М. Співак повідомив про підготовку ще 40 тисяч партпрацівників для відправки до західних областей України, а також Молдавії, Акерманської, Чернівецької областей¹⁵⁸. Надіслані зі сходу більшовицькі кадри, заповнюючи керівні посади в радянських та партійних органах, забезпечували також постійне зростання чисельності місцевих організацій КП(б)У. Як звітував на вищезгаданому пленумі секретар Рівненського обкому партії Бегма (був відряджений з Київського обкому партії), упродовж року парторганізація Рівненщини зросла майже у десять разів (з 400 до 3969 осіб), і абсолютну більшість з них склали комуністи, які прибули з Великої України (3169 осіб)¹⁵⁹.

Слід зазначити, що надіслані зі Сходу комуністичні кадри в цілому погано інтегрувались в місцевий соціум. Незнання чи погане знання української мови, необізнаність зі специфікою регіону, нарешті, елементарна неосвіченість та некультурність (відправляли на захід, як правило, не найкращих) нерідко справляли на населення прикре

враження. Втім, якісні характеристики новоспеченої компартійної еліти Західної України значною мірою відповідали загальному стану КП(б)У наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. Показово, що в 1940 р. 70 % членів КП(б)У мали лише початкову освіту або взагалі не мали освіти¹⁶⁰. Брак політичної культури, низький освітній та культурний рівень фактично перетворювали правлячу партію на партію організованого натовпу. Такій партії відповідав і стиль політичного лідерства її керівників. Вульгарний популізм, культурне невігластво, використання в мові просторічної говірки або й брутальної лайки — все це, на думку пролетарських вождів, мало підкреслювати генетичний зв'язок “верхів” з масами. Уособленням типу такого лідера в Україні був перший секретар КП(б)У М. Хрущов — виходець з народу, не позбавлений гострого природного розуму, міцної хватки й відвертого популізму¹⁶¹. Такий образ “партійного вождя” прагнули наслідувати й створювати партійні функціонери нижчих рівнів — зокрема і на Заході України.

Однією з особливостей кадрової політики радянської влади на приєднаних територіях стало незвичне за умов польського правління призначення до місцевих органів влади значної кількості євреїв. Сподіваючись на сприятливе вирішення за нових умов соціального та національного питання, певні прошарки єврейства (передусім представники лівих партій та біднота містечок) взяли активну участь в організованих у вересні 1939 р. тимчасових органах влади. Суттєве збільшення євреїв у владних структурах усіх рівнів до певної міри пояснювалось, з одного боку, високою часткою їх серед кадрів, надісланих зі Сходу для партійної та радянської роботи в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, а з іншого — активною позицією місцевого єврейства, так званих “висуванців”, які почали заступати місця, звільнені представниками польської еліти. Питання про національний склад і зокрема участь єврейства у владних та управлінських структурах західноукраїнського регіону до цього часу недостатньо розроблене вітчизняною історіографією. Втім, можна припустити, що ситуація в цьому відношенні була аналогічна тій, яка склалася в цей період у Західній Білорусії. За даними дослідника Є. Розенблата, наприкінці 1940 р. у Пінській області євреї склали серед місцевих висуванців 25,16 %, серед кадрів обласних установ і закладів — 49,5 %. Досить високою була частка євреїв, зайнятих на судово-прокурорській роботі (41,2 %), дещо меншою, однак також чималою (17 %), була їх кількість серед працівників обкому і райкомів області. При цьому більшість останніх прибули до регіону зі східних областей Білорусії¹⁶².

Серед працівників, висунутих на роботу до місцевих органів Західної України, євреї, як правило, посідали другу за українцями позицію, причому відсоток їх серед “висуванців” зменшувався відповідно

до віддаленості від великих міст. Згідно з даними Львівського обкому партії, на керівну роботу в райрадах м. Львова із місцевого населення було висунуто: 12 українців, 8 євреїв та 3 поляки¹⁶³, на районну роботу по Львівській області направлено відповідно: українців — 59, євреїв — 12, поляків — 3¹⁶⁴ і на керівні посади в сільрадах області: 1553 українця, 75 поляків, 18 євреїв, 3 росіян¹⁶⁵.

Щодо росіян, невеличка частка яких мешкала у західноукраїнському регіоні (здебільшого на Волині та у Бессарабії), то після приходу Червоної армії вони, відчувши значну політичну підтримку, активізували свою культурно-пропагандистську діяльність, яка нерідко набувала і політичного забарвлення. Так, наприклад, під час виборів до Народних Зборів Західної України в с. Схомороховське Ковельського повіту загострилося протистояння між українською і російською громадами, які гуртувалися довкола національних хат-читалень. Члени російської читальні називали своїх візаві “німецькими запроданцями”, натомість українці звали їх “московськими запроданцями”. Звісно, влада стала на бік росіян, позаяк, за повідомленням військових політорганів, в українській читальні “заправляли українські буржуазні націоналісти”, які “ратували за самостійну Україну зі своїм власним урядом і міністрами” і висловлювали сумніви відносно того, що “під владою Москви і Сталіна, хто його знає, чи дадуть Україні яку-небудь автономію, чи ні”¹⁶⁶.

Радянська політична модель брутально імплантувалась у тіло західноукраїнського політикуму. В короткий час за допомогою спецорганів на приєднаних територіях було встановлено однопартійну систему. Усі альтернативні КП(б)У партії і рухи були змушені припинити своє існування, значна частина їх керівництва та активу емігрувала або опинилася за ґратами. Водночас на зміну твореним упродовж десятиліть засадам громадянського суспільства — розгалуженій системі кооперативів, різноманітних спортивних і культурницьких, релігійних, молодіжних, жіночих товариств — зі сходу було перенесено систему вкрай централізованих та контрольованих компартією організацій — на кшталт профспілок, комсомолу, творчих союзів письменників, композиторів і т. ін.

Впровадження на західноукраїнському терені економічної матриці казармового соціалізму розпочалося з суцільної націоналізації землі, а також промисловості й торгівлі¹⁶⁷.

Враховуючи досвід другої редакції “воєнного комунізму”, внаслідок якого наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. Україна фактично опинилася на межі громадянської війни та пережила трагедію голодомору, радянська влада передбачливо утрималась від негайного проведення форсованої колективізації сільського господарства на приєднаних українських територіях. Конфіскована у великих земельних власників земля — 2,7 млн га — була розділена між безземельними,

малоземельними селянами та створюваними колгоспами і радгоспами (відповідно 1,1 га та 1,6 га)¹⁶⁸. Проте період добровільності у творенні колгоспної системи все ж виявився нетривалим, і вже з кінця 1940 р. адміністративний та економічний тиск на селян з метою залучення їх до колективних господарств суттєво посилювався. Якщо у травні 1940 р. у Західній Україні було організовано лише 155 колгоспів¹⁶⁹, то наприкінці 1940 р. їх нараховувалось 529¹⁷⁰, а в червні 1941 р. — близько 3 тисяч¹⁷¹. Втім, слабкість органів радянської влади на місцях не давала можливості контролювати хід колективізації: частина колгоспів створювалась формально та існувала лише на папері.

Аналогічні процеси відбувалися і в Північній Буковині. Тут вже до 1 вересня 1940 р. розподілили 99,6 % поміщицької землі, а до 20 листопада ліквідували все церковне землеволодіння¹⁷². При цьому щодо тих, хто виступав проти проведення радянської аграрної політики, застосовувалися жорстокі заходи. Наприклад, поміщика Опрю М. з с. Маморниця було розстріляно 12 лютого 1941 р. за вирокком Чернівецького обласного суду за те, що він “мав 170 га землі та експлуатував найману робочу силу”. Така ж доля спіткала й жінку Черкез-Шнеєр В. з Хотинщини¹⁷³. Репресіям піддавалися і заможні (“куркульські”) селянські сім’ї, які депортувалися.

Ще одним економічним нововведенням стало одержавлення понад 2,2 тисячі промислових підприємств західноукраїнського регіону¹⁷⁴, яке було активізоване постановою ЦК ВКП(б) від 3 грудня 1939 р. “Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України і Західної Білорусії”. Цілком і повністю контрольований Компартією, цей процес все ж мав видимість народного волевиявлення, адже здійснювався у формі проведення відповідних рішень загальними зборами робітників підприємств. Певного авторитету новій владі мало додавати й уведення 8-годинного робочого дня, а також боротьба з хронічною соціальною хворобою польської держави — безробіттям.

До приходу Червоної армії у Львівській області нараховувалося 43 тис. безробітних, у т. ч. 37 тис. робітників і 6 тис. робітників розумової праці. Після встановлення у регіоні радянської влади зі Львівської області було направлено на роботу всього 32 707 осіб, у т. ч. у Донбас — 13 400; на Україну на різні роботи — 1 137 осіб та на роботу у межах Львівської області 17 170. Однак і після цього на обліку на біржі праці на 20.12.1939 р. залишалася ще 25 181 особа¹⁷⁵.

Прискореними темпами на приєднаних територіях стали розвиватися промислові галузі, що мали військове значення. Вже 5 жовтня 1939 р. за наказом наркома паливної промисловості СРСР Л. Кагано-

вича до західних областей України з Москви було направлено фахівців, яким належало вивчити можливі перспективи організації видобутку вугілля¹⁷⁶. Невдовзі в регіоні було прискорено видобуток нафти, вугілля, деревини. Розпочато будівництво численних аеродромів, рокадних доріг, ряду військових заводів та інших військових об'єктів.

Започатковані масштабні структурні зрушення господарства краю мали всі хронічні вади соціалістичної економіки з їх низькою ефективністю праці, незадовільною якістю продукції, ножицями між попитом і пропозицією тощо. Вкрай негативно позначалися й перманентні чистки досвідчених фахівців — управлінців, які переважно відносилися до “класово-ворожих” елементів.

Прикметою часу стала на приєднаних територіях і боротьба радянської влади з приватною торгівлею. Розпочалася вона одразу ж після вступу Червоної армії в західноукраїнський регіон. У звичайних за умов воєнного часу перебоях з постачанням продуктів харчування та зростанням на них цін військова влада одразу ж звинуватила місцевих торговців. Військовим трибуналом Українського фронту впродовж жовтня 1939 р. було проведено кілька відкритих судових процесів над ними. Зокрема, на початку жовтня в Станіславі, у приміщенні кінотеатру “Варшава”, під схвальні овації натовпу було засуджено на строк від 7 до 10 років з конфіскацією майна “гендлярів Горвиця, Штейнберга, Шумера, Енгеля, Самоелі, Рамера за злісне підвищення цін на товари”¹⁷⁷. Схожий процес відбувся і в м. Рогатин, де за статтею 127 Кримінального кодексу УРСР було засуджено “спекулянта Грата”¹⁷⁸. Невдовзі, однак, від цієї практики відмовились. Не останню роль у цьому відіграло усвідомлення військово-політичним керівництвом “політичної небезпеки” організації подібних показових процесів “у найгарячіші дні проведення виборів до Народних Зборів”¹⁷⁹. Після проведення плебісциту придушення приватної торгівлі набуло в Західній Україні організованого характеру, що, звичайно, не могло не призвести до негативних наслідків — перебоїв у постачанні міст товарами й продуктами, зростання цін, появи незнамого досі феномену довгих черг. Характерною в цьому плані стала ситуація із закриттям восени 1940 р. у Львові всіх приватних продуктових магазинів, ринків, внаслідок чого розпочалися різкі перебої з постачанням продуктів¹⁸⁰. Подібне відбувалось і в інших містах.

Впровадження комуністичної ідеології на західноукраїнських землях супроводжувалось нищенням традиційного духовного життя регіону, в якому найповажніше місце посідала релігія. Наміри нової влади розпочати нещадну боротьбу з “релігійними забобонами” місцевого населення відчуло вже в ході “визвольного походу”. Недолуга атеїстична агітація армійських політпрацівників, відверто вороже ставлення значної частини військовослужбовців до церкви й свяще-

ників, непоодинокі випадки пограбування останніх погано поєднувалися з деклараціями радянського військово-політичного керівництва про повагу до релігійних почуттів віруючих. В окремих випадках військові навіть вдавалися до спроб закривати церкви. Так вчинив, зокрема, батальйонний комісар одного з шпиталів Українського фронту Черняхів, який не тільки категорично заборонив підлеглим з місцевих мешканців відвідувати церкву в буденні дні, але й навіть відібрав ключі від храму з тим, аби його наказ не було порушено¹⁸¹.

Принагідно зазначимо, що в самій Червоній армії, яка просувалася територією Західної України, так само панувало досить войовниче ставлення до релігії та віруючих. Зокрема, баптистів, які в ході призову відмовлялися брати до рук зброю, притягали до судової відповідальності. Армійські політпрацівники уважно стежили за “атеїстичним вихованням” особового складу, сприймаючи за справжнє ЧП прояви релігійності з боку червоноармійців. Показовий випадок стався у вересні 1939 р. в одній із частин 27-го стрілецького корпусу Українського фронту, де “було встановлено факт відвідування церкви” в м. Володимир-Волинський червоноармійцем Євтушенком. Секретар партбюро частини в приватній бесіді спробував роз’яснити йому “непристойність такої поведінки”, однак це не подіяло. “В Бога я вірую, йому й молюся, і взагалі, що це за гоніння! — доповідав політпрацівник командуванню про реакцію Євтушенка. — Бог мене захищає, Він мій Спаситель від усіляких гріхів. Що хоче робить, а молитися все одно буду!” Зіткнувшись з такою непоступливістю віруючого, секретар партбюро вказував за доцільне “з’ясувати політичну фігуру Євтушенка щодо можливості його перебування в РСЧА”¹⁸².

Така настанова радянських військовослужбовців нерідко призводила до конфліктів на релігійному ґрунті з місцевими мешканцями. Так, 9 грудня 1939 р. в м. Жидачів під час побудови огорожі довкола військової частини червоноармійці за наказом воєнтехніка 1 рангу Ляліна підкопали та звалили на землю хрест з розп’яттям. При падінні статуя на хресті розбилася навпіл, після чого старшина частини забрав собі відбиті латунні частки “для господарського використання”. Другу частину розп’яття солдати віддали місцевим мешканцям, які віднесли її до костюлу. Ксьондз відразу зібрав парафіян і продемонстрував їм “наслідки діяльності більшовиків”. Близько тисячі обурених вірних з вигуками “Ганьба!” пішли до військової частини з вимогою віддати їм рештки розп’яття, що приголомшені військові невдовзі й зробили. Лише на прохання ксьондза натовп розійшовся, а наступного дня люди зібралися знову для “поховання хреста”. Після цього в місті двічі розкидалися листівки з закликком підняти повстання і гаслами “Геть комуністів!”¹⁸³

Військові політоргани охарактеризували ці події як “антирадянську демонстрацію на релігійному ґрунті”, організаторами якої нази-

валися “польський ксьондз і ворожі елементи, які зіграли на релігійних почуттях та роздули конфлікт між армією та місцевим населенням”¹⁸⁴.

Хоча вчинок Ляліна і “розбирався” на партійних зборах, а з особовим складом військової частини провели бесіди “відповідно до Постанови Станіславського обкому про взаємовідносини з місцевим населенням відносно питань релігії”¹⁸⁵, це була лише тактика. Стратегія радянської влади була і залишалася одна — знищення релігії на території СРСР раз і назавжди. Між тим, у своїй політиці на приєднаних землях сталінський режим виходив із урахування певних факторів. Передовсім це стосувалося конфесійних і етнічних особливостей регіону, ставлення віруючих до нової влади, потенційної активності їхнього спротиву, а також зв’язків релігійних конфесій з антирадянськими політичними рухами та підпіллям. З огляду на все це першою жертвою нової влади стала римо-католицька церква. Саме поляки-католики вважалися найменш лояльною до Рад категорією населення, а костьоли — одним із головних осередків антирадянської агітації. Отож ксьондзи відразу потрапили до перших хвиль репресій, що їх провадив НКВС. З 57 заарештованих органами священнослужителів 19 було розстріляно¹⁸⁶. Після розгрому костьолу радянська влада взялася і за релігійні конфесії своїх недавніх етнічних союзників — українців і євреїв. Хоча після затвердження радянської влади жодна з традиційних українських церков — Українська греко-католицька, Українська автокефальна православна — офіційно не були заборонені, тиск на них постійно посилювався перешкоджанням викладанню Закону Божого в школах, експропріацією церковних земель, скасуванням права на друкарську діяльність, закриттям духовних семінарій, встановленням непомірно високих податків і т. ін. Водночас посилилися репресії проти духовенства. Лише в Галичині напередодні німецького нападу було заарештовано 79 священників, частину з них було розстріляно у червні 1941 р.¹⁸⁷ Після відступу Червоної армії митрополит А. Шептицький, повідомляючи Ватикан про нищення Советами УГКЦ, зазначив, що в його єпархії були вбиті чи померли у в’язниці 12 священників, 33 було вивезено до Сибіру, а в Перемишльській єпархії загинули близько 20 осіб¹⁸⁸. У Північній Буковині наступ на румунську православну церкву був ще потужнішим. Буковинську митрополію ліквідували, її Чернівецьку резиденцію перетворили на музей, а церковні землі націоналізували. Священників обкладали високими податками, не обминули їх і репресії.

Антирелігійна політика радянської влади відносно іудаїзму, як і щодо українських церков, не мала спочатку відверто репресивного характеру. Офіційно єврейські релігійні общини не було розпущено. Однак, враховуючи те, що саме традиційні іудейські общини організаційно й духовно об’єднували значну більшість місцевого єврейс-

тва, влада зробила все можливе, щоб мінімізувати їхній вплив. Найбільшої шкоди общині завдали економічні заходи сталінської влади. Остання обкладала великими податками синагоги й служителів культу, вдавалася до націоналізації общинних будівель і майна, закриття синагог тощо. До того ж політика радянської влади примусила покинути батьківщину найбільш заможних членів общини, на пожертви яких трималися її фінансова незалежність і процвітання. Все це значно підірвало життєздатність іудейських общин. Наприклад, скорочення фінансових засобів позбавляло общини можливості утримувати власні лікарні, школи, лазні і т. ін. Годі й казати, що закриття єврейських релігійних шкіл та єшиботів у зв'язку із прийняттям закону про відділення церкви від школи завдало потужного удару по іудаїзму. Спроби створювати підпільні релігійні школи жорстоко придушувалися органами НКВС. Наступ радянської влади на традиційне єврейське життя провадився і на ґрунті указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. про перехід на 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень: під загрозою ув'язнення євреїв примушували працювати в суботу і в святкові дні тощо.

Все це значною мірою послаблювало позиції релігійних громад у Західній Україні і водночас посилювало неприйняття “безбожної влади” з боку релігійно налаштованого населення.

Насадження в Західній Україні радянського режиму супроводжувалось розгортанням масових репресій, що випливало з самої природи сталінської тоталітарної системи, основу якої становив терор. Знищення старої еліти, передовсім польської, розглядалося радянською владою як важливіша умова руйнування структур державного та адміністративного апарату, попередньої системи управління та власності, інтеграції краю до СРСР. Тільки в період з вересня по грудень 1939 р. було затримано й передано до судових і каральних органів понад 10,2 тисяч осіб¹⁸⁹.

Слід відзначити, що саме радянські військові започаткували репресії та каральні дії на приєднаних землях. Уже в ході воєнної кампанії спостерігались випадки розстрілів без суду й розслідування полонених польських солдатів і офіцерів, а також жандармів, поміщиків, військових осадників, лісників тощо. Це сталося внаслідок, з одного боку, впливу радянської військової пропаганди, а з іншого — укорінених у свідомості військовослужбовців негативних стереотипів і штампів, вироблених комуністичною ідеологією з її наголосом на ідеї класової боротьби. Образи “пса-офіцера”, жорстокого й безжалюного ката-жандарма, “кровопивці, нещадного експлуататора трудового народу ляха-поміщика” і т. ін. набули в цей час справжньої демонізації¹⁹⁰. Отож, зустрівши віч-на-віч “класових ворогів”, переможці — радянські командири й комісари — нерідко стали перебира-

ти на себе роль “месників за народні страждання”, “карального меча правосуддя”.

Військові документи тієї пори рясніють повідомленнями про численні випадки незаконних розстрілів полонених і представників місцевої адміністрації, польської політичної та економічної еліти. Російська дослідниця Н. Лебедева називає до 20 місць, де Червоною армією вчинялися незаконні розстріли польських полонених. Наприклад, після здобуття м. Гродно розлючені опором поляків радянські військові розстріляли 300 польських вояків¹⁹¹.

Чимало аналогічних злочинів було скоєно і на Українському фронті. Так, за наказом командира батальйону ст. лейтенанта Булгакова і ст. політрука Кондюрина (44-а стрілецька дивізія) 27 вересня 1939 р. були розстріляні з гармати (!) 15 польських кавалеристів, захоплених у бою під м. Руське. Їхні трупи покинули просто неба в полі¹⁹².

Незаконні розстріли вчинялися подекуди й без будь-яких видимих мотивів, лише на підставі того, що жертви були офіцерами. Наприклад, писарчуки Катрюков та Парфіров зі штабу 14-ї кавалерійської дивізії під приводом відправки до штабу полонених вивели за село й розстріляли двох польських офіцерів¹⁹³. Ще двох офіцерів було вбито червоноармійцями цієї ж дивізії Куріциним і Щербатюком¹⁹⁴.

Фактично поза законом опинилися також польські поліцейські й жандарми, яких могли вбити лише за носіння форми. Наприклад, 26 вересня батальйонний комісар 125-го артполку 81-ї стрілецької дивізії Минеєв під час перевірки візків з біженцями і з польськими солдатами, які поверталися додому, побачив на деяких з них жандармську форму. Він так перейнявся класовою ненавистю, що наказав розстріляти полонених (начебто “за супротив”), що й було зроблено на очах усієї колони біженців¹⁹⁵.

З польськими поміщиками радянські військові нерідко розправлялися прямо у них вдома. Так, молодший політрук 15-го стрілецького корпусу Загорульський 21 вересня 1939 р. в с. Олександрівка застрелив у ліжку хворого польського поміщика, якого оглядав лікар¹⁹⁶.

Типовим у контексті застосування радянськими військовими “класового підходу” може слугувати випадок, що стався на дорожньо-контрольному пункті поблизу Тернополя. Там було затримано двох невідомих, як повідомлялось, батрака й куркуля за соціальним походженням. На запитання червоноармійця, що робити з затриманими, начальник політвідділу 24-ї танкової бригади батальйонний комісар Березовський відповів: “Батрака — відпустити, а куркуля — розстріляти”¹⁹⁷.

Непоодинокими були й випадки вбивства радянськими військовослужбовцями офіцерів і поміщиків (подекуди разом із сім'ями) з

метою пограбування. При цьому “класовий принцип” виступав лише виправданням злочину.

Наведемо кілька характерних прикладів. Старший лейтенант Таубеков з 41-го артилерійського полку у м. Тернопіль застрелив 4 польських офіцерів і зняв з них годинники¹⁹⁸. 2 жовтня 1939 р. лейтенант А. Зрячев (36-а окрема легка танкова бригада) з групою червоноармійців грабував у с. Стоїно поміщика. За відмову віддати ключі від комори він власноруч застрелив хазяїна, а потім наказав солдатам розстріляти і його зятя¹⁹⁹. Того ж дня у с. Каменка командир та два червоноармійці з 28-го кавалерійського полку 5-ї кавбригади вчинили розправу над родиною поміщика П. Бурачка (Барабечек). Його самого, дружину 60 років, двох синів та дружину одного з них (останню попередньо було звалтовано) вбили в будинку. Стару приживалу Чернецьку злочинці у військовій формі застрелили вже на вулиці на очах селян²⁰⁰.

Слід зазначити, що, крім незаконних розстрілів з боку військовослужбовців, каральні органи Червоної армії знищували “класових ворогів” і на цілком законних підставах, адже Військова прокуратура та Військові трибунали Українського й Білоруського фронтів отримали таке право і широко ним користувалися. Згідно з директивою Голови воєнної колегії Верховного суду СРСР армійського воєнюриса Ульріха, вироки воєнного трибуналу щодо місцевих мешканців Західної України мали затверджуватися Воєнними радами фронтів і виконуватися без санкції Москви²⁰¹. Граючи у популізм з місцевим населенням напередодні виборів, ці органи нерідко засуджували до страти польських поліційних чинів різних рангів, рядових агентів і навіть простих селян. Так, 21 вересня 1939 р. керівниками військової прокуратури й особого відділу 2-го кавалерійського корпусу без суду і слідства було розстріляно 10 осіб адміністративних поліційних чинів²⁰². 6 жовтня ВТ Українського фронту засудив до розстрілу С. Члома, 1905 року народження, начебто “за активну боротьбу проти революційного руху в 1933 році”. “Він бив в’язнів-комуністів і погрожував їм”, — відзначалось у вирокі²⁰³.

Розпочаті на західноукраїнських землях у вересні 1939 р. репресії і терор проти місцевої польської еліти стали передвістям Катинської трагедії, під час якої, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., упродовж квітня—травня 1940 р. у Козельському (Смоленська область), Старобільському (Харківська область) та Осташківському (Калінінська область) спецтаборах НКВС, а також у ряді в’язниць Києва, Харкова, Херсона та Мінська було розстріляно близько 22 тисяч польських офіцерів²⁰⁴.

Широкого розмаху набули на приєднаних землях депортації. З метою “очистки регіону від неблагонадійного елементу” впродовж 1940—1941 рр. радянськими спецорганами було проведено кілька операцій по адміністративному виселенню місцевого населення.

Спочатку за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 29 грудня 1939 р. до східних районів Радянського Союзу вивозились польські військові та цивільні осадники. Під час другої хвилі депортацій — на початку квітня 1940 р. — з приєднаних територій виселялись “класово-ворожі групи” поляків та українців. Серед них були громадські та політичні діячі, українські націоналісти, а також члени колишньої Комуністичної партії Західної України, яких більшовицьке керівництво вважало “не вповні лояльними”. Депортувалися не тільки “вороги народу”, але також і їхні сім’ї. Третя хвиля депортацій, яка прийшла на червень 1940 р., мала характер “зачистки” західноукраїнських земель від “неблагонадійного елементу”. Разом із тим у цей час було вислано значну кількість польських євреїв, які відмовилися приймати радянське громадянство.

Хоча каральні заходи сталінського режиму спрямовувались проти представників усіх національностей, все ж найбільше постраждали поляки (близько 550 тисяч осіб) та українці (близько 500 тисяч осіб)²⁰⁵. Загалом репресії на колишніх польських землях охопили близько 1,2 мільйона осіб, тобто до 10 % місцевого населення²⁰⁶. Вказуючи, що на контрольованій радянською владою території Західної України загинуло в 3—4 рази більше місцевого населення, ніж на вдвічі більшій за розмірами німецькій частині окупованої Польщі, історик Ян Гросс охарактеризував сталінський СРСР як “державу-вбивцю”²⁰⁷.

Так само, як і на щойно приєднаних землях колишньої Польщі, в анексованих румунських провінціях радянізація, почавшись із чисток “класово чужих елементів”, швидко набула етнічної забарвленості. Ті з представників вищого й середнього класу, хто не встиг виїхати до Румунії, були майже повністю ліквідовані. Їх чи зсилали, чи засуджували до різних строків ув’язнення, чи розстрілювали. Наприклад, О.Руссо з Хотина було розстріляно за те, що він “брав участь у контрреволюційній партії “кузистів” і видавав радянських активістів”²⁰⁸. До речі, члени “антирадянських партій”, яких за підрахунками спецорганів тут нараховувалось (разом із членами родин) до 5 тис. осіб, стали однією з перших жертв НКВС.

До “зрадників батьківщини” прирівнювались також і румунські державні службовці, причому особливо небезпечними вважались ті, хто перебував на службі в поліції, жандармерії та примаріях. Навіть дрібні посадовці й пересічні охоронці отримували за цей “злочин” до 7 років виправно-трудова таборів.

Депортації відбувалися в цьому регіоні у 2 етапи: 23 травня 1941 р. вислали 181 родину (понад 500 осіб), передусім тих, хто висловлював бажання виїхати з СРСР²⁰⁹. А 13 червня 1941 р. виселили ще 2279 сімей (7720 осіб) з числа активних членів партій та їхніх близьких родичів (2340 осіб), членів сімей зрадників батьківщини (2766

осіб), колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників, поліцейських, офіцерів румунської, польської та Білої армій (1518 осіб)²¹⁰.

На загал за попередніми підрахунками впродовж 1940—1941 рр. на території Північної Буковини й Хотинщини було репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 були розстріляні, загинули в тюрмах і на спецпоселеннях²¹¹.

Впродовж року місцеве буковинське населення майже повністю зневірилось в радянському режимі. Коли 10—11 січня 1941 р. в Чернівецькій області відбулися вибори до Верховних рад СРСР та УРСР, чимало людей висловлювало думки щодо їхньої фіктивності. “Це суцільна дурість і обман, — заявив учитель с. Довжок Спатар, — які робляться тільки для закордону. Вони ж самі виставляють своїх кандидатів, а ті потім з успіхом душать народ. Хіба народ виставляє, кого він хоче?! Ні, заставляють голосувати за тих, кого скажуть”²¹².

Однією з форм протесту місцевого населення проти радянської влади стали спроби здійснення групових переходів державного кордону. Проте влада жорстоко придушувала подібні акції. Так, 28 січня 1941 р. мешканці сіл Гарячий Урбан, Гарячий Монастир, Бояни, Остриця, Магала були перехоплені кавалерійськими частинами прикордонної застави та оперативними працівниками УНКВС на відстані 3 км від румунського кордону. При цьому було вбито 12 осіб, затримано 53 та лише 2 вдалося перейти кордон²¹³. Коли після чергової відмови місцевої влади селянам Глибоцького району заборонили дозволити зареєструватися з приводу виїзду до Румунії, останні 1 квітня 1941 р. зробили спробу прорватися туди самотужки. В результаті близько 50 осіб було вбито й поранено, а в селах розпочалися масові арешти.

На запит М. Хрущова до Москви, що з цього приводу робити, Сталін відповів: “Стріляти по людях, звісно, можна, проте стрілянина — це не головний метод нашої роботи”²¹⁴.

Військові події, радикальні зміни режимів, специфіка сталінської національної політики зумовили мобілізацію етнічностей та загострення міжетнічних стосунків у західноукраїнському регіоні. Водночас воєнні дії та сталінські репресії призвели до значних демографічних змін. Сотні тисяч людей різних національностей у вересні 1939 р. були змушені покинути місця свого постійного проживання та перетворились на біженців. Двома потоками із заходу на схід та зі сходу на захід рушили вони через розбурхану війною країну. Польські євреї рятувались передовсім від расової політики нацистського режиму, частина поляків та українців — від комуністичного панування²¹⁵. На демаркаційній лінії між вермахтом і Червоною армією постійно накопичувалися тисячі й десятки тисяч людей. Зокрема, на 19 жовтня 1939 р. у м. Перемишль очікували на дозвіл в’їхати на контрольовану німцями територію 3780 осіб, у тому числі 3647 поляків, 62 українці,

20 німців, 42 євреї. Водночас на перехід до радянської зони очікувало 816 осіб, здебільшого євреї та українці²¹⁶. 25 вересня 1939 р. німці закрили кордон, пропускаючи на “свою” територію тільки “фольксдойчів”, “українських активістів” та водночас забороняючи проїзд на територію Третього рейху євреїв²¹⁷. Останні натомість отримали дозвіл на вільний виїзд з території Польщі до радянської зони. 30 вересня 1939 р. у районі м. Бірча зосередилось близько 2,5 тисячі євреїв, які прагнули потрапити до СРСР²¹⁸. Те, що вермахт вільно випускав зі своєї зони всіх бажаючих, і перш за все євреїв, викликало підозру радянської сторони. Зокрема, представники спецорганів висловлювались у тому сенсі, що “під приводом перекидання євреїв і громадян інших національностей німці засилають ... свою агентуру з метою шпигунства й диверсійної діяльності”²¹⁹. Невдовзі як “потенційно неблагонадійний елемент” біженці (євреї становили серед них понад 80 %) стали примусово виселятися в глиб території СРСР²²⁰.

Дещо інша доля спіткала етнічних німців Західної України. Згідно з угодою, укладеною 16 листопада 1939 р. між урядами СРСР і Німеччини²²¹, розпочався їх масовий виїзд з територій, контрольованих Червоною армією. В планах А. Гітлера про створення в Центральній Європі Великої Німеччини (тисячолітнього III Рейху) так звані фольксдойче мали відіграти важливу роль: поширення німецької експансії на сусідні країни (аншлюс Австрії, анексія Чехословаччини) саме й проводилося під гаслом “Heim, ins Reich!” — “Додому, в Рейх!”²²². У позбавленні Західної України від доволі відчутної німецької присутності було зацікавлене й сталінське керівництво, яке в такий спосіб продовжувало практику етнічних “зачисток” від нелояльних націй приєднаних територій. Щодо самого німецького населення, то воно здебільшого не виявляло симпатій до радянської влади. Як повідомлялося в донесеннях політпрацівників Українського фронту, німецькі колоністи Західної України не приховували свого розчарування з приводу того, що ці території мають відійти до СРСР, а не до Німеччини. Натхненні розповіді військових агітаторів про переваги радянського способу життя не справляли помітного враження. Боячись негайної колективізації, “політично неписьменні” колоністи подекуди розпочали масовий забій худоби. “Все одно радянська влада забере, — говорили вони. — Краще ми самі з’їмо”²²³. Одразу ж після підписання Угоди про взаємне переселення українців і німців серед останніх, за даними органів НКВС, поживилася діяльність “фашистських, сектантських та інших елементів”, спрямована на активізацію переселенського руху до Німеччини. В одній із інформацій заступника наркома внутрішніх справ СРСР Кобулова повідомлялося про те, що в Бессарабії, Північній Буковині та республіках Балтії

організація переселення німців проводиться “під антирадянськими та націоналістичними гаслами”²²⁴. В 1939—1940 рр. з щойно приєднаних до СРСР територій до німецької зони окупації Польщі виїхало понад 250 тисяч етнічних німців, у тому числі 60 тисяч з Волині, 96 тисяч з південної Бессарабії, 42 тисячі з Північної Буковини, 60 тисяч зі Східної Галичини²²⁵. Втім, частина німців, продовжуючи зберігати значний ступінь нелояльності до більшовицької влади, все ж залишилась на підрадянських територіях. Зокрема, як повідомлялося в донесеннях радянських спецорганів, чимало німців залишилося в Акерманській області, перетворивши її на своєрідний центр націонал-соціалістів Бессарабії (тут активно діяли напередодні радянсько-німецької війни різноманітні пронацистські організації, шпигунські центри тощо)²²⁶.

З анексованих Радянським Союзом територій до Румунії виїхали до 200 тисяч румунів²²⁷. Водночас чимало сільських мешканців, які мали власне господарство, залишилися. Слід також зазначити, що в ході наступу Червоної армії було “випадково” зайнято необумовлений попередніми угодами Герцаївський район, який компактно заселяло румунське населення²²⁸. Він так і залишився під радянським правлінням. Водночас, рятуючись від потужного спалаху антисемітизму, що здійнявся у Румунії після втрати нею Бессарабії та Північної Буковини, до СРСР переїхало кілька десятків тисяч євреїв, чимало яких було напередодні війни депортовано сталінським урядом до тилкових районів СРСР. Так, 18 червня 1941 р. 3800 буковинських євреїв з т. зв. “контрреволюційних елементів” були виселені до східних районів СРСР²²⁹. Ізраїльський дослідник М. Альтшулер стверджує, що лише з самих Чернівців було депортовано 4 тис. євреїв, представників “експлуаторських класів”²³⁰.

Парадоксально, проте факт: возз’єднання західноукраїнських земель з Великою Україною — мрія, яку десятиліттями плекали українські націоналісти, нарешті була здійснена більшовиками. Щоправда, на відміну від пропагованої націоналістами ідеї соборності українських земель “Від Сяну до Дону”, “Возз’єднання українських земель в єдиній Українській державі” здійснювалося лише за рахунок приєднання колишніх польських та румунських територій і не торкалося етнічних українських земель, які опинилися у “внутрішніх кордонах” СРСР, зокрема в Росії, Білорусії та щойно утвореній Молдавській РСР. І все ж возз’єднання етнічних земель стало подією історичної ваги для України. Саме з цього часу, внаслідок зрослої геостратегічної, політичної та економічної ваги для Радянського Союзу, УРСР справді перетворилася на “другу радянську республіку”. Це, звісна річ, підвищувало на союзному рівні і роль української радянської політичної еліти, яка з розширенням кордонів республіки та додаванням потужного галицького національного ферменту стала дедалі виразніше усвідомлювати себе українською

національною елітою. Водночас возз'єднання Заходу й Сходу об'єктивно сприяло піднесенню національно-етатистської свідомості пересічних українців. Здійснювана більшовиками українізаційна політика в західноукраїнському регіоні проводилась на фоні загасання українізаційних процесів на Сході, який вже встиг відчувати на собі потужний тиск русифікації. До певної міри приєднання Західної України до СРСР врятувало східних українців від суцільної асиміляції та розукраїнення. Процес возз'єднання надав друге дихання тим прихильникам національного відродження, які зуміли зберегтися за умов сталінського терору.

В цілому ж платнею за сумнівні соціальні експерименти, здійснювані радянською владою на анексованих територіях, стала справжня гуманітарна катастрофа, яка перманентно тривала тут від часу входження Червоної армії. Все це не лише призводило до численних людських втрат та демографічних змін, але й викликало загострення міжетнічних взаємин у регіоні. Наслідком короткотермінового радянського правління стали серйозні зміни суспільних настроїв основної маси західноукраїнського населення, яке, доволі швидко розчарувавшись у радянській моделі української державності, стало виявляти антирадянські і подекуди пронімецькі настрої. Останнє не могло не датися взнаки з початком війни нацистської Німеччини проти СРСР.

**Роль етнічного чинника
в міжконфесійних стосунках у Західній Україні
напередодні німецько-радянської війни**

Етноконфесійна строкатість західноукраїнського регіону, політика урядів II Речі Посполитої, Чехословаччини та Угорщини створювали підґрунтя для антагонізмів у національній та релігійній сферах. Особливу роль у цих процесах відігравали Православна і Греко-католицька церкви. Практично все населення Західної Волині й близько 28 тис. осіб у Східній Галичині (станом на 1934 р.) сповідували православ'я. З Православною церквою значна частина української громадськості пов'язувала надії на ефективну протидію окатоличенню та ополяченню. Але до того, щоб стати одним з вирішальних елементів національної самоідентифікації української меншини у Польщі, не готова була сама Православна церква, більшість духовенства якої дотримувалося проросійської орієнтації. Релігійна література та проповіді російською мовою, богослужіння церковнослов'янською не сприяли тому, щоб православ'я взяло на себе функцію консолідаційного чинника українства.

Та все ж у надрах Православної церкви поволі розгортався рух за її українізацію, який у 20—30-ті роки охопив Волинь, Холмщину, Підляшшя. Ця тенденція певною мірою збігалася з виразно антиро-

сійською позицією польської верхівки та її бажанням звільнити Православну церкву з-під впливу Москви.

Зі згоди Вселенського патріарха 1925 р. Православна церква у Польщі проголосила автокефалію, хоча матірня церква — Російська православна — не визнала канонічним цей статус*. Після того, як творця Автокефальної православної церкви у Польщі (АПЦП) митрополита Юрія Ярошевського вбив фанатик, який мстився за відрив від РПЦ, митрополитом АПЦП обрали Діонісія Валединського. Хоча новий першоієрарх прихильно ставився до українців, йому доводилося балансувати між польською адміністрацією і проросійською частиною кліру. Аналізуючи ситуацію, що склалася всередині АПЦП, український політичний діяч та історик Д. Дорошенко писав: “Треба пригадати, що православне духовенство на Волині й на Холмщині складалося здебільшого з елементів змосковщених, що пройшли школу митрополитів Антонія й Євлогія, які виховувалися в душі ідей Почаївської лаври, коли там верховодили і задавали тон цілій церковній політиці на Волині й Холмщині відомі агітатори Іліодор і Віталій. Часи української державності й революції проминули для нього наче безслідно, й, опинившись під “твердою” польською владою, воно мріяло про поворот “добрих старих часів”, принаймні в своїй вузькій церковній сфері. Український елемент, представлений переважно молодими священиками або емігрантами, був спочатку дуже слабкий. Цілий єпископат (з ієрархів) складався виключно з росіян, так само як і центральна управа — митрополича консисторія. Духовенство міське теж було російське й перебувало під впливом своїх російських парафій — решток колишньої російської бюрократії або людей вільних професій, що залишилися в Польщі. В російських руках залишилася і єдина середня школа, духовна семінарія в Крем’янці (так само, як і друга семінарія — у Вільні). Характеризуючи українську течію в Православній церкві, Д. Дорошенко вказує, що її спочатку репрезентувала нечисленна група інтелігенції, емігрантів та духовенства. Не маючи впливу в церковному керівництві, вони почали активну діяльність “знизу”²³¹.

Усвідомлюючи необхідність змін, керівництво АПЦП пішло на певні поступки: Священний Синод 1924 року дозволив уживати українську мову в ході богослужінь, виголошувати проповіді та читати Святе Письмо українською мовою. Однак втілення цих рішень у життя зустріло спротив проросійської частини духовенства. Натомість у середовищі української інтелігенції зростала кількість прихильників українізації церкви, а також створення окремої православної єпархії на Волині та Поліссі на чолі з українським архієреєм. У червні 1927 р. вони провели церковний з’їзд, на що Священний Синод скликав у Почаєві альтернативне зібрання, учасники якого висловилися проти українізації церковного життя²³².

Польські правлячі кола підтримали українізаційні ініціативи в АПЦП, що викликало загострення суперечностей в її середовищі. Урядові чинники долучилися до кадрових змін. Так, митрополита Діонісія усунули від виконання обов'язків керівника Волинської кафедри, яку посів Олексій (Громадський). Послідовний апологет українізації Іван Власовський став секретарем Волинської консисторії. Ще до того, у 1932 р., висвячено в єпископи Полікарпа (Сікорського), якого призначено вікарієм до Луцька. З цього часу тиск на проросійськи орієнтованих священиків, серед яких особливою непоступливістю вирізнявся популярний на Волині єпископ Симон (Івановський), ще більше посилювався.

Інколи дії прихильників негайної українізації Православної церкви набували демонстративно-радикальних форм. Виступи проти зросійщення православ'я набували особистісного забарвлення, переносилися на шпальти періодичної преси і набували широкого відлуння в суспільстві. До таких належали вересневі події 1933 р., що мали місце в Почаївській лаврі. Газета "Діло" вмістила про них таку інформацію: "Коли 10 вересня в Почаєві закінчилося богослужіння і рушила процесія з прахом Св. Йови, на дзвіниці Лаври всі раптом побачили кількадеметровий жовто-блакитний прапор, і з грудей багатьох присутніх вирвалося: "Слава, слава!". Молодь, що заповнила алею від Собору до архієпископського будинку, почала вигукувати: "Геть русифікаторську політику і московських ієрархів в українській православній церкві!", "Запровадимо українського єпископа для Волині та українську мову богослужіння!", "Розпочнемо відродження українських традицій у церкві православній, здійснимо устрій соборний у церкві!". Під окрики "Геть!" процесія пройшла до архієрейського будинку, під вікнами якого продефілювали учасники маніфестації. Після цього вони влаштували мітинг, на якому з критикою існуючого ладу в церкві виступили послы Сейму Бура, Скрипник, Серафимович і сенатор Гловацький. Учасники мітингу прийняли ухвалу такого змісту: "Ми, православні українці з різних сіл та міст Волинського воєводства, зібравшись з усіх кінців Волині в Почаєві в день Св. Йови Почаївського 10 вересня 1933 р. на вічі, стверджуємо, що: 1) українському народу в православній церкві в Польщі діється кривда, зневага; 2) влада церковна не задовольняє бажань і потреб церковно-релігійного життя української пастви; 3) московське, вороже нашому народу керівництво панує, як і раніше, у всіх церковних інституціях та митрополичій пресі; 4) Св. Синод не зважає на прохання українського православного населення, що останніми днями особливо виявлялось у ставленні Св. Синоду до меморіалу Товариства ім. Петра Могилы про потреби Православної церкви". Автори резолюції закликали архієреїв АПЦП зважати на згубність "проросійсь-

кого й антинародного курсу”, “моральний розклад, безладдя й занепад”, що мали місце в житті церкви²³³.

Справу українізації православ'я підтримувала наддніпрянська еміграція, діячі та учасники Української революції 1917— 1921 рр. І. Огієнко, В. Біднов, О. Лотоцький, який у 1928 р. став професором православного теологічного факультету Варшавського університету і директором Українського наукового інституту, організував переклад богослужбових книг українською мовою. Спеціальна комісія УНІ переклала з давньоєврейської та грецької мов “Часослов”, “Псалтир”, дві літургії, чин охрещення, шлюбу й похорону “Октоїх”. На чолі комісії стояв митрополит Діонісій, тому апробовані ним переклади було запроваджено до вжитку в православних приходах Польщі.

Незалежно від названої комісії над перекладом богослужбових книг працював І. Огієнко²³⁴.

Незважаючи на загалом антиукраїнську політику польського уряду, Православна церква мала автокефальний статус, в той час, коли УАПЦ В. Липківського на території Української РСР була розпущена, а її провідні діячі заарештовані й фізично знищені.

На 1938 р. під омофором АПЦП діяло 1624 парафії, 9 чоловічих і 5 жіночих монастирів, об'єднаних у 5 єпархій: Варшавську (на чолі з митрополитом Діонісієм), Волинську (архієп. Олексій Громадський), Поліську (архієп. Олександр Іноземцев), Віленську (архієп. Феодосій), Гродненську (архієп. Сава Советов). Згідно з декретом президента Польської республіки (листопад 1938 р.), АПЦП змінила назву на Польську автокефальну православну церкву (ПАПЦ)²³⁵.

Наявність розгалуженої мережі політичних і громадських організацій, власної преси надавала резонансу та особливого звучання будь-яким тертям між українською та російською спільнотами в Польщі. Як приклад можна навести гостру полеміку з приводу увічнення пам'яті жертв Талергофу — табору для російських військовополонених періоду Першої світової війни. Глорифікуючи Талергоф, російський табір відмовляв українцям у праві брати участь в урочистостях, оскільки ті з них, які мешкали в межах Австро-Угорської імперії, воювали проти Росії. Однак у Талергофі перебувало чимало бранців з Наддніпрянської України, і це, на думку української громадськості, зобов'язувало її відзначати подію.

Задовго до т. зв. Талергофського з'їзду в пресі з'явилися публікації зі взаємними звинуваченнями і претензіями. Тривожні нотки занепокоєності з приводу “Русофільських акцій” звучали в статтях часописів “Новий час”, “Діло”, “Наш прапор”, “Пролом” та інших. В одній з передовиць “Нашого прапору” з приводу запланованого російськими силами форуму зазначалося, що часопис “не писав би про ту акцію москвофільських недобитків, якби не конечність застереження

широких несвідомих мас від участі в антиукраїнській демонстрації”. “Москвофільство, — наголошував автор матеріалу, — є ганьба українського народу і повинно зникнути раз і назавжди з народного організму. Одна з головних причин його існування є недостатня організація людності по всіх повітах, а крім того, легковаження москвофільства з боку українців”. У статті містився заклик до наполегливої національно-освідомчої роботи в селах серед української моголоді²³⁶.

Власне бачення проблеми подав уніатський офіціоз “Мета”. «Вираз “Талергоф”, — зазначалося у статті “Трагедія Талергофа” (27 травня 1934 р.), — зазнав значних змін з часу великої війни і став символом трагедії українського народу. В той час, коли вирішувалася його доля, він не мав окресленої політичної концепції, ані тез плану здобуття політичної незалежності. Темний бік слова “Талергоф” є те, що сталось воно випробуваням серед боротьби українських політичних намагань. Зазвичай те слово експлуатується як галицький москвофілізм, який, втративши політичний сенс, шукає власного богатирського пафосу. Звичайно, провідники москвофільства стояли перед дилемою: самоліквідація чи опертя об нову ідеологічну підставу. Ту підставу прагнуть знайти в трагічному талергофському епізоді». Автор публікації вважав недоцільним легковажне ставлення до москвофільського руху і радив українцям найширшу участь у талергофських урочистостях, вчинити богослужіння і тим самим “вибити найсильніший козир з рук москвофілів”²³⁷.

31 травня на Личаківському цвинтарі Львова в урочистостях взяло участь понад 4 тис. громадян, частина яких прибула з Лемківщини. Вулицями міста пройшли православна, а потім — греко-католицька процесії.

На “Талергофському з’їзді” виступив голова Союзу російських організацій у Польщі, посол Сейму Пимонов, який, зокрема, сказав: “Талергоф — то символ нашої народної волі. Той символ свідчить, що нема в світі сили, яка зуміла б знищити стихію, вічну й безмежну волю до життя російського народу. Перед тим символом однаково згинають коліна всі племена й гілки великого російського народу, але й приятелі й вороги вбачають у тому символі вічну правду, що була, є і буде з російським народом”²³⁸.

Ситуацію загострювало те, що російські кола не хотіли рахуватися не лише з державницькими прагненнями українців, але й ігнорували й зневажали їх суверенне право бути самодостатнім, повноправним членом європейської спільноти народів. Так, російськомовний часопис “Наше время” помістив на своїх шпальтах зізнання голови Російського національного об’єднання барона В. Штейгена, які відзеркалювали позицію російської політичної еміграції щодо українців. Керівник РНО вважав, що “невідвратною проблемою” стало

“внесення ясності до т. зв. українського питання. Російська меншість, яка сама боронить право самовизначення за формулою, що росіянином є той, хто себе таким визнає, визнає рівним чином таке ж право для інших народів. Власне для того ми повинні рахуватись з фактом, що частина людей означає себе як український народ. Але, визнаючи цей факт, ми одночасно твердимо, що таке явище згідно історичної правди приналежності тієї людності до кореня загальноросійського не суперечить тому, що той відлам має свої натуральні місцеві характерні мовні, звичаєві та інші особливості. Беручи до уваги ці зауваження, висуваємо таку тезу: не боротьба з українством як з окремим народом, а боротьба з його тяжінням до відриву від загальноросійського коріння і взагалі від усього, що є російським. До розвитку такого відособлення, на нещастя, спричиняються не тільки люди, які стоять на ґрунті самостановлення народу, але й особи, що стоять на загальноросійській платформі, які не відрізняють народних особливостей від прагнення непідлеглості” (суверенітету, незалежності. — *Авт.*). З приводу ситуації, що склалася в АПЦП, В. Штейген зазначав: “Не треба забувати, що Автокефалія нашої Церкви є лише зовнішня поволока (наліт. — *Авт.*), якій повинен відповідати внутрішній автокефальний зміст, тобто істинне самоврядування церкви, згідне з її канонами і державною конституцією”. Отже, й автокефальний статус Православної церкви у Польщі українці й росіяни трактували по-різному²³⁹.

Українсько-російське протистояння простежувалося і по лінії Греко-католицької церкви на Лемківщині. Сильні проросійські настрої у поєднанні з прагненням правих польських кіл денационалізувати мешканців цього регіону зустріли спротив українства. Газета “Нова Зоря” (24 вересня 1933 р.) назвала спроби деукраїнізації Лемківщини “дезінфекцією”, зауважуючи, що деякі діячі намагалися зробити з лемка спочатку “поляко-роса”, а потім 100%-го “поляка”. Як приклад зусиль проросійських кіл наводилися таємні збори москвофілів у Горлиці, на яких обговорювалося впровадження лемківських абетки та букваря замість українських, переслідування українських “Просвіт”, прагнення витіснити українських учителів з Ясельського і Горлицького повітів, антиукраїнська налаштованість російськомовної преси. Єдиний часопис “Земля і Воля”, який намагався зважено висвітлювати події, в одному з чисел помістив матеріал, де роз’яснювалося, що “рух російський, який називається москвофільським, є не рух українського народу до Москви, а рух росіян, які не хочуть відриватись від свого народу”²⁴⁰.

У статті “Лемківський сепаратизм” (“Новий час”, 28, 30 вересня 1933 р.) автор зазначав, що під час перепису 1931 р. для лемків у рубриці “мова” фіксувалося: “лемківсько-руська”, в той час як у польській пресі лемки час від часу подавалися як “гірське польське плем’я”.

Простежуючи зацікавленість певних сил у поширенні на Лемківщині православ'я, автор публікації називає серед них лемківську еміграцію в Америці (переважно православну), а також галицьких москвофілів, що робили це “з причин практичного порядку, аби викоринити з лемків український дух”. У відриві та ізоляції Лемківщини від впливів уніатської Галичини були зацікавлені польські чинники. У статті з приводу цього вказується: “Москвофіли побачили, що з поширюваного православ'я користується хтось третій, і в тому криється секрет нинішнього їх повороту й прагнення здобути для Лемківщини осібно-католицької дієцезії з єпископом-москвофілом. Тим часом той “третій” буде високий мур між Східною Галичиною і Лемківщиною”²⁴¹.

Гостра полеміка з даного питання розгорнулася у російськомовній та україномовній пресі. Львівський “Русский голос” полемізував з греко-католицьким “Ділом”: «“Діло” уникає навіть виразу “російський”, окреслюючи його як москвофільський. Знаменно, що “Діло”, будучи уніатським органом, з надміру русофобії виступає проти інтересу самої уніатської церкви. Опутане українським шовінізмом, воно відмовляє російським уніатам у праві мати власного російського єпископа. Неправда, що Зенківки перейшли до православ'я внаслідок агітації. Унія була тривалою в Лемківщині і в Галичині, поки священники були росіяни». Перехід у православ'я характеризується як “втеча від українських священників”, духовна, добродійна й культурно-освітня діяльність яких серед “руського люду” “Русский Голос” висміює”²⁴².

Зрештою, в 1936 р. у структурі Греко-католицької церкви з'явилася нова одиниця — Апостольська Адміністрація Лемківщини. Передісторія її виникнення була пов'язана з тим, що Лемківщина входила до складу Перемишльської єпархії, де традиційно сильними були русофільські настрої. Спроби єпархіального архієрея Й. Коциловського за допомогою нововисвячених пастирів після Першої світової війни українізувати релігійне життя викликали спротив місцевого населення. Близько 60 тис. віруючих повернулося в православ'я. Це примусило Ватикан вжити екстраординарних заходів: 136 приходів Греко-католицької церкви виведено зі складу Перемишльської єпархії і виокремлено в Апостольську Адміністрацію Лемківщини, не пов'язану з Галицько-Львівською митрополією, на чолі з о. доктором Мецюхом, а потім о. доктором Я. Медвецьким²⁴³. Адміністрація мала 127 парафій (120 тис. віруючих), які обслуговували 130 уніатських пастирів. Це була порівняно невелика гілка Греко-католицької церкви, частка неукраїнців у якій на 1931 р. ледь сягала 8,2 %²⁴⁴.

1939 рік УГКЦ зустріла авторитетною, матеріально і морально впливовою суспільною силою. Вона мала 5 єпархій, 2 апостольські

візитатури й адміністрації, 10 єпископів, 2950 представників “білого” духовенства, 540 ієромонахів, 1090 черниць, 540 семінаристів, 3040 парафій, 4440 каплиць, 195 церковних будівель, 9900 церковних народних шкіл, 380 народних шкіл, 41 церковну організацію, 38 друкарень, 35 видавництв, 4 млн 283 тис. віруючих²⁴⁵.

На території колишньої Польщі, що у вересні 1939 р. відійшла до Німеччини, продовжувала діяти Апостольська Адміністрація Греко-католицької церкви. У серпні 1940 р. сталися зміни у її керівництві. За погодженням з окупаційною адміністрацією генеральним вікарієм Лемківщини став Олександр Малиновський, який мав українську орієнтацію.

За активної участі уніатського духовенства почалося національне відродження Лемківщини. Воно спрямовувалося на подолання наслідків довоєнної полонізації та русифікації місцевого люду. На 1 квітня 1940 р. в повіті Новий Санч вже налічувалося 39 українських шкіл, в яких навчалося 4330 дітей. У цих школах викладало 75 вчителів, 60 з яких були українцями, 35 — лемками²⁴⁶.

Греко-католицькі пастирі спрямовували громадське життя в патріотичне русло, брали участь у святкуванні знаменних дат, урочистостях з приводу трагічних подій в історії України. У травні 1940 р. у повіті Біла Підляська священики УГКЦ стали активними учасниками відзначення роковин смерті С. Петлюри і Є. Коновальця. 23 травня, після урочистої академії у місцевому храмі, відправлено панахиду по загиблих діячах українського руху²⁴⁷.

Як і значна частина західноукраїнської інтелігенції, духовенство очікувало прихід радянської влади з певними сподіваннями на краще. Такі почуття й міркування ґрунтувалися на тому, що соборизація (“возз’єднання” — по-радянськи) українських земель має сприяти розвитку українського народу в єдиній державі — УРСР. Об’єктивну інформацію про події в Радянському Союзі 20—30 рр. вони сприймали як дещо перебільшену, а ваді сталінського режиму — як такі, що гіпертрофовані його політичними противниками в Європі.

Однак дійсність виявилася більш суворою. Радянізація регіону супроводжувалася застосуванням силових засобів, порушенням соціалістичної законності, свавіллям.

Атеїзм як основоположна ідеологічна засада більшовизму заздалегідь прирікав релігійні об’єднання. Стосовно УГКЦ ситуацію ускладнювали ще три чинники: по-перше, неприхована активна позиція уніатського духовенства, його прихильність національно-демократичним ідеалам не збігалася з тією роллю, яку відводило радянське керівництво релігії в житті країни. Заперечуючи право на існування будь-яких виявів опозиційності, Сталін не збирався миритися з нею й у формі Греко-католицької церкви, яка, на його думку, підживлювала

український сепаратизм; по-друге, Кремль давно конфронтував з Ватиканом, якому канонічно підпорядковувалася УГКЦ; по-третє, по лінії радянських спецслужб до Москви надходила інформація про плани ОУН, у сфері інтересів якої перебував також і впливовий уніатський клір.

Однак відразу оголосити Греко-католицьку церкву “поза законом” режим не наважився, аби не відвернути від себе суцільно віруюче населення Західної України. Більше того, підіграючи настроям, які панували в краї, більшовицький ідеологічний апарат через київське радіо 27 березня 1939 р. висловив вдячність галицькому духовенству за те, що воно “так вірно піддержувало духа українського між народом”²⁴⁸.

У відповідь митрополит А. Шептицький закликав уніатську ієрархію до активної діяльності: “Наша програма наступна: ми будемо висловлювати послух урядові і виконувати його закони, коли вони не будуть суперечити законам Божим. Ми будемо триматися оподаль від політики та світських справ, але ми не перестанемо активно працювати для діла Христового і для нашого народу”²⁴⁹.

У вересні 1939 р. представники різних політичних партій створили у Львові Допомоговий комітет на чолі з К. Левицьким, що мав репрезентувати організовану українську громадськість перед радянською владою. 24 вересня відбулася зустріч українських діячів з військовим комендантом Львова Івановим і представником цивільної адміністрації Міщенком. Депутація запевнила владу у лояльності, а також порушила питання про діяльність УГКЦ, українську пресу, друкарні тощо. Але обіцянки Міщенка про те, що уніатське духовенство й українські діячі не будуть переслідуватися, вже невдовзі були порушені. Першими жертвами арештів стали колишні депутати польського Сейму Г. Тершаковець, В. Целевич, Д. Левицький, а потім сам К. Левицький²⁵⁰.

Не забарилася й антиуніатська акція. Позбавивши церкву голосу (її друкарні були націоналізовані), влада наказала припинити заняття в Богословській академії та духовній семінарії, санкціонувала вилучення ікон зі шкільних приміщень, заборонила катехізацію дітей у школах²⁵¹.

Влітку 1940 р. архієпархіальний Собор УГКЦ зі згоди Ватикану призначив о. Й. Сліпого помічником і спадкоємцем А. Шептицького на випадок арешту чи смерті останнього. Про реальність такої загрози свідчила смерть одного з братів Шептицьких — Леона — від рук енкаведистів²⁵². Наприкінці 1939 р. почалися арешти уніатських священнослужителів. У грудні органи НКВС затримали о. С. Хабурського (пароха с. Кудиновичі) та о. М. Іванчука (пароха с. Іванчани), причому останнього відразу засудили на 6 років ув’язнення. Протягом 1940 р. у Галичині заарештовано кілька десятків греко-католицьких

священиків. Минув рік з часу їх затримання, а рідним нічого не повідомляли про їх долю. Дійшли звістки лише про смерть о. доктора А. Іщака, о. О. Боднара, о. Миколи Конрада й о. Ярослава Чемеринського²⁵³.

На початку 1941 р. інтенсивність антиуніатських акцій різко спадає, що пов'язується деякими дослідниками з перенесенням акценту на підриєв організаційної єдності УГКЦ та підготовку повної ліквідації даної конфесії²⁵⁴. Погоджуючись з цим твердженням, варто зробити деякі зауваження. По-перше, антирелігійний курс на західноукраїнських теренах виявився неефективним, а його продовження апробованими у 20—30-ті роки методами загрожувало масовим несприйняттям нового режиму з усіма можливими наслідками. По-друге, навіть заграючи з українцями (на протипагу польському населенню, яке вважалося традиційно ворожим радянській владі), керівництво Радянського Союзу не збиралося йти на будь-які поступки у справі повної уніфікації й інтеграції приєданого регіону. Оскільки в СРСР домінуючі позиції займала поставлена під повний контроль силових структур Російська православна церква, УГКЦ потенційно виступала як конфесійна, а значить, й ідеологічна (читай — українська) альтернатива. А цього Сталін допустити не міг.

Аби втілити в життя ці плани, спецслужби взялися шукати слабке місце в ієрархії УГКЦ. Оскільки А. Шептицький і єпархіальні архієреї засвідчили свою принциповість і безкомпромісність, креатурою чекістів став о. доктор Гавриїл Костельник — відомий уніатський діяч, автор богословських, поетичних праць, видавець пастирського журналу “Нива”, настоятель Преображенського собору у Львові. Костельник спочатку відмовився співпрацювати з “органами”, але після арешту 17-річного сина на початку 1941 р. дав свою згоду²⁵⁵. Проте у зв'язку з початком гітлерівської агресії спецслужбам забракло часу, аби довести справу до логічного завершення.

Та все ж останнього удару перед відходом на схід вони встигли завдати. Населення краю сприйняло як акцію помсти непокірному народу фізичну ліквідацію в'язнів, які перебували у переповнених тюрмах Західної України. На кривавому рахунку енкаведистів 680 бранців у Крем'янці, 35 — у Жовкві, 3862 — у Луцьку, 3500 — у Львові, близько 300 — у Дрогобичі, 700 — у Самборі, 480 — у Тернополі, 649 — у Золочеві, а також сотні жертв у Станіславі, Чорткові, Дубно та інших містах. Серед них — чимало духовних осіб. Так, лише у львівських “Бригідках” трагічно скінчилося життя 22 уніатських священиків Перемишльської єпархії²⁵⁶.

У листі до Апостольської Столиці від 30 серпня 1941 р. митрополит А. Шептицький з цього приводу писав: “Немає сумніву, що під більшовиками ми всі були засуджені майже на смерть ..., вони мали

на меті нас поневолити. З огляду на нашу національну тотожність з населенням Великої України наше поневолення було для більшовиків тільки наступним етапом у жорстокій війні, яку вони оголосили двадцять років раніше проти українців Сходу... Вдаряючи нас, більшовики хотіли остаточно знищити Велику Україну — та в цьому вони себе показали правдивими спадкоємцями давнього російського націоналізму”²⁵⁷.

Початок Другої світової війни відкрив новий етап у життєдіяльності Православної церкви на території Західної України. Пакт Молотова—Ріббентропа територіально розділив Польську автокефальну православну церкву. Холмсько-Підляська єпархія потрапила до складу Генерального губернаторства, чотири інші єпархії — до складу СРСР. Німці усунули митрополита Діонісія від обов’язків першоієрарха ПАЦП, намагаючись підпорядкувати православну ієрархію і приходи загарбаних земель митрополиту Серафиму Ляде, якого вони нарекли “вождем усіх православних” у III рейху.

Нова влада повернула православним “серце українського духовного життя” — собор Пресвятої Богородиці в Холмі, інші храми, захоплені католиками. В цей час у Варшаві створюється Церковна рада на чолі з І. Огієнком, яка взяла курс на відновлення Автокефальної православної церкви як української (підкреслення наше. — *Авт.*) церкви. Діючи нелегально, Церковна рада домагалася незалежного статусу Української автокефальної церкви, усунення Серафима Ляде і повернення митрополита Діонісія. З часом останній повернувся до виконання своїх обов’язків і висвятив двох єпископів — Івана Огієнка і Палладія Видибіду-Руденка (для Лемківщини). Під час хіротонізації 19 жовтня 1940 р. нововисвячений єпископ Холмський та Підляський Іван Огієнко, який взяв собі чернече ім’я Іларіон, виголосив промову, в якій були й такі слова: “Історія нашої Церкви показує, що Український Народ завжди був найміцніше пов’язаний зі своєю Церквою, коли вона була народня й національна.

... Любити Господа Бога — це служити Йому, а служити Богові — то служити його народові. Відроджена Церква відродить Народ наш. ... Нехай усі добре пам’ятають, що українську культуру створила Українська Церква... В кого сильна Церква, в того сильний і Народ!”²⁵⁸

Архімандрит Іларіон обґрунтував суспільно-політичну місію Української православної церкви. У присвяченій цим питанням праці він, зокрема, писав: “Ідеологія церкви складалася довгі роки, спільно з духовенством і народом. Ідеологія ця росла разом з історією українського народу, що довгі роки був змушений сильно боротися і з мусульманським сходом, і з католицьким заходом, і навіть з православною північчю”. Іларіон наголошував, що церква має всіма силами прагнути до виконання свого первісного призначення — бути духо-

ним провідником народу, стрижнем його повсякденного життя, консолідуючим його елементом²⁵⁹.

За дорученням архієрея духовенство Холмсько-Підляської єпархії розгорнуло інтенсивну освітню і культурно-виховну роботу серед віруючих. Значну увагу єпархіальне управління і духовна консисторія зосередили на організації видавничої справи, збиранні й упорядкуванні єпархіальної бібліотеки, перекладі богослужбової літератури українською мовою. Активно проводилося патріотичне виховання молоді, організовувалися національні свята, відзначення пам'ятних дат. Як писав М. Горний, “за змістом і характером діяльності нова українська церква стала центром національного єднання”.

Тим часом єпископат колишньої ПАЦП, що залишився на землях, які у вересні 1939 р. відійшли до Радянського Союзу, 1 листопада утворив “Священний Синод святої Православної церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії”. Синод підтвердив канонічне підпорядкування митрополиту Діонісію. Правлячими архієреями, які підпорядковувалися Синоду, були архієпископ Олексій (Громадський) та Олександр, єпископи Антоній, Симон і Полікарп. У грудні 1939 р. рішенням Синоду у відання архієпископа Волинського і Крем'янецького передано парафії Ковельського і Любомльського районів, а також доручено керівництво Св. Успенською Почаївською лаврою та духовна опіка православними віруючими Галичини²⁶⁰.

Спрямовані на самоорганізацію заходи єпископату колишньої ПАЦП не на жарт стурбували Кремль, який і чути не хотів про якісь не підзвітні центру інституції й відразу вдався до звичних засобів розв'язання даної проблеми.

Для спрощення контролю над православним духовенством західних областей УРСР їх було вирішено перевести під юрисдикцію РПЦ. Це дозволило б невілювати національне забарвлення релігійного життя у краї та остаточно поховати ідею автокефалії українського православ'я. Такі підходи збігалися з бажаннями керівництва Російської православної церкви. Місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) у листі до одного з єпископів у такий спосіб висловлював свою стурбованість спробами волинян зберегти свою самобутність й окремішність: “Все у них якось по-своєму. Особливо тяжко дається засвоєння того, що попередня їх автокефалія церковною мовою називається “розкол”²⁶¹.

Для виконання делікатної місії, пов'язаної з необхідністю переконати “розкольників” стати під омофор РПЦ, на Волинь надіслано керуючого справами Московської патріархії архієпископа Сергія. Його аргументація виявилася достатньою для того, щоб архієпископ Олексій у червні 1940 р. прибув до Москви для підписання декларації про канонічне підпорядкування РПЦ. Його приклад згодом на-

слідували архієпископ Антоній та єпископ Симон. Архієпископ Олександр і єпископ Полікарп не погодилися на таке вирішення проблеми.

З метою прискорення переходу єпархій західного регіону під юрисдикцію Московської патріархії Кремль дозволив висвячувати нових архієреїв, чого вже давно не було. У серпні 1940 р. відбулася хіротонія намісника Почаївської лаври архімандрита Дамаскина (Мялюти), призначеного єпископом Житомирським. У жовтні до Луцька прибув колишній голова відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії Микола (Ярушевич), який суміщав титул правлячого архієрея Волині з титулом митрополита і екзарха Західної України й Західної Білорусії. Волинську єпархію поділили на дві: власне Волинську, що охоплювала Волинську та Ровенську області, і Тернопільсько-Галицьку, до якої увійшли всі інші західноукраїнські області з тимчасовою кафедрою архієрея у Крем'янці. У такий спосіб Москва взяла під контроль діяльність західноукраїнського єпископату, зокрема вікарія Волинської єпархії Полікарпа, який вперто не бажав приєднуватись до РПЦ. Колишній єпископ Волинський Олексій зберіг свій вплив лише на Крем'яччині та 9 парафіях Галичини²⁶².

Радянське керівництво залучило РПЦ до антиунійної акції. Православним архієреям настійно рекомендувалося посилити місійну діяльність на території Західної України і сприяти переходу уніатів у православ'я. Організаційне забезпечення цих заходів мав здійснити висвячений у квітні 1941 р. намісник Почаївської лаври Пантелеймон (Рудик), призначений єпископом Львівським. Намісником Почаївської лаври замість архімандрита Дамаскина, який відбув на Буковину, став архімандрит Панкратій (Гладков), скарбником — архімандрит Нектарій, які прибули з Москви. Попередній скарбник, архімандрит Веніамін (Новицький), за тиждень до початку війни був хіротонізований у єпископи і мав замінити архієпископа Пінського та Поліського Олександра, який не бажав підпорядковуватися Московській патріархії²⁶³.

Обсадження російськими архієреями українських кафедр зовсім не означало, що Кремль створює в регіоні якусь "оазу православ'я". Навпаки, це був перший крок на шляху остаточного підриву самої РПЦ. Та спочатку вона мала виконати кілька завдань: призупинити рух за українізацію церкви, що активізувався після "золотого вересня" 1939 р., а також взяти участь в антиунійній акції, з чим світська влада самостійно справитися не могла.

Тим часом входження західноукраїнських земель до складу УРСР підживлювало серед національно свідомої частини мирян і духовенства сподівання на утвердження "українського духу в православ'ї". На хвилі короткоплинної ейфорії швидкими темпами відбувався

перехід на рідну мову в парафіях, школах, установах культури. Це не могло не позначитися на стосунках з проросійськи налаштованими священиками та мирянами. Інциденти на цьому ґрунті зафіксовано в багатьох документах і працях. Наведемо лише один приклад. Колишній мешканець с. Ви- соцьке Ярославського повіту на Львівщині І. Маковецький згадував, що на території “руських воєводств” до війни зусиллями староруських священиків поборювалося українське відродження, сповідувалися ідеї “єдиної і неподільної Росії”. “Коли восени 1939 р. прийшли до Висоцька більшовики, тоді все населення зовсім вилікувалось з проросійського наставлення, — зазначав автор спогадів. — Такої гуртової бридоти наші люди ще ніколи у своєму житті не зустрічали. В часі вивозу 12 родин з Висоцька десь на Бессарабію навіть такий “кацапський стовп і оборонець російщини, як о. Станьчак, захитався у своїй вірі у Росію”²⁶⁴. Як бачимо, у свідомості віруючих поведінка кліру і частини мирян московської орієнтації залишила сліди образи й неприйняття.

Долю тих православних священиків, які виявляли нелояльність режиму, або прихильність “українській ідеї”, вирішували спецслужби. Так, протоієрея В. Заха з волинського села Романово енкаведисти затримали вже 21 вересня 1939 р. Після відповідної “обробки” він вийшов на волю, але до виконання пастирських обов’язків уже не повернувся. Лише втеча за Буг дозволила уникнути депортації о. Віталію Сагайдаківському. Нелегальний перехід кордону до Генерального губернаторства врятував життя настоятелю храму в с. Сильно поблизу Луцька о. І. Кремінському та його неповнолітньому сину. На початку березня 1940 р. він отримав повістку з НКВС і вирішив не випробувати долю²⁶⁵. Священик с. Забороль неподалік від Рівного Іван Сиротинко у березні 1942 р. згадував: “Мене забрали чекісти у червні 1940 р. і тримали у в’язниці у Рівному. Більше року мучили мене енкаведисти”²⁶⁶. Пастир вийшов на волю тільки з приходом німців. У Рівненській в’язниці розстріли почалися в ніч з 24 на 25 червня 1941 р. Серед багатьох трупів мешканці міста виявили тіла замордованих о. Василя Степановича з с. Пустиня і дяка Бориса Буткевича з Олександрії²⁶⁷. Всього ж, за деякими даними, в західних областях жертвами репресій стали 53 православних священики²⁶⁸.

5 вересня 1940 р. уряди СРСР та Німеччини підписали документи, якими регулювалася процедура реєстрації та евакуації осіб німецької національності з Бессарабії та Буковини до Німеччини. До середини листопада 1940 р. межі Радянського Союзу залишило 44 577 осіб німецького походження. Підробивши документи, в їх числі виїхали близько 4 тис. українців, серед яких були, в основному, громадські та політичні діячі, вчителі, духовенство²⁶⁹. На тих, хто залишився, чекали важкі випробування.

Українсько-російський фактор у політиці ОУН 1939—1941 рр.

Актуальність проблеми українсько-російських стосунків загострило наближення Другої світової війни. Геополітична ситуація, яка склалася на кінець 30-х років, сприймалася в середовищі української політичної еміграції як така, що створює передумови для успішної боротьби за відродження національної державності. Оскільки головною перешкодою на шляху до цієї мети українські політичні й громадські кола різної орієнтації вважали Радянський Союз та Польщу, саме ці два політичні вектори боротьби набули першочергового значення.

Найбільш виразно й послідовно ідею відродження суверенної, соборної української держави формулювали й відстоювали представники Організації Українських Націоналістів. Втім, представники інших політичних партій, груп і течій, а також інтелектуальної еліти, що поділяли самостійницьку платформу, також активно долучалися до її теоретичного обґрунтування й практичного втілення в життя. В їх публікаціях періоду 30-х років політика сталінського режиму в “українському питанні” кваліфікувалася як “російський імперіалізм”. Саме проти цього феномену, а не проти російського народу спрямували свої зусилля українські самостійники. І. Лисяк-Рудницький з цього приводу наголошував: “Український націоналізм був протиросійським і протипольським не в сенсі ворожості до російського й польського володіння над Україною. Українські націоналісти не мали претензій до територій, що не були заселені українцями. Але, обстоюючи самобутність власної країни, вони неминуче мусили бути противниками Росії і Польщі, які панували над нею. Так само природ-

ною й законною була ворожість українського націоналізму до чужих колонізаторських елементів на Україні”²⁷¹. Саме такими підходами позначений текст однієї з листівок ОУН (початок 30-х років), у якій одне з завдань майбутньої української держави формулюється так: “... 8) видалить поза межі свої ворожий московський і польський елемент, який відбирає землю і працю в українців та допомагає їх поневолювати...”²⁷².

Очевидно, подібним чином, а не звинуваченням націоналістів у ксенофобії слід трактувати гасла, вміщені у відозві ІІ Великого збору українських націоналістів (серпень 1939 р.): “Україна для українців! Не залишити ні грудки української землі в руках ворогів і чужинців!”

Великий збір закликав “усі поневолені окупантами України народи, що борються за своє визволення, до співпраці з Організацією Українських Націоналістів”²⁷³.

Визначаючи головних супротивників української суверенної державності, А. Мельник зазначав: “Москва, червона чи біла, большевицька чи націоналістична, Польща і другі окупанти українських земель, під якими формами вони не виступали б, зостануться ворогами української нації.

Змаг проти Москви й актуального вияву її імперіалізму, большевизму і проти всіх окупантів українських земель вестиме Україна невтомно, навіть коли б прийшлося її вести самотньо”²⁷⁴.

Теоретики українського націоналізму проводили (хоч і в різній спосіб) одну думку: лише сильна українська держава може протистояти експансії сусідів. Досить точно її виклав один з керівників ОУН Д. Андрієвський: “Український народ може зорганізуватися політично і забезпечити свою виборність лише в формі сильної національної держави; інакше він не стане нацією, а зостанеться етнографічною масою”²⁷⁵.

У питанні ж про територію майбутньої незалежної України існували істотні розходження. Член ПУН Є. Онацький у щоденникових записках підкреслював: “Не треба нам чужих територій, але бодай не відмовляймося від тих, що заселені українським народом і становлять його історичну спадщину!”²⁷⁶ Натомість той же Д. Андрієвський обстоював можливість мирної експансії на схід, де вже існували ареали української спільноти²⁷⁷. В одній з листівок крайової езекутиви ОУН і крайової команди УВО (Полісся, вересень 1932 р.) висувалося гасло: “Хай живе українська національна революція, яка створить основи розвою української імперії”²⁷⁸.

Автор Конституції України 1940 р. М. Сціборський вважав, що “національно-державний імперіалізм — це неминучий вияв істоти”, природна якість кожної “здорової” нації, що прагне утвердитися у світовому співтоваристві²⁷⁹. Слід зауважити, що досить часто в націоналістичній літературі термін “імперіалізм” асоціюється з могут-

ньою і впливовою державою, здатною відіграти роль лідера у своєму регіоні²⁸⁰.

У повній програмі ОУН, ухваленій на II Великому зборі, в якості стратегічної мети декларувалося не лише “здійснення всієї етнічної території у власній державі”, але й збільшення нацією своєї біофізичної сили шляхом поширення територіальної бази²⁸¹. При цьому ставлення до всіх національних меншин, в тому числі й російської, залежало від того, як вони сприйматимуть питання про визвольні змагання українського народу і державності України²⁸² і яку позицію посядуть у ньому.

Агресія Німеччини та СРСР проти Польщі стимулювала активність ОУН, яка сприйняла нову ситуацію як перший крок до відродження української державності. Разом з тим, тверезо оцінюючи баланс сил і геополітичну стратегію керівництва III рейху та Радянського Союзу, націоналістичний провід готував організацію до тривалої і важкої боротьби. 1 вересня 1939 р. оприлюднено інструкції “Націоналістичної пресової служби”, в яких, зокрема, наголошувалося: “1) Українські визвольні змагання мають власну мету, і на них не може впливати ніяка міжнародна ситуація; 2) ОУН виступить лише тоді, коли для цього буде “найвигідніша хвилина”, негайний виступ з початком війни був би на користь “сторонніх сил”; 3) Українські визвольні змагання, спрямовані проти Москви, є фактором міжнародного значення”²⁸³.

Критично оцінюючи німецько-радянські угоди 1939 р., українська еміграція національно-демократичної орієнтації позитивно сприймала їх наслідки у формі соборизації українських етнічних земель. Так, в одному з записів у щоденнику С. Русової (листопад 1939 р.) наводяться слова Є. Камінського (колишнього офіцера УГА, мешкав у Празі): “...це добре, що совіти зроблять соборну Україну, легше одного ворога опанувати, аніж трьох”²⁸⁴. Дещо по-іншому сприйняли нові реалії в таборі ОУН. Як згадував член ОУН Д. Куп’як, на Львівщині “раптова зміна з напівтоталітарного польського режиму на диктаторську московську тиранію викликала велике почуття переляку серед національно і політично вироблених мас, які мріяли про незалежність своєї батьківщини”. В результаті практично призупинилася діяльність місцевих осередків ОУН. І лише з весни 1940 р. керівництву організації вдалося активізувати їх роботу²⁸⁵.

Тим часом керівництво ОУН вживало заходів, аби після початку німецько-радянської війни перебрати на себе функції управління територіями, які залишають більшовики. Бандерівці з цією метою створили “Державну комісію”, а мельниківці — “Комісію державного планування”, на які покладалися вироблення правових нормативів, структуризація органів влади тощо. Окрім контактів з німецькими чинниками, оунівці прагнули поінформувати західну громадськість і

політичні кола про українську справу, створити довкола неї позитивний резонанс. У березні 1940 р. відбувся візит до Німеччини держсекретаря США С. Уоллеса, під час якого представники ПУН передали йому листа. У ньому йшлося про нагальність пошуку засобів урегулювання суперечливих і складних проблем на європейському континенті, а також підкреслювалося, що український чинник є одним з найбільш важливих у стратегії центрально- та східноєвропейських держав; автори документа наголошували, що “українці ніколи не погодяться на залежність від Росії і вважають рішуче неприйнятною для себе та суперечною з цілями направлення відносин у Східній Європі відбудову т. зв. Великої Польщі коштом земель українців”²⁸⁶. Лист не мав жодних дипломатичних і юридичних наслідків, що демонструвало ставлення Білого дому до апологетів самостійницького руху в Україні.

Розкол в ОУН 1940 р. викликав оформлення двох стратегій у протистоянні з “червоною” Москвою. Бандерівці висловили готовність розгорнути масштабну “революційно-партизанську боротьбу” на випадок, коли радянська влада розпочне масове виселення чи знищення національного активу на західноукраїнських землях. Мельниківці вважали, що до відкритого зіткнення з більшовиками військова організація не готова, і тому пропонували приховати зброю і зайнятися підготовчою роботою.

Документальних підтверджень гіпотези про причетність Кремля до розколу ОУН немає. Натомість відомо, що агентура НКВС володіла інформацією про становище в організації. Вона лягла в основу тактичної лінії радянських спецслужб, спрямованої на “підпорядкування” насамперед бандерівського напрямку як “найбільш реакційного” і впливового в німецьких силових структурах²⁸⁷.

Після розриву з мельниківцями ОУН С. Бандери оприлюднила текст “Маніфесту українських націоналістів”. Автори документа закликали до боротьби “за визволення українського народу та усіх народів, поневолених Москвою”, всіх українців, незалежно від їх політичних уподобань і партійної приналежності — з комуністами й комсомольцями включно²⁸⁸. Та вже на II ВЗ ОУН С. Бандери (квітень 1941 р.) керівництво Революційного проводу відмовилося від ідеї єдиного фронту і знову повернулося на позиції беззаперечної монопартійної диктатури ОУН.

Слід зазначити, що в ході підготовки та проведення II ВЗ ОУН дискутувалися проблеми українсько-російських стосунків. Теоретичне обґрунтування платформи ОУН(Б) в цьому питанні здійснив І. Мітринга*, який обґрунтував необхідність різних підходів у трактуванні ролі сталінського режиму й російського народу. “Московські більшовики, — писав І. Мітринга**, — не тільки приносять шкоду поневоленим народам, але й самому народу московському, бо посвя-

чують його в жертву богів своєї доктрини...”. Однак далі констатації, що росіяни творять “основну силу”, що є “головним знаряддям комуністичної системи”, автор не пішов²⁸⁹.

Напередодні агресії Німеччини проти Радянського Союзу бандерівці зосередили свої зусилля на формуванні збройних підрозділів, які мали засвідчити готовність революційної ОУН до війни і розбудови українських збройних сил. З цього приводу С. Бандера зазначав, що військові відділи Дружини українських націоналістів (ДУН) мали чинно довести, що Україна готова, крім власної революційної боротьби, поставити на фронт проти Москви своє військо у спілці з Німеччиною²⁹⁰.

Активізацію військових зусиль оунівців можна пояснити багатообіцяючою позицією, яку займали деякі вищі німецькі посадовці в питанні про майбутнє України. Так, у “Загальних інструкціях для всіх рейхскомісарів окупованих східних територій” (8 травня 1941 р.), підготовлених А. Розенбергом, передбачалося, що “Україна стане незалежною державою в союзі з Німеччиною”²⁹¹.

Військова співпраця української еміграції з Німеччиною здійснювалася і по лінії розвідслужб. Українці склали третину німецької агентури, закинutoї на територію СРСР (для порівняння: поляки — 52,4 %) ²⁹². З українців готували перекладачів для польових частин вермахту та різних відомств окупаційної адміністрації.

Та попри всі спроби Берліна тримати український табір в суворо регламентованих межах, ОУН Бандери прагнула вирватися з чіпких обіймів “патрона” й окреслити власну стратегію. У травні 1941 р. з’явилися напрямні Революційного проводу під назвою “Боротьба й діяльність ОУН під час війни (травень 1941 р.)”, в яких зазначалося, що війну з Радянським Союзом ОУН використає “для розгортання боротьби за суверенну соборну українську державу”²⁹³.

Тим часом напередодні війни оунівці активізували підривною роботу проти радянської влади у західноукраїнському регіоні. Тільки протягом квітня і травня 1941 р. на території західних областей України зафіксовано 110 терористичних актів, нападів, підпалів, заподіяних націоналістичними боївками²⁹⁴. У відповідь органи НКВС провели ряд досить успішних контрзаходів, за допомогою яких з 1 січня до 15 травня виявили й затримали 273 члени ОУН і 212 посібників. Крім того, в глиб країни депортовано 3073 родини (11 329 осіб) членів ОУН, які перебували на нелегальному становищі чи були репресовані²⁹⁵.

Дії радянських спецслужб примусили оунівське керівництво вивести частину своїх осередків на територію Генерального губернаторства й констатувати значні прорахунки й невдачі діяльності на підрадянській Україні. У вступі до постанов П ВЗ ОУН визнається, що протимосковські акції з огляду на “основні відмінності умов революційної праці на східноукраїнських землях не дали змоги дося-

гти Організації того рода зовнішньополітичних успіхів, які здобула ОУН у боротьбі з Польщею”²⁹⁶.

Провідні діячі ОУН хибно оцінювали настрої переважаючої частини населення УРСР, які силою об’єктивних чинників не були готові підтримати антирадянський зрив. Навіть на західноукраїнських теренах націоналісти не отримали очікуваної підтримки всіх верств населення. Курс на українізацію виставляв радянську владу у вигідному світлі порівняно з польською антиукраїнською політикою, а соціальні заходи привертали симпатії малоімущих верств населення. Негативну роль відіграло міжфракційне протистояння мельниківців і бандерівців, яке поступово набирало все гостріших форм. Виявилось також, що радянські спецслужби добре поінформовані про стан справ і плани ОУН і здатні ефективно протидіяти їм.

Період 1939—1941 рр. став першим у безпосередньому зіткненні самостійницьких сил зі сталінським режимом. Він продемонстрував сильні й слабкі сторони в діяльності ОУН і переконав керівників обох її відламів у тому, що боротьба з більшовизмом за суверенну Українську державу буде затьжною і вимагатиме великих жертв.

Українці та Червона армія

Хоча на момент німецького вторгнення армія агресора ані за чисельністю в живій силі і техніці, ані за якістю останньої, ані за іншими основними показниками матеріального забезпечення мобілізаційного розгортання не мала переваги над Червоною армією, фатальний прорахунок радянського керівництва з вибором моменту й часу завдання випереджувального удару по вермахту, що готувався до нападу на СРСР, виступив однією з основних причин поразок початкового етапу війни²⁹⁷. Не встигнувши зосередитись та розгорнути бойові порядки, скупчені в прикордонних районах, значні контингенти радянських військ зазнавали колосальних втрат: лише за перші три тижні війни вони склали 815 700 осіб, 4013 літаків, 11 783 танки, 21 500 гармат і мінометів²⁹⁸. Захопивши стратегічну ініціативу, німецькі війська швидко просувалися в глиб України, подолавши за місяць від 360 до 600 км. На початку другої декади липня 1941 р. вони вже були під Києвом.

Героїчний опір частини військовослужбовців у прикордонних боях був нездатним стримати наступ противника та зростання паніки й безладдя, що наростали на фронті і в найближчому тилу. Опосередкованим визнанням цього стало особливе наголошення Й. Сталіним у зверненні до радянського народу по радіо від 3 липня 1941 р. на потребі нещадної боротьби зі всякими дезорганізаторами запілля, дезертирами, панікерами, розповсюджувачами чуток тощо²⁹⁹.

Між тим численні донесення особливих відділів НКВС армій і фронтів продовжували інформувати центр про зростання деморалізації у військах. Подекуди частини вдавалося утримувати на передовій лише за допомогою загороджувальних загонів НКВС. За донесенням наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії тільки з 20 по 26 липня 1941 р. військами НКВС було заарештовано 1189 осіб, 234 з них були визнані зрадниками, 206 — боягузами і панікерами, 109 — шпигунами, 26 — диверсантами, 196 поплавилися “за розмови контрреволюційного змісту”, проте найбільшу кількість — 408 осіб — становили дезертири³⁰⁰. За цей же час 505 дезертирів було розстріляно, в тому числі 168 — перед строем. 25 355 військовослужбовців енкаведисти затримали як таких, що втратили свою частину³⁰¹. Всього за перший місяць війни військами НКВС були затримані через “безладний відступ” і повернуті на фронт 203 867 червоноармійців³⁰². Впродовж другої половини 1941 р. на фронті і в тилу було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві³⁰³. Втім, безсумнівно, це була лише верхівка айсберга.

Значні маси червоноармійців і командирів — подекуди цілими дивізіями і арміями — потрапляли до німецького полону. Із загальної кількості радянських військовополонених (5,7 млн осіб) на 1941 рік припало 3,3 млн осіб³⁰⁴. Ставлення радянського керівництва до цих людей було визначено наказом № 270, виданим Й. Сталіним 16 серпня 1941 р., невдовзі після оточення німцями під Уманню понад 100 тисяч червоноармійців і командирів. “1) Тих, хто зриває під час бою знаки відмінності і здається в полон, — зазначалося в ньому, — вважати злісними дезертирами, їхні сім’ї заарештовувати, як сім’ї порушників присяги і зрадників батьківщини. Розстрілювати на місці таких дезертирів. 2) Тим, хто потрапив в оточення, битися до останньої можливості, пробиватися до своїх. А тих, хто надасть перевагу полону, знищувати всіма засобами, а сім’ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги”³⁰⁵.

12 вересня 1941 р. Сталіним було видано директиву фронтам про боротьбу з панікерством. Вказуючи на наявність у стрілецьких дивізіях чималої кількості “панічних і відверто ворожих елементів”, головнокомандуючий пропонував створити у п’ятиденний строк при кожній стрілецькій дивізії загороджувальний батальйон, призначений для встановлення твердої дисципліни та припинення втечі охоплених панікою військ³⁰⁶. Проте досягти цього було неможливо ані суворими наказами верховного командування, ані жорсткими заходами з боку НКВС.

19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія здала ворогові Київ. Ця поразка стала однією з найбільших військових катастроф у світовій військовій історії, адже в німецькому “котлі” опинилися 660 тис. військовиків Південно-Західного фронту. Переважна їх більшість здалася в полон. До кінця 1941 р. радянські війська в

Україні ще двічі потрапляли в масштабні оточення: в Приазов'ї та в Криму. Так само, як це було під Уманню та Києвом, більшість з них практично не чинили опору противнику і здавались у полон. До кінця осені 1941 р. ворог захопив переважну частину України. У травні 1942 р., після невдало проведеного радянським військовим командуванням наступу під Харковом, внаслідок якого до німецького полону потрапило ще 214 тис. бійців, Червоною армією було втрачено рештки української території.

Як вважають сучасні історики, на початковому етапі війни нацистської Німеччини проти СРСР від остаточного розгрому сталінське керівництво врятували не тільки військова звитяга бійців і командирів Червоної армії, але й безмежні простори, колосальні людські ресурси країни та військові помилки Гітлера³⁰⁷. У чому ж полягали головні причини поразок Червоної армії?

Аналізуючи військові поразки Червоної армії на початковому етапі війни, слід вказати насамперед, що, як зазначалося вище, тут далися взнаки політичні прорахунки і воєнно-стратегічні помилки сталінського керівництва, яке забарилося із випереджувальним ударом, пропустивши натомість німецький. Разом із тим паніку і дезорганізацію в дії радянських військ і вищого керівництва країни внесли не тільки раптовість німецького нападу, але й те, що останній припав саме на момент розгортання військових контингентів Червоної армії на західних кордонах. Це сплутало усі радянські стратегічні плани³⁰⁸.

Ще однією причиною поразок стало погане керування і управління військами внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких було репресовано під час Великого терору. Морально-психологічні наслідки терору виразно проявились з початком війни, позначившись у низькій ініціативі, боязні командних кадрів брати на себе відповідальність у прийнятті самостійних рішень за складної обстановки.

Однією з найважливіших причин поразок був низький морально-психологічний стан Червоної армії зокрема і значної частини радянського суспільства в цілому. Це зумовлювалось багатьма факторами. Справді, експерименти сталінського режиму в галузі соціальної інженерії та національної політики, які проводились упродовж останніх десятиліть, не могли не датися взнаки за екстремальних умов війни. В 1938 р. В. Винниченко у своєму відкритому листі до Й. Сталіна прямо вказував на те, що ця остання може створити більшовикам в Україні такий тил, який можуть побажати їм тільки вороги³⁰⁹.

Початок війни красномовно засвідчив кризу лояльності сталінській владі в Україні. Зокрема, на заході республіки. Тут короткотермінове радянське правління виступило каталізатором поширення і зміцнення антирадянського націоналістичного руху, який розглядав

“московський більшовизм” найголовнішим ворогом побудови самостійної української держави. З перших днів війни українські націоналісти, спираючись на підтримку значної частини населення, почали підіймати повстання проти радянського режиму, здійснювати напади на військові комунікації та окремі гарнізони. Наприкінці червня 1941 р. спалахнули заворушення у Львівській області. Для їх придушення довелося кинути відступаючі війська Червоної армії та НКВС³¹⁰. У самому Львові в перші дні війни радянська влада фактично втратила контроль за ситуацією. Місто охопила паніка. Місцеві партійні й радянські органи, мобілізувавши весь наявний транспорт, спішно втікали, вивозячи сім’ї та майно. Повстання спалахнуло й у львівській пересильній в’язниці. Командуючому 6-ю армією генерал-лейтенантові І. Музиченку знадобилося два дні, щоб до 24 червня відновити порядок у Львові. Виставлені загороджувальні пункти довкола міста силоміць завертали біженців додому³¹¹. В іншому обласному центрі Галичини — Тернополі, згідно з повідомленнями спецорганів, так само відзначалися випадки нападів на радянські військові об’єкти, обстріли будинків начскладу та окремих червоноармійців, серед яких були жертви³¹². 26 червня 3-й відділ НКВС КО-ВО ліквідував у м. Тербовля збройний загін ОУН кількістю до 50 осіб. При цьому 6 повстанців було вбито, 26 заарештовано, іншим вдалося втекти. Були втрати і з боку чекістів³¹³. На Волині повстання проти радянської влади піднімали озброєні загони Т. Бульби-Боровця. Вони вдавалися до нападів на невеликі групи радянських солдатів з метою їх роззброєння, знищували командний склад і навіть захоплювали окремі населені пункти у Сарненському, Здолбунівському та інших районах на півдні Рівненської області³¹⁴.

Діяльність західноукраїнських повстанців, як свідчить аналіз архівних документів, не лише деморалізувала особовий склад Червоної армії, викликаючи значну нервозність і посилюючи панічні настрої, але й призвела до фактичного зриву радянських військових мобілізацій у регіоні. Характерний приклад: за повідомленням спецорганів від 28 червня 1941 р., у Галичині не вдалося підняти другий ешелон 72-ї гірсько-стрілецької дивізії, оскільки приписний склад з місцевого населення до військкоматів не з’явився, розбігся по домівках та переховувався у лісах. Також місцеве населення саботувало поставку коней до дивізії, що унеможливило пересування військового майна і техніки³¹⁵.

Там, де радянській владі все ж вдалося провести мобілізацію, призовники масово дезертували, нерідко прихопивши з собою зброю. Так, згідно з донесенням особливого відділу НКВС фронту, з 12-ї армії Південно-Західного фронту у перші тижні війни дезертувала більшість приписників західних областей. Чимала їх частка зі зброєю переходила на бік повстанських загонів, які формувала

ОУН³¹⁶. Ці загони здійснювали напади на колони радянських частин, не лише захоплюючи військово майно, амуніцію та зброю, але й відбиваючи мобілізованих до Червоної армії земляків. Наприклад, під час нападу українських повстанців на колону візків 279-го гірсько-стрілецького полку 58-ї гірсько-стрілецької дивізії до нападників приєдналися 24 приписники³¹⁷. А в с. Братки Станіславської області оунівцям вдалося захопити і увести до лісу радянський панцерник. Два дні по тому радянські війська відбили його і повернули до частини³¹⁸.

Вкрай високим був рівень дезертирування й на Південному фронті, що частково охоплював терени Північної Буковини, де за відсутністю спочатку активних бойових дій існували відносно сприятливі умови для проведення мобілізації. Так, на 13 липня 1941 р. у 60-й стрілецькій дивізії з 4900 призовників, мобілізованих з Чернівецької області, залишилося всього 800—1000 осіб. Більше 1000 осіб дезертирувало з 96-ї стрілецької дивізії. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни дезертирувало до 30 % особового складу³¹⁹.

Провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні ніколи не афішувався радянською владою. Втім, у таємних документах післявоєнного періоду про це не забували. Зокрема, в 1961 р. в одній із доповідних записок Станіславського обкому партії Першому секретареві ЦК КПУ М. Підгорному підкреслювалось: “Досвід комплектування військових частин з резервістів у 1941 році на території західних областей України ... свідчить, що велика кількість осіб з числа ворожого елемента, призваного по мобілізації, отримавши зброю, уходила до націоналістичних формувань — банд ОУН”³²⁰.

З перших днів війни серйозне занепокоєння радянського військового командування викликала також діяльність українських націоналістів усередині самої Червоної армії. Крім десятків тисяч західняків, призваних на початку війни, у радянських військах перебувало понад 112 тис. мешканців Західної України з осіннього призову 1940 р.³²¹ Саме серед цієї категорії військовослужбовців спецоргани частіше за все викривали націоналістичні групи. Наприклад, 10 жовтня 1941 р. у Куйбишевському військовому гарнізоні особісти викрили націоналістичну організацію “Вільне козацтво”, що складалася з 11 уродженців Рівненської області. Її учасники відстоювали ідею створення Української незалежної держави³²².

Політизація етнічного чи етнізація політичного фактора в цей період доволі виразно проявлялися в Червоній армії. До категорії підозрілих та нелояльних радянською владою був віднесений цілий ряд національностей. Стосувалося це передовсім представників так званих “ворожих” націй (осіб титульних національностей країн, що воювали проти СРСР, — німців, румунів, угорців, болгар, фінів та ін.),

які активно вилучались спецорганами з діючої армії. Внаслідок розпочатих влітку 1941 р. “етнічних чисток” з Червоної армії було усунуто кілька десятків тисяч німців, пізніше репресії поширилися на фінів і т.д. Як правило, представників цих народів виселяли на спецпоселення ГУЛАГУ, де включали до так званих трудових армій³²³. Негативний досвід мобілізацій початкового періоду війни, активна діяльність українських націоналістів призвели до того, що до категорії підозрілих і потенційно нелояльних стали відносити й західних українців. Показово, що в грудні 1941 р. на Карельському фронті серед “потенційно ворожих елементів” було виявлено 23 німці, 376 фінів, а також 602 західняки³²⁴. Останніх, щоправда, вилучаючи з частин, не висилали до ГУЛАГУ, а відправляли до тилкових частин і округів, де використовували на будівельних та господарських роботах. До категорії нелояльних і підозрілих з початком війни потрапили “бессарабці” — уродженці новоствореної Молдавської РСР та ряду районів Одеської області УРСР. Так, влітку 1941 р. спецоргани протиповітряної оборони Одеського військового округу, повідомляючи про “засміченість частин великою кількістю практично неблагонадійного елементу”, просили замінити “західників” і “бессарабців”, мотивуючи це тим, що “велика кількість з них вороже наставлена до радянської влади”³²⁵. В документі вказувалося як на неприпустимий факт, що тільки в 504-му окремому зенітному артдивізіоні “бессарабці” становили до 50 % рядового й молодшого начскладу³²⁶.

Значною мірою впливав на морально-психологічний стан українського населення і армії суто військовий фактор. Як відомо, політика домінує над військовою стратегією і майже цілковито визначає її. Водночас діалектика взаємовідносин між політикою і стратегією полягає і в тому, що опосередковано стратегія також впливає на політику, політичний клімат у країні. Військові успіхи й перемоги підносять морально-політичний стан армії і суспільства в цілому, зміцнюють легітимність влади. І навпаки, лояльність населення до існуючого режиму може занепадати внаслідок військових невдач і поразок, особливо тоді, коли її легітимність і раніше піддавалася сумніву.

На Сході України деморалізація і стрімка втрата лояльності до сталінського режиму з боку значної частини місцевого населення підсилювалися не лише незадоволенням попередньою політикою сталінського керівництва, але й катастрофічними поразками Червоної армії. Отож після відступу радянських військ в Наддніпрянщину випадки дезертирування та переходу на бік ворога не зменшились, а мали більш масовий характер. За повідомленнями німецьких військових документів, українці становили більшість серед тих, хто здавався в полон на початку війни³²⁷. Останнє було цілком зрозумілим, зважа-

ючи на те, що після поразок у прикордонних боях першого ешелону радянських частин (укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано спорядженими і озброєними) до Червоної армії масово пішов призовник зі східноукраїнських областей, бойова підготовка якого була умовною. Поспіхом скомплектовані, майже не навчені, погано споряджені бійці фактично були приреченими, і це добре розуміли військові фахівці. “Де там зараз до навчання, — з болем казав уже у перший день війни начальник відділку 4-го відділення управління бойовою підготовкою Червоної армії комбриг Федоров, — вчити будуть про те, як — лише б умів тримати гвинтівку та загубник у роті. Зараз будуть давити масовістю — людьми, та й чи варто добре навчати, коли будуть кидати у бій дивізію за дивізією, допоки не зломлять” (німецький наступ. — *Авт.*).³²⁸

Типовою у цьому відношенні можна вважати історію з обороною Дніпропетровська влітку 1941 р. Упродовж 8—10 серпня у місті поспіхом були сформовані й одразу ж відправлені на фронт ряд полків і дивізій, особовий склад яких був укомплектований місцевим українським населенням.

Доктор технічних наук, професор Дніпропетровського металургійного інституту К. Бунін став червоноармійцем (!) 972-го полку 255-ї стрілецької дивізії, переважну більшість бійців якої складали літні селяни з Вінниччини. Натомість командний склад полку був укомплектований випускниками прискорених командирських курсів з Краснодару. Вчорашні школярі та студенти, вони, як невдовзі стало зрозумілим, зналися на військовій справі не більше за своїх підлеглих. Контакт між рядовими і командирами налагодити не вдалося: юні командири для піднесення свого авторитету вдавалися до брутальних погроз і залякувань. У свою чергу селян-червоноармійців не надихала перспектива опинитись у ролі “гарматного м’яса”. Чимало з них стали обмірковувати можливість здачі у полон у першому зручному випадку. Вінничани були переконані в тому, що ті їх все одно відпустять по домівках збирати врожай з полів. 18 серпня 1941 р. дивізія прийняла свій перший бій і була вщент розгромлена. Така ж доля спіткала й сусідні, щойно сформовані з’єднання, — 230-у, 273-ю стрілецькі дивізії. У цьому бою професор К. Бунін був поранений. Невдовзі він опинився у госпіталі на Північному Кавказі. Пережите справило на нього таке враження, що він направив військовому командуванню схвильованого листа, в якому цілком у дусі того часу охарактеризував як “шкідництво” те, що “найкоштовніший матеріал — людей — було кинуте просто на забій і винищення”³²⁹.

Так само, як це було і на західноукраїнських землях, на Сході військові поразки Червоної армії спричиняли паніку й поразницькі настрої як в армії, так і серед місцевого населення. Впроваджені у свідомість населення передвоєнною пропагандою стереотипні образи “мо-

гутньої і непереможної РСЧА”, “війни малою кров’ю на чужій території”, “геніальності полководця Сталіна” стрімко розвіювались, породжуючи глибоку зневіру й розчарування.

Характерною особливістю східноукраїнського регіону була організація земляцьких груп у військових частинах з метою дезертирування до рідних домівок, розташованих на вже окупованій німцями території. За повідомленнями НКВС, такі групи комплектувалися киянами й чернігівцями, сумчанами й полтавчанами та ін. Так, 21 вересня 1941 р. на Південно-Західному фронті було заарештовано групу киян, яка мала намір повернутися в окуповану українську столицю³³⁰.

Водночас почастишали “активні антирадянські прояви” з боку частини червоноармійців і командирів. Так, 21 вересня 1941 р. на базарі с. Новий Орлик командир 969-го стрілецького полку 279-ї стрілецької дивізії 6-ї армії підполковник Макаров і комбат Смирнов закликали селян “боротися проти керівництва ВКП(б) і радянського уряду”³³¹.

Найчастіше антирадянські прояви фіксувалися з боку червоноармійців-селян. Із нелюбові до жорстокого сталінського режиму, від якого вони стільки потерпали, народжувалась надія селянства на те, що за німцями їм буде не гірше, ніж за комуністами. З приходом німців вони подекуди пов’язували й сподівання на ліквідацію колгоспів і отримання землі у власність. Типові щодо цього висловлювання були зафіксовані спецорганами у вересні 1941 р. серед українців-військовослужбовців Далекосхідного фронту. “Тітлер переможе СРСР, і життя буде добре, — говорили вони. — Буде одноосібне господарство і буде продовольство. Якщо б добре життя у нас було, тоді б наші у полон не здавалися”³³².

Важливим питанням, яке слід розглянути у контексті проблеми лояльності східноукраїнського населення до радянської влади на початковому етапі війни, є питання військових мобілізацій. Дійсно, мобілізацію слід вважати одним з найважливіших показників підтримки населенням влади. З іншого боку, кількісні і якісні показники мобілізації засвідчують міцність, а отже, легітимність влади, її здатність контролювати ситуацію в країні.

У перші тижні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові, Одесі та ін. Повідомлялося про те, що молодь буквально тримає в облозі військкомати, вимагаючи відправити їх на фронт битися з ненависним ворогом. Здебільшого у великих містах воно так і було. Проте патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, виявилось нестійким і по мірі переможного німецького наступу стало швидко спадати. Як вже зазначалося вище, на заході України мобілізаційний процес до Червоної армії фактично було

зірвано. Однак і на сході України мобілізація проходила з великими ускладненнями. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах явка військовозобов'язаних виявилась вкрай незадовільною: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, на Клімівський — 18 %³³³. Станом на 23 жовтня 1941 р. по ХВО з'явилося лише 43 % від загальної кількості призваних. Нерідкими були й випадки втечі мобілізованих під час транспортування їх до діючої армії. За повідомленнями військкоматів Харківської та Сталінської областей, наприкінці жовтня 1941 р. відсоток дезертирів з числа новобранців був досить високим: по Чугуївському райвійськкомату — до 30 %, Сталінському — до 35 %, Ізюмському — 45 %, Дергачівському — 50 %³³⁴.

Радянські історики подавали необґрунтовано високу цифру мобілізованих в Україні у 1941 р., причому спостерігалась тенденція до її постійного збільшення (з 2 до 2,5 млн осіб). У сучасній вітчизняній історіографії цю цифру навіть було доведено до понад 3 млн осіб³³⁵. Водночас дослідники ніколи не загострювали уваги на тому, що переважна більшість мобілізованих в Україні залишилась на окупованій ворогом території. Згідно з неопублікованими даними, зібраними у повоєнні часи Комісією з історії Великої вітчизняної війни, на окупованій українській території за різних обставин (дезертирування, недбалість військкоматів, швидкоплинність зміни лінії фронту тощо) залишилось 5,6 мільйона (!!!) військовозобов'язаних, тобто майже стільки, скільки їх потенційно могла дати загальна мобілізація (15 %) українського населення, і майже стільки, скільки всього було призвано в Червону армію з України впродовж усієї війни³³⁶. З тих понад два мільйони мешканців республіки, які все ж потрапили до Червоної армії, після її відступу з українських територій у радянських військах, імовірно, залишилося не більше половини. Це засвідчує доволі різке падіння відсотку українців серед особового складу радянських військ у 1942 р. Навіть у частинах “південних фронтів” вони в цей період не перевищували 10—11 %³³⁷.

Не менш важливою в контексті порушеної наукової проблеми є також питання евакуації. Важливо враховувати, що звичайно успіх її проведення гарантується не лише адміністративними можливостями влади забезпечити вивіз матеріальних цінностей і людей з територій, що їм загрожує окупація, але й бажаннями самого населення виїжджати. Під час радянсько-фінляндської війни 1939—1940 рр. десятки тисяч фінів, поставши перед перспективою окупації радянською армією, масово покидали рідні оселі, майно, господарство, залишаючи Червоної армії практично безлюдні міста і селища. Щодо України початкового періоду війни з нацистською Німеччиною, то тут спостерігалась дещо інша картина.

Враховуючи поширення у передвоєнні роки концепції наступальної війни “малою кров’ю на чужій території”, радянське керівництво в цілому майже не приділяло уваги розробці проблем евакуаційної політики. Досить відзначити, що принципові засади цієї політики стали визначатись лише за два тижні до початку війни. 7 червня 1941 р. на засіданні РНК СРСР було вирішено приступити до розроблення нових евакуаційних планів (відповідні плани розглядалися лише в 1928 і 1930 рр.)³³⁸. Нові евакуаційні плани ґрунтувалися на вищезазначеній наступальній стратегії (зокрема, Київ та Лівобережжя розглядалися в них як глибокий радянський тил). Зрозуміло, що з початком війни їх довелося кардинально переглянути.

Специфічною особливістю радянської евакуаційної політики початкового періоду війни було те, що головним її пріоритетом визнавалися не люди, а техніка, обладнання, сировина, тобто гуманітарний фактор був підпорядкований матеріальному. З початком війни з України було вивезено майже 550 великих підприємств, які невдовзі відновили свою роботу вже на новому місці³³⁹. Отож евакуація матеріальних цінностей в цілому була проведена досить успішно. Інакше склалося з евакуацією людських ресурсів. В першому ешелоні евакуйованих опинилися мешканці Москви й Ленінграда, де були сконцентровані “вершки” радянського суспільства — партійна, державна, науково-технічна й творча еліта та зосереджувались найпотужніші радянські підприємства оборонного значення. За короткий період з двох вищезазначених столиць було вивезено в тил понад 2 млн осіб³⁴⁰. Натомість у західних областях СРСР, які з перших днів війни опинилися в загрозовому становищі, евакуація людей не була такою успішною: замість передбачених 1,6 млн осіб вдалося вивезти не більше 400 тис.³⁴¹ Останнє мало трагічні наслідки, зокрема для місцевого єврейства. З майже 2 млн євреїв, які проживали в нещодавно приєднаних до СРСР західних регіонах, після нацистського Голокосту вціліло не більше 5—7 %³⁴².

Загалом з України, за значно завищеними радянськими даними, було вивезено близько 3,5 млн осіб³⁴³, тобто менше 10 % її населення. Переважно це були мешканці індустріальних міст, робітники й службовці Східної України. Так, з Києва були евакуйовані 335 тис. інженерів, техніків, робітників підприємств, з Донбасу у східні регіони СРСР було вивезено понад 481 тис. осіб³⁴⁴. За рідкісним виключенням окремих МТС і колгоспів з технікою, евакуація в селі не проводилась. Власне кажучи, і саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще власне майно та господарство. Більше того, як свідчать новітні дослідження, подекуди українські селяни протидіяли реалізації Червоною армією проголошеної Сталіним тактики “випаленої землі” — зривали спроби нищення колгоспного майна, приміщень, продовольства тощо³⁴⁵.

У цілому серед евакуйованих у східні райони СРСР українців виявилось значно менше, ніж могло бути, зважаючи на їх питому вагу як у складі республіки, так і в СРСР у цілому. За деякими проміжними даними, у загальній кількості евакуйованих вони посідали третє місце після росіян і євреїв³⁴⁶. Натомість останні склали значно більшу частку стосовно їх питомої долі у складі СРСР (за деякими підрахунками, у східні райони були евакуйовано близько 1,5 млн євреїв³⁴⁷ — майже шоста частина з тих 8,5—9,5 млн осіб, вивезених у тому числі з України)³⁴⁸.

Велика кількість євреїв серед евакуйованих пояснювалась насамперед високою їх часткою серед представників тих категорій населення, які підлягали евакуації в першу чергу, — мешканців міст, фахівців з вищою освітою, інтелектуальної еліти тощо. Немаловажним було й те, що, зважаючи на відомі факти переслідувань та знущань нацистів над німецькими й польськими євреями, радянські євреї (ясна річ, ті, хто мав можливість) значно активніше виявляли бажання виїхати в евакуацію, ніж, скажімо, українці. На думку дослідника радянської евакуаційної політики В. Дубсона, з українських земель (у кордонах 1939 р.) загалом виїхало у східні райони СРСР близько 700 тис. євреїв, що й врятувало їх від загибелі³⁴⁹. Однак і кількість євреїв, які були змушені залишитись на окупованій території, вочевидь так само була значною. Враховуючи те, що сталінський уряд був добре обізнаний відносно антисемітської політики нацистської Німеччини,³⁵⁰ невикремлення єврейської спільноти в категорію тих, хто в першу чергу підлягає евакуації, опосередковано робило його відповідальним за вочевидь трагічне майбуття залишених напризволяще євреїв, переважна більшість яких невдовзі стала жертвою нацистського геноциду.

Прикрє враження на радянських військових, які відходили з України, справляли непоодинокі випадки негативного ставлення до них з боку місцевого населення, чому також є чимало документальних свідчень. Про це, зокрема, згадував у своїх мемуарах і М. Хрущов та пояснював таке поведіння українців образою за те, що Червона армія кидає їх напризволяще. Він наводив тут випадок, що стався з генералом К. Москаленком, якого місцева колгоспниця просто вигнала з корівника, де він переховувався від німців. Генерал був просто обурений і від того дуже озлоблений проти українців, ганив їх за те, що “вони всі зрадники і їх треба виселити до Сибіру”. “Ви, мабуть, судячи з прізвища, також українець? — запитав Москаленка Хрущов, добре знаючи, що той родом з Донбасу. — А як же тоді бути з вами?” — “Я зовсім не такий”, — відповів генерал, маючи, мабуть, на увазі, що він не вважає себе зрадником чи українцем. Тут втрутився у розмову розлючений маршал С. Тимошенко. “Ти ж не в генеральській формі заліз до корівні, а, мабуть, був одягнений, як голодранець, — гримнув він. — Ось вона і прийняла тебе за злодюжку”.

У цілому ставлення східноукраїнського населення до окупаційної армії попервах коливалося від пасивно-вичікувального до позірно-дружелюбного. Літні жінки в українських селах хрестили німецьких військових, які визволили їх від безбожного режиму, а українські націоналісти з числа місцевої інтелігенції за радянським звичаєм організовували мітинги на честь приходу німців. Вступ частин вермахту до української столиці чимало киян сприйняли без трагедії. Серед тих, хто спостерігав за входженням німців до української столиці на Хрещатику, як можна судити з фотодокументів, було чимало чоловіків призовного віку. Нерідкими були випадки зустрічі німців на вулицях міста хлібом-сіллю, жінки танцювали. Навіть дехто з київських євреїв, мабуть, тих, хто пережив “тиху німецьку окупацію 1918 року”, не виявляли надмірного занепокоєння. У дворі на вулиці Жилианській, де мешкали родичі автора цих рядків, до німецьких солдатів підійшла баба Хая і, промовляючи мовою їдиш, запропонувала їм почистити піском казанки. Німці радо погодилися. Навряд чи хтось із мешканців будинку міг тоді здогадуватись, що їхня сусідка зробила перший крок на шляху до Бабиного Яру...

Проблема нелояльності українського населення до радянської влади, дезертирства, колаборації дуже скоро стала вкрай дражливою темою для української радянської творчої еліти, яка розглядала це як свою особисту трагедію. В щоденниках О. Довженка за першу половину 1942 р. можна знайти чимало роздумів з цього приводу. Він кілька разів згадує про “необхідність написати новелу про дезертирів”, причому ця тема носить у нього суто український вимір. Він зазначає, що “понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас”. А тут, замість того, щоб допомогти їм перейти фронт і кинути у бій, їх проголошують державними злочинцями, гонять у табори³⁵¹.

Нацистський окупаційний режим викликав жах і ненависть майже серед усіх верств українського населення. І все ж, незважаючи на в цілому негативне ставлення до німців, повернення радянської влади сприймалося в Україні досить неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на поступове вимирання, повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль “гвинтика” у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливішою у порівнянні з перспективою лишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси — унтерменшином. Повернення радянської влади означало також отримання сталої роботи й платні, налагодження притаманної радянській системі певної соціальної допомоги (видачі пайків, допомоги сім'ям фронтовиків, медичного обслуговування тощо), отже, від-

новлення вже призабутого за часи окупації звичного радянського способу життя.

З іншого боку, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, і це не могло не турбувати. Це були не лише ті, хто відверто колаборував з ворогом, але й ті, хто працював на нього у промисловості й сільському господарстві. Це були й чоловіки, які дезертирували з армії у 1941 р., і жінки, які жили з німцями. Не могли відчувати себе у небезпеці й представники ряду національних меншин, лідери яких співпрацювали з німцями, і члени партії, які залишилися на окупованій території і не пішли до партизанських загонів тощо. Слід також зазначити, що українських селян, які на той час (після евакуації до тилу мешканців міст) становили переважну більшість українського населення, хвилювала перспектива повернення до старої колгоспної системи. Такі настрої вповні вбиралися у сентенцію, поширену на селі на початку 1943 р., щодо німців і більшовиків: “Дай, Боже, щоб це минулося, а те не вернулося”³⁵².

У свою чергу сталінська влада, що поверталася, не могла пробачити українському населенню виявлену ним нелояльність у 1941 році, про що після повної окупації України з боєм пророкував О. Довженко. “Нікому нічого не буде прощено, — писав він у своєму щоденнику 1 червня 1942 р. — Скільки нещасних обездолених мучеників чи темних недоумків, спантелених повним провалом початку війни, скільки їх, битих, палених, стрільаних, зневажених, буде бито, зневажено, карано по недорозвинутості людських відношень, і злу, і поганому нашому бездушному вихованню”³⁵³.

З іншого боку, після майже двох років німецької окупації влада розглядала українське населення як суцільно винне у колаборації з ворогом. 7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію проартикулював Петро Панч, зазначивши, що “все населення, що мається зараз у визволених районах, по суті не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв’язках із німцями”³⁵⁴. “Хтось грабував квартири і установи, — пояснив він, — хтось допомагав німцям в їхньому розбої і розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, «подекуди жили з німцями»”³⁵⁵.

Згодом підозрілими були визнані всі, хто залишався на окупованій території, що знайшло своє офіційне відбиття у сумнозвісній графі радянської анкети “Чи були ви чи ваші родичі на окупованій території?”.

Ще одним важливим фактором, який значно знижував градус оптимізму серед українського населення з приводу його звільнення від

німців, стала радянська військова мобілізація, форми проведення якої виявилися вкрай жорсткими, щоб не сказати жорстокими.

Слід зазначити, що радянська військова мобілізація виступала в Україні певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився під ворожою окупацією³⁵⁶. Жорсткий характер їй надавало те, що до її здійснення була підключена діюча армія, яка отримала карт-бланш на майже необмежене використання місцевих людських ресурсів згідно зі своїми потребами.

Дійсно, підключення діючої армії до процесу мобілізації давало можливість значно прискорити введення до бойових дій нових резервів. Однак водночас така форма постачання військ людськими ресурсами значно впливала на якість відбору й підготовки мобілізованих, призводила до численних порушень усіх можливих стандартів призову — вікових, медичних і т. ін., строків їхньої підготовки, а отже, в кінцевому підсумку впливала й на боєздатність радянських військ. Від самого початку повернення Червоної армії в Україну скоріше правилом, ніж виключенням з правил, стала практика кидання у бій погано озброєних і не підготовлених у військовому плані людей, що значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам — німцям.

Власне, навіть цим останнім було незрозуміле таке ставлення до своїх людей. Провівши в цей період обстеження полонених червоноармійців, німці дійшли парадоксального висновку, що Радянський Союз остаточно вичерпав всі свої людські ресурси, адже серед нового поповнення виявилось чимало підлітків, людей похилого віку, які були мобілізовані з числа місцевих мешканців кілька тижнів тому.

Німецькі джерела також повідомляли, що після першого взяття Харкова тут було мобілізовано до Червоної армії 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років, яких негайно, без підготовки послали на фронт. Ці чоловіки були вдягнуті у власний цивільний одяг і майже не мали зброї — 1 гвинтівка на 5—10 осіб³⁵⁷. Німецький документ стверджував, що, коли одного радянського лейтенанта призначили керувати рототою незброєних підлітків, щоб вести їх у бій на фронті, він наказав їм розбігтися у лісі, зазначивши, що відмовляється вести дітей на смерть, а сам застрелився³⁵⁸.

Однак, мабуть, такі випадки були поодинокими. Здебільшого зачерствілі у війні радянські командири, якщо й мали якісь сентименти, мусили виконувати наказ, а нерідко самі обурювалися тими, хто “відсиджувався під час німецької окупації”. Наприклад, український письменник-емігрант М. Дорошенко розповів у своїх мемуарах, як під час призову до Червоної армії в його рідній Кіровоградській області людей гнали до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у бою з ворогом. При цьому політруки та командири говорили: “Цим трудом

і своєю кров'ю ви повинні змити вашу провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним”³⁵⁹.

Про занепокоєння української радянської інтелігенції станом з мобілізацією свідчать щоденники О. Довженка. Наприклад, восени 1943 р. він занотував розповідь письменника Віктора Шкловського про те, що в боях гине велика кількість мобілізованих в Україні звільнених громадян, що їх звать чорносвітками, позаяк вони воюють у домашній одежі без жодної підготовки, як штрафні. Один генерал дивився на них у бою і плакав...³⁶⁰. “Усіх мучить думка про нелюдські небачені страждання народу, — записав Довженко після зустрічі з кількома своїми знайомими. — Розповідають, що в Україні починають уже готувати до мобілізації 16-річних, що в бій гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафних, і нікому їх не жалко. Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей. Адже 19-річних дівчаток уже теж призивають до армії, а скільки понищив і погнав до клятої Німеччини Гітлер”³⁶¹.

У Західній Україні військова мобілізація набула ще гострішої форми й проводилася значною мірою примусово, подекуди методом облав на місцевих мешканців, що переховувалися по лісах. Спочатку тут навіть постало питання, чи варто мобілізувати до Червоної армії західняків, які не виявили лояльності до радянської влади. Проте Хрущов запевнив вождя, що це необхідно робити. Крім всього іншого, це давало можливість позбавити ОУН і УПА потенційних людських ресурсів, з яких вони формували свої загони.

Правда, використовувати нове поповнення як “гарматне м’ясо”, як це було на сході, виявилося в західних регіонах значно складніше. ОУН та УПА змінили свою попередню тактику використання вишкольних можливостей Червоної армії задля підготовки і озброєння за її рахунок своїх кадрів і вдалися до тактики суцільного зриву радянських мобілізацій, що певною мірою загальмувало її проведення. У свою чергу й саме нове поповнення, яке кидали до бою непідготовленим, вдавалося часто до масового переходу на бік німців, що примусило радянське командування відводити галичан у тил для підготовки³⁶².

В Україні було мобілізовано до Червоної армії від 2,7 до 3 млн осіб, тобто приблизно 10 % населення, а значить, була проведена загальна мобілізація. В деяких областях (передусім на Волині) вона мала тотальний характер. Скажімо, на Волині мобілізували 16 % населення³⁶³, що вочевидь демонструвало радянські плани використати мобілізацію як захід боротьби з українськими націоналістами.

Мобілізація в Україні спричинилася також до фізичної українізації Українських фронтів, адже кількість українців у їхніх частинах (передусім у піхотних частинах діючої армії) досягла 60—80 %. На-

приклад, у 4-й гвардійській армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р. налічувалось 57 % українців, 35 % росіян, 0,8 % білорусів, 1,3 % татар, 1,5 % євреїв, 1,4 % представників республік Закавказзя, 1,7 % — Середньої Азії, 1,3 % — інших народів³⁶⁴.

У контексті сталінської мобілізаційної політики в Україні, що спричинилася до високих втрат серед особового складу, постає питання про сталінську військову стратегію в цей період. Від Курської битви Червона армія захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті і вже не випустила її до кінця війни. З середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська переважали війська вермахту у кілька разів. Додамо, що нестача людської сили у самій Німеччині змушувала гітлерівське військове командування шукати інші джерела поповнення своїх військ. Так, у 1943 р. розпочалося творення у складі вермахту національних військових формувань, що склалися з представників поневолених Німеччиною народів, у тому числі й з Радянського Союзу. Вже у 1944 р. на Східному фронті діяли різноманітні національні легіони та з'єднання — закавказькі, середньоазіатські, прибалтійські, російські. В 1943 р. за ініціативою мельниківського крила ОУН розпочалося творення 14-ї гренадерської дивізії СС “Галичина”. Зросла кількість добровольців з числа місцевого населення у вермахті. Від 1—1,5 мільйонів радянських громадян одягнули шинелю ворога.

У 1944 р. відчутно проявилася перевага Радянського Союзу над Німеччиною і в економічній сфері. В той час, коли радянська військова промисловість нарощувала свою потужність, видаючи фронту все більше танків, гармат та літаків, німецька промисловість помітно відставала, внаслідок чого вермахт почав відчувати нестачу військової техніки. СРСР у 1944 р. не тільки випередив фашистську Німеччину за кількістю військової техніки, але у багатьох випадках — і за її якісними показниками. На озброєння радянських частин та з'єднань надходила автоматична зброя нових зразків, удосконалені танки Т-34 з 85-міліметровою гарматою та підвищеною швидкістю, важкі танки “Йосип Сталін”, самохідні артилерійські установки ІСУ-122 та ІСУ-152, більш потужні 100-міліметрові гармати, а також реактивні установки М-13 та М-30, модернізовані та нові винищувачі Як-3, Ла-7, штурмовики Іл-10 тощо.

Слід зазначити, що рівень радянського військового командування та радянської військової стратегії був, на відміну від початкового періоду війни, досить високим. Значною мірою цьому посприяло залучення до вищого ешелону військового керівництва молодих талановитих генералів, які за цей час багато чого навчилися (зазначимо, що середній вік радянського генералітету приблизно на 10 років був меншим, ніж у німців). Починаючи з середини 1943 р., й особливо в

1944 р., радянське військове командування почало використовувати принципово нові форми стратегічних дій — операції групами фронтів. Це були надзвичайно складні, ретельно сплановані комплекси бойовищ і битв, підпорядкованих єдиному задумові, узгоджених за метою, місцем та часом. У деяких з таких операцій брали участь від 100 до 150 дивізій, десятки тисяч гармат, 3—5 тис. танків, 5—7 тис. літаків. Смуга наступу у таких операціях нерідко досягала 500—700 км по фронту, а глибина — 300—500 км, тривалість — до місяця.

Незважаючи на кількісні та якісні переваги Червоної армії, її втрати продовжували значно перевищувати німецькі. У 1944 р. співвідношення радянсько-німецьких втрат на Східному фронті становило 3,89 до 1: відповідно 7 млн (5 млн — бойових та 2 млн — небойових) з радянського боку проти 1,8 млн (1,1 млн — бойових та 700 тис. — небойових) у німців³⁶⁵. Крім кидання в бій як “гарматне м’ясо” з числа непідготовлених і погано озброєних призовників, пояснювалося це і деякими загальними принципами радянської військової стратегії.

Маючи потужну військову машину, що перевищувала міць ворога у кілька разів, а також добре налагоджену систему поповнення військ, радянське військове командування не ставило досягнення стратегічних цілей у залежність від рівня втрат — їх просто не рахували. Навіть Гітлер у 1941 р. вирішив блокувати Ленінград, а не брати його штурмом з ходу задля того, щоб зберегти німецьких солдатів, втрати яких неминуче зросли б під час вуличних боїв. А сталінські полководці діяли відповідно до наказу свого вождя — “не шкодувати сил і не зупинятися ні перед якими жертвами”. Тож і тактика розроблялася відповідна — “людина нічого не варта, а техніку потрібно зберегти”. Недарма у 1944 р. солдати 1-го Українського фронту зітхали: “Німці краще кинуть десять автомашин та танки, а людей збережуть, а в нас із солдатами не рахуються”³⁶⁶.

Слабким місцем Червоної армії залишалась, як це було й раніше, погана підготовка молодшого офіцерського складу. Хоча за період 1941—1943 рр. офіцерський корпус радянських військ кардинально поновився, наслідки важких втрат, заподіяних сталінськими репресіями у 30-х роках, давалися взнаки упродовж усієї війни. Масовий випуск нових офіцерів вдалося налагодити, але рівень їх військової освіти був доволі низький. Наприклад, серед офіцерського складу 109-ї гвардійської дивізії Ударної армії 3-го Українського фронту на 5 травня 1944 р. із 710 офіцерів вищу військову освіту мали 2 %, закінчили військові училища — 38 %, прискорені військові курси — 50 %, не мали військової освіти — 10 %. Тобто 60 % офіцерського складу дивізії, по суті, не мали військової освіти³⁶⁷. Тож не дивно, що багато радянських офіцерів нерідко не вміли читати чи погано читали

карту, поверхово орієнтувалися у питаннях військової тактики тощо. Болюче позначалася на армії і застаріла хвороба часів сталінських репресій — боязнь ініціативи серед офіцерів середньої та нижньої ланки.

Принагідно слід зазначити, що не кращими були справи і з політскладом Червоної армії. На 17 лютого 1941 р. 62 % політ-працівників не мали військової освіти, 71 % не мали загальної середньої освіти, а 47 % всіх політпрацівників мали стаж політроботи не більше двох років³⁶⁸. Звісна річ, що за умов війни ці показники значно не покращилися. Головним критерієм відбору до політорганів лишалися не досвід і знання, а партійний квиток і фанатична віра у вождя. Тож, як це було й раніше, політпрацівники лишалися найменш шанованою серед вояків категорією військовослужбовців.

Важливою причиною значних втрат, як уже зазначалося вище, була й слабка підготовка рядового складу. Щодо військового вишколу нового поповнення, то у переважній більшості він був або вкрай низьким, або його зовсім не було. Характерний приклад: серед 17 797 осіб нового поповнення, що прибуло у травні—червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту (13 473 українці, 2907 росіян та ін.), 50—60 % у Червоній армії раніше зовсім не служили. 7811 перебували в полоні й оточенні. Навчених військовій справі серед них було 5009, ненавчених — 12 888³⁶⁹.

Під час боїв в Україні при фронтах почали створювати т.зв. армійські запасні стрілецькі полки для підготовки мобілізованих. Строки перебування тут коливалися від 1,5 місяця до 1 місяця. Однак вони рідко витримувалися, особливо під час наступу. Щодо тих, хто відразу потрапляв до діючих частин, то вони подекуди не встигали навіть перед боєм потримати у руках зброю. Як зазначав у своїй доповіді “Про роботу з новим поповненням” у лютому 1944 р. начальник Політвідділу 60-ї армії полковник Ісаєв, “зустрічалися факти, коли нове поповнення ішло в бій, не вмючи володіти ввіреною йому зброєю”³⁷⁰. І це було не винятком, а швидше — правилом. В умовах важких наступальних боїв, коли особовий склад частин і з’єднань зазнавав значних втрат, армія не встигала не лише проводити військову підготовку нового поповнення, але й навіть розсортувати його за військовими спеціальностями. Колишній командир полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 4-ї гвардійської армії генерал-майор І. Попов згадував у мемуарах “Батальйони ідуть на захід” про бої, що точилися восени 1943 р. на дніпровських плацдармах. Його полк мобілізував на Черкащині із села Власівка 800 осіб нового поповнення (мабуть, усіх чоловіків, які тут були). У зв’язку з цим стався, як зазначав Попов, характерний інцидент. До нього почали звертатися офіцери полку відносно розподілу призовників. З’ясувалося, що колишні

артилеристи були “загнані” в піхоту, а ті, хто бачив гармати лише у кіно, потрапили до батарей. Старший лікар полку також скаржився, що замість молодих та міцних бійців йому прислали до медроти запасників похилого віку. Внаслідок цього вже під час перших боїв серед них були значні втрати.

До речі, саме тут, на Черкащині, дещо пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви, так само призивали та кидали у бій непідготовлених селян із навколишніх сіл. Багато з них поховані у братніх безіменних могилах за кілька кілометрів від власних домівок і ще й досі вважаються серед зниклих безвісти. Коли під час патріотичних церемоній радянські пропагандисти розповідали про 115 вдів війни з с. Тіньки Черкаської області, вони навряд чи пояснювали загалу, що це вочевидь дружини тих мобілізованих селян, яких кидали у бій непідготовленими і які, мабуть, загинули у першому ж бою.

Отож подібна військова стратегія призводила до слабкої ефективності радянських військ і відповідно невиправдано високих втрат. Особовий склад армій, з'єднань та частин змінювався майже повністю по кілька разів на рік. Наприклад, у 77-й стрілецькій дивізії з 25 вересня 1943 р. до 25 вересня 1944 р. особовий склад змінився майже тричі. Втрати цієї дивізії за цей період становили 15 818 осіб: 2736 вбитими, 506 зниклими безвісти, 31 полоненими, 11 115 пораненими, 1369 хворими, 61 тими, хто відстав на марші³⁷¹.

Бойові якості мобілізованих до Червоної армії українців постійно зростали. Значною мірою вони підживлювалися, крім військового досвіду, й почуттям патріотизму, чи то радянського, чи то українського, а передусім — ненавистю до німців. Українці воювали на рідній землі, на яку прийшов жорстокий і безжалісний ворог, і цей ворог не лише принижував національну й людську гідність, але й загрожував самому існуванню їхнього народу та їхніх родин.

У боях проти спільного ворога

У повоєнні десятиріччя, коли ідеологема “монолітна єдність радянського народу в боротьбі з фашизмом” набула статусу аксіоми, історики практично не вивчали національного складу радянських збройних сил та нерегулярних збройних формувань, взаємин, що склалися між представниками різних народів. Спроби з’ясувати роль національного чинника в Червоній армії могли трактуватися як прояви націоналізму і не заохочувалися. Лише у 90-х роках минулого століття з’явилася низка публікацій, автори яких розглядають дану проблематику на обширному архівному матеріалі й дають йому відповідну оцінку.

Попри всю складність “українського питання”, незаперечним залишається факт спільної боротьби українців та росіян

проти гітлерівської навали в лавах регулярної армії, партизанських загонів та підпільних організацій.

За підрахунками І. Муковського, протягом перших місяців німецько-радянської війни з 16 областей України (за неповними даними) військкоматами було мобілізовано 2 515 891 особа. На боротьбу з ворогом стали 1 млн 300 тис. бійців народного ополчення з лівобережних та південних областей республіки. А всього, на думку дослідника, у 1941 р. до Червоної армії та Військово-морського флоту було направлено 3 184 726 громадян УРСР різних національностей³⁷². Поповнюючи здебільшого з'єднання Південного й Південно-Західного фронтів, мешканці України склали основу 37, 38, 40-ї армій, 13 та 17-ї стрілецьких бригад. Завдяки мобілізаційним акціям, питома вага громадян республіки у частинах, що воювали на південно-західному напрямі, сягнула 50 %³⁷³. Це значно перевищувало відсоток вихідців з України в цілому по діючій армії³⁷⁴.

Українці й росіяни, які становили ядро Червоної армії та її офіцерського корпусу, разом з представниками інших народів винесли важкий тягар оборонних боїв. У складі Окремої Приморської армії (близько 65 тис. воїнів) в березні 1942 р. налічувалося 15 893 українців та 28 134 росіян³⁷⁵. У квітні 1942 р. у частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту воювали 31 тис. українців та 210 тис. росіян³⁷⁶. Подібна національна структура склалася у військах Донського фронту напередодні Сталінградської битви: 33 554 воїни-українці та 216 412 воїнів-росіян³⁷⁷.

У пам'яті народній завжди залишаться епізоди героїчної боротьби представників братніх народів проти агресора. Серед перших, хто прийняв виклик ворога у червні 1941 р., — військовослужбовці 3-ї прикордонної застави 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону, який охороняв 150-кілометрову смугу по р. Західний Буг. Протягом 9-годинного бою загинули начальник застави О. Максимов, політрук П. Киян, прикордонники С. Юхименко, М. Козлов, Л. Бохлунов, М. Колосов, І. Пархоменко³⁷⁸. Самовіддано билися з гітлерівцями воїни 17-ї застави 91-го Рава-Руського прикордонного загону під командуванням лейтенанта Ф. Моріна і його заступника К. Тарана³⁷⁹. Одним з найбільш яскравих епізодів перших днів війни стали дії бійців 92-го Перемишльського прикордонного загону, які разом з воїнами 99-ї стрілецької дивізії полковника М. Дементьєва відбили у німців Перемишль й утримували місто протягом кількох днів³⁸⁰.

Безприкладний героїзм виявили радянські війська в ході танкових боїв у районі Рівне — Дубно — Броди.

Короткоплинна, але кровопролитна прикордонна епопея виявила не лише сильні й слабкі ланки оборонної стратегії радянського командування, але й незбориме бажання рядового складу й польових командирів до кінця боронити рідну землю від загарбника. На шляху

ворога пліч-о-пліч стояли українці й росіяни, білоруси і євреї, представники всіх народів Радянського Союзу, яких об'єднувала спільна мета — розбити і вигнати війська агресора за межі країни.

Масовий героїзм і справжню бойову дружбу воїни української та російської національностей виявили в ході оборони Києва. Непідвладний часу пам'ятник мужності радянських солдатів залишився неподалік столиці у вигляді пошкодженого вибухом доту № 205. 16 воїнів різних національностей склали його гарнізон, що з 5 до 15 серпня 1941 р., не маючи зв'язку зі своїм командуванням, захищав ділянку на підступах до міста. Командир доту лейтенант В. Ветров з Росії та його підлеглі зуміли частково деблокувати вогневу укріплену точку, але евакуюватися погодилися лише після того, як надійшов наказ командування Київського укріпрайону³⁸¹. 19-річний лейтенант з Астраханської області В. Якунін став комендантом доту № 131, розташованого на центральній ділянці оборони, поблизу с. Кренише. Спаливши село, гітлерівці оточили дот, підігнали вогнеметні танки і розжарили стінки споруди. Всі 11 бійців, яким ледь виповнилося 19—20 років, згоріли заживо. Їх останки мешканці села поховали поблизу доту, а потім перенесли до центру села.

Самовіддано стримували лівий фланг оборони солдати й офіцери зведеного загону генерала П. Матикіна, який мав досвід боїв під Мадридом. Внаслідок жорстоких сутичок з ворогом у загоні, який складався з танкового й мотострілецького батальйонів, мотоциклетного та артилерійського полків, залишилося близько 300 бійців і три гармати. П. Матикін дістав тяжке поранення, а командувач 2-ї повітрянодесантної бригади Д. Климов (вона взаємодіяла з загonom) загинув³⁸².

Хоробро билися з наступаючими частинами вермахту воїни 5-ї повітрянодесантної бригади генерала О. Родімцева. Російські бійці та офіцери обороняли столицю України так само мужньо, як і свої рідні міста і села. В ході контратак німці збивали їх з зайнятих позицій і тіснили від околиць міста. В нічній контратаці 8 серпня бригада Родімцева просунулася на 2—3 км, а батальйон капітана І. Сімкіна очистив від противника частину Голосіївського лісу й одне з приміщень сільськогосподарського інституту. Протягом двох діб всі спроби ворога відбити позиції не увінчалися успіхом³⁸³. Росіянин за національністю, колишній ливарник заводу “Запоріжсталь” ефрейтор О. Цибульов, викотивши гармату на пряме наведення, знищив опорні вогневі гнізда противника в приміщенні політехнічного інституту, чим сприяв просуванню десантних підрозділів. Навіть отримавши поранення, відважний артилерист не залишив позиції³⁸⁴.

На Голосіївських висотах ходив у рукопашні сутички з ворогом чемпіон Радянського Союзу з популярного в передвоєнний час військово-прикладного багатоборства О. Бабакін, який з початком війни добровільно вступив до Червоної армії.

Під час серпневого контрудару радянське командування скористалося важливими даними, добутими розвідником 212-ї повітрянодесантної бригади Я. Ватомовим, вихідцем з Уралу. В районі с. Чабани він дістав поранення і помер у госпіталі. У листопаді 1941 р. Я. Ватомов був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а с. Чабани вже в наш час увійшло до Зводу пам'яток історії та культури м. Києва як пам'ятне місце, пов'язане з подвигом уральського розвідника³⁸⁵.

У ході оборони Києва сухопутні війська отримували підтримку бійців Дніпровського загону Пінської військової флотилії, які ціною значних втрат до останньої можливості утримували переправи в районах Ржищева, Канева, Трипілля, Кременчука. За вміле керівництво інтернаціональним екіпажем командир канонерського човна “Вірний” А. Терьохін був нагороджений орденом Леніна³⁸⁶.

Інтернаціональний склад мало народне ополчення, сформоване напередодні боїв за Київ. Разом з регулярними частинами ополченці стояли на смерть на головних напрямках наступу ворога. Основну ударну силу народного ополчення становили бронепотяги “Літер-А”, “Літер-Б”, “Дарничанка” під командуванням А. Тихохода, Л. Василевського, М. Богданова. Вогневий потенціал бронепотягів було використано на критичних ділянках фронту та для підтримки оточених військ.

В обороні столиці України відзначилися авіатори. 4 липня в районі Києва командир ланки 2-го винищувального авіаполку Д. Зайцев здійснив таран німецького бомбардувальника, після чого вдало приземлився. У серпні 1941 р. відважному льотчику присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Здійснивши таран ворожих літаків, загинули льотчики І. Юрченко, С. Зайцев, Тихомиров. А всього в дні оборони столиці в київському небі обірвалося життя 20 повітряних бійців³⁸⁷.

Особливо трагічним виявився останній етап Київської оборонної операції, датований 21—26 вересня 1941 р. 5-а, 26-а, 37-а і 38-а армії потрапили у вороже оточення і з боями пробивалися на схід. Ситуацію ускладнила відсутність у Ставки адекватної інформації про становище армій, що спричинило запізнілі накази. Невдалі рішення приймало й армійське командування. Так, командувач 37-ї армії генерал А. Власов без належної розвідки обрав шлях, уже перерізаний ворогом, і його війська потрапили в центр оточення. За умов, коли оточення ще не було суцільним, командування 37-ї армії, замість організації концентрованого удару з метою прориву кільця, наказало виходити малими групами. Фактично управління військами здійснював начальник штабу армії К. Добросердов, в той час як командарм з невеликою групою штабістів виходив з оточення осібно³⁸⁸.

Стратегічні й тактичні прорахунки радянського командування спричинили не лише здачу Києва, але й величезні втрати. 665 тис.

червоноармійців потрапили в полон, у ході відступу загинули командир фронту М. Кирпоніс, член військради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко, начальник штабу фронту В. Тупиков.

Ще однією трагічною сторінкою оборонних боїв стало оточення і розгром 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту в районі Умані. І знову до загибелі десятків тисяч радянських воїнів, полонення понад 100 тис. червоноармійців спричинилися невдалі рішення і дії командування Південно-Західного фронту, в тому числі члена військради М. Хрущова, як ведеться, провину скинули на тих, хто цього не заслуговував. Командарми М. Потапов, І. Музиченко й П. Понедєлків, отримавши поранення, потрапили в полон і були звинувачені у зраді.

Безсмертною славою вкрили себе героїчні захисники Одеси. Населення міста, яке протягом віків на поліетнічній основі допомагало діючій армії, також складалося з представників різних національностей.

Створена у липні 1941 р. Окрема Приморська армія (командуючі — генерали Г. Сафонов, а потім — І. Петров) увійшла до складу Одеського оборонного району (ООР), яким командував контр-адмірал Г. Жуков. Це угруповання військ призначалося для оборони Одеси — другого за величиною морського порту в країні, а також однієї з головних баз Чорноморського флоту.

Населення Південної Пальміри взяло масову участь у зведенні трьох смуг оборони. Понад 100 тис. одеситів зводили протитанкові надовби, дзоти й доти, рили окопи, 2027 осіб вступили до винищувальних батальйонів. У стислі терміни підготовлено 1,5 тис. сандружинниць і 2 тис. медичних сестер. З 24 серпня у місті почалося формування загонів робітничої самооборони винищувальних загонів (головним чином зі складу народного ополчення), до яких увійшло 3,6 тис. осіб, серед них — сотні жінок і навіть підлітки, вихованці дитячих будинків.

Однак сили були нерівними. Проти 17 дивізій і 7 бригад ворога командування ООР мало 34,5 тис. бійців та офіцерів, в яких було на озброєнні 660 автоматів, 418 станкових і 703 ручних кулемети, 303 гармати, 2 танки і 19 вцілілих літаків, і утримували фронт завширшки 80 км³⁸⁹. 22 серпня командування Південно-Західного напрямку в особі маршала С. Будьонного адресувало військраді ОПА наказ будь-що утримати позиції. Але не грізні накази і розпорядження вирішували результат кожного бою, а самовідданість кожного бійця і командира, які, незважаючи на матеріальну й чисельну перевагу противника, билися не за страх, а за совість. Це під Одесою командував 95-ї дивізії генерал В. Воробйов, кинувши в бій останній резерв — дивізійний розвідбатальйон під командуванням старшого лейтенанта М. Дологого, вирішив долю сутички на свою користь, а один з командирів полку разом з групою солдатів та офіцерів відбив у ворога висоту...³⁹⁰

Ціною важких втрат (лише 23 серпня вибуло з ладу близько 1 тис. бійців та офіцерів, а загальні втрати ООР за 10 днів становили 9 тис. осіб) німецько-румунські війська були зупинені на всіх ділянках фронту³⁹¹.

Більше того, 22 вересня в районі Східного сектора оборони силами Приморської армії, Чорноморського флоту й авіації було здійснено контрудар, в результаті якого територія Одеського плацдарму збільшилася на 120 км, а 13-а і 15-а румунські дивізії були вщент розбиті.

Однак наступ групи армій “Південь” на Харків і Донбас, настійливі спроби гітлерівців прорватися у Крим змінили стратегічні плани Ставки ВГК, яка 30 вересня віддала наказ про евакуацію військ ООР.

16 жовтня одеський порт залишили останні захисники міста і командування ООР на чолі з контр-адміралом Г. Жуковим, які вийшли в море на крейсері “Червона Україна”.

У боях за Одесу ворог втратив 160 тис. солдатів і офіцерів, війська ООР — 41 268 осіб. Масовий героїзм радянських воїнів високо поцінований: вже 16 вересня 1941 р. групу захисників міста нагороджено орденами й медалями. 14 бійців та офіцерів удостоєні Золотої Зірки Героя: льотчики Л. Шестаков, М. Асташкін, А. Єлохін, С. Куниця, І. Корольов, А. Малаков, П. Полоз, Ю. Рикачов, В. Сергодський, піхотинець Я. Бреус. 30 тис. бійців та командирів одержали медаль “За оборону Одеси”, причому багато з них — посмертно. Нескорена Одеса стала символом братства по зброї воїнів різних національностей.

Історично склалося так, що економічний потенціал Донецького басейну освоювався українцями й росіянами. Змішаний склад населення, відсутність конфліктів на національному підґрунті, давні пролетарські традиції — такими були особливості краю, який дав армії у роки війни тисячі генералів, офіцерів та бійців, що уславили рідну землю героїчними вчинками.

З метою оволодіння Донбасом командування вермахту спланувало зустрічний удар: силами 1-ї танкової групи з району Дніпропетровська та 11-ї армії з району Каховки взяти в “кліщі” основні сили Південного фронту й знищити їх. На 17-у армію покладалося завдання виходу з району Краснограда до р. Сіверський Донець, а на 6-у — оволодіння Харківським промисловим районом. На підступах до Донецького регіону ворогу протидіяли 6-а армія Південно-Західного фронту та 12-а і 9-а армії Південного фронту. Німці та їх союзники мали перевагу в живій силі у 2,5 рази, в гарматах і мінометах — у 4 рази (у смузі 6-ї армії) та відповідно у 2 і 3 рази у смузі 12-ї армії.

29 вересня 1941 р. основні сили 1-ї танкової армії завдали удару по правофлангових з’єднаннях 12-ї армії і зуміли просунути на 12—15 км. Щоб ліквідувати загрозу, військрада Південного фронту

створила угруповання з 15-ї танкової бригади, 30-ї кавдивізії, стрілецьких батальйонів 174-го запасного полку та інших підрозділів під командуванням полковника М. Колосова (т. зв. “група Колосова”). Прибувши на вказану ділянку фронту, ці частини відразу вступили в бій. Протягом 30 вересня і 1 жовтня особовий склад 15-ї танкової бригади знищив 33 танки і 7 протитанкових гармат противника. Мужньо стримували атаки ворога бійці 477-го полку 274-ї стрілецької дивізії — майор Отрищенко, червоноармійці Храпай, Савенко, Малахов, Чистов та інші. Але навіть масовий героїзм радянських воїнів не дозволив зупинити моторизовані й бронетанкові з’єднання вермахту, які вміло використали неузгодженість у прийнятті рішень, а також розрив, що утворився на стику Південно-Західного й Південного фронтів.

Знаючи великих втрат, радянські війська змушені були залишити позиції. Так, у 261-й та 273-й стрілецьких дивізіях до 1 жовтня 1941 р. залишилося відповідно близько 200 і 300 військовослужбовців, причому була втрачена практично вся матеріальна частина³⁹².

Відведені на рубіж Павлоград — Оріхів — Мелітополь війська 12-ї, 18-ї та 9-ї армій мали зупинити наступ гітлерівців. Утворивши ударний кулак з трьох танкових і двох моторизованих дивізій, німецьке командування протиснулося у стик 12-ї та 18-ї армій і швидко розширило розрив до 40 км. І знову на блокування противника було кинута “група Колосова”, яка зуміла лише сповільнити його наступ. 5 жовтня німці вийшли у район Гуляйполе — Пологи.

6 жовтня навальним ударом 11-ї армії радянські війська були відкинуті в район м. Осипенко (Бердянськ), де потрапили в оточення чотири стрілецькі дивізії. У надзвичайно складних умовах безпосередньо на полі бою керував військами командувач 18-ї армії генерал А. Смирнов. Діючи в оточенні, воїни 96-ї стрілецької дивізії генерала І. Шепетова знищили 26 німецьких танків. Попри всі спроби закрити кільце оточення, більшість частин і з’єднань ціною великих втрат зуміли вирватися з нього. Загинули командарм А. Смирнов, член військради 18-ї армії бригадний комісар А. Миронов, багато бійців та польових командирів.

Стійко тримали оборону воїни 6-ї армії, позиції якої атакувала 17-а німецька армія. У ті жовтневі дні фельдшер 123-го полку 26-ї кавдивізії молодший сержант Ключев особисто врятував життя 63 бойовим побратимам, які дістали поранення і контузії³⁹³. Але й тут ворог відтіснив радянські з’єднання на рубіж Павлоград — Василівка — Гаврилівка.

Натомість рухомі частини 1-ї танкової армії (створеної з 1-ї та 2-ї танкових груп) були зупинені на р. Міус. Саме тут було здійснено спробу контрудару двома угрупованнями під командуванням генералів І. Хоруна і Ф. Ремезова. Після короточасного тактичного успіху

гітлерівці зупинили контрнаступ і захопили Таганрог. Намагаючись з ходу оволодіти Ростовом, німецьке командування зосередило удари на позиціях 9-ї армії. На ділянку 1-го батальйону 2-ї танкової бригади гітлерівці кинули 60 танків. Лише протягом одного дня воїни відбили 9 ворожих атак, а екіпаж Героя Радянського Союзу лейтенанта Переходцева знищив у тих боях три танки противника.

Героїчно захищали шахтарську столицю Сталіно бійці та офіцери 383-ї стрілецької дивізії, особовий склад якої становили гірники-ополченці Сталінської області. Лише протягом 15—22 жовтня дивізія завдала ворогові відчутних втрат у живій силі (понад 5 тис. убитими) і знищила 30 танків, 16 мотоциклів, 9 авто, 2 артилерійські і 4 мінометні батареї, 16 станкових кулеметів. Військрада Південного фронту оголосила подяку всьому особовому складу, а багатьох воїнів різних національностей представила до урядових нагород³⁹⁴.

Під час боїв за Донбас високі морально-вольові якості продемонстрував особовий склад 395-ї стрілецької дивізії, основу якої становили шахтарі Ворошиловградської області, переважно українці та росіяни за походженням. У жовтневих боях вони знищили близько полку живої сили противника. Артилерійська батарея лейтенанта Банова 10 жовтня підбила 9 танків і на кілька годин затримала атаку гітлерівців, що дозволило здійснити перегрупування дивізії³⁹⁵.

Свій посильний внесок в оборону рідного краю зробили підрозділи народного ополчення і 33 винищувальні батальйони, в лавах яких налічувалося 6,5 тис. бійців, переважно українців та росіян. Особливо вдало діяв ополченський бронепотяг “За Родину” (командир — О. Бондаренко), екіпаж якого склали робітники й службовці Ворошиловградського паровозобудівного заводу³⁹⁶.

Однак масовий героїзм українських, російських солдатів та воїнів інших національностей не зміг компенсувати стратегічні прорахунки радянського командування і перевагу агресора в озброєнні та спорядженні. Зламавши опір 51-ї окремої армії генерала Ф. Кузнецова, гітлерівці захопили в полон понад 100 тис. червоноармійців і оволоділи Кримським півостровом. 4 листопада 1941 р. з сухопутних військ та підрозділів Чорноморського флоту було створено Севастопольський оборонний район на чолі з адміралом П. Октябрським. Масштабна Керченсько-Феодосійська десантна операція (кінець грудня 1941 р.) дозволила відбити м. Керч і на певний час зняти небезпеку висадки ворожих військ на Тамані.

Щоб перехопити ініціативу, Ставка ВГК спланувала кілька операцій, покликаних унеможливити вермахту захоплення Москви. Одну з них здійснено силами Кримського фронту (командувач — генерал Д. Козлов). З кінця лютого до середини квітня 1942 р. здійснено три спроби потіснити гітлерівців з півострова, але всі вони виявилися

безрезультатними. У травні 1942 р. 11-а танкова армія генерала Е. Манштейна відбила Керч і майже повністю оволоділа Кримом. Втрати Червоної армії склали тут 170 тис. лише полоненими.

Та ще більша катастрофа сталася під Харковом, коли війська Південно-Західного фронту (генерал Ф. Костенко) й Південного (генерал Р. Малиновський) під загальним керівництвом головнокомандувача Південно-Західного напрямку маршала С. Тимошенка в період з 12 до 29 травня здійснили спробу наступу проти 6-ї армії генерала Ф. Паулюса. Неузгоджені дії фронтів, затримка наказів про своєчасне відведення військ спричинили оточення в районі Балаклєї з'єднань 6-ї армії генерала А. Городнянського, 57-ї армії генерала К. Подласа, 9-ї армії генерала Ф. Харитонова, 38-ї армії генерала К. Москаленка. Радянська сторона втратила 267 тис. (200 тис. полоненими) бійців та офіцерів, 1200 танків, 2 тис. гармат. У боях загинули генерали Ф. Костенко, А. Городнянський, К. Подлас. Харківська трагедія на тривалий час затримала звільнення України від окупантів, відкривши вермахту шлях до Волги й Кавказу.

Ситуацію ще більше погіршила здача Севастополя, де в полон потрапили близько 90 тис. його захисників, кинутих напризволяще своїм командуванням³⁹⁷. Значна частина бійців та командирів продовжувала боротьбу до останньої можливості й гинула на узбережжі, притиснута до моря. Відомий російський письменник С. Петров, який був учасником оборони Севастополя, занотував під час боїв: "Нині це місто моряків та червоноармійців, з яких просто неможливо когось виділити, оскільки всі вони герої"³⁹⁸.

З втратою 22 липня 1942 р. м. Свердловськ (Ворошиловградська область) вся територія України опинилася під чоботом агресора.

Українці й росіяни воювали пліч-о-пліч на всіх фронтах, від Баренцевого до Чорного морів. На підступах до Смоленська влітку 1941 р. особливу мужність серед інших виявили воїни-українці І. Колесников та І. Нагорняк, нагороджений медаллю "За відвагу" І. Бровко, який став кавалером ордена Червоного Прапора, та О. Москаленков, удостоєний ордена Червоної Зірки. Москвичка А. Лисицька (ст. військфельдшер 228-го с.п. 252-ї с.д.) винесла з поля бою 25 поранених червоноармійців зі зброєю, серед яких були й українці³⁹⁹.

Чимало громадян України перебували в лавах 16-ї, 19-ї, 20-ї, 24-ї і 32-ї армій, оточених ворогом під В'язьмою у жовтні 1941 р. У битві за Москву відзначилися наші співвітчизники кавалери ордена Червоної Зірки М. Ледухов, В. Батюк, Я. Хоружий, майбутній Герой Радянського Союзу В. Шкіль, ордена Леніна — військфельдшер К. Золотаревська (винесла з поля бою 78 поранених бійців та командирів), українець за національністю, який мешкав до війни у Москві, М. Кос-

тук, нагороджений орденом Червоного Прапора, та інші. Генерал Д. Лелюшенко, згадуючи ті події, писав: “Нам здавалося, що ми стоїмо перед обличчям історії, і вона сама велить нам: не зганьбіть славу тих, хто поліг тут смертю хоробрих, примножте їхню доблесть новими подвигами, стійте на смерть, але перепиніть ворогові шлях до Москви”⁴⁰⁰.

Ратною співпрацею воїнів різних національностей позначені бої в Прибалтиці й районі Ленінграда. Поблизу Шауляя самовіддано діяли воїни 28-ї танкової дивізії, якою командував полковник І. Черняхівський, 9-ї протитанкової артбригади полковника В. Горбачова, 2-ї танкової дивізії генерала Е. Солянкін. Екіпаж 10-го швидкісного бомбардувальника авіаполку в складі росіянина Л. Мізайлова, українців Г. Левинця й І. Шереметьєва 4 липня 1941 р. спрямував палаючу машину на колону танків, що рухалася по шосе Резекне — Острів. Такі ж подвиги вчинили інтернаціональні екіпажі в районі ст. Сопки Новгородської області і ст. Малукса. В ленінградському небі загинув комеск 13-го винищувального авіаполку 61-ї винищувальної авіабригади молодий авіатор з Донбасу Герой Радянського Союзу П. Бринько (ВПС Балтійського флоту)⁴⁰¹.

Під командуванням уродженця Херсонщини старшого лейтенанта В. Гуманенка загін торпедних катерів лише в сутичках 13 липня, 10 серпня і 27 вересня потопив 2 великих транспортні з бойовою технікою, 2 міноносці⁴⁰².

Українець з Оренбурзької області, командир ланки 57-го штурмового авіаполку 8-ї авіабригади ВПС Балтійського флоту старший лейтенант М. Клименко очолив групу літаків, які знищили десант гітлерівців на о. Сухо (Ладозьке озеро), що дозволило зберегти контроль за тією ділянкою, якою здійснювався зв’язок Ленінграда з Великою землею. Відважні дії авіаторів відзначено урядовими нагородами, а груди М. Клименка прикрасила Золота Зірка Героя⁴⁰³.

У боях за прорив блокади міста на Неві нестандартними діями відзначився екіпаж легкого танка командира роти 549-го окремого батальйону 61-ї окремої танкової бригади Д. Осатюка з Кіровоградщини, який у січневих сутичках з ворогом знищив 11 ворожих гармат, 15 кулеметів, 20 автомашин, багато живої сили. Д. Осатюку й механіку-водію росіянину І. Макаренкову присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴⁰⁴.

Вихідці з України та Російської Федерації найчастіше зустрічаються у списках нагороджених, але й загиблих та тих, хто пропав безвісти. Значна частина воїнів обох республік спізнала всі страхиття гітлерівського полону.

До кінця 1941 р. Червона армія втратила близько 6 млн осіб, з них 3 млн 355 тис. — полонених, а в наступному році в полон потрапило ще 1 млн 653 тис. радянських військовослужбовців.

Щоправда, спочатку, коли в Берліні не визначилися з тим, що робити з такою несподівано великою кількістю полонених, сотні тисяч червоноармійців з України змогли повернутися додому і в ході визволення республіки у 1943—1944 р. вдруге були мобілізовані до Червоної армії.

Окупація України унеможливила використання цього значного мобілізаційного резерву, тому до лав діючої армії потрапляли тільки ті громадяни республіки, які евакуювалися у східні райони країни. Враховуючи, що в числі 3,5 млн евакуйованих переважають більшість становив непризовний контингент (жінки, фахівці, вчені, творча інтелігенція, партійно-господарська номенклатура та інші), поповнення збройних сил вихідцями з УРСР скоротилося до мінімуму. Однак ряд з'єднань і об'єднань Червоної армії, які діяли в районах, що межували з Україною, мали у своєму складі досить високу частку громадян республіки. Так, у березні 1942 р. у Окремій Приморській армії воювало 64 971 солдатів та офіцерів, і серед них відповідно 15 893 — українці та 28 134 — росіяни⁴⁰⁵. Після невдалого наступу під Харковом (квітень 1942 р.) у частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту налічувалося 31 тис. українців та 210 тис. росіян⁴⁰⁶. Напередодні Сталінградської битви (вересень 1942 р.) національний склад військ Донського фронту був таким: 33 554 українці, 216 412 росіян, а також близько 40 тис. воїнів інших національностей⁴⁰⁷. У складі 1-ї гвардійської, 21-ї, 63-ї та 64-ї армій воювало від 9 до 11 % українців, а 62-ї армії — 29 %⁴⁰⁸.

Успішне завершення Сталінградської епопеї, результати битви під Курськом дозволили радянським збройним силам перехопити стратегічну ініціативу й розпочати визволення окупованої території України, Російської Федерації, Білорусії, Прибалтики. І скрізь бойове братство воїнів різних національностей, скріплене кров'ю, спільними поразками й перемогами, рухало вперед нестримно наступаючі війська Червоної армії.

Під час Сталінградської та Курської битв з кращого боку виявився військовий талант генералів українського походження А. Єременка (командувач Сталінградського фронту), Г. Стельмаха (начальник штабу Південно-Західного фронту), А. Кравченка (командувач 2-го гвардійського корпусу), О. Бурдейка (командувач 5-го гвардійського корпусу), С. Руденка (командувач 16-ї повітряної армії), С. Красовського (командувач 2-ї повітряної армії), а також офіцерів середньої ланки.

У боях за Донбас і Харків умілим керівництвом військами відзначилися російські полководці М. Ватутін (командувач Воронезького фронту), І. Манагаров (53-я армія), В. Крюченков (69-а армія), С. Горюнов (5-а повітряна армія), М. Гаген (57-а армія), С. Трофимен-

ко (27-а армія), М. Попов (командувач Брянського фронту), маршал О. Василевський та інші.

Вдалі стратегічні й тактичні рішення командування підтримували високий бойовий дух на передовій, хоча ворог чинив відчайдушний опір і чіплявся за кожен клаптик землі. 16 бійців під командуванням старшого лейтенанта Белова протягом півтори доби стримували контратаки противника на західному березі Сіверського Дінця. Майже всі герої загинули, але позиції втримали. Першим форсував річку старший сержант В. Прицепов, відділення якого 30 годин утримувало плацдарм.

У небі Харківщини билися проти ворога льотчики 36 національностей, серед яких більшість становили росіяни й українці. У 311 повітряних боях з 3 до 24 серпня пілоти 5-ї повітряної армії збили 350 ворожих літаків⁴⁰⁹.

Бойова співдружність воїнів різних національностей широко висвітлювалась у військовій та цивільній пресі. Щоденна червоноармійська газета “Вперед к победе” 9 березня 1943 р. опублікувала матеріали, присвячені боям за Україну. В одному з них розповідалося про подвиги російського сержанта Катукіна, який знищив кількох ворожих снайперів, та українця І. Бондаря, що мав на бойовому рахунку своєї зенітної гармати кілька ворожих літаків.

Заключним акордом в ході визволення Лівобережжя від гітлерівських загартників стала битва за Дніпро. Дніпровська епопея описана в мемуарній та науковій літературі досить детально, й донині залишається гіркота й біль від того, що битва на берегах “сивого Славути” забрала невинно багато жертв. Водночас слід визнати, що “Східний вал” на Дніпрі німецьке командування перетворило на глибокоошелювану оборону, насичену технікою, живою силою та складними інженерними спорудами. Розраховувати виключно на військову майстерність та успіх малою кров’ю тут не доводилося.

Не вдаючись до викладу стратегічних розрахунків і перебігу подій, звернемо увагу лише на те, про що нині все менше згадується в історичних публікаціях, — ратну співпрацю українців та росіян в одній з найбільших битв Другої світової війни.

Попри те, що в ході звільнення території України від нацистських окупантів до лав діючих збройних сил надходило все більше громадян республіки, росіяни становили у 1943 р. більшість у частинах і з’єднаннях. Наприклад, у складі 60-ї армії налічувалося 20 970 росіян, 3213 українців, а також представники ще 45 народів Радянського Союзу⁴¹⁰. У середині 1943 р. співвідношення росіян і українців у 350-й та 71-й дивізіях 1-го Українського фронту становило відповідно 49043 і 1006 та 536 і 442 осіб⁴¹¹.

Форсування Дніпра на 750-кілометровому фронті увінчане масовим героїзмом воїнів Червоної армії. Першим 21 вересня 1943 р. подолав цю надскладну водну перешкоду в районі с. Теремці (на північ від Києва) 2-й батальйон 203-го стрілецького полку 70-ї дивізії генерала І. Гусєва, яким командував гвардії-майор О. Бербешкін. До підходу основних сил 13-ї армії її передові підрозділи розширили відбитий плацдарм до 40 км по фронту. Одночасно в районі Димера розпочали форсування війська 60-ї армії генерала І. Черняхівського. Значну допомогу розвідданими і плавзасобами надали бійці Чернігівського партизанського з'єднання "За Родину", які захопили три переправи через Дніпро й одну — через Прип'ять і утримували їх під шквальними атаками ворога до підходу підрозділів 17-го гвардійського корпусу. Найбільшу операцію з оволодіння переправами на Прип'яті здійснили бійці Київського партизанського з'єднання І. Хитриченка, з'єднання під командуванням В. Ушакова й комісара В. Волкова й загону імені Чапаєва (командир — Ф. Головач, комісар — В. Мироненко) в районі с. Новошепеличі й залізничної станції Янів. Самовіддані дії народних месників сприяли успішній переправі частин 13-ї армії. 10 переправ на Дніпрі та Прип'яті захопили й передали 8-й стрілецькій дивізії з'єднання М. Тарануценка.

21 вересня 1943 р. у районі Великого Букрина й Григорівки до форсування Дніпра приступили 40-а, 47-а, 27-а та 3-тя гвардійська танкова армія. Однак німецьке командування перекинуло в цей район 19-у танкову й 10-у моторизовану дивізії і не дозволило радянським військам розвинути успіх. Бої на Букринському плацдармі увійшли в позиційну фазу, були надзвичайно кровопролитними і супроводжувалися масовим героїзмом радянських солдатів та офіцерів. Вся країна дізналася про подвиг 21-річного капітана артилерії В. Петрова, який разом зі своїми підлеглими захопив плацдарм й утримував його до підходу основних сил. У результаті важких поранень хлопцеві ампутували обидві руки, але він повернувся у стрій і закінчив війну на підступах до Дрездена. Відважний син російського народу став двічі Героєм Радянського Союзу. А його співвітчизник, командир взводу молодший лейтенант В. Комаров отримав найвищу нагороду у 18-річному віці після того, як у складі ударної групи форсував Дніпро й відбив у ворога плацдарм⁴¹². А 47 бійцям та офіцерам 309-ї дивізії 40-ї армії (командувач — генерал Ф. Жмаченко) присвоїли тоді звання Героя Радянського Союзу.

Дії названих військ всіляко підтримувала радянська авіація. У ВПС росіяни й українці за кількістю помітно переважали представників інших національних груп. Командування 2-ю повітряною армією здійснював генерал А. Красовський, 5-ю — генерал С. Горюнов, 8-ю — генерал Т. Хрюкін, 16-ю — генерал С. Руденко, 17-ю — генерал В. Судець. Свій бойовий рахунок у небі над Дніпром поповнили

ушлявлені аси — І. Полбін, І. Кожедуб, М. Гулаєв, А. Ворожейкін, П. Плотников та багато інших⁴¹³.

З особливим піднесенням воїни різних національностей билися за Київ. 2 листопада військрада 1-го Українського фронту розіслала у війська звернення, в якому зазначалося: “Перед нами Київ, мати міст руських, колиска нашої Вітчизни. Тут багато віків тому зародилась наша могутня Русь. Тут зі зброєю в руках відстоювали незалежність від ворогів наші батьки й матері, наші діди й прадіди...”⁴¹⁴. Апелюючи до спільної історії двох народів, армійські політоргани реально зміцнювали бойовий дух червоноармійців різних національностей, їх наступальний порив.

Змістивши акцент Київської стратегічної наступальної операції на північ від Києва, війська 1-го Українського фронту на початок листопада 1943 р. ціною величезних зусиль зламали опір ворога й 6 листопада оволоділи містом. Близько 700 солдатів, офіцерів та генералів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 17 479 — нагороджені орденами й медалями. А всього в битві за Дніпро вищої відзнаки удостоєні 2605 осіб, представники 41 нації і народностей, в тому числі 1838 росіян і 434 українці⁴¹⁵.

У пам’яті обох народів навіки залишаться й ті, хто загинув у боях за Україну. Адже і в 1943, і в 1944 рр., і на завершальному етапі війни втрати Червоної армії, ВПС і ВМФ залишалися досить високими. Так, у Чернігівсько-Прип’ятській операції загальні втрати становили 428 тис. осіб (безповоротні — 103 тис.), Нижньодніпровській — відповідно 754 тис. і 173 тис., Київській оборонній (1943 р.) — відповідно 87 тис. і 26 тис., Корсунь-Шевченківській — 80 тис. і 24,3 тис., Львівсько-Сандомирській — 289 тис. і 65 тис.⁴¹⁶ Сотні тисяч українців та росіян загинули або дістали поранення в боях на території європейських країн.

У пам’яті ветеранів радянської армії війна закарбувалась як самовіддана й жертвна боротьба проти спільного ворога — нацизму. В цій боротьбі силою об’єктивних обставин пліч-о-пліч стояли представники різних народів, хоча найбільшу ціну за перемогу сплатили саме два братні слов’янські народи.

За мужність та відвагу, виявлені у боях із німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці України отримали 2,5 млн орденів та медалей із загальної кількості 7 млн нагород, що були вручені воїнам радянських збройних сил. А серед Героїв Радянського Союзу — вищої відзнаки СРСР — українці становили 18,2 %, 2072 особи (для порівняння: росіяни — 71 %, білоруси — 3,3 %, представники ще 40 національностей — 7,4 %). Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни, — 32 українці та уродженці України, а один — Іван Кожедуб — тричі Герой Радянського Союзу.

Радянський рух опору на окупованій території України

Як і в регулярній армії, українці та росіяни пліч-о-пліч билися проти ворога в лавах партизанських та підпільних радянських формувань. Намагаючись надати спротиву окупантам організованого характеру, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) оприлюднили директиву від 29 червня 1941 р., згідно з якою партійні комітети прифронтової зони мали розпочати створення диверсійних груп і партизанських загонів. Окремою постановою від 18 липня ЦК ВКП(б) скеровував місцеві партійні органи на формування підпільних груп та поєднання їх діяльності з партизанським рухом.

Однак широкомасштабна підготовча робота здійснювалася відкрито, до партійного підпілля і партизанських загонів потрапило багато випадкових та непідготовлених людей, а підібраний керівний склад здебільшого погано розумів, що має робити і з яким супротивником йому доведеться мати справу. Розгалужена мережа німецьких та румунських спецслужб протягом короткого часу зуміла виявити й знищити більшість тих, хто залишився у ворожому тилу і мав вести боротьбу проти окупантів.

Відсутність єдиного керівного центру (цією справою займалися партійні організації, військові ради та політуправління фронтів, армійські розвідоргани, структури НКВС), втрата баз, у яких були закладені зброя, одяг, продукти харчування, документи тощо, до межі ускладнили партизанам та підпільникам виконання поставлених перед ними завдань.

На території УРСР координуючі функції з 30 червня 1941 р. були покладені на оперативну групу ЦК КП(б)У, а з квітня 1942 р. — на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці німецько-радянської війни реальний опір агресору в його тилкових районах виявляли групи оточенців та загони, створені органами НКВС. У них воювали представники різних національностей, переважно українці та росіяни.

Слід зазначити, що на території Західної України радянські партизани вже на початку війни відчували переважно негативне ставлення місцевого населення. Викликане це було кількома причинами, головною серед яких стало несприйняття сталінської політики у краї в період першої радянської країни. Водночас у західноукраїнському регіоні з початком війни посилювалися сподівання на відродження національної державності, які підкріплювалися проголошенням акта 30 червня, а також творенням українських органів самоврядування та поліції на місцях. Національно-самостійницький рух у цей час мав виразну антикомуністичну й антиросійську спрямованість. Прагнувши захопити владу на місцях і продемонструвати здатність управляти державою, представники самостійницьких сил видавали окупантам не лише комуністичний, радянський і комсомольський актив, але й

усіх, хто виявив лояльність до сталінського режиму протягом 1939—1941 рр.

Збройні формування Т. Бульби-Боровця, бандерівської та мельниківської ОУН переслідували відступаючі радянські ар'єргарди, а також партизанські загони, які розгортали боротьбу проти гітлерівців. Згідно з офіційною радянською статистикою, до жовтня першого року війни на території України сформовано 738 загонів (26, 257 бійців) та 191 диверсійну групу (1374 бійці)⁴¹⁷.

Однак більшість з них або відступила на схід разом з радянськими військами, або саморозпустилася. Ті, що залишилися на зайнятій ворогом території, діяли у вкрай несприятливих умовах і зазнавали значних втрат.

Великих втрат на початковому етапі війни зазнало також партійне підпілля, особливо у містах. Гітлерівські спецслужби заздалегідь подбали про те, щоб мати списки партійно-радянського активу, і шляхом арештів та реєстрації знешкоджували потенційний “підривний елемент”. Нерідко до цих акцій були причетними політичні противники радянських партизанів та підпільників — представники націоналістичних осередків, заснованих похідними групами обох ОУН, а також місцеві антирадянські налаштовані громадяни. Всього до літа 1942 р. активну антифашистську боротьбу продовжували тільки 10 % сформованих на початку війни підпільних осередків (близько 2 тис. осіб). Страти радянських підпільників, серед яких більшість становили українці та росіяни, відбулися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб.

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які творилися у лісистих місцевостях північних областей республіки. Оскільки населення даного регіону було змішаним, то й до складу партизанських формувань входили представники багатьох національностей: українці, росіяни, білоруси, євреї та інші. До того ж партизанські загони, створені в Україні, часто рейдували з метою уникнення каральних акцій гітлерівців та виконання поставлених завдань по території суміжних областей Російської Федерації та Білорусії, де також поповнювалися за рахунок місцевого населення.

Для забезпечення ефективного керівництва антинацистським рухом Опору Державний комітет оборони 30 травня 1942 р. утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при військраді Південно-Західного напрямку — Український штаб партизанського руху. Четверо українців від грудня 1942 р. до березня 1943 р. обіймали посади в ЦШПР: П. Пономаренко — начальника штабу, В. Сергієнко — його заступ-

ника, М. Бумажова — секретаря штабу, М. Долюня — співробітника штабу для доручень. 20 % слухачів навчальних закладів ЦШПР становили українці за походженням. По закінченні курсу підготовки вони закидалися в тил ворога, в тому числі на окуповану територію Російської Федерації, як організатори руху Опору. Або ж виконували функції представників ЦШПР при штабах фронтів та армій.

Національний склад партизанських формувань визначався в цілому тією місцевістю, де вони створювалися й діяли. Разом з тим існували й інші фактори, які впливали на цей показник. На початковому етапі війни партизанські загони поповнювалися значною кількістю відступаючих радянських воїнів, оточенців, червоноармійців, яким вдалося вирватися з ворожого полону. Серед них налічувалося багато росіян і українців. Так, до складу Чернігівського обласного партизанського загону восени та взимку 1941 р. влилося кілька груп військовослужбовців, що вийшли з оточення, і серед них — майбутній Герой Радянського Союзу В. Клоков, уродженець Челябінської області, москвич В. Павлов, махачкалінець В. Бондаренко. Частка колишніх військовослужбовців у партизанських загонах Білорусії становила 32 тис., Орловської області РРФСР — 10 тис., Криму — 35 % від загальної кількості народних месників⁴¹⁸. Крім того, на інтернаціональний склад партизанських формувань вплинула та обставина, що кістяк руху Опору в перший період війни становили члени розвідувальних, диверсійних та організаторських груп, підготовлених по лінії НКВС. Так, від 1 серпня до 1 листопада 1941 р. центральний апарат НКВС УРСР та обласні управління сформували, підготували й закинули в тил противника 1724 групи загальною чисельністю 28 тис. 188 осіб (у середньому по 17—18 осіб у кожній), тобто понад 80 % усіх партизанських загонів, які діяли на території республіки⁴¹⁹.

На початку війни багато загонів створювалися спільними зусиллями мешканців прикордонних областей УРСР, БРСР, РРФСР, зокрема Чернігівської, Гомельської та Орловської областей. Для прикладу, у формуванні Климівського загону ім. Щорса взяло участь населення Городнянського, Щорсівського районів Чернігівської та Климівського району Орловської областей. Чернігівський загін встановив тісні зв'язки з партизанами Климівського, Злинківського та Новозибківського районів Орловської області, допомагав останнім зброєю та вибухівкою, а також навчав мінно-підривної справи, після чого вони спільно брали участь в операціях проти окупантів⁴²⁰.

У листопаді 1941 р. на Орловщину прибули два харківські загони під командуванням М. Воронова та К. Погорелова, а також комсомольський загін з Донбасу, у складі якого перебувало 140 українців та 114 росіян⁴²¹. Місцеві радянські патріоти допомогли харків'янам і донеччанам озброєнням, харчами, одягом⁴²².

Сумський партизанський загін (командир — С. Ковпак, комісар — С. Руднєв) також формувався на інтернаціональній основі. Восени та взимку 1941 р. його склад поповнився військовослужбовцями, в основному українцями та росіянами — О. Цимбалом, І. Архиповим, П. Віхарєвим, І. Демченком, В. Войцеховичем та ін. Командування Сумського з'єднання надавало допомогу в формуванні партизанських загонів у су-міжних районах Орловської та Курської областей.

Одним з найбільш помітних наслідків спільної бойової діяльності сумських, орловських та курських партизанів стало створення взимку 1941—1942 рр. партизанського краю в Хінельських лісах, який охоплював понад 100 населених пунктів. Вони завдавали гітлерівцям відчутних втрат у живій силі, порушували роботу залізничних комунікацій, здійснювали агітаційні акції⁴²³.

Під натиском ворога партизани передислокувалися у південну частину Брянських лісів, де також виник партизанський край площею 12 тис. квадратних кілометрів з населенням понад 200 тис. осіб⁴²⁴. Крім напруженої бойової діяльності, партизани проводили серед населення інтенсивну антифашистську ідеологічну роботу. Надруковані у з'єднанні О. Сабурова листівки розповсюджувалися серед мешканців Сумської, Чернігівської, Орловської, Курської та Воронежської областей⁴²⁵. Саме партизанський край став базою для підготовки рейдів з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова на Правобережну Україну. Комісар сабуровського з'єднання З. Богатир писав: "Підготовка до рейду на правий берег Дніпра відбувалася за найактивнішої допомоги й живої участі брянських партизанів. У складі партизанських загонів України діяли та пішли в рейди сотні кращих синів російського народу"⁴²⁶.

Одним з активних виявів співпраці та бойової співдружності українських і російських антифашистів стало створення Чернігівського партизанського з'єднання, яке формувалося спільними зусиллями Чернігівського та Орловського підпільних обкомів партії. Командиром з'єднання став О. Федоров, його заступниками — М. Попудренко та П. Марков, комісаром призначено В. Дружиніна, а начальником штабу — Д. Рванова. Поряд з мешканцями Чернігівщини та Орловщини у з'єднанні воювали П. Ушаков та С. Лиманський з Алтаю, мінери П. Пермяков, Д. Єрмолаєв, В. Галкін, І. Борисенко, С. Бессонов, медсестра А. Болтунова з Новосибірська. Учасники руху Опору знаходили підтримку у місцевого населення, яке спізнало всі страхиття "нового порядку". З теплотою згадував ставлення до партизанів селян Орловщини О. Федоров: "Коли ми прийшли у Клітнянський район стомлені, потріпані фашистами, то зустріли тут неоціненну братську допомогу. Колгоспники й робітники давали нам хліб, м'ясо, одяг. Ми відчували сердечну турботу, ми переконалися в тому, що

люди безмірно ненавиділи фашистів, і важко сказати, хто тут не був партизаном»⁴²⁷.

Злам у війні, що настав на початку 1943 р., стимулював розвиток партизанського руху, урізноманітнення тактики партизанської боротьби, яка все більше узгоджувалася зі стратегічною лінією Ставки ВГК. З середини червня 1942 р. до середини березня 1943 р. ЦШПР підготував і направив у тил противника 2679 інструкторів підривної справи та мінерів. У спецшколах Саратова, Москви та інших міст протягом 1943 р. підготовлено 1200 організаторів партизанського руху на території України, 425 з яких вже в першому півріччі перетнули лінію фронту⁴²⁸.

З весни 1943 р. Центральний та Український штаби партизанського руху разом зі штабами та військрадами фронтів та армій розпочали розробку планів оперативного використання великих партизанських угруповань з метою забезпечення успішних наступальних дій Червоної армії. Одними з перших у цьому плані були задіяні сумські, орловські та курські з'єднання під час боїв за визволення цих областей. Народні месники завдавали ударів по транспортних артеріях, якими користувалися групи армій «Центр» та «Південь», здійснювали розвідувально-диверсійні акції, відбивали у ворога награбовану сільськогосподарську продукцію та худобу.

Готуючись до бойових дій у районі Курська, гітлерівці здійснили широкомасштабну каральну акцію проти 11 бригад орловських і 8 формувань сумських партизанів, які дислокувалися в південному масиві Брянських лісів. У сутичках з ворогом загинуло понад 4300 бійців та командирів, хоча втрати противника були значно більшими. Та, незважаючи на каральні заходи, партизани УРСР, БРСР та РРФСР провели понад 33 тис. операцій⁴²⁹.

З метою підтримки стратегічного наступу радянських військ ЦШПР у серпні—вересні провів найбільшу за час війни операцію «Рейкова війна», спрямовану на порушення діяльності залізничних комунікацій ворога. Лише на лінії Брест — Калинковичі — Гомель — Брянськ партизани трьох республік підірвали понад 27 тис. рейок, а на рокаді Орша — Хутір-Михайлівський — 13 тис. рейок⁴³⁰.

Істотну допомогу учасники руху Опору надавали регулярним військам у процесі підготовки і форсування водних перешкод. З наближенням передових радянських з'єднань до межиріччя Десни, Сожа, Дніпра й Прип'яті тут зосередилося близько 20 тис. партизанів, які знищували ворожі гарнізони, пускали під укіс ешелони, топили річкові судна, готували переправи і плавзасоби.

Як і в діючій армії, у партизанських загонах воювали представники багатьох національностей. Так, у з'єднанні М. Попудренка частка українців становила 41 %, росіян — 43 %, білорусів — 10 %⁴³¹. Інтер-

національними за своїм складом були з'єднання Ю. Збанацького, М. Таранушенка та ін. У Житомирському з'єднанні на 1 лютого 1943 р. з 2284 бійців та командирів налічувалося 904 українці, 75 росіян, 504 білоруси, а на 26 лютого 1944 р. — 974 українці, 497 росіян, 694 білоруси. У кавалерійському з'єднанні М. Наумова станом на 28 листопада 1943 р. з 1186 осіб українці становили 520, росіяни — 280, а в кінці січня 1944 р. з 1440 бійців 731 були українцями, 329 — білорусами⁴³². Загалом в антифашистському русі Опору на території України брали участь представники 62 національностей, але саме українці складали ядро партизанських формувань — 59 % (росіяни — 22,2 %). Лише у з'єднаннях С. Ковпака й В. Ушакова росіяни за чисельністю переважали українців. Так, у період Варшавсько-Львівського рейду ковпаківської дивізії з 1688 бійців та командирів нараховувалося 595 росіян і 473 українці⁴³³. З виходом на Правобережну Україну рейдуючі з'єднання поповнювалися здебільшого місцевим населенням.

Однак розраховувати тут на масову підтримку місцевих мешканців радянські партизани не могли. Лісова зона Полісся і Волині була насичена збройними самостійницькими формуваннями, серед яких організованістю і реальним військовим потенціалом відрізнялася Українська повстанська армія. Ще задовго до того, як лінія фронту почала неухильно просуватися на захід, радянські партизани контактували з національними українськими боївками і загонами. Досить часто справа закінчувалася розмежуванням і домовленістю про нейтралітет, але з часом все частіше траплялися сутички, а то й справжні бої між представниками двох політичних сил.

Аби уникнути втрат, радянське керівництво стримувало командування партизанських з'єднань від сутичок з упівцями. Натомість ставилося завдання брати на облік “всі націоналістичні формування”, засилати до них агентуру, вести розвідувальну і розкладову роботу. Директиву такого змісту ЦШПР адресував 3 листопада 1943 р. штабам партизанського руху на місцях⁴³⁴.

Серед низки подій, що ілюструють рівень конфронтації, — нічний бій групи Медведєва, що намагалася перейти р. Случ у районі, контрольованому УПА (березень 1943 р.); сутички рейдуючого з'єднання О. Федорова (вересень—жовтень 1943 р.); зіткнення між радянськими партизанами й повстанцями в Колківському, Степанському, Деражнянському й Цуманському районах з великими обопільними втратами (жовтень 1943 р.) та ін.⁴³⁵

Як політичні представники радянської влади радянські партизани й підпільники становили реальну загрозу позиціям націоналістичного підпілля у західноукраїнському регіоні. Агітаційні акції “червоної партизанки” конкурували з аналогічними заходами бульбівців обох проводів ОУН та командування УПА. До речі, нерідко пропа-

гандистська робота радянських загонів велася російською мовою (особливо, коли йшлося про друковані матеріали: листівки, газети тощо). Та все ж не це визначало нижчу порівняно з націоналістичною ефективність ідеологічних зусиль радянських агітаторів. Західноукраїнський регіон, навіть шокований реаліями нацистської окупації, не зміг так швидко забути кривди, заподіяні сталінським режимом. Навіть перші невдачі націоналістичного руху на початку окупаційного періоду істотно не зменшили тут кількість прихильників ідей української суверенної державності.

Разом з тим категорії населення, які найбільш потерпали від “нового порядку”, встановленого нацистами, поступово схилялися до думки про те, що лише радянські війська спроможні розбити німецьких зайд та їх союзників і тим самим припинити кровопролитну війну й відновити мирне життя у краї. Дана обставина успішно використовувалася компартійним ідеологічним апаратом, аванпостом якого на окупованих землях були радянські партизани й підпільники.

З цим питанням логічно пов’язане інше. У жовтні 1942 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про створення нелегального ЦК КП(б) України, який мав координувати і допомагати районним, міським та обласним підпільним комітетам в організації спротиву окупантам. Поява мережі підпільних комуністичних осередків (нехай і недостатньо дійових та впливових) символізувала й демонструвала легітимність і перманентність радянської влади на “тимчасово окупованій території”, хоча й у партійній формі. Ця ідея “працювала” і назовні (спрямовуючись проти реальних і потенційних супротивників комуністичного режиму), і всередину, тобто на мить не піддавала сумнівам скороминучість окупації України, що залишалась “плоть від плоті” невід’ємним членом “єдиної родини радянських народів”.

І вже якось за інерцією повоєнна партійна історіографія акцентувала увагу на кількісних параметрах “всенародної боротьби в тилу ворога” (перебільшена кількість партизанських формувань, їх членів та здобутків), що врешті-решт обслуговувало сформульовану вище ідеологему.

Чимало українців билися з ворогом у партизанських загонах, сформованих на території Російської Федерації. В областях, що межували з УРСР, це були, в основному, місцеві етнічні українці, а в інших регіонах — переважно оточенці, колишні військовослужбовці. Серед 35 тис. народних месників, які діяли в Ленінградській області, останні становили 2,9 % (666 бійців). Двоє уродженців України — командир 5-ї партизанської бригади К. Карицький та В. Плохий — за ратну звитягу в лавах ленінградських партизанів удостоєні звання Героя Радянського Союзу. З 24 204 учасників руху Опору в Калінінській області 556 були вихідцями з України. На Смоленщині воювало

635 (3,6 %) українських антифашистів. Багато наших земляків з партизанських бригад І. Садчикова та С. Гришина за виявлену хоробрість нагороджено орденами й медалями. 517 громадян республіки білися в лавах ставропольських і краснодарських партизанів. Пліч-о-пліч з 1238 росіянами у кримських загонах важку боротьбу в горах вели 670 українців.

Та найбільше українців (3999) налічувалося серед народних месників Орловської області. Громадяни УРСР входили до складу керівних структур: Брянського штабу партизанського руху — полковник Д. Польський, капітан В. Литвиненко, інтендант 3-го рангу М. Завалій, військовий технік 2-го рангу О. Баришевський, старший лейтенант Ф. Томаш, молодший лейтенант В. Соколюк та сформованого на його базі (липень 1943 р.) Орловського штабу — Л. Медведєв, Г. Лобань, Ф. Шапран, Р. Зихлинський, М. Дмитрієнко та ін. Г. Ткаченко, М. Дука, І. Гудзенко, В. Бойко, С. Кочур стали партизанськими комбригами, М. Мелешко, Ф. Власов, Й. Чернявський — начальниками штабів. Серед багатьох нагороджених — М. Дука й П. Стрілець, які стали Героями Радянського Союзу⁴³⁶.

Спільні дії українських і російських партизанів створили для окупаційної адміністрації та військового командування Німеччини цілу низку проблем, які до кінця війни вони так і не змогли вирішити. Не вдаючись до викладу питань про конкретні здобутки радянського руху Опору, наголосимо ще раз на тому, що поряд з суто військовою функцією він відіграв важливу ідейно-політичну роль, не дозволяючи агресору ні на мить повністю утвердитися на загарбаних землях, цілковито закріпитися на них і стати повновладним господарем. Населення захоплених нацистами територій з діяльності (як бойової, так і пропагандистської) радянських патріотів переконувалося, що у Москві вважають ці землі не втраченими, а лише “тимчасово окупованими”, що їх повернення в лоно єдиної радянської держави — це лише справа часу. Окуповані території стали місцем зіткнення кількох ідеологій та політичних сил, і червоні партизани репрезентували радянську владу у всіх її виявах (з перевагами і вадами включно).

З точки зору національної політики спільну боротьбу українців та росіян у ворожому тилу Кремль вважав ще одним підтвердженням тези про “інтернаціональну єдність”, непорушну дружбу братніх народів — російського, українського та білоруського. І це переконання значило для нього інколи більше, ніж розбиті гарнізони противника чи пущені під укіс ешелони.

Бойове братство, спільні жертви й перемоги над ворогом, який загрожував самому існуванню українського й російського народів, були одним з історичних феноменів попри всю складність і неоднозначність багатьох подій Другої світової війни.

У широкому контексті українсько-російських стосунків не можна обійти увагою звияту трудівників у тилу обох республік у роки війни. Трудовий подвиг радянських селян, робітників, інтелігенції знайшов гідне висвітлення в літературі. Вражаючі уяву масштаби і стислі терміни евакуації промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС, наукових, культурно-освітніх установ стали можливими завдяки не лише координуючим діям відповідних державних і партійних органів, але й самовідданим зусиллям мільйонів трудящих.

У цілому з України у східні райони Радянського Союзу було вивезено понад 5 тис. промислових підприємств, 45 % великої рогатої худоби, значну кількість сировини, матеріалів, сільськогосподарської продукції, техніки, евакуйовано близько 3,5 млн громадян республіки, здебільшого робітників та ІТП, службовців установ, партійно-радянських функціонерів, творчої інтелігенції.

У Поволжя було передислоковано 226 підприємств, на Урал — 667, до Західного Сибіру — 244, Казахстану й Середньої Азії — 308, ще частину — до Східного Сибіру й Закавказзя⁴³⁷. Завдяки цьому, промислове виробництво на Уралі зросло у 3,6 раза, у Сибіру — в 2,8 раза, Поволжі — в 3,4 раза⁴³⁸. Зростання виробничого потенціалу супроводжувалося змінами в національній структурі робітників та службовців. До початку 1942 р. робітничі кадри Башкирії зросли на 70 % за рахунок 50 тис. евакуйованих громадян України, Уралу — на 65 %, Західного Сибіру — 71 %, Поволжя — 65 %⁴³⁹.

Українські інженери й техніки увійшли до складу керівних органів заводів, цехів, шахт, МТС, колгоспів і радгоспів, культосвітніх установ. Головний інженер “Машчермету” (м. Сло- в’янськ) І. Непомнящий став заступником директора Кузнецького металургійного комбінату по боєприпасах, директор коксохімічного заводу в Маріуполі — заступником директора Кузнецького металургійного заводу, директор “Дніпроспецсталі” — керівником одного з заводів у Кузбасі, відомий новатор О. Стаханов — директором шахти № 31 у Караганді. Лише у м. Сталінську (Кемеровської обл.) на керівних посадах перебувало 28 працівників, що прибули з УРСР⁴⁴⁰.

Нові завдання, пов’язані з перебудовою промисловості на воєнний лад, вимагали нестандартних рішень, поширення передового досвіду, продуктивних форм організації праці. В Кузбасі, де працювало 11 Героїв Соціалістичної Праці, українські гірники змагалися зі своїми місцевими колегами. Один з ініціаторів соцзмагання український гірник О. Семиволос писав про творчу співпрацю шахтарів Криворіжжя й Уралу: “Ми, криворіжці, вчилися працювати в уральців, уральці — у нас”⁴⁴¹.

Кваліфіковані фахівці вищої і середньої ланки, кадрові робітники щедро ділилися своїми знаннями з місцевими виробничниками, допомагали в підготовці нових кадрів. 770 кваліфікованих робітників

протягом першого року після евакуації підготував колектив Одеського заводу ім. Жовтневої революції, 380 — хіміко-фармацевтичний завод “Здоров’я трудящих”⁴⁴².

Прибулі з України працівники сільського господарства дали новий імпульс цьому життєво важливому сектору економіки. Відомі на всю країну майстри високих урожаїв П. Ангеліна, Ф. Дубковецький, Н. Заглада, С. Литвиненко, М. Савченко, Л. Хоменко мали багато учнів та послідовників серед російських трудівників. Високопродуктивним господарюванням відзначилися механізатори Чорноострівської МТС Кам’янець-Подільської області, Охтирської МТС Сумської області, Хортицької МТС Запорізької області, “Червоний Жовтень” з Харківської області, “Авангард” з Дніпропетровської області, які були вивезені й розташовані у Саратовській області⁴⁴³.

На території Російської Федерації перебували наукові й культурно-освітні установи. Близько 75 % тематики Академії наук УРСР розроблялося на матеріалах і об’єктах Башкирії. Плідно діяли наукові й навчальні інституції України, вивезені в інші республіки, Інститут економіки, Об’єднаний український університет, Одеський держуніверситет та ін.

Влітку 1943 р. АН УРСР з Уфи переїхала до Москви. Пріоритетною залишалася оборонна тематика, яка виконувалася інститутами АН УРСР у співпраці з 300 НДІ, підприємствами й установами Радянського Союзу.

Особливих успіхів досяг Інститут електрозварювання АН УРСР на чолі з Є. Патонем. Метод швидкісного автоматичного зварювання було запроваджено на заводах, що виробляли танки й авіабомби.

Раціоналізації всього електрогосподарства Кіровського танкового заводу сприяли розробки вчених Інституту енергетики АН УРСР під керівництвом професора А. Матвеева. Інститут фізичної хімії винайшов спрощений і дешевий метод отримання деінсекційної рідини з місцевої сировини.

Неоціненне практичне значення мали дослідження колективу Інституту клітинної фізіології під керівництвом академіка О. Богомольця з розробки препаратів, які сприяли швидкому загоєнню ран і переломів. У цьому ж напрямі працювали вчені Інституту біохімії на чолі з академіком О. Палладіним, які винайшли метод застосування вітаміну К³ для загоєння ран, виразок, обморожень, пролежнів. Широке практичне застосування набув метод лікування, вироблений науковцями Українського експериментального інституту хвороб очей (директор — академік В. Філатов), він дозволив повернути зір багатьом воїнам Червоної армії. Бригада наукових співробітників Українського Інституту клінічної медицини під керівництвом М. Стражеска успішно вирішила одну із складних проблем лікування й реабілітації хворих і поранених радянських воїнів.

Справжнім виявом соціальної солідарності стало побутове облаштування громадян України, евакуйованих у різні регіони Російської Федерації. Місцеві органи влади, незважаючи на відсутність коштів, житла, матеріальних засобів, намагалися зробити все від них залежне, щоб забезпечити прибулих мінімумом необхідного для життя і праці. Згідно з постановою Свердловського МК ВКП(б) та міськради від 17 жовтня 1941 р. “Про порядок розселення робітників, інженерно-технічних працівників, що прибули у Свердловськ”, були виявлені надлишки житлової площі, куди поселяли евакуйованих. Постанова виконкому Челябінської облради й бюро обкому партії (3 вересня 1941 р.) “Про трудове й господарсько-побутове влаштування евакуйованого населення” зобов’язувала партійно-радянські органи на місцях прискорити забезпечення евакуйованих роботою, предметами першої необхідності, одягом та взуттям⁴⁴⁴.

Евакуйований колектив Харківського тракторного заводу спочатку працював у м. Сарпеті (Сталінградська обл.), а з 1942 — на Алтай. Протягом стислих термінів у Барнаулі були підготовлені теплі житла, організоване харчування танкобудівників. У Рубцовську, де проблема житла була особливо гострою, харків’ян прийняло у свої родини місцеве населення⁴⁴⁵. Значну турботу про київських машинобудівників виявляли профспілкові, партійні й радянські органи Свердловська, на околицях якого розміщувалося устаткування заводу “Більшовик”. У житлових будинках Красноярська розташували робітників та інженерно-технічний персонал заводу сільськогосподарського машинобудування “Комунар” з Запоріжжя. Спільно з російськими фахівцями з Люберець українські машинобудівники налагодили тут виробництво сільськогосподарських механізмів, комбайнів та запасних частин до них.

Навіть не ідеалізуючи умови, в яких перебували евакуйовані громадяни України, слід визнати, що творча співпраця представників виробничих колективів двох республік, щедрість і чуйність місцевих мешканців, які ділили дах і шматок хліба з прибулими, були більш типовим явищем, ніж черствість і нерозпорядливість чиновників, егоїзм окремих людей.

**“Націоналістичний НЕП”: російський фактор
у воєнній політиці Сталіна 1941—1945 рр.**

Знаменною подією в радянській пропаганді початкового періоду війни стала поява назви — “вітчизняна війна”. Як зазначалося вище, саме це поняття було реабілітоване в СРСР лише наприкінці 30-х рр. у контексті формування моделі радянського патріотизму. Однак, враховуючи те, що війна, до якої готувалося керівництво Радянського Союзу, мала, згідно з сталінською концепцією, бути наступальною та вестися “малою кров’ю на

чужій території”, вона апріорі не могла бути “вітчизняною”. Ту майбутню війну, що її вестиме незабаром Радянський Союз, називали по-різному. Так, в підготовленому 26 травня 1941 р. “Проекті розділу про завдання політичної пропаганди в Червоній армії, що випливають з виступу тов. Сталіна 5 травня 1941 р.”, який підготував начальник Головного управління політичної пропаганди Червоної армії А. Запорожець для загальної директиви, що її мало виробити ЦК ВКП(б), зазначалося, що “виховання особового складу має проводитися в войовничому, наступальному дусі, в дусі неминучого зіткнення Радянського Союзу з капіталістичним світом і постійної готовності перейти в нищівний наступ”⁴⁴⁶. Червоноармійцям пропонувалося роз’яснювати, що війна з боку СРСР буде “великою справедливою війною”, натомість будь-яка війна з боку капіталістичних країн буде несправедливою⁴⁴⁷.

У проекті директиви “Про завдання політичної пропаганди в Червоній армії на найближчий час” від 9 червня 1941, що її знов-таки підготував А. Запорожець для ЦК ВКП(б), зазначалося, що “нові умови, в яких живе наша країна, сучасна міжнародна обстановка, що таїть в собі непередбаченість, і завдання, які поставили партія Леніна—Сталіна і Радянський уряд перед Червоною армією, вимагають рішучого повороту в пропагандистській роботі, більшовицького виховання особового складу в дусі полум’яного радянського патріотизму, революційної рішучості й постійної готовності перейти в нищівний наступ на ворога”⁴⁴⁸. Попередня робота критикувалася за мирний характер, що вважалося абсолютно неприпустимим за умов, коли “перед Червоною армією стоять завдання всесвітньо-історичного значення”⁴⁴⁹. (Зазначимо, що після Жовтневої революції такі завдання могла вирішувати лише Світова революція. — *В.Г.*). Особовий склад РСЧА, згідно з цим документом, мав готуватися до “ведення справедливої наступальної та всепереможної війни”⁴⁵⁰.

В тому, що війна неминуче насувається на Радянський Союз, ніхто в цій країні не сумнівався. Проте увесь попередній досвід свідчив, що практично завжди ініціатором агресії виступав сам СРСР. Так було з Польщею та Фінляндією, а згодом — з країнами Прибалтики та Румунією. До такого порядку речей звикли, і це, як ми вже зазначали вище, в цілому сприймалося радянським населенням доволі природно. Розгортання на початку 40-х рр. сталінським керівництвом пропаганди наступальної війни ще більше підсилювало такі настрої. “Якщо війни між СРСР і Німеччиною та Англією нема, — казав 15 травня 1941 р. один червоноармієць своїм товаришам, — то це через те, що СРСР іще неготовий до війни, а коли буде готовий, то накаже вам іти, й підемо визволяти братів Англії та Німеччини...”⁴⁵¹

Навесні 1941 р. органи НКВС із Західної України інформували про поширення “нездорових” чуток як у військах, так і серед цивіль-

ного населення про те, що ось-ось має розпочатися війна між СРСР і Німеччиною і її ініціатором буде Радянський Союз. “СРСР веде підготовку до війни з Німеччиною”, — подекували у травні 1941 р. мешканці Рівного, — адже сюди перекидають чимало людей і техніки, прибуло багато генералів тощо⁴⁵². “Нас ведуть на війну”, — говорили у військах, що зосереджувалися на західних кордонах. “Кажуть, що ми приїхали на навчання, — ділився з однополчанами попереднім досвідом лейтенант Цаберяний, — проте ми не віримо, тому що така сама кількість начскладу понаїхала до Проскурова напередодні наступу на Польщу”⁴⁵³.

Коли 22 червня 1941 р. було повідомлено про початок боїв на радянсько-німецькому кордоні, головним завданням радянської пропаганди стала її кардинальна переорієнтація з наступального на оборонний кшталт. Протиставляти нацистській пропаганді вирішили не комуністичні, а національно-патріотичні гасла. Як з точки зору пояснення оборонного характеру війни, так і в національно-патріотичному плані концепція “вітчизняної війни” пасувала якнайкраще. Вже у перший день німецької агресії заступник голови РНК СРСР В. Молотов у своєму виступі по радіо провів пряму аналогію між походом на Росію Наполеона в 1812 р. і гітлерівською навалою на СРСР⁴⁵⁴. А 23 червня у “Правде” було надруковано розлогу статтю одного з чільних ідеологів більшовицької партії О. Ярославського під назвою “Велика вітчизняна війна радянського народу”. Невдовзі її було видано колосальним тиражем окремою брошурою⁴⁵⁵.

Саме в цій статті було детально визначено оборонний характер війни з Німеччиною та накреслено основні завдання радянської пропаганди за нових умов. О. Ярославський не згадував про революційні символи більшовиків, проте нагадував співвітчизникам про боротьбу російського народу із загарбниками в минулому й закликав орієнтуватися на такі найкращі взірці воєнних перемог росіян, як Льодове побоїще, Вітчизняна війна 1812 р. і, врешті-решт, бої Червоної армії з німецькими окупантами в Україні і Білорусії в 1918 р.⁴⁵⁶

Проведення прямої паралелі між нацистською агресією та вітчизняними війнами, що їх вели народи Росії в минулому, мало чітко розтлумачити населенню, що цього разу напали не ми, а напали на нас, що ця війна не ведеться внаслідок чергової спроби когось “визволяти від капіталістичного гноблення” чи “навертати на шлях соціалізму”, що наразі ми обороняємося і йдеться не про приєднання до СРСР нових територій, навіть не про захист комуністичної влади, а про саме існування радянської держави як такої. Водночас влада відверто демонструвала свої наміри спертися у війні, що почалася, не на “позірну революційну свідомість мас”, а на такий не раз перевірений історією засіб, як національно-патріотичні почуття.

Пропагандистська перебудова виявилася для більшовиків не легкою справою, передовсім через те, що вони не відчували міцної підтримки свого режиму знизу. Нагальна потреба роз’яснювати “справедливий характер війни” залишалася актуальним питанням і через рік після її початку. На перший погляд, це виглядає доволі дивним, адже навряд чи після нападу німців на Польщу, Францію чи Британію урядом цих країн потрібно було пояснювати своїм народам “справедливий характер війни”. Сталінському режиму, який щойно лише був союзником Гітлера, який два роки разом з Німеччиною кроїв мапу Європи, приєднуючи до СРСР нові території і цілі країни, режиму, який був постійно невпевненим у міцності свого власного тилу, це було вкрай необхідним. У тезах партії та уряду, виданих до дня 1-го травня у 1942 році, Сталін наголошував, що сила Червоної армії полягає насамперед в тому, що вона “веде не загарбницьку, не імперіалістичну, а війну вітчизняну, визвольну, справедливу”⁴⁵⁷. В наказі наркома оборони від 1 травня 1942 р. Сталін, немов би виправдовуючись за можливі звинувачення, ще раз підкреслив, “що у нас нема таких цілей, щоб захопити чужі країни, підкорити чужі народи...”⁴⁵⁸

Назва не лише вдало прижилася, але й набула значної популярності серед широких верств населення Радянського Союзу. Невдовзі народницький наголос у ній, запропонований О. Ярославським, — “Велика вітчизняна війна радянського народу” — було замінено Сталіним на державницький — “Велика вітчизняна війна Радянського Союзу”. Так звалася його книга, до якої були зібрані всі промови, накази і виступи вождя за перший рік війни⁴⁵⁹, і це ще більше підкреслило спадкоємність Росії та СРСР, російської і радянської історії.

Війна суттєво змінила характер сталінської національної політики. Остання, за спогадами колишнього військового журналіста, згодом відомого британського історика О. Верта, була схарактеризована “одним дуже ортодоксальним комуністом” як справжній “націоналістичний НЕП”⁴⁶⁰. Тут аналогія була самоочевидною. Так само, як у 20-ті рр., коли задля врятування зруйнованої громадянською війною економіки країни більшовики тимчасово відмовилися від комуністичних експериментів — військового комунізму — і частково повернулися до ринкової економіки — “нової економічної політики”, так само з початком радянсько-німецької війни сталінське керівництво відкинуло інтернаціоналістичні гасла та взяло на озброєння російський націоналізм-патріотизм. У період битви під Москвою, коли майже всі західні республіки СРСР опинилися під ворожою окупацією, лише Росія залишалася тією потугою, яка реально була здатна зупинити ворога. Режим давав собі ради, що за цих умов він може спертися не на ефемерну комуністичну свідомість мас, а на таку перевірену

історією потужну зброю, як російський націоналізм-патріотизм. У вересні 1941 р. в бесіді з американським послом в Радянському Союзі А. Гарріманом Сталін так прямо і зазначив: “У нас нема жодних ілюзій, боцімто вони (радянські люди) б’ються за нас. Вони б’ються за матір — Росію”⁴⁶¹.

7 листопада 1941 р., під час параду на Червоній площі на честь чергової річниці Жовтневої революції, Сталін звернувся з патріотичною промовою до радянських військ, які відправлялися на фронт. “Хай надихають вас у цій війні, — сказав він, — мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Хай осяє вас переможний прапор великого Леніна!”⁴⁶². Така згадка в єдиній обоймі з російськими національними героями більшовицького вождя мала ще раз засвідчити єдність російської історії з історією СРСР.

Певний час і комуністичні, й націоналістичні гасла існували в радянській пропаганді вкупі. Проте нарешті (хоча, слід визнати, не безболісно) російський націоналізм на певний час майже повністю витіснив інтернаціоналізм, що знайшло своє найяскравіше відображення в офіційній відмові від головних комуністичних постулатів, передовсім пролетарського інтернаціоналізму. “Ненависть до німця, бий німця” — таким було і залишається гасло буржуазного патріотизму, — писав Ленін у березні 1918 р. під час наступу кайзерівської армії на Петроград. — А ми скажемо: ненависть до імперіалістичного хижака, ненависть до капіталіста, смерть капіталізму”⁴⁶³. В період німецького наступу під Москвою взимку 1941 р. радянські ідеологи *цілком і повністю* занедбали цей ленінський заповіт і натомість активно використовували націоналістичні заклики доби Першої світової війни. Знаковою датою в цьому контексті стало 10 грудня 1941 р., коли, згідно з Наказом начальника Головного Політичного Управління Червоної армії Л. Мехліса, гасло “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”, яке, як він відзначив, “може невірно зорієнтувати деякі прошарки військовослужбовців”, належало зняти у шпінгелі з усіх без винятку воєнних газет і замінити його гаслом “Смерть німецьким окупантам!” Щодо гасла “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”, то його залишили лише для ворога, тобто тільки для пропагандистської літератури, що видавалася для військ противника”⁴⁶⁴. Зі шпальт газет не лише зникло наріжне каміня марксистського віровчення, навіть слово “радянський” не часто з’являлося у пропаганді тієї доби. О. Верт зазначав, що слово “радянський” вступило в свої права лише після Сталінграда, а до того радянська пропаганда обходила без нього, суцільно зосередивши свою увагу на Росії, на величних російських традиціях, яким загрозувала небезпека⁴⁶⁵.

Російська радянська творча інтелігенція була безпосередньо підключена до процесу активізації у населення нового-старого російського патріотизму. У своїх творах (“Російський характер” О. Толстого, “Російське серце” К. Симонова, “Батьківщина” Б. Горбатова, “Російське поле” Вс. Іванова та ін.) кращі письменники Росії спрямували свої зусилля на пробудження приспаних за радянських часів кращих якостей російського національного характеру, російської національної свідомості, намагаючись зіграти на інтимних струнах російської душі.

“Хто з нас не ходив просторами батьківщини, не милувався могутніми її рівнинами, не бачив її гір, лісів! — риторично запитував у своїй статті В. Вишневський. — Все це наше рідне, російське тисячу років. Все обмито кров’ю поколінь. Народ наш весь просяк войовничим духом. Тисячу років народ бився, щоб існувати на цій землі”⁴⁶⁶.

Ортодоксальні марксисты, лідери ІV Інтернаціоналу, відразу ж відреагували на “ідеологічні збочення” в СРСР, як на зраду Великому вченню. “Країна, в якій “соціалізм переміг остаточно”, — говорилося в одній з їхніх відозв у серпні 1941 р., — перебуває у війні, проте навіть саме слово “соціалізм” зникло із словника ставлеників бюрократії. Кремль на чолі зі своїми продажними письменниками відроджує патріотичні спомини царської Росії. Він навіть не наважується нагадати радянським масам грандіозний досвід громадянської війни”⁴⁶⁷.

Російський патріотизм-націоналізм у 1943 р. розквітав буйним цвітом. О. Верт охарактеризував події тієї доби як “сталінську маленьку націоналістичну оргію”⁴⁶⁸. Ще під час Сталінградської битви (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р.) розпочалося впровадження погонів та офіцерських відзнак — подія, зважаючи на соціалістичний характер Червоної армії та перманентне шельмування в ній “золотопогонників”, досить неординарна. Її було розгорнуто в чергову пропагандистську кампанію. “Введення традиційного солдатського й офіцерського погона, — не приховувала газета “Красная звезда”, — символічно підкреслює спадкоємність слави російських воїнів”⁴⁶⁹. “Золотий галун генерала на моєму погоні того ж самого малюнка, що й погон мого прадіда — генерала Вітчизняної війни 1812 р., — писав у зверненні до воїнів колишній граф, генерал-лейтенант Червоної армії А. Ігнат’єв. — Цей традиційний знак російського мундира ти, молодий солдате Червоної армії, отримав у дні Вітчизняної війни, ти своїм героїзмом перевищив подвиг своїх батьків і дідів”⁴⁷⁰.

З відновленням російських традицій Червона армія поступово позбавлялася комуністичних. У жовтні 1942 р. в армії було скасовано інститут воєнних комісарів та відновлено єдиноначалля, відмінено соціалістичне змагання. Єдиний обов’язок солдата, як підкреслювала у цей час радянська пропаганда, є служіння батьківщині, як це роби-

ли їхні предки. Ще раніше, відповідно до історичних традицій російської армії, в Червоній армії почали створюватися гвардійські з'єднання (з вересня 1941 р.), козачі корпуси (з грудня 1941 р.), а згодом ще й суворовські та нахімовські училища (відповідно з серпня 1943 р. та червня 1944 р.).

Ще одним відверто націоналістичним кроком стало запровадження в армії нових орденів, які мали імена російських героїв-символів — полководців та флотоводців, князів і дворян: “Олександра Невського” (1942 р.), “Кутузова” та “Суворова” (1943 р.), “Нахімова” та “Ушакова” (1944 р.), що зовсім не пасувало до звичного робітничо-селянського іміджу РСЧА. Навіть солдатський орден Слави, запроваджений у 1943 р., було суцільно скальковано з царського Георгіївського хреста. Невдовзі й сам Верховний головнокомандуючий поміняв скромний кітель більшовицького комісара на мундир російського генералісимуса, і це також мало глибоко символічний зміст.

Хоча особисто Сталін серед усіх російських національних героїв віддавав перевагу цареві Петру I, все ж першим у списку відроджених більшовиками під час війни російських національних героїв було поставлено генералісимуса Суворова. Слід зазначити, що цей російський полководець ні за якими параметрами не вписувався у марксистське класове бачення історії. Крім своїх славетних перемог над турками, відзначився він ще й тим, що на чолі військової сторожі супроводжував на страту вожака селянського повстання Омеляна Пугачова, а також боротьбою з революційною Європою, жорстоким придушенням польського національно-визвольного повстання. Звісна річ, в революційній Росії цей “царський сатрап” не мав жодного шансу потрапити до пантеону героїв. Під час Вітчизняної війни все змінилось. Занедбанню культу Суворова було списано на “ворогів народу — зінов'євців”, які “в 1925 в Ленінграді закрили суворовський музей” та припинили справу дослідження суворовських архівів⁴⁷¹.

Питання про увічнення пам'яті генералісимуса Суворова розглядалося на найвищому рівні. 10 листопада 1943 р. було підготовлено Проект постанови ЦК ВКП(б) про наукову розробку й видання документальної спадщини великого російського полководця О. Суворова. З цією метою передбачалося створити при Управлінні Держархіву НКВС СРСР Центральний державний архів О. Суворова, науково-дослідницький інститут О. Суворова. Планувалося для керівництва справою розробки та видання документальної спадщини Суворова створити спеціальну Державну комісію, до її складу увійшли нарком НКВС Л. Берія, заступник Наркома НКВС Круглов, член ЦК ВКП(б) О. Щербаков, академік Ю. Гот'є та ін.⁴⁷² Цікаво, що поруч з відтворенням культу героя придушення росіянами польського повстання

під проводом генерала Косцюшка, в СРСР йшло санкціоноване радянським урядом творення польської дивізії ім. Т. Косцюшка.

У концепцію активізації російського патріотизму цілком вписувалися відродження у 1943 р. раніше скасованого більшовиками Патріаршества та загравання радянської влади з Російською православною церквою. Водночас у травні 1943 р. було розпущено бойове знаряддя світової революції — Комінтерн. До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом ще в 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало, як очевидна поступка Гітлеру⁴⁷³.

На цьому тлі доволі природно в радянській політиці й пропаганді почав культивуватися ще один релікт російського націоналізму — панславизм. Вже у липні 1941 р. Управління Пропаганди й Агітації при ЦК ВКП(б) розгорнуло широкомасштабну пропагандистську кампанію під гаслом “Слов’янської єдності у боротьбі з німецьким фашизмом”⁴⁷⁴. 5 жовтня 1941 р. було створено Всеслов’янський комітет, головним завданням якого було встановлення зв’язків з антифашистськими національно-визвольними рухами в слов’янських країнах, із закордонними прогресивними слов’янськими організаціями та суспільними діячами⁴⁷⁵.

Піднесення і роздмухування чеснот російської нації, її великої культури та героїчної історії рішуче протиставлялися всьому німецькому. З перших днів війни в радянській пропаганді доволі виразно зазвучали антинімецькі мотиви, й надалі ця тенденція набула гіпертрофованого характеру. Німці практично не розрізнялися на “добрих” і “поганих”. Могутніми засобами радянської публіцистики, літератури, мистецтва, кінематографа було створено узагальнений “образ ворога” — жорстокого, кровожерливого й паскудного “Фріца”. Ворог не мав жодної позитивної риси, він мав обурювати, викликати огиду й ненависть, його вчинки спонукали до помсти й покарання⁴⁷⁶.

Вітчизняна війна почала подаватися радянською пропагандою не стільки як війна між нацизмом та комунізмом, скільки як війна німців проти росіян або ще ширше — германців проти слов’ян. Не випадково особливо популярними серед відроджених російських військових героїв і символів того часу стали саме ті, хто “бив німців”. У 1942 р. на честь одного з цих героїв — князя Олександра Невського — було запроваджено спеціальний військовий орден. Радянська преса чимало писала про Грюнвальдську битву, здобуття російською армією Берліна в 1760 р. і навіть підняла на щит раніше замовчувані перемоги російської царської армії під час Першої світової війни (зокрема “Брусилівський прорив”). Прагнучи забезпечити “спадкоємність” російських перемог над німцями, радянська пропаганда вдалася і до міфологізування історії Громадянської війни. Так, запущена ще 1938 р. “Коротким курсом ВКП (б)” міфологема про перші перемоги

23 лютого 1918 р. червоних військ під Псковом і Нарвою набула в 1942 р. нового звучання: “виявилось”, що в лютневі дні 1918 р. червоногвардійці “розгромили вщент” кайзерівські війська⁴⁷⁷.

У насаджуванні антинімецьких настроїв була певна логіка, адже вони мали підживлювати супротив радянських людей ворогові. Проте парадокс полягав у тому, що на жорна ідеологічної машини потрапили й радянські німці, яким довелося повною мірою відчутти на собі тягар германофобських настроїв у СРСР. Відтак, з початком війни вони одразу ж опинились у зоні відчуження і підозри. Не мало значення, ким ти був до війни: комуністом, стахановцем чи командиром Червоної армії. Належність до німецької національності вже сама накладала на її носіїв безжалісне тавро — “Німець — значить, ворог!”⁴⁷⁸

Оцінюючи наслідки від запровадження в країні цього “націоналістичного непу”, можна без перебільшення стверджувати, що так само, як її економічний аналог у 20-х роках, “нова сталінська національна політика” виявилась надзвичайно ефективною. Значною мірою саме російському націоналізму, рівно як і побудованій на Сході економічній базі, радянська влада могла завдячувати своїм врятуванням. Політика спирання на російський патріотизм-націоналізм та активізація російської національної свідомості не лише сприяла консолідації найчисленнішої нації країни, але й дала змогу зміцнити, здавалося, вже остаточно втрачений більшовиками зв’язок із народом. Це не могло не викликати справжнього подиву й захоплення навіть у тих, хто досі не виявляв особливої симпатії до режиму. Наприклад, академік АН УРСР Яснопольський у 1942 р. задавався питанням, як так сталося, що навіть у колгоспників пробудився дух російського патріотизму, не кажучи вже про козаків. Останні, мовляв, кажуть: “Б’ємося за російську честь, а не за радянську владу”⁴⁷⁹. “За радянської влади, — міркував академік, — слова і справи розходилися, і, здавалося, народ остаточно втратив віру в слова наших вождів. Виявляється — ні. І в тяжкий час народ відповідає піднесенням на слова вождів”⁴⁸⁰. Цей феномен багато хто не лише із пересічних громадян, але й з верхівки радянської творчої та наукової інтелігенції пов’язував із харизматичною постаттю Сталіна, авторитет якого, сильно підупалий під час катастрофи 1941 р., знову почав зростати. “Що пробудило до життя старий російський дух? — запитував член-кореспондент АН УРСР Попов. — Думаю про Сталіна і схилиюся перед його розумом”⁴⁸¹.

Щодо Червоної армії, то, зважаючи на її переважно російський офіцерський корпус, там в цілому схвально сприйняли національно-патріотичні новації та швидко перейнялися духом російського патріотизму. Армія пролетарського інтернаціоналізму, армія світової революції, армія робітників усіх країн, як називав РСЧА колись Сталін,

надягнула під час війни мундири і погони взірця старої російської армії, стала звати своїх командирів офіцерами, прикрасилась російськими орденами. Серед тем лекцій і бесід, що проводились із бійцями і офіцерами українських фронтів наприкінці 1943 — на початку 1944 рр., переважали такі: “Про традиційну нестримність російської атаки”, “Про стійкість російських солдатів”, “Про російську гвардію”, “Росіяни завжди били пруссаків”, “Традиції російського офіцерства”, “О.В. Суворов”, “М.І. Кутузов”, “Червона армія — носій кращих традицій російської армії”⁴⁸² тощо. Таке захоплення російським патріотизмом викликало навіть певне занепокоєння у політпрацівників, адже, як відзначав один інспектор політуправління фронту, внаслідок такої однобокої пропаганди виходило, “що російська армія є для нас неперевершеним взірцем, а в Червоній армії багато недоліків”⁴⁸³.

Щодо бійців нового поповнення, яких щойно мобілізували до Червоної армії із визволених від німців районів, то для них доволі дивними та незрозумілими виглядали ті зміни, які сталися за роки війни в радянській ідеології і пропаганді. Через три роки до них повернулася армія, яку не впізнали. “Чому запроваджені погони в Червоній армії і чи нема у цьому повернення до старого? Чому командирів звать тепер “офіцерами”? — запитували у політпрацівників мобілізовані до військ 4-го Українського фронту⁴⁸⁴. Схожі питання звучали у 1944 році і на 1-му Українському фронті, у складі якого значно зріс український прошарок: “Війна закінчиться, і все буде по-старому, як до революції, — з неприхованим сарказмом ділилися враженнями бійці нового поповнення. — Погони ввели, командирів стали офіцерами звати, церкви відкрили — все буде по-старому”⁴⁸⁵.

З початком звільнення від німців України та інших західних республік почала й радянська пропаганда повертатися до призабутої “союзної” та “радянської” тематики. Потужний імпульс пропагандистському розкручуванню “союзної” теми було покладено прийняттям на початку 1944 р. нового Державного гімну СРСР, за який досі слугував “Інтернаціонал”. Правда, і тут проглядалася певна амбівалентність. З одного боку, це був яскравий вияв радянського патріотизму, водночас у тексті гімну доволі виразно проглядалася великоросійська домінанта: “Союз нерушимый республик свободных /Сплотила навеки Великая Русь...”

У контексті повернення до “союзної” теми можна розглядати й рішення X Сесії Верховної Ради СРСР (лютий 1944 р.), про що мова піде нижче. В промовах Сталіна також дедалі більше російський патріотизм поступався місцем загальносоюзній тематиці. Водночас з даного ним визначення поняття “радянський патріотизм” практично випала основна складова — пролетарський інтернаціоналізм. “Сила радянського патріотизму, — стверджував Сталін у своєму наказі до

27-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції у листопаді 1944 р., — полягає в тому, що він не має в своїй основі ані расові, ані національні забобони, а глибоку відданість і вірність народів своїй Радянській батьківщині, братерській співдружності трудящих усіх націй нашої країни. В радянському патріотизмі гармонійно сполучаються національні традиції народів і загальні життєві інтереси усіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, єднає всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю. В цьому треба вбачати основи непорушної дружби народів СРСР, що все більше зміцнюється”⁴⁸⁶.

Водночас до коржика позірних національних поступок національним республікам додавався батіг розгортання чергового витка боротьби з ідеологічними ухилами. 1944 рік — рік найбільших поступок — став водночас і роком найбільшого національного тиску. Ця кампанія проходила під призабутим гаслом боротьби з місцевим націоналізмом і великодержавним шовінізмом, хоча основним об'єктом нападів було обрано саме місцевий націоналізм. В ряді постанов, підготовлених ЦК ВКП(б) у 1944—1945 рр., були піддані нищівній критиці “серйозні ідеологічні помилки”, припущені у висвітленні історичного минулого Казахстану, Татарії та Башкирії, в яких, як стверджувалось, “ідеалізувалися феодальні відносини і вихвалялися, прославлялися порядки і звичаї, що віджили”. Так, у Постанові по Татарії (1945) критикувалося “прикрашення Золотої Орди, популяризація хансько-феодального епосу про Адигея”⁴⁸⁷. Казахських учених ганили за те, що вони проголошували прогресивним будь-який виступ, спрямований проти дореволюційної Росії, а приєднання Казахстану до Російської імперії розглядалося як акт негативний. Башкирам дісталось за те, що, наприклад, у п'єсі “Кахим-Туря” була спотворена історія участі башкирів у Вітчизняній війні 1812 року, в якій немовби протиставлялися один одному російські і башкирські воїни⁴⁸⁸. Не обмежуючись однією лише критикою, партійні документи давали конкретні вказівки з приводу того, як треба правильно писати історію. “При правдивому висвітленні минулого, — зазначалося в одному з них, — необхідно приділяти першочерговій уваги сумісній боротьбі неросійських і російських народів проти царизму та іноземних загарбників, історії соціалістичних перетворень, що сталися за роки радянської влади в національних республіках”⁴⁸⁹.

Розпинаючи місцевий націоналізм, у Москві майже не помічали найяскравіших проявів великоросійства. Офіційна радянська пропаганда проголошувала будь-які російські досягнення чи то в галузі філософії, чи то економіки, політики, військової справи тощо такими, що мають всесвітньо-історичне значення, найкращими, найліпшими, передовими і т. ін. В історії йшло неприховане вихваляння експансіоністської політики царської Росії.

Власне кажучи, союзна й російська теми залишалися в радянській пропаганді у значній диспропорції на користь останньої, а ідея старшого брата — великого російського народу — лишалася альфою і омегою сталінської національної політики та радянського патріотизму. Влітку 1944 р. на нараді істориків, що відбувалася при ЦК ВКП(б), А. Жданов наголосив, що “в царській Росії не було ґрунту для розквіту патріотизму. Радянський патріотизм виріс і зміцнився внаслідок повалення влади поміщиків і буржуазії, встановлення радянської влади, побудови соціалістичного суспільства і створення в особі СРСР братерського союзу рівноправних народів, в якому провідна роль належить російському народу”⁴⁹⁰. А сам Сталін у своєму знаменному тості, виголошеному на честь російського народу, навіть назвав його “найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу”⁴⁹¹.

* * *

Процеси, що відбувалися в Радянському Союзі в цей період, не можна назвати унікальними. Вони відбивали певні загальні тенденції, притаманні війні як соціально-політичному явищу. Національне питання завжди посідало одне з найповажніших місць в ідеології та пропаганді воюючих держав, що знаходить свій прояв у таких моментах: піднесення авторитету, всіляке возвеличення і уславлення пануючої (титульної) нації (“великий російський народ” — в СРСР і “німці — вища раса” в Німеччині); певні поступки малим народам, національним меншинам у культивуванні їхнього патріотизму-націоналізму; приваблювання на свій бік союзників з числа пригноблених ворогом націй, причому нерідко з наголосом на певній етнічній чи історичній спорідненості, належності до одного суперетносу (панславизм чи пангерманизм) тощо; пробудження ненависті до народів — ворогів на етнічному чи то расовому ґрунті зокрема, формування у свідомості населення відрази та презирства до їхньої мови, культури, способу життя і т. ін. Фактично зворотним боком постання російського патріотизму-націоналізму стала германофобія.

На цьому тлі великороси за виявлену лояльність до режиму закріпилися в піраміді “Дружби народів” на недосяжній для інших етносів вершині. Тут слід зазначити доволі характерний момент. Застосований відносно націоналів у Червоній армії термін “воїни неросійської національності” (немов справді існувала така “неросійська національність”) також зазнав нової інтерпретації. Якщо до війни до цієї категорії військовослужбовців спочатку відносили лише середньоазіатів та закавказців, тобто тих, хто внаслідок мовних і етнокультурних особливостей погано інтегрувався до російськомовного загалу, то під час війни цей поділ став виступати як свідчення певного

рівня політичної лояльності: росіяни — не росіяни. Дуже скоро політвідділи почали зараховувати до категорії воїнів неросійської національності спочатку усіх не слов'ян, а в період звільнення від німців західних республік — всіх неросіян назагал. Отже, до категорії воїнів неросійської національності фактично потрапили й українці⁴⁹².

З українцями ситуація видалася складнішою, ніж з іншими народами. Перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР вочевидь засвідчили кризу лояльності сталінському режиму в Україні. Неоднорідне соціально і етнічно українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади, що за умов війни не мало принципової різниці. До того ж майже 90 % населення республіки залишилося на окупованій німцями території. Все це фактично поставило українців у ряд нелояльних та підозрілих націй. Як розповідав М. Хрущов під час XX з'їзду КПРС, Й. Сталін навіть виношував плани помсти та розмірковував відносно можливих перспектив виселення всіх українців з терену республіки⁴⁹³.

Проте політична прагматика зумовила більш ефективний метод використання величезного людського та економічного потенціалу України. Українцям було повернуто тимчасово втрачений титул “великого українського народу” та друга сходинка в радянській імперській ієрархії. Їм також було дозволено (хоча й під пильним контролем Москви) творити власну модель націонал-патріотизму.

У пошуках українського радянського патріотизму

З початком німецько-радянської війни стала набирати обертів національно-патріотична пропаганда і в Україні. Її провідниками, як вже це намітилося з кінця 30-х рр., дедалі виразніше виступали не партійні функціонери, популярність яких серед населення виглядала доволі проблематичною, а представники української творчої еліти, вага яких як політичних фігур неухильно зростала. Вже 24 червня газета “Правда” надрукувала (до того ж українською мовою!) патріотичні вірші Павла Тичини і Максима Рильського (відповідно “Ми йдемо на бій” і “Слово гніву”), в яких автори висловлювали впевненість у неминучості перемоги під проводом Сталіна над ворогом⁴⁹⁴. А Олександр Корнійчук у річищі запропонованої В. Молотовим історичної аналогії у своїй статті в “Правде” від 26 червня запевнив читачів у тому, що так само, як свого часу український народ “разом з великим братом — російським народом розгромив полчища Наполеона”, так і зараз з’єднані у великій сім’ї народи СРСР знищать “мерзенних фашистських варварів”⁴⁹⁵. З огляду на відсут-

ність в Україні історичної пам'яті та певних патріотичних сентиментів відносно війни 1812 р. тут більше намагалися робити наголос на “вітчизняній війні 1918 р.”, в якій “волелюбний український народ під керівництвом Леніна і Сталіна розгромив німецьких інтервентів на Україні”. “Такий же ганебний кінець чекає фашистських бандитів сьогодні”, — заявив О. Корнійчук на зборах представників київської інтелігенції, що відбулися 27 червня 1941 року в приміщенні Оперного театру в Києві⁴⁹⁶.

Невдовзі після радіозвернення 3 липня до радянського народу Сталіна 6 липня 1941 року до українського народу звернулись український уряд і керівники Комуністичної партії України⁴⁹⁷. “Товариші робітники, селяни і інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України! — починався текст Звернення. — Кровожерливий ворог напав на нашу землю...”⁴⁹⁸ Вповні в дусі класової ідеології населення попереджалося про загрозу насадження в Україні влади німецьких поміщиків, баронів і капіталістів, проте доволі дивним, як для радянської пропаганди, виглядав пасаж щодо намірів Гітлера “знищити нашу національну державу”(!)⁴⁹⁹.

Цікаво, що серед українських героїв, яких ЦК КП(б)У згадав з метою етнічної мобілізації українців, як певна данина західноукраїнському фактору з'явився галицький князь Данило. Це могло свідчити про своєрідний розподіл героїв Київської Русі на “росіянина” Олександра Невського і “українця” Данила Галицького. У 1942 р. М. Бажан написав поему “Данило Галицький”, за яку, а також за вірш “Клятва” і цикл “Сталінградський зошит”, йому була присуджена Державна премія II ступеня за 1945 р.⁵⁰⁰ Останній подавався тут у доволі чужою зв'язці — разом із великим гетьманом Богданом, Леніним та Сталіним. “Німецьких псів-рицарів рубали мечі воїнів Данила Галицького, рубали їх і шаблі козаків Богдана Хмельницького”, — зазначалося у Зверненні, — а “кайзерівські полчища знищував український народ під проводом Леніна — Сталіна в 1918 році”⁵⁰¹. Керівники партії та уряду закликали “войовничий український народ” відродити традиції українських партизанів і закінчували своє звернення запозиченим у Сталіна ефектним закликком: “Жити у вільній Україні чи потрапити у рабство під Гітлерів гніт — так зараз стоїть питання перед українським народом. Вперед! За нашу рідну Україну, за великий Радянський Союз!”⁵⁰².

Про занепокоєння керівництва СРСР відносно питання лояльності українського суспільства радянській владі свідчили згадки на сторінках центрального органу ВКП(б) про німецьких прислужників доби “вітчизняної війни 1918 р.”, “юди-Троцького” і “юдчиків українських націоналістів” (стаття М. Бажана “Ніколи не буде Україна рабинею германського фашизму”)⁵⁰³ та про “петлюрівську та націоналіст-

тичну нечисть” в гітлерівському обозі (стаття О. Корнійчука “Гітлер — лютий ворог українського народу”)⁵⁰⁴.

Проте з огляду на швидку окупацію німцями України українська радянська пропаганда проходила основні етапи свого становлення вже в глибокому радянському тилу.

Війна швидко відокремила Україну від Росії як політично, так і ментально, вивівши її на кілька років з-під впливу радянської ідеології та пропаганди. Мало хто з українців, які в 1941 р. лишилися на окупованій території, вірив у те, що сталінська влада, влада Москви колись вже повернуться. Навіть росіяни на українському Сході не стільки очікували на повернення “Советів”, скільки стали на шлях “тихої війни” з українцями за більший вплив на місцеву німецьку адміністрацію⁵⁰⁵. Український націоналізм як альтернативна гітлеризму і сталінізму ідеологія опанував умами й серцями людей на заході і не безрезультатно почав опановувати східний простір України.

Намагаючись зберегти рештки лояльності з боку українців, Москва вдалася до ряду заходів. По-перше, радянське керівництво спробувало розгорнути партизанську й підпільну діяльність в Україні, що мала виступати не стільки в ролі військового фактора, скільки засвідчити про життєздатність радянського режиму. Після швидкого розгрому німцями залишеного більшовиками в Україні кволого підпілля і окремих партизанських загонів Москва почала засилати сюди окремі групи співробітників НКВС для проведення розвідувальної і терористичної діяльності. Одним із завдань цих груп, що намагалися виступати тут у ролі законної влади та караючої руки Сталіна, стало залякування місцевих колаборантів. Проте вся ця тактика аж до кінця 1942 р. майже не спрацювала як через стійке небажання населення підтримувати радянських партизанів, так і через нездатність самих партизанів організуватися. Скажімо, навіть уславлений партизан С. Ковпак майже рік відсиджувався у лісах, не наважуючись за умов ворожого наставлення населення розгортати свою діяльність⁵⁰⁶. Радянська партизанська присутність в Україні була малопомітною аж до початку наступу Червоної армії під Сталінградом і не справляла суттєвого впливу на українців. Згадуючи про події початкового періоду війни, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко пізніше був змушений визнати, що “абсолютна більшість цивільного населення в Україні (виділення наше. — Авт.) не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалась різними засобами прилаштуватися до окупаційного режиму”⁵⁰⁷.

Більш ефективним став інший “український проект” Москви, а саме: збереження нею матриці української радянської державності як такого собі віртуального національного уряду УРСР в евакуації. Він мав закликати українців до опору ворогові, розповідати про міць Червоної армії, звірства окупантів, тобто перманентно створювати ефект

присутності, що з огляду на небажання німецької влади надати Україні якоїсь бодай формальної автономії було доволі ефективним.

У вересні 1941 р. було розроблено відповідний план щодо функціонування в радянському тилу українських державних, політичних, суспільних і культурних організацій, метою якого мало стати, як зазначалося в документі, “відновлення УРСР та возз’єднання українського народу”⁵⁰⁸. Передбачалося насамперед зберегти керівне ядро таких найважливіших органів влади, як ЦК КП(б)У, Верховна Рада УРСР, Раднарком УРСР, ЦК ЛКСМУ, Держплан, основних народних комісаріатів, управлінь та комітетів. Поряд з наркоматами промисловості, земельних справ, освіти, фінансів, згідно з планом, мав бути евакуйований до тилу також і наркомат внутрішніх справ УРСР та збережені основні кадри деяких інших спецорганів, що впливало з потреби організації роботи на окупованій території⁵⁰⁹. Вивозилися до тилу також Управління у справах мистецтва, Радіокомітет (з базою у місті Челябінськ), радіотелеграфна агенція (РАТАУ), Головліт. Мали також бути збережені такі республіканські організації та установи, як інститути Академії наук, Товариство культурних зв’язків із закордоном, творчі спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів тощо. Планувалось також створення низки суспільних товариств з метою організації наукової, інженерно-технічної, агрономічної, педагогічної, медичної та іншої інтелігенції⁵¹⁰.

Вивозилися до тилу районів СРСР редакції ряду часописів і газет, а також деякі видавництва як республіканські, так і відомчі. Зокрема, до Саратова були евакуйовані редакції газет ЦК КП(б)У “Комуніст”, “Советская Украина”, “За Радянську Україну”. Остання була передусім зорієнтована на пропаганду на окупованій території України. З цією самою метою розгорнули діяльність кілька українських радіостанцій — “Радянська Україна” в Москві та ім. Тараса Шевченка в Саратові⁵¹¹. Під егідою ЦК КП(б)У знаходилися деякий час і кілька польськомовних радіостанцій, які транслювали на територію окупованої німцями Польщі.

Отож, зберігаючи матрицю української радянської держави, влада не лише подбала про евакуацію партійно-радянської верхівки, але й спромоглася вивезти до тилу значну кількість представників творчої та наукової еліти республіки. Слід зазначити, що наявність серед евакуйованих на схід видатних українських діячів мистецтва, науки й культури надавало українській “воєнній діаспорі” виразного національного колориту, що в умовах жорсткої пропагандистської війни з німцями мало неабияке політичне значення. Певною позірною демонстрацією етнічного характеру української влади, вивезеної до тилу, стало усунення влітку 1942 р. М. Хрушова від управління україн-

ськими справами. Сталін мотивував це тим, що останній не є українцем, а отже, українськими справами нехай займається М. Корнієць — тодішній голова РНК УРСР. Однак уже в лютому 1943 року, після завершення Сталінградської битви, коли німців було вибито з “пролетарської столиці” УРСР — Харкова, Сталін знову доручив Хрущову виконувати функції першого секретаря ЦК КП(б)У, призначивши його водночас членом Військової ради Воронежського фронту⁵¹². Отже, під час німецької окупації України, коли український уряд у радянському тилу мав самим фактом свого існування демонструвати наявність національного республіканського центру в евакуації, було незручно доручати його керівництво росіянину — М. Хрущову. Проте, коли радянська влада розпочала повернення в Україну, надійне око партократа Хрущова знов стало вельми потрібним тут Сталіну.

Українські державні та партійні діячі використовувалися передусім не ЦК КП(б)У та РНК УРСР, які мали, як зазначалося вище, здебільшого віртуальний характер, а апаратом ЦК ВКП(б). Їх також подекуди засилали в Україну для роботи на окупованій території⁵¹³. Щодо української інтелігенції, то вона була розпорошена по різних тилових регіонах СРСР. Наприклад, значна частина українських митців — літераторів, художників, композиторів, а також українські кіностудії розміщувалися в Середній Азії — Ташкенті, Ашхабаді, Самарканді та ін. Однак справжнім центром української радянської інтелектуальної та творчої еліти стала в ті часи столиця Башкирії — Уфа. Сюди була евакуйована Академія наук УРСР з її кільканадцятьма інститутами, в тому числі гуманітарними — Інститутом історії та Інститутом мови й літератури. (На 1 січня 1943 р. у 18 інститутах АН України нараховувалося 527 співробітників⁵¹⁴.) В Уфі виходили газета “Література і мистецтво”, журнал “Українська література” та альманах “Україна в огні”. Також розміщувалося правління Спілки письменників України, а отже, перебував український літературний бомонд. Цікаво відзначити, що ще в першій половині 1939 року у таємних зведеннях НКВС багатьох із цих поетів і письменників — зірок української літератури першої величини — інакше як “націоналістами” не називали, проте надалі ситуація стрімко змінилася. Підсаджени в період “возз’єднання українських земель” міцною рукою першого секретаря М. Хрущова на сходинок українського політичного потяга, вони вже під час радянсько-німецької війни почали відігравати помітну роль в українському радянському істеблішменті. Саме їм, таким непересічним та неоднозначним особам, як М. Бажан, О. Довженко, О. Корнійчук, М. Рильський, П. Панч, П. Тичина, Ю. Яновський та ін., а не сірим партійним функціонерам на кшталт Гречухи, Корнійця і К^о належала поважна роль у творенні українського радянського патріотизму та формуванні етнічної ідентичності. Така ситуація

природно впливала з попереднього політичного досвіду більшовицької партії. Пам'ятаючи про сумну долю своїх націонал-комуністичних попередників, українські партократи дуже обережно ставилися “до експериментів в національному питанні”, поступаючись тут пальною першості творчій еліті.

Водночас після невдалого початку війни сильно упав авторитет партійної влади. Тож не випадково, що остання вирішила покращити свій рейтинг за рахунок залучення до вищих щаблів державного управління видатних українців.

Найвизначнішою подією в цьому плані стало призначення наприкінці 1942 р. М. Бажана та П. Тичини на високі посади в українському уряді, відповідно заступника голови РНК УРСР з питань культури та наркома освіти УРСР. Пікантності цьому неординарному заходу додавало й те, що П. Тичина не був членом партії, що не лишилося поза увагою евакуйованих. Подейкували, що це є певний політичний крок, “гра в демократію перед Заходом — хочуть показати, що в СРСР може бути безпартійний міністр”⁵¹⁵. Проте українська інтелігенція із радістю зустріла цю звістку. “Ось це буде справжній український уряд”, — казали її представники. — Такі фігури створять авторитет українському уряду”⁵¹⁶. Дехто навіть вбачав у цьому певні зміни, що відбулися у політиці радянської влади відносно перманентно ганеної національної інтелігенції. “Ось, нарешті, українцям, які досі були в загоні, — казав письменник Л. Смілянський, — дали дорогу”⁵¹⁷. Те, що зміни в політиці уряду були викликані важкими умовами війни, також було зрозумілим. “Це німці навчили нас, як воювати і як створювати справжній український уряд”, — відверто зазначив композитор М. Вериківський⁵¹⁸. Сповнені ейфорії від перспектив, що, здавалося, відкриваються, українські інтелігенти висловлювали навіть сподівання у тому, що новий нарком освіти П. Тичина “поверне на свої місця українських учителів, які ні за що були заарештовані і вислані” до війни⁵¹⁹.

Політика призначення на вищі посади в республіці видатних українців тривала й надалі. Невдовзі драматурга О. Корнійчука “зробили” наркомом закордонних справ УРСР. Колишній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко розповідав, що під час наступу радянських військ в Україні восени 1943 р. М. Хрущов певний час брав із собою на фронт, “з метою вивчення”, відомого українського кіномитця О. Довженка, якого планував висунути на один з найвищих постів у республіці — голови Верховної Ради УРСР⁵²⁰.

Водночас з метою підвищення авторитету партії, а також посилення контролю за потенційно опозиційною українською інтелігенцією останню мало не силоміць намагалися загнати до лав КП(б)У. Наприклад, під час війни з цього приводу постійно чинився тиск на академіка Л. Булаховського, а композиторові М. Вериківському ли-

ше до 1943 р. тричі наполегливо пропонували стати комуністом⁵²¹. Останній вперто відмовлявся, із занепокоєнням спостерігаючи, як один за одним “здавалися” інші безпартійні митці. “Рильського таки затягли до партії, — констатував він після чергового на нього тиску, — а який з нього комуніст”⁵²². Зволікати надалі ставало просто небезпечно. “Знову мордують пропозиціями про вступ до партії, — скаржився у приватній розмові в травні 1943 р. член-кореспондент Академії архітектури СРСР Заболотний, — ще скажуть, що Заболотний “ворог радянської влади”⁵²³. (Зазначимо, що безпартійний міністр П. Тичина був змушений вступити до лав партії в 1944 р., а М. Бажан став членом партії ще у 1939 р.)

Ця проблема турбувала й О. Довженка. “У всіх республіках нашої країни, — записав він у своєму щоденнику 3 січня 1944 р., — видатні інтелігентні робітники культури (крім руських), якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів незалежно від їхніх найкришталевіших у розумінні інтернаціоналізму поглядів і всієї діяльності. Се я знаю і відчуваю много літ уже на собі”⁵²⁴. При цьому сам Довженко, на відміну від тих українських інтелігентів, хто не хотів вступати в партію через незгоду з її політикою, зокрема національною, не вступав до ВКП(б) не через ідейну незгоду, а через невіру в тих, хто цю ідею втілював. “Як мені жалко. Я не член Комуністичної партії, — писав він у своєму щоденнику навесні 1942 р. — Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горе мені. Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді... свині і шакали. Може, так і треба, “бо немає господа на небі”. А суржик з начальства? Та цур їм, горепакам...”⁵²⁵.

Така специфічна “конвергенція” влади і творчої еліти не лише наочно демонструвала факт збереження і діяльності в радянському тилу українського уряду, але й водночас надавала додаткових дивідендів радянській пропаганді, що мала піднести бойовий дух українців в Червоній армії та вела боротьбу за уми й серця населення на окупованих землях України.

Провідною темою цієї пропаганди стала тема патріотизму, що, з одного боку, було даниною війні, яка зазвичай мобілізує етнічність і сприяє пробудженню національної свідомості, а з іншого — офіційно “санкціонувалася” владою. Червоною ниткою у виступах на численних зібраннях та мітингах “представників українського народу” проходила думка про те, що Гітлер зруйнував українську державність і не має намірів її відновлювати, а також про те, що німці руйнують українську національну культуру та грабують її матеріальні багатства. Відносно колгоспників, які лишилися вдома, очікуючи на те, що

німці віддадуть їм землю, радянська пропаганда наголошувала, що обіцяної землі вони від нацистів не отримали і ніколи не дочекаються. На цьому тлі природно підносилася ідея відродження української радянської державності. Найпомітнішим заходом щодо цього з тих, що проводилися в евакуації, стало святкування 25 грудня 1942 р. 25-ї річниці з дня проголошення першим Всеукраїнським з'їздом рад Української РСР. В Москві було проведено урочисте засідання Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР разом із партійними і суспільними організаціями, на якому з доповіддю “25 років УРСР” виступив голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Корнієць⁵²⁶. А 27—31 грудня 1942 р. на честь цього ювілею в Уфі було проведено сесію АН УРСР. Від імені українського уряду виступив шойно призначений наркомом освіти УРСР видатний поет П. Тичина. Крізь весь його виступ виразно проходила думка про те, що в той час, коли в німецькому рабстві нищиться українська культура, “тут, у столиці Башкирії, один за одним виходять написані вченими капітальні роботи з історії України, української національної культури, які перед лицем усього світу проголошують, що українська культура жива, безсмертна, дух українського народу незламний”⁵²⁷.

Над темою патріотизму працювали як окремі митці, так і цілі інститути та творчі колективи⁵²⁸. Однак найбільш виразно тема патріотизму знайшла своє відображення у художній творчості українських письменників. Стиль і дух цього специфічного патріотизму-націоналізму воєнної доби характерно демонструє передмова до літературного альманаху “Україна в огні”, виданого в Уфі у 1942 році:

“Україна в огні!

В огні повстань наша земля. “Бий німця!” — гукає з глибини століть київський князь Святослав. “Бий німця!” — махає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. “Бий німця!” — волає з могили над Дніпром Шевченко...

Україна в огні!

Будьмо гідними синами нашого народу! Слава вірним синам Радянської України, слава героям (перелік імен) — потомкам славних запорожців ...

Україна в огні!

“Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Правда, батьку Тарасе. Вічно житиме в серці народу твоє віще слово. Не понімецьять поганці наш народ... народ безсмертний!

Хай живе народ!”⁵²⁹

Відповідне патріотичне забарвлення мали й назви творів українських митців, вміщені в цьому альманасі: “Мій народ”, “Голос матері” П. Тичини; “Моему світлому краєві”, “Україна”, “Дума”, “Слово про рідну матір” М. Рильського; “Пісня про мою Україну” С. Голованівського; “Пісня Тараса Бульби” Л. Первомайського; “Україна моя”,

“Київ”, “Тарасові Шевченкові” А. Малишка; “Над рікою Дніпром” І. Сенченка; “За Україну” П. Усенка тощо⁵³⁰.

Поети не лише закликали українців на захист рідного краю, але й силою художнього слова створювали узагальнюючий образ Батьківщини, яка вже не асоціювалася лише з абстрактною Радянською Україною з її індустріальними краєвидами та Дніпрельстаном. Батьківщина постає у творчості українських поетів як вся історія і культура народу, вся його духовна скарбниця, якій загрожує ворог і яка кличе на захист. Тут, безумовно, були свої нюанси. Скажімо, якщо у вірші А. Малишка “Україна моя” батьківщину ще символізують класово умотивовані постаті народних ватажків Залізняка, Наливайка та героїв громадянської війни, то створений М. Рильським образ матері-вітчизни вміщує в собі прадавню українську історію від Боянкової Київської Русі до таких невмирущих символів української нації, як Скорохода, Шевченко, Франко, Лисенко. Апогеем творчого вияву патріотизму-націоналізму в поезії можна, безумовно, вважати вірш В. Сосяри “Любіть Україну”, за який йому спочатку в 1944 році дали Сталінську премію, а в 1947 р. піддали поета нещадному цькуванню.

Як це було на той час і в Росії, розробка національно інтелектуально актуалізованої війною теми патріотизму усунула деякі старі ідеологічні перешкоди на шляху до розбудови культурницького націоналізму. Проте тут український варіант мав свою специфіку і, щоб з’ясувати це, розглянемо побіжно “будівельні блоки” цього націоналізму, якими зазвичай виступають мова, історія, традиції і т. ін.

Стан розвитку української мови в Україні завжди був для національно свідомої інтелігенції незагоєною раною, адже перманентна русифікація та поступове її витіснення з ужитку російською мало не перетворилася наприкінці 30-х у незворотний процес. Як уже згадувалося вище, загроза світової війни та приєднання до УРСР українських земель на заході змусили владу не лише пригальмувати цей процес, але й подбати про певний розвиток української мови, літератури, а також історії. За завданням ЦК КП(б)У ще до війни гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над рядом проектів, зокрема складанням російсько-українського словника, підготовкою підручників з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням українського правопису.

Питання щодо реформування українського правопису завжди було більш політичним, ніж академічним, адже воно відбивало не стільки ступінь розвитку української мови, скільки ступінь свободи та напрямку політичної орієнтації України⁵³¹. Під час війни проблема правопису знов набула гострого ідеологічного забарвлення, що не останньою мірою було пов’язане з тією політикою, яку проводив на окупово-

ваних землях нацистський режим. З метою послаблення російського впливу нацисти мали наміри замінити усі алфавіти неросійських народів латинськими. Таку думку висловив, зокрема, М. Борман у листі до А. Розенберга від 23 липня 1942 р.⁵³² України це стосувалося чи не в першу чергу. 28 січня 1943 року з Берліна до Києва надійшло термінове розпорядження: подати проект латинізованої української абетки. Цю абетку розробляла в столиці України спеціальна Правописна комісія на чолі з відомим українським мовознавцем Василем Завітневичем⁵³³. Абетка вироблялася на кшталт чеської і мала на меті, як зазначав у своєму щоденнику письменник А. Любченко, “розірвати московську пуповину і формально приєднати Україну до Європи”. “Через цю одну кирилицю і болгарлицю, — писав він, — скільки лиха зазнав мій нарід”⁵³⁴.

Важко сказати, чи були ці події пов’язані між собою, проте 26 квітня 1943 року в Уфі відбулося обговорення проекту “Українського правопису (з основами граматики)”⁵³⁵. На цій нараді питання про прийняття нового правопису називалося “першочерговим завданням, без якого не можна просуватися на фронті освіти, друкувати підручники тощо”⁵³⁶. Потреба у цьому заході пояснювалася застарілістю, невідповідністю існуючого правопису практиці і тим, що він давно вже не переглядався⁵³⁷. Редактор проекту “Українського правопису (з основами граматики)” академік Л. Булаховський повідомив, що проект був готовий уже в грудні 1942 року, його спочатку переглянули в ЦК КП(б)У, а потім в Уфі продивилися члени комісії — М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, Ю. Яновський і він сам — і, врешті-решт, дійшли у цьому питанні повної згоди⁵³⁸.

В основу проекту, як зазначив академік, було покладено три основні моменти:

- “1) щоб правопис був простий і приступний для народу;
- 2) щоб правопис відбивав ті зміни в житті мови і народу, які відбулися і які відбуваються зараз, і щоб віддавав запах, аромат, красу народної мови і особливо в наш час вітчизняної війни, коли нових багато слів і термінів з’явилося;
- 3) щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського”⁵³⁹.

В цілому запропоновані комісією зміни в українському правописі (при їхній певній половинчатості) були значним кроком уперед у напрямку українізації зрусифікованого т.зв. Київського варіанту. Перш за все, слід відзначити, що, згідно з проектом, пропонувалося поновити в алфавіті таку знакову українську літеру, як “г”, яка, як відзначалося, була раніше “усунута без серйозних підстав”⁵⁴⁰. Однак робилося це не в повному обсязі, а переважно щодо старих українських слів, що вочевидь мало компромісний характер.

Серед інших запропонованих комісією змін привертає увагу повернення до традицій української фонетики, порушених раніше на догоду русифікації. Скажімо, пропонувалося писати “ї”, а не “і” — героїчний, архаїчний, мозаїка тощо; “і”, а не “и” — народний, східний; Європа замість Європа тощо. До речі, останнє викликало найбільші дискусії, кінець яким поклав поет-урядовець М. Бажан.

Назвавши сумною історію складання в останні 10—15 років українського правопису, він зазначив, що це є “справою ворожих нам людей”, яку вони робили, виходячи з антинародних, антирадянських, націоналістичних тенденцій. “Внаслідок цієї ворожої діяльності, — визначив М. Бажан, — знижується рівень письменності. Гіршає навчання дітей рідною мовою, вноситься плутанина в роботу”⁵⁴¹.

Письменник-урядовець підкреслив велике державне значення затвердження проекту українського правопису й зазначив, що в принципах правопису української мови — державної мови Української радянської держави — мусять бути відбитими принципи української радянської державності. До таких він передусім відносив “великий принцип єдності українського народу, починаючи від північного Донця і аж до Карпат”. “Писання для нашого народу, — наголосив Бажан, — мусить бути єдине, воно мусить об’єднати і східно-північні говірки нашої мови, і західні говори, підкоряючи їх всі принципу єдності нашої української мови”⁵⁴². З огляду на це заступник голови Верховної Ради УРСР покритикував за нерозуміння цього моменту наукового співробітника інституту мови й літератури Лисенка, який у дискусії заперечив правильність вживання слова “Європа”, мовляв, у народі так не говорять⁵⁴³.

Однак остаточна крапка щодо затвердження українського правопису під час війни так і не була поставлена. Диспут довкола цього питання тривав ще не один рік, втрачаючи з кожним новим етапом свою “прогресивність”. Особливо гострою виявилася проблема вживання літери г. Нарком освіти П. Тичина до останнього не бажав підписувати проект правопису без поновлення цієї літери. Лише після того, як президент АН УРСР О. Богомолець натякнув йому на те, що “відносно літери г є пряма вказівка Й. Сталіна”, Тичина підписав “Український правопис”, який став чинним з 1946 р.⁵⁴⁴

Фігурально висловлюючись, інтелігенти й партократи не лише писали, але й розмовляли різними українськими мовами. Для перших мова була сенсом буття і основою всіх основ, для інших — лише формою, в якій вони мали спілкуватися з народом. Більш всього, чимало українських достойників, передусім через брак культури, на загал розмовляли ламаною мовою. О. Довженко звав їх за це “суржики з начальства”. “Сотні наркомів, — писав він у щоденнику в квітні 1942 р.

— Всі молоді і середнього віку. Короткошії, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом не погані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржилом”⁵⁴⁵.

Дорікали інтелігенти владі і за її байдужість до українських мовно-культурних питань. Наприклад, письменник Ю. Яновський 2 січня 1943 р. після чергового урочистого мітингу, на якому М. Гречуха “1,5 години говорив про досягнення УРСР”, з роздратуванням зазначив у кулуарах, що голова українського уряду навіть не знає про існування єдиного в СРСР “грубого” українського журналу. Між тим, редакція йому акуратно цей журнал надсилала. “Що ж тоді робить цей уряд?” — риторично запитував письменник⁵⁴⁶.

Як прояв неповаги до себе і певний виклик сприймався українськими інтелігентами той факт, що дружина голови Спілки письменників України О. Корнійчука (“генерала”, як його глузливо називали поза очі) польська письменниця Ванда Василевська навіть на офіційних українських заходах демонстративно виступала російською мовою. “Ванда Василевська добре знає українську мову, — зазначав Ю. Яновський, — проте виступає на пленумі російською мовою. Звісна річ, що вона зневажає українську культуру”⁵⁴⁷. Проте що там партократи і влада — більшість евакуйованих з України не розмовляли українською мовою. І це не могло не дратувати поборників українства. Наприклад, органи НКВС фіксували висловлювання на кшталт того, що до Уфи “неповноцінно евакуйовано українське населення”, позаяк “мало хто тут розмовляє українською мовою, а справжній український народ залишився в Україні”⁵⁴⁸.

Проте і з поверненням в Україну творчу еліту не могла втішити ситуація “на фронті українського мовлення”. Не було прийнято жодних заходів щодо розширення сфери вживання української мови. Не було жодних указів з приводу українізації зрусифікованих міст, проте перманентно звучала глорифікація на честь російського народу та його досягнень і постійно робився наголос на єдності, братерстві та дружбі радянських народів.

М. Джилас згадував, що югославську делегацію “бентежила і дивувала відверта русифікація суспільного життя у Києві. В театрі розмовляли російською, деякі газети виходили російською мовою...”⁵⁴⁹ Цікаво, що югослави, з їхньою чутливістю до національного питання, звернули увагу і на той факт, що на чолі республіки було поставлено не українця. В свою чергу росіянин М. Хрущов у цей період всіляко уникав розмов про своє неукраїнське походження. “Оскільки було незручно, — коментував це у своїх споминах М. Джилас, — що на Україні навіть голова уряду — не українець! Було дійсно дивним для нас, комуністів, здатних виправдовувати і пояснювати все, що могло

б зіпсувати ідеальну картину, яка зображувала нас самих, що між українцями (нацією за розмірами більшу за французьку і де в чому більш культурну за російську) не знайшлося особи на місце голови уряду”⁵⁵⁰. Сам М. Хрущов ніколи публічно не виступав українською мовою, хоча його доповіді завжди перекладалися і друкувалися обома мовами. Така позиція лідера українських комуністів вже сама по собі сприяла русифікаторським тенденціям у партії, в якій завжди копіювали поведінку вождів.

Через рік після повернення в Україну Хрущов фактично проголосив війну українському мовному націоналізму, назвавши 23 листопада 1944 р. на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У ворогами усіх тих, “хто не любить російської мови”⁵⁵¹. (Пригадаємо, що для М. Бажана ворогами були ті, хто гальмує розвиток української мови.) В цьому своєму виступі Хрущов приділив увагу не стільки розвиткові української мови (про це він майже не згадував), скільки правильному ставленню українців до мови російської. “Російська мова для нас не французька, яку не могли зрозуміти російські селяни (“Калякають, як наші пани”, — говорили вони за Л. Толстим під час війни 1812 року), а має кровну спорідненість, як і наша дружба”⁵⁵², — втовкмачував Хрущов, не помічаючи двозначності такої паралелі, адже виходило так, що як свого часу російські селяни, так і українці мають наразі терпіти у себе вдома мову своїх панів.

Вістря критики Микита Сергійович спрямував, звісна річ, проти інтелектуалів. “Є серед української інтелігенції такі, — зазначав він, — які “вихваляють російську культуру, захоплюються творами російського мистецтва”, а водночас “не можуть терпіти російської мови”. (Той, хто визнається в любові до росіян, а не може терпіти російської мови, не може бути чесною людиною, значить, у нього червоточина”, — так формулював цю думку Хрущов в одній з редакцій промови.)⁵⁵³ Ще більш конкретизуючи своїх опонентів, голова уряду УРСР зазначав, що є “серед письменницької публіки такі, які хочуть відгородитися від впливу російської культури”. “Вони розмірковують так, — вів далі Хрущов, — чому б не примусити усіх, хто живе на Україні, користуватися лише українською мовою. Зрозуміло, що такі “теорії” спрямовані проти дружби українського й російського народів. За цими твердженнями про мову ховається націоналістичний черв’ячок, який намагається підточити братерські узи російського й українського народів. Звісна річ, проти таких спроб ми повинні й будемо вести нещадну боротьбу”⁵⁵⁴. Разом з тим Микита Сергійович покритикував і “наших працівників”, які дають привід для націоналістичних дорікань, адже там, “де можна писати українською, вони пишуть російською і за ці факти хапаються”⁵⁵⁵.

Водночас, критикуючи український мовний націоналізм щодо російської мови, Хрущов виступав його ревним прихильником стосо-

вно польської. “Звичайно, — зазначив він на тому ж пленумі, — ми повинні мати польські школи, позаяк є польське населення, проте в цих польських школах викладання має вестися за нашими програмами — за програмами УРСР. У всіх учбових закладах викладання має вестися українською мовою. Тут поступатися не можна. Перш за все, поляки можуть викладати і українською мовою. Це більш за все стосується Львова. Там багато польської інтелігенції, яка може викладати українською чи російською, а якщо вона не викладає, то це лише через те, що не хоче. Вони не хочуть себе компрометувати в очах Миколайчика, вони хочуть зберегти чистоту своєї національної гідності і не бути пов’язаними з Радянським Союзом. З цим треба покінчити. Якщо хтось не хоче залишатися в СРСР — нехай їде в Польщу, ми надамо усі можливості”⁵⁵⁶.

Якщо стару гвардію української творчої еліти партократам все ж вдалося примусити припнути язика і вони не будували більше російсько-українського мовного питання, проблема постала з молодого покоління, яке почало після закінчення війни повертатися з армії додому. Сповнені ейфорії від перемоги та зрослої національної погорди, вони хворобливо сприймали реалії радянської національної політики. Отож були випадки на кшталт того, що був описаний завідувачим відділом мистецтва й літератури управління пропаганди ЦК КП(б)У Золотоверхого 2 жовтня 1945 р. У документі, який мав назву “Довідка про націоналістичні прояви на семінарі молодих письменників у Спільці письменників”, зазначалося, що докторові філологічних наук Тамарченкові, який почав читати лекцію про робітню класиків Пушкіна, Толстого, Шевченка й Франка російською мовою, членом літературного об’єднання журналу “Дніпро” лейтенантом Гончаруком, який щойно прибув з армії, було демонстративно задане запитання: “Доки у нас будуть писати і читати різні московські українці?”⁵⁵⁷ Ці ж молоді письменники спитали у В. Сосюри: “Чому у нас на Україні дозволяють російські школи й російську мову, а в РСФСР українських шкіл нема і українська мова не дозволена?” На що переляканий поет послався на некомпетентність⁵⁵⁸. Молоді письменники висловлювали незадоволення з приводу того, що в РРФСР пригнічуються українці, адже на Кубані мешкає український народ, який розмовляє тією ж мовою, що й українці, проте всі вимоги відкрити на Кубані українські школи лишаються безплідними⁵⁵⁹.

Евакуйований до Уфи Інститут історії АН УРСР продовжував розпочату ще до війни роботу над чотиритомним підручником з історії України для вузів, 1-й том якого вийшов в Уфі у 1943 р. У столиці Башкирії у 1942 р. вийшов також науково-популярний “Нарис історії України” (у 1943 р. його перевидали в Канаді, а 1944 р. — в Києві)⁵⁶⁰. Проте здебільшого українська історична наука в часи війни переймалася не академічною, а історико-патріотичною тематикою. Науковці

Інституту історії готували серію науково-популярних брошур про українських національних героїв: П. Сагайдачного, І. Сірка, М. Кривоноса, С. Палія, І. Гонту та ін. У тематичних планах в числі книжок і брошур, що мали бути видані українською мовою, крім професійних істориків М. Петровського, К. Гуслистого, В. Дядиченка та ін.⁵⁶¹, до написання історико-патріотичної літератури були залучені й літератори. Письменник І. Ле, наприклад, писав нарис про Северина Наливайка, кінорежисер О. Довженко одержав замовлення підготувати брошури про М. Щорса, О. Пархоменка, Артема (Сергєєва); П. Панч видав брошуру про “Вітчизняну війну українського народу проти німецьких окупантів в 1918 р.” тощо⁵⁶². Так само, як і в російському варіанті, в Україні творилася система героїв і символів національної історії, за допомогою яких влада сподівалася підносити бойовий дух українців. Проте тут була своя специфіка. На відміну від Росії, де тема громадянської війни майже не фігурувала в числі лідерів, в українській історії найважливішими періодами поряд із визвольною війною 17 ст. визнавалася в цей час і “Вітчизняна” війна 1918 року. Крім того, і це було найважливішим, модель української історії, що її творили історики УРСР, обов’язково повинна була вкладатися в “матрешку” російської історії, не виходити концептуально поза її меж, не суперечити їй ідеологічно, інакше вона просто не мала права на життя.

Яскравим прикладом тут може слугувати питання про історичні коріння національної державності, цієї альфи й омеги будь-якого націоналізму. Шукаючи свого місця у потоці часу, українські націоналістичні історики давно вже вступили у боротьбу за “київську спадщину” з російськими істориками, обстоюючи пріоритетне право українського народу на творення Давньоруської держави. Ця претензія не лише руйнувала усталений російський міф про виключні російські права на київську минувшину, але й назагал виключала російський фактор з давньої української історії. В контексті насадження сталінською ідеологією ідеї старшого брата — великого російського народу — така українська візія була абсолютно для неї неприйнятною. Тож радянські історики намагалися знайти “третій шлях” у цій контроверсії. Директор інституту історії АН УРСР М. Петровський спробував вирішити цю проблему через впровадження і розробку на українському історичному ґрунті актуалізованої війною ідеї радянського російського історика Б. Грекова про “давньоруську народність”. У 1942 році в Уфі на січневій сесії відділу суспільних наук АН УРСР він виголосив доповідь “Київська Русь — спільний початковий період в історії російського, українського і білоруського народів”. Піддавши критиці як російських великодержавних, так і українських націоналістичних істориків, Петровський зазначив, що Київську держа-

ву населяв у XII—XIII віках “єдиний народ”, “всі східнослов’янські племена становили один народ”⁵⁶⁴.

Відштовхуючись від принципу етнічної єдності, Петровський запропонував концепцію української історії як історії перманентної “боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьби за возз’єднання в єдиній українській державі, за об’єднання з великим братнім єдинокровним народом російським”⁵⁶⁵. Його перший том історії України був суцільно присвячений боротьбі за возз’єднання з Росією передовсім за часів козацької доби. За версією науковця, Богдан Хмельницький уже в 1648 р. знав головну мету війни з Річчю Посполитою — приєднання до Росії, і в цьому полягала його основна історична роль⁵⁶⁶.

Людина, яка запропонувала зовсім іншу філософію історії України, не була фаховим істориком, це був видатний український поет Максим Рильський.

11 листопада 1943 року він виступив з доповіддю “Київ в історії України” на урочистих зборах АН УРСР у Москві (сюди влітку 1943 за рішенням РНК СРСР переїхала Академія Наук УРСР), присвячених визволенню столиці Радянської України⁵⁶⁷. З огляду на панівну концепцію “старшого брата”, інакше як шокуючою цю доповідь важко було назвати.

З одного боку, Рильський не заперечував теорію “спільної колицки”, однак з огляду на те, що Київ — українська столиця, пріоритет у розвитку спільної культури й мови він віддавав українцям. “Одним із головних і славних творців цієї “російської” — як тоді розуміли це слово — мови, тієї культури, — підкреслював Максим Тадейович, — був, зрозуміло, наш Київ, де виникло й розвинулося наше письменство”⁵⁶⁸. Власне, сам Київ був для нього синонімом України, української нації. “Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу, — зазначав Рильський, — те саме, що говорити про роль серця в людському організмі — матір міст руських і перша українська столиця”⁵⁶⁹. Рильський підкреслює також роль Києва як державницького центру за доби козацької держави. “Мій Київ — я воевода київський”, — наводить він слова Богдана Хмельницького.

Окреме місце у своїй доповіді Максим Тадейович відвів розгляду періоду українського національного відродження, згадавши про братства, українське бароко і т. ін. Він також, попри існуючі заборони, насмілився віддати данину поваги таким непересічним постатям, якими були в історії України Костомаров, Куліш, Зібер, Драгоманов, Антонович, Максимович, Подолинський, Лазаревський, Грушевський.

Про приєднання України до Росії в доповіді говорилося доволі скупко, більшою мірою про те, що відтоді вона стала провінцією російської імперії — “тюрми народів”, як її називав Ленін. Занепад

української культури й державності Рильський вбачав передусім у колоніальній політиці царату, яка, відібравши в українців автономію, призвела кінець кінцем до русифікації⁵⁷⁰.

Звісно, таке трактування української історії не могло не викликати обурення з боку ідеологічних церберів, і на неї, як вже у 1947 р. відзначав секретар ЦК КП(б)У К. Литвин, “зреагували навіть у ЦК ВКП(б)”⁵⁷¹. Однак під час війни критика видатного українського поета носила кулуарний характер і не набула широкого розголосу. В колишньому партійному архіві зберігаються дві рецензії на доповідь Рильського — професора-філософа Ф. Єневича (його невдовзі було призначено директором українського філіалу інституту Маркса, Енгельса, Леніна) та партпрацівника Л. Новиченка, зроблені в березні 1944 р. за дорученням Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які до пори до часу зберігалися під сукном⁵⁷².

У чому ж, на думку рецензентів, полягали ідеологічні помилки М. Рильського? Першою з таких помилок було визнано “затушовування впливу російської культури на українську”. Зокрема, Єневич зазначав, що Рильський не лише “не підкреслив прогресивного значення впливу російської культури на українську культуру, а, навпаки, висунув невірну тезу про те, що Київ і Україна були творцями російської культури, що російська культура багато чого запозичила в українській і є її продовженням”⁵⁷³. У цьому контексті подавався як негативний наведений Рильським факт про навчання в Києво-Могилянській академії по єдиному на той час київському підручнику “Слов’янської граматики” видатного російського вченого М. Ломоносова⁵⁷⁴.

Критикували партократи М. Рильського і за “вульгарну тезу” про те, що “радянська українська культура є продовженням духовної культури 17 сторіччя”, за “ідеалізацію буржуазних мислителів і особливо буржуазних націоналістів”. “Навіть такий махровий націоналіст, як Грушевський, — обурювався Єневич, — і той знаходить у Рильського найзахоплюючу оцінку”⁵⁷⁵.

Поету-академіку закидали також ігнорування ролі більшовицької партії. Щодо останнього, дійсно, в доповіді ані жодним словом він не обмовився про “боротьбу більшовиків проти українських націоналістів” і не показав “вирішальну роль більшовизму в керівництві українським народом за встановлення радянської влади” і т. ін. Більше того, Максим Тадейович зовсім обійшов увагою роль “великого російського народу в визволенні України” і не надав відповідної шани вождям. “Із 33-х сторінок доповіді, — гнівався Єневич, — тільки на двох аркушах, наприкінці, Рильський сказав найбільш загальні фрази про більшовиків, про Леніна і Сталіна”⁵⁷⁶.

Слід зазначити, що викладена Рильським у його доповіді концепція української історії фактично була ні чим іншим, як концепцією “тягlostі української держави” М. Грушевського, доволі популярної

серед української творчої еліти⁵⁷⁷. Така схема української історії трактувала її як прагнення України до своєї національної незалежності й державності, а не як “боротьбу” за возз’єднання з Росією.

Для влади ця подія стала важливим сигналом щодо посилення пильності на “історичному фронті”. Вже в травні 1944 р., невдовзі після повернення з евакуації, Інститут історії України АН УРСР “з упередження” було піддано гострій критиці. Надалі основною формою здійснення політико-ідеологічного контролю над істориками стали т.зв. наради при Управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, які регулярно проводилися з лютого 1945 р. і на яких розносили в пух і прах наукові доробки школи Грушевського⁵⁷⁸.

І все ж у питанні про “київську колиску” певний час тривала плутанина. Ставалося, наприклад, що в захопленні від російсько-української дружби із цієї коліски “виплескували” третього — білоруського брата. “Наш золотоверхий Київ, колиска слави російського і українського народів, знову вільний, — говорилося у “Листі-зверненні українського народу до великого російського народу”, — до лона матері-України повернуто її першу столицю, древню святиню всіх слов’ян. З одного кореня зросли два брати...”⁵⁷⁹ Щодо М. Хрущова, то він на вищезгаданому мітингу переважно співав осанну “тому, хто організував перемогу над німцями, хто організував удар нашої Червоної Армії, визволителю нашого славного Києва, нашому великому Сталіну...”⁵⁸⁰ А ось у своїй доповіді до 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції від 6 листопада 1943 р. Хрущов зробив свій внесок до ще більшого заплутування вищезгаданої теми. Він назвав Київ не лише “святинею українського народу”, але й “колискою східного слов’янства і російської держави”⁵⁸¹, тобто звалив до однієї купи й націоналістичну українську, і шовіністичну російську, і радянську “дружбонародівську” концепції.

Увага, яку приділяли представники української еліти Києву, звісна річ, не була випадковою, адже з ним було пов’язано творення одного з найважливіших національних міфів — Києва золотоверхого, прадавньої і споконвічної української столиці. Як і міф про Москву білокам’яну, збирачку російських земель, чи про Єрусалим, вічну й невмирущу столицю єврейського народу, український міф належав до різновиду інтеграційних, національно-державних міфів.

Для українських націоналістів Київ завжди був справжньою святинею, сакральним, навіть містичним поняттям, вони його обожнювали, адже це місто сприймалося ними, як батько-творець не лише української давньої держави, але й української нації взагалі. Після приходу німців “На зов Києва” українські патріоти потяглися до столиці, щоб здійснити тут

свою заповітну мрію — створити національну державність.

Ще й наче ствердження надії,
Яку плекали ми давно,
Маячить на святій Софії
Жовто-блакитне знамено, —

— писав поет Анатоль Вільховець у вірші ”Ніч у Києві” 5 жовтня 1941 р. у газеті “Українське слово”⁵⁸².

Фактично у баченні місця і ролі Києва в історії України радянські українські інтелігенти не далеко відійшли від своїх умовних “візаві” “українських буржуазних націоналістів”. М. Бажан, виступаючи на загальноміському мітингу, присвяченому визволенню Києва від німецьких окупантів, що відбувся 27 листопада 1943 р., так само (як раніше його колега Рильський) назвав українську столицю — серцем, центром України, підкресливши його важливе місце у творенні української нації і держави. “З Києва йде луна до Карпат, до Дінця, по всіх просторах єдиного монолітного українського народу, по всіх просторах воз’єднаної Української держави”, — зазначав він⁵⁸³. Однак Бажан підкреслив, що такою цю державу створила радянська влада, а німці хотіли її знищити. “Єдину вікодавню культуру, освіту і мову українського народу оголосили неіснуючими. Нема Києва — є Кунагард”, — гнівно зазначає він⁵⁸⁴. Поет-державник ганив всіх тих українців, які опинилися на боці ворогів, тих “жовто-блакитних зрадників”, які, “замість сісти у міністерське крісло, сіли в камери гестапо”, “замість булави, отримали від німців кулю в потилицю”. “Такої долі зазнали від німців бандери й багазії, теліги й сагайдачні. Не нам шкодувати за ними”, — наголосив на кінець він⁵⁸⁵.

Про те, що Київ був символом української радянської державності не лише для однієї творчої інтелігенції та партократів і не лише для наддніпрянців, свідчить лист до К. Литвина від його знайомого з Донбасу, фронтовика Д. Тимонникова “Серце не може сьогодні вмістити тієї великої радості, — писав той (російською мовою). — Київ, рідний, любимий наш, квітучий, політичний, державний центр України, відбито у проклятих німців”⁵⁸⁶.

Варто відзначити ще такий аспект. Українська інтелігенція, залучена радянським керівництвом до панслов’янської пропаганди, намагалася через київський міф віднайти тут своє не останнє місце. У 1944 році член Всеслов’янського комітету президент Академії наук УРСР академік О. Богомолець запропонував провести пленум Всеслов’янського комітету в липні 1944 р. у визволеному від німців Києві — цій “колисці великої слов’янської держави СРСР, столиці українського народу, другого за чисельністю серед слов’янських народів”. Родзинка пропозиції полягала в тому, що, на думку президента АНУ, саме “з Києва має символічно піти визволення слов’янських народів від фашизму”⁵⁸⁷. Висуваючи столицю України в авангард процесу визво-

лення слов'янства, академік, здавалося, призабувся на хвилю, що це звільнення фактично вже почалося від стін столиці першого за чисельністю слов'янського народу, а це навряд чи Москві може сподобатися.

Якщо офіційна радянська концепція історії України виходила з ідеї боротьби за об'єднання з російським народом, відповідно, що і герої, і антигерої української історії мали формуватися за вищезазначеним принципом. Отож справжнім національним героєм міг бути тільки той, хто був лояльним до Росії, всі, хто виступав проти союзу з нею, однозначно визнавалися зрадниками й ворогами України.

Тож, як це вже зазначалося вище, попри сумнівну любов до Москви, Богдану Хмельницькому судилося стати одним з чільних радянських українських героїв-символів. Особливість його пропагандистської “розкрутки” (про це докладніше піде далі) полягала ще й у тому, що це, по суті, був міф гетьмана, без міфу козацтва. Хоча з метою піднесення бойового духу українців подекуди й звали “славними синами козаків-запорожців”, в Червоній армії, на відміну від донських, кубанських і т. ін., не створювалися українські козацькі частини. Натомість українські націоналісти активно використовували міф козацтва, передовсім у своїй військовій пропаганді й вихованні. Наприклад, в УПА відновлювалися козацькі традиції в системі військових рангів, назв куренів, впроваджувалися свята (14 жовтня — День Покрови) тощо. Серед української еміграції поширився запроваджений генералом О. Грековим рух за творення козацького лицарського ордена і т. ін.

Одним з чільних антигероїв української історії відповідно виступав Іван Мазепа, який хотів відірвати Україну від Росії і який був дуже популярний на заході республіки. Ще в жовтні 1945 р. на нараді з питань “боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР” зазначалося, що “міста і села областей західної України наводнено портретами Мазепи, на яких він зображений як народний герой України. На противагу цьому пропонувалося, приміром, розповсюджувати тут репродукції картини російського художника І. Рєпіна “Мазепа і шведський король”⁵⁸⁸.

Якщо великий гетьман Богдан Хмельницький дуже вдало монтувався до великоросійських схем радянських ідеологів, то Т.Шевченка залучали до свого табору з метою його примусової “радянзації”. День народження Кобзаря відзначали вперше після початку війни 10 березня 1942 р. на урочистих зборах, що відбулися у військах Південно-Західного фронту, у складі якого було чимало вихідців з України. Показово, що біля пам'ятників Т.Шевченку влаштовувалися урочисті мітинги на честь звільнення радянськими військами Харкова, а потім і Києва та інших українських міст. Фото з гіпсовим бюстом Шев-

ченка, пробитим ворожою кулею, яке багаторазово друкувалося радянськими газетами, стало символом німецької ворожості українській культурі, хоча за часів окупації німці практично не руйнували пам'ятників Т. Шевченку, а українські націоналісти планували відкриття нових.

Без перебільшення можна стверджувати, що для свідомих українців образ Тараса Шевченка, його поезія були тією духовною силою, що надихала їх на боротьбу в умовах жорстокої війни. “В наших сумках був його “Кобзар”, і голос його нас вів до помсти ворогові”, — записав 28 лютого 1944 р. у “Книзі вражень” після відвідування могили поета радянський офіцер⁵⁸⁹.

Шевченківську тему обігрували в пропагандистських плакатах художники В. Касян — “Гнів Шевченка — зброя перемоги”; І. Кружков, С. Отрошенко — “І вражою злою кров'ю...”; С. Цибульник — “Вперед, хоробрі нащадки Богдана” та ін.

Під час війни постійно зростала потреба в книгах Т. Шевченка. До Спілки письменників надходили численні листи з фронту, в яких бійці й командири висловлювали прохання надіслати “Кобзар”. Питання про видання творів Т. Шевченка після окупації України німцями стало важливим політичним актом. Лише в 1942 р. твори Т. Шевченка були надруковані 6-ма окремими виданнями (3 — українською мовою і 3 — в російському перекладі) загальним тиражем 0,25 млн примірників⁵⁹⁰. Їх відправляли до армії, в партизанські загони, на окуповану територію України. Зокрема, для окупованих територій впродовж 1942—1943 років було підготовлено три видання: “Чернець”, “Причинна” і поема “Сон”. А всього за роки війни Шевченкові твори видавалися окремими книжками 14 разів загальним накладом в 0,5 млн прим. Два видання “Кобзаря” вийшли в Уфі і 2 — в Москві⁵⁹¹. Останнє мало певне символічне значення, адже в окупованій німцями Україні твори Шевченка здебільшого використовувалися у “антимоскальській” і антисемітській пропаганді.

Як і у випадку з мовою, розбудова нової концепції української історії, її історичних міфів і героїв скінчилася кінець-кінцем русифікацією. Це красномовно засвідчувала тематика розробленого наприкінці війни ЦК КП(б)У циклу лекцій на допомогу політосвіті партійних, радянських кадрів та інтелігенції, який носив назву “З історії нашої батьківщини”⁵⁹². Цей цикл складався з 40 лекцій, 30 з яких були присвячені дожовтневому періоду й носили неприховано великоросійський характер. У них від періоду Київської Русі висвітлювалися постаті найбільш відомих російських князів, царів і полководців вперемішку із ватажками селянських повстань і російськими революціонерами. Власне української історії в циклі “історії нашої батьківщини” було важко відшукати. Навіть ті окремі лекції, що присвячувалися Україні, подавалися виключно в російському контексті. Наприклад,

окрему лекцію було присвячено царю Петру I та його перемозі в Полтавській битві. Далі в такому ж дусі: “Боротьба українського народу проти польських завойовників за возз’єднання з російським народом. Богдан Хмельницький”, “Російське і українське мистецтво у XIX ст.” тощо. Доволі показовим був той факт, що замикався цей лекційний цикл темою “Героїчні традиції Великого російського народу”⁵⁹³.

Така практика тривала й надалі, проте навряд чи вона носила конструктивний характер. На “Нараді з питань боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР”, що відбулася в жовтні 1945 р., якийсь “товариш Воскобойников” у своєму виступі наполягав, що “велике значення мають популярні лекції історичного порядку про “російський народ” та “про дружбу народів з російським народом”⁵⁹⁴. Проте місцевий партапаратник Паламарчук зазначив, що лекції про російський народ, які читаються в Західній Україні, “носять занадто великоросійський характер”. Він також відзначив, що серед статей на цю тематику практично немає таких, які були б написані українцями. “Про російський народ, — підсумував свій виступ Паламарчук, — здебільшого самі ж росіяни й пишуть. Звідси можуть піти розмови про російський націоналізм...”⁵⁹⁵

Формування українського радянського патріотизму під час Другої світової війни відбувалося у двох основних напрямках — етнічному та етатиському. У першому випадку перед вели представники творчої інтелігенції, які робили спроби, як образно висловлюється Е. Сміт, “відшукати національне коріння в етнічній минувшині, намагаючись через філологію, історію тощо виявити свою автентичну ідентичність під чужими нашаруваннями сторіч”⁵⁹⁶. На відміну від культурницької моделі патріотизму-націоналізму, що її намагалась творити українська інтелігенція, партократи здебільшого “працювали” у цивільному чи державницькому форматі, що, по суті, мало не менш плідні наслідки.

Найважливіше місце у цьому контексті займала ідея “возз’єднання усіх українських земель в єдиній українській радянській державі”, що набула актуальності ще в довоєнний період⁵⁹⁷.

Як відомо, ідея єдності має виразне націоналістичне значення, позаяк вона означає об’єднання національної території або рідного краю, якщо той поділений, повернення невизволених земель (*irredenta*)⁵⁹⁸. В цій ідеї немов би сходилися культурницький і державницький націоналізми — історична спадщина і єдина етнічно-історична територія. “Історизм, — відзначає з цього приводу американський дослідник О. Мотиль, — забезпечує нації місце у пліні часу, тоді як кордони гарантують їй сьогоденну визначеність”⁵⁹⁹.

Специфіка “українського радянського іредентизму” полягала в тому, що він, по суті справи, не був природним, тобто не виходив з внутрішніх процесів, притаманних нації, що пробуджується, а ско-

ріше відбувався завдяки потугам сталінського імперіалізму. Відтак, “соборність і незалежність” — ці провідні гасла українського національно-визвольного руху — сприймалися партократами як ворожі й націоналістичні. Натомість вони воліли вживати такі визначення, як “возз’єднана” та “вільна” Україна у складі СРСР.

На початку 1943 р. українців було підключено до політичної боротьби, що її розпочала Москва з польським емігрантським урядом за західноукраїнські землі. Це мало надати імперським зазіханням Кремля характеру “законних” національних вимог. З цією метою драматург О. Корнійчук підготував на замовлення центру статтю “Возз’єднання українського народу в надрах своєї держави”. Спочатку в щойно відбитому у німців Харкові її надрукувала “Радянська Україна”, а наступного дня статтю передрукували “Правда” та “Известия”, мовляв, Україна має свою пресу та підіймає голос на захист власних кордонів⁶⁰⁰. Невдовзі, і це було доволі символічно, О. Корнійчука призначили заступником народного комісара закордонних справ у справах слов’янських країн.

Восени 1943 року, під час радянського наступу в Україні, партійно-державна верхівка УРСР виступала у ролі ініціатора кампанії за повернення етнічних українських земель. Радянська періодика друкувала карти України з включеними до її складу західноукраїнськими землями. Водночас під час переліку в засобах масової інформації українських міст поряд з Києвом, Одесою, Харковом підкреслено згадувалися (ще задовго до їх звільнення) Львів і Станіслав, що вочевидь мало розвіювати будь-які сумніви відносно подальшої долі цієї території.

У 1944 р., коли Червона армія увійшла до західних областей України і наблизилась до нових кордонів СРСР, у виступах українських радянських діячів залунали відверті заклики до “іреденти”. Виступаючи на початку лютого 1944 року на сесії Верховної Ради СРСР у Москві, голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха заявив: “Враховуючи деякі безпідставні претензії сусідньої з нами держави, я дозволю собі від імені українського народу просити союзний радянський уряд розглянути питання про відновлення державного кордону між СРСР та іноземними державами із заходу, враховуючи цілком законне і справедливе бажання нашого народу — возз’єднати усі віковічні українські землі у складі єдиної української держави”⁶⁰¹.

Місяцем пізніше, вже на 6-й сесії Верховної Ради УРСР у Києві, М. Хрущов прямо заявив про українські претензії на землі колишньої Польської держави і висловив вимогу відносно того, щоб демографічне розселення українців співпадало з кордонами їхньої держави⁶⁰².

Українська інтелігенція не тільки була активно задіяна в цьому процесі, але й не пасла тут задніх. Ще у 1942 році директор інституту

історії АН УРСР М. Петровський пропонував свої послуги ЦК КП(б)У для написання історичної розвідки, в якій мали бути обґрунтовані етнічно-історичні претензії України на Закарпатські землі. А наприкінці лютого 1944 р. він виступив із розлогою статтею в “Радянській Україні” — “Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі”, в якій вмотивував необхідність приєднання до України Подністров’я і гірла Дунаю, а також Північної Буковини та Галичини⁶⁰³.

Щодо М. Хрущова, то він не обмежувався лише закликами до приєднання українських земель, але й активно діяв у цьому напрямку, намагаючись скористатися нагодою, що відкрилася у зв’язку із виходом Червоної армії за межі СРСР. Наприклад, у листі до Сталіна від 20 липня 1944 р. Микита Сергійович пропонував утворити в районах Польщі, які не увійшли після вересня 1939 р. до складу СРСР і були заселені переважно українським населенням, радянське правління з метою надалі, “коли це буде вигідно, проголосити офіційно про входження цих районів до складу Радянського Союзу з приєднанням до Радянської України”⁶⁰⁴. Так, з Холмського, Грубешівського, Замостського, Томашівського, Ярославського районів і деяких інших населених пунктів, за планами голови РНК України, могла бути створена Холмська область УРСР з центром у м. Холм⁶⁰⁵. Пропонував М. Хрущов забрати й у Румунії ряд районів Південної Бессарабії, населених етнічними українцями, однак ці пропозиції “з політичних міркувань” не знайшли тоді підтримки в Москві. Натомість були враховані його ідеї відносно Закарпатської України.

Наприкінці жовтня 1944 р., невдовзі після звільнення від німців Закарпаття, туди приїхав М. Хрущов, як він писав у листі до Сталіна, з метою “з’ясувати настрої місцевого населення щодо його ставлення до СРСР”⁶⁰⁶. У районі Мукачева в партизанському загоні Героя Радянського Союзу А. Тканка він зустрівся з членом Компартії Чехословаччини Туряницею. Останній запевнив Хрущова, що великих зусиль приєднати Закарпаття до СРСР не знадобиться, адже населення прагне до Радянського Союзу, і лише треба оформити це прагнення у вигляді відповідних резолюцій і петицій. За допомогою таємно надісланих з Києва працівників ЦК КП(б)У та членів Військової Ради 4-го Українського фронту на чолі з Л. Мехлісом це питання швидко було влаштоване⁶⁰⁷.

Однак із Закарпаттям несподівано виникла не передбачена українським лідером проблема. Знайшлися сили, які виступили проти включення цього краю до складу УРСР. Це були передусім москвофіли-русини, яких очолювали ієрархи місцевої православної церкви. При цьому діяли вони не через Хрущова, а безпосередньо звернулися до Сталіна.

З 7 по 13 грудня 1944 р. у Москві перебувала делегація православного духовництва Мукачівсько-Пряшевської єпархії на чолі з заступником єпископа ігуменом Феофаном Сабовим. “Ми всі віддані Радянському Союзу, — говорилося в тексті підготовленого ними до Сталіна листа, — проте ми рішуче проти приєднання нашої території до УРСР. Ми хочемо бути руськими і свою землю бажаємо бачити автономією, проте в межах Радянської Росії”⁶⁰⁸. “Висловлюючи волю всього нашого руського православного народу, — йшлося далі, — просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської республіки”⁶⁰⁹. Таке своє прохання вони обґрунтовували тим, що не вважають себе українцями (“Ми народ руський — “сини Русі — русини”) і навіть назву “українці” вперше почули від галичан за часів Чехословацької держави, а також тим, що не погоджуються із ідеологією “галицьких українствуючих”⁶¹⁰. Водночас делегація православного духовництва просила про переведення їхньої єпархії у канонічне ведення Московської патріархії, а також про передання їм церковних приміщень Греко-католицької церкви. Якщо останнє згодом було здійснено, то відносно долі Закарпаття у сталінського керівництва були свої міркування. Не останню роль тут відіграло врахування настроїв української еліти, яка прагнула певної компенсації за втрату ряду українських етнічних земель у Західній Галичині. Відтак прохання православних ієрархів лишилося незадоволеним.

А вже у 1945 р. “Радянська Україна” у своїй редакційній статті з приводу підписання відповідної радянсько-чеської угоди тріумфально повідомляла про чергове воз’єднання: “Збулися надії і мрії, що плекалися століттями... Закарпатська Україна, наша дорога і багатостраждальна сестра, приєднана, нарешті, до своєї батьківщини. Не відрізаною від єдиного українського дерева гілкою вона буде жити, а єдиним життям, щасливим і сонячним, з усіма українськими землями”⁶¹¹.

У цілому ж радянський іредентизм мав не лише політичні наслідки. За 25 років існування української радянської державності на Сході республіки вже в цілому (з певними поправками на регіони) була сформована єдина етнічна ідентичність. Не склалося чітко визначеної національної ідентичності передусім у тих українців, які перебували у складі інших держав, як і у тих, хто після визначення кордонів радянських республік опинився за межами Української РСР. Наприклад, навіть у сусідніх з Україною регіонах РРСФР українці продовжували звати себе “хохлами”⁶¹².

До 1939 року, коли Польща розглядалася радянськими ідеологами виключно як ворожа країна, западенців навіть у зведеннях НКДБ звали “галичанами”, а не українцями. І це попри те, що пропаганда постійно

оплакувала тяжку долю братів-українців. Після 1939 р., коли до складу УРСР увійшли нові території, тут розпочалися потужні інтеграційні процеси, не лише політичні та економічні, але й духовні. Отож сталінська “іредента України”, попри все, сприяла творенню єдиної української ідентичності.

Коли йдеться про націоналізм української творчої еліти й націоналізм партократії, ми фактично говоримо про різні типи націоналізму. Як вказує відомий західний дослідник К. Симмонс-Симонолевич, більшість визначень націоналізму вкладаються у три семантичних поля — націоналізм як ідеологія, як соціальний рух і як групова свідомість чи, інакше кажучи, як ідеали, колективні дії та культура⁶¹³. Тож, якщо у випадку творчої еліти націоналізм виступав у формі колективної свідомості, для партократії це була передусім ідеологія, той “націоналістичний неп”, про який йшлося вище.

Питання про те, хто був під час війни основним агентом національної мобілізації, тобто хто інспірував процес активізації націоналізму-патріотизму, влада чи національна еліта, має у випадку України свою специфіку. В Росії серед представників вищої партійно-радянської верхівки було чимало російських націонал-патріотів, і вони відверто це демонстрували. До їх числа належали такі поважні партійні бонзи, як А. Жданов, О. Щербаков та багато ін. Серед представників вищої політичної еліти було чимало й таких, які здебільшого виявляли російський патріотизм, аж нітрохи ним не захоплюючись, розглядаючи його як тимчасовий, викликаний війною відхід від інтернаціоналізму. Здебільшого це були представники етнічних меншин, наприклад, начальник Головпуру Червоної армії Л. Мехліс, головний редактор “Красной звезды” Д. Ортенберг, голова ТАРС Я. Хавинсон та ін. Саме вони прикладали на початку війни чимало зусиль, інспіруючи російський націоналізм-патріотизм, і саме їх надалі було замінено етнічними росіянами.

Водночас в умовах війни чимало росіян-партократів, які працювали в національних республіках, перебрали на себе роль натхненників місцевого націонал-патріотизму. Наприклад, Ю. Андропов (тодішній перший секретар ЦК ЛКСМ Карельської АРСР) на сторінках “Комсомольської правди” ділився досвідом патріотичного виховання карельської молоді. Він розповідав про те, як під знаменитою сосною, де Е. Ленрот записав народні руни, організуються зустрічі комсомольців з дідами-поморами, народними розповідачами билин. Тут вони слухали давній епос “Калевалу”, провадили народні ігри й змагання, співали народні пісні та вивчали народні традиції тощо⁶¹⁴. Прагматичний бік таких непритаманних для комуністів заходів пояснювала дещо раніше ця ж сама газета.: “Той, хто любить свій край і знає його історію, — писала “Комсомольская правда”, — йдучи в бій ... згадає про сміливі дерзання своїх земляків і битиметься у десять разів енергійніше”⁶¹⁵.

Натхненником і інспіратором патріотизму-націоналізму в Україні виступав комуніст № 1 М. Хрущов, правда, передусім етатистського, а не етнічного, який намагався по можливості стримувати. “Чи не надто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? — дорікав він влітку 1942 р. Довженку. — Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?”⁶¹⁶.

Особливо це стало помітним у період звільнення українських земель від гітлерівців, коли Хрущов взяв безпосередню участь у творенні нових патріотичних символів УРСР. Мова йде передовсім про ті звичаї, церемонії, воєнні паради, меморіали, традиції вшанування полеглих за націю і т. ін., які Е. Сміт називає найважливішими складниками націоналізму, адже такі символи не тільки згуртовують і єднують, але й надихають націю особливим емоційним духом⁶¹⁷. Війна з її численними виявами героїзму, патріотизму, жертвності являла собою чудовий матеріал для творення патріотичних символів. Більше того, спільна боротьба радянських народів з ворогом давала можливість, не ігноруючи, а навіть, навпаки, акцентуючи увагу на місцевій специфіці — етнічній та державницькій, творити спільний патріотизм — спільну радянську ідентичність.

Українській столиці в системі цих символів також відводилося важливе місце. Сам факт звільнення Києва Червоною армією і повернення до нього радянської влади планувалося використати для потужної пропагандистської кампанії. Ще за кілька тижнів до вибиття німців із міста в ЦК КП(б)У було розроблено відповідний проект документа, який мав назву “Про відзнаку звільнення столиці Радянської України м. Києва”⁶¹⁸. Згідно з проектом, день звільнення мав бути оголошеним “Національно-державним святом українського народу”⁶¹⁹.

У 10 пунктах цього документа передбачалися такі заходи, як спорудження монумента визволителям, “пантеону героям вітчизняної війни”, встановлення погрудь генералів, які брали участь у визволенні Києва, пам’ятника партизанам, які форсували Дніпро, підготовка наукових праць з історії війни, запровадження музею Великої вітчизняної війни і навіть заснування спеціального нагрудного знаку “За визволення Києва” для нагороди усіх його учасників⁶²⁰.

Далеко не все із запланованого було відразу реалізовано на практиці, більшість з цих заходів була втілена в життя вже після війни і за часів правління Хрущова, однак початок їм був покладений тоді. Зокрема, увагу привертає ідея будівництва в Києві пантеону загиблих героїв.

Слід зазначити, що практика спорудження військових пантеонів на могилах загиблих героїв не була раніше поширена в СРСР. Після громадянської війни не багато таких пантеонів було споруджено. Од-

на з перших масштабних спроб увічнити пам'ять загиблих воїнів і героїв РСЧА була зроблена в СРСР вже після Фінляндської війни⁶²¹.

Хрущов вдався до активних заходів щодо творення військових пантеонів відразу після повернення до Києва. Вже наприкінці листопада 1943 р. М. Хрущов віддав наказ відшукати місце поховання командування Південно-Західного фронту — генералів Кирпоноса, Потапова, Тупикова та ін., а після його знайдення звернувся до Сталіна з пропозицією дозволити перепоховати їхні останки в Києві⁶²². Дозвіл було надано, проте справжнього пантеону через низку питань створити відразу не вдалося. Спочатку ця могила знаходилася у Ботанічному саду ім. Фоміна, і лише у 1957 р. її було перенесено до спеціально побудованого на цю честь Парку слави.

Хрущову вдалося також домогтися дозволу на поховання в Києві і героя визволення міста генерала М. Ватутіна, який помер у квітні 1944 р. через поранення українськими націоналістами⁶²³.

Тут також не обійшлося без проблем. Передусім це стосувалося запропонованого Києвом тексту напису на пам'ятнику: "Генералу Ватутіну — від українського народу", який голова комітету у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко оцінив як націоналістичний. За радянськими канонами, слід було б писати "Від народу України". Мабуть, саме це й мав на увазі Храпченко, коли аргументував свою відмову затвердити проект пам'ятника тим, що, мовляв, "її придумав Бажан, а він націоналіст". Хрущову довелося особисто звернутися за допомогою до Сталіна, який дав українському вождю лаконічну пораду: "Пошліть їх під три чорти і робіть, як знаєте"⁶²⁴.

Відносно встановлення пам'ятників загиблим радянським воїнам (як кенотафів, так і з людськими похованнями), то тут також була своя специфіка. Наприклад, в Західній Україні з метою боротьби з націоналістичними символами їх нерідко облаштовували на місці могил — курганів, насипаних українськими націоналістами для вшанування пам'яті своїх героїв. При цьому радянці збивали з курганів хрести й тризуби та ставили на їх місці свої пірамідки з червоними зірками⁶²⁵.

Зазначимо, що чимало з тих заходів, що їх запроваджував у Києві в роки війни Хрущов, було зроблено за московським взірцем. Скажімо, під час організації навесні 1944 року в Києві Виставки трофейної зброї (згодом вона перетворилася на музей Великої вітчизняної війни) враховувався досвід утвореної раніше аналогічної московської виставки. Ця виставка, на думку Микити Сергійовича, мала бути використана з метою "піднесення патріотичних почуттів українського народу"⁶²⁶. Так само і салюти на честь визволення українських міст почали влаштовувати за московським аналогом, лише у менших розмірах⁶²⁷.

А коли 17 липня 1944 р. 57 тисяч солдатів і офіцерів гітлерівської армії прогнали вулицями Москви, демонстративно помивши після

цього бруківку міста, М. Хрущов не зміг утриматись і відразу звернувся до Сталіна з проханням провести таку ж саму акцію і в Києві. “Це, — писав лідер українських комуністів, — справить велике враження на населення Києва, воно отримає хоч якесь задоволення, побачивши на вулицях міста полонених німців, які під час окупації завдали мешканцям столиці УРСР стільки страждань”⁶²⁸.

16 серпня 1944 р. 36 900 військовополонених-німців (в тому числі 540 офіцерів), захоплених в полон військами 1-го, 2-го Українських, 1-го, 2-го Білоруських і 1-го Прибалтійського фронтів під час їхнього літнього наступу, були проведені вулицями української столиці. Конвоювали полонених 5 306 енкаведистів. Хо́да тривала з десятої ранку до третьої години дня, причому загальна довжина колони сягала 5 км⁶²⁹. Місцеве населення в цілому спокійно реагувало на німців. Певне виключення становили поранені та інваліди одного з військових шпиталів, які намагалися кидатися на “фриців” з милиціями. Втім, радянськими спецорганами, які уважно стежили за процесією, були зафіксовані й “неприпустимі вияви милосердя” з боку населення: хтось кинув у колону яблуко, хтось — пачку тютюну і шмат хліба. Одну з “порушниць” одразу ж було заарештовано, інших знайти не вдалося. За умов війни вияви милосердя і людяності розглядалися радянським режимом майже як зрада⁶³⁰.

А ось ідею утворити “українську” військову нагороду — орден Богдана Хмельницького — 29 серпня 1943 р. під час радянського наступу в Україні підказав Хрущову О. Довженко⁶³¹. Хрущов з ентузіазмом підтримав цю ідею, позаяк вона суцільно вписувалася в контекст концепції російсько-української дружби, і вже 31 серпня із звільненого Харкова виклав свою пропозицію з цього приводу Сталіну по “ВЧ”. “У зв’язку з визволенням України, що розпочалося, — зазначав він у листі, — мені здається зараз доцільним заснувати військовий орден Богдана Хмельницького, що має видаватися офіцерам і генералам Червоної армії. Звістка про заснування такого ордену викличе піднесення серед воїнів Червоної армії, особливо серед української її частини. З особливим захопленням і піднесенням буде сприйняте повідомлення про заснування ордена Богдана Хмельницького серед українського народу, серед української інтелігенції...”⁶³²

Принципова згода від Сталіна була отримана, і 2 вересня 1943 р. М. Хрущов дав вказівку заступнику голови Верховної ради М. Бажану підготувати для затвердження макети та описи нового ордена, а також положення про нього. Останній отримав також вказівку постаратися зробити усе можливе, “щоб орден за своєю красою та якістю матеріалу, з якого його буде виготовлено, не поступався би усім орденам, що існують”, адже, як сподівався Хрущов, “орден 1-го ступеню буде вручатися звуженому колу вищого командного складу”⁶³³.

Впродовж місяця усі питання щодо ордена були вирішені, а 10 жовтня 1943 р. вийшов Указ Верховної ради СРСР про його запровадження. 12 жовтня 1943 р. було перейменовано на честь великого гетьмана і м. Переяслав у Переяслав-Хмельницький.

Та не все сталося, як гадалося. Через цілу низку причин цьому ордену не судилося стати таким популярним у Червоній армії, якими (на відміну від екзотичного “українського”) були “російські” полководницькі ордени. Не останню роль у пониженні статусу ордена Богдана Хмельницького відіграло й те, що ним за статутом мали нагороджуватися партизани.

І все ж слід зазначити, що серед усіх союзних республік лише УРСР дозволили мати “свій” орден. Наприклад, коли влітку 1944 р. напередодні звільнення Естонії естонське керівництво звернулося до Сталіна із проханням утворити республіканський чи загальносоюзний (за аналогією з Україною) “орден Лембіту”, присвячений стародавньому вождю естів, який об’єднав свій народ на боротьбу з німцями, ця пропозиція не була підтримана центром⁶³⁴.

Уявляється, що справа тут полягала не в особистому лобіюванні Хрущовим “ідеї українського ордена”, а обумовлювалася передусім політико-пропагандистською відповідністю цієї нагороди моменту. Коментуючи причини появи нового радянського ордена, газета “Красная звезда”, зокрема, писала: “Зрозуміло, що тепер, у дні цієї титанічної визвольної боротьби, натхненний образ Богдана Хмельницького став особливо близьким і дорогим усім нам... Життя Богдана Хмельницького — це приклад рішучої і самовідданої боротьби за братній союз та нерозривну дружбу українського народу зі своїм старшим братом — російським народом”⁶³⁵.

Звісна річ, тих, хто розумівся на тонкощах української історії, не міг не дивувати вибір Богдана Хмельницького — “героя українських націоналістів і сепаратистів, який воював і з росіянами, і з поляками”, як це відзначали британські аналітики із Форін-офісу, за символ українсько-російської дружби”⁶³⁶. Проте це аж ніяк не бентежило радянських ідеологів і передовсім Хрущова, який невдовзі “за допомогою” Великого гетьмана почав “розкручувати” ще одну пропагандистську кампанію в річищі російсько-української дружби. Для цього саме наспів привід, адже 18 січня 1944 року мало виповнитися 290 років з дня історичного рішення Переяславської Ради, і ця дата ніколи раніше в радянській Україні не відзначалася. Як зазвичай це робилося, Хрущов підготував відповідні документи і звернувся за дозволом до Сталіна.

Спеціальним проектом Постанови ЦК КП(б)У була визначена ціла низка різноманітних заходів — проведення мітингів, лекцій, бесід для населення на звільнених територіях та видання листівок, радіотрансляцій і т. ін. для населення окупованих територій з приводу

відзначення цієї дати. Нагальна потреба такої кампанії, на думку Хрущова, обумовлювалась “скаженою антиісторичною агітацією проти об’єднання українського і російського народу, що її проводили на Україні німецько-фашистські і українсько-німецькі націоналісти”⁶³⁷.

18 січня 1944 р. всі українські газети вмістили передовиці чи розлогі статті, присвячені знаменній даті. В них Переяславська Рада зваляся “священним союзом”, “епохальною подією”, яка 290 років тому “заклала вічний союз українського і російського народів”⁶³⁸. Мета заходу була абсолютно зрозумілою: ще раз провести думку про те, що “ї воля, і щастя України — у непорушному сталінському союзі з російським народом і всіма радянськими народами — братами”⁶³⁹. Черговий раз також було наголошено, що гетьман Богдан “обрав єдиний вірний шлях — об’єднання з братнім російським народом”. “Політичний план Хмельницького, — писала “Радянська Україна”, — таким чином, був блискуче здійснений. Внаслідок цього народ отримав свободу й незалежність і міг впевнено дивитися у майбутнє. В цьому історична заслуга Хмельницького перед Україною”⁶⁴⁰.

Під час війни через різні причини ця кампанія не набула бажаного для Хрущова масштабу і звучання, і лише в 1954 році, вже ставши першим секретарем ЦК КПРС, він провів її так, як вважав за доцільне. Святкування 300-річчя воз’єднання (!) України з Росією вилилося у грандіозне пропагандистське дійство з псевдоінтернаціоналістською риторикою та заграванням перед українцями, на підтримку владних еліт яких новий радянський лідер спирався після приходу до влади у Кремлі. Місто Проскурів було перейменоване на Хмельницький, а Кам’янець-Подільська область, відповідно, — у Хмельницьку. Апофеозом прояву “українсько-російської дружби” стало передання Україні від РРФСР Криму, вчинок, який і досі не можуть пробачити Хрущову російські націоналісти.

У контексті творення українського радянського патріотизму найбільшу увагу привертає один з наймасштабніших заходів, що його планував провести в Україні Хрущов під час війни. Мова йде про святкування 14 і 15 жовтня 1944 р. дня визволення України⁶⁴¹.

Дозвіл на його проведення було отримано особисто від Сталіна під час перебування лідера УРСР восени 1944 р. в Москві, після чого Микита Сергійович письмово узгодив з Г. Маленковим низку запропонованих з цього приводу ЦК КП(б)У заходів. Згідно з програмою свят, у перший їх день планувалося прийняти на урочистому засіданні партійних і суспільних організацій у Києві текст “Звернення уряду України до українського народу”, «Лист-поему “Слово Великому Сталіну від українського народу» (пропонувалось подати її в центральній пресі мовою оригіналу, позаяк Хрущов вважав, що українсь-

кий оригінал звучить краще за переклад)⁶⁴², “Лист — подяку від уряду України на ім’я голови Державного Комітету оборони т. Сталіна”, а також “Лист бійцям і командирам Червоної армії”⁶⁴³.

Наступного дня, 15 жовтня, у всіх населених пунктах України мали бути проведені мітинги й збори трудящих, які передбачалося закінчити масовими народними гуляннями⁶⁴⁴.

Для увічнення пам’яті Дня визволення уряд України та ЦК КП(б)У мали прийняти спеціальну Постанову (проект було вже підготовлено), згідно з якою цей день проголошувався “загальнонародним святом українського народу”⁶⁴⁵. Згідно з Постановою, також передбачалося побудувати в Києві пам’ятник-монумент “Перемога”, який мав відобразити “боротьбу радянського народу проти іноземних загарбників і допомогу російського та інших народів СРСР та Великого Сталіна українському народу у визволенні території Радянської України”⁶⁴⁶. Передбачалося також запроектувати для побудови в містах і населених пунктах УРСР різноманітні пам’ятники героям Вітчизняної війни, а в окремих визначених містах спорудити пам’ятники—монументи “Слава” та “Перемога”, а також пам’ятники героям партизанської війни в ряді населених пунктів Сумської, Чернігівської, Сталінської та Ворошиловградської областей та пам’ятники героям війни, які загинули смертю хоробрих⁶⁴⁷.

Планувалося запровадити для частин, дивізій, які брали участь у визволенні України, прапори від Українського радянського уряду, почесні грамоти та заснувати спеціальну медаль “За визволення України”⁶⁴⁸, а також випуск марок, листівок та багато інших заходів⁶⁴⁹.

Відзначення дня визволення України, як і передбачалося, відбулося 14—15 жовтня 1944 р. в усіх обласних і районних центрах та інших населених пунктах УРСР. Всі передбачені листи було прийнято, і поема зачитана. Як повідомив про це Сталіна М. Хрущов, “святкування дня визволення України викликало нову хвилю патріотичного піднесення серед трудящих, полум’яне почуття подяки всього українського народу Червоній армії і великому вождю народів товаришу Сталіну”. Робітники, селяни й інтелігенція України клялися на цих мітингах вождю “працювати по-фронтовому” і давати багато надпланових тонн вугілля, сталі, хліба тощо. Вчені України, які висловили в окремому зверненні свою любов до Сталіна, нагадували, що ще у 1941 році він передбачив розгром Німеччини, і наразі це пророцтво збулося⁶⁵⁰. Хрущов докладно розповів вождєві, як відбувалося покладання вінків і квітів до могил загиблих героїв Вітчизняної війни в містах України і, зокрема, в Києві до могили генерала Ватутіна тощо⁶⁵¹. “Святкування дня визволення радянської України від німецько-фашистських загарбників в цьому році, — підсумував свої враження Микита Сергійович, — виробило ряд заходів, які мають бути покла-

деними в основу творення традиційного святкування українського народу щорічно”⁶⁵².

Хоча в повідомленні не йшлося про закладання нових пам’ятників героям війни, це було справою близького майбутнього, організовані Хрущовим заходи засвідчили про закладання дещо більшого — підвалин того, що невдовзі оформилося в міф Великої вітчизняної війни, одного із найпотужніших з усіх інтеграційних радянських міфів.

Цей міф був для України, по суті, продовженням старих інтеграційних радянських міфів: про “вітчизняну війну” проти кайзерівських окупантів у 1918, міфу про Україну як “ініціатора творення Союзу РСР в 1922 році” тощо⁶⁵³.

Ще одним виразним свідченням прагнення влади до творення радянського патріотизму-націоналізму стало прийняття в роки війни Державного гімну СРСР, а потім, вже після її завершення, і Державного гімну УРСР.

Як стверджує Е.Сміт, гімн разом із гербом і прапором належить до найважливіших національних символів, які поряд з іншими звичаями та церемоніями обертають принципи абстрактної ідеології на відчутні, конкретні вирази, які породжують миттєвий емоційний відгук усіх верств спільноти і покликані виступати її об’єднуючою силою. Роблячи приступнішою й увиразнюючи ідеологію націоналізму й концепції нації, ці символи допомагають забезпечити неперервність абстрактної спільноти історії та долі⁶⁵⁴.

Зовсім не випадково робота над створенням гімну СРСР розпочалася навесні 1942 р., коли після перемоги в битві під Москвою спалах російського патріотизму-націоналізму набув у СРСР потужного розвитку. Прийняття нового Державного гімну СРСР не тільки мало завершити оформлення основних атрибутів радянської державності (остання досі не мала свого державного гімну, за який їй слугував “Інтернаціонал”), але дозволяло звільнитися від інтернаціоналістських символів, що були не на часі, та створити офіційну патріотичну пісню, яка б відбивала основні ідеї радянського патріотизму. Сталін, як свого часу перший китайський імператор доби Цинь, виступив батьком — творцем гімну, вбачаючи в ньому запоруку міцності й тривалості збудованої ним імперії.

У Москві була створена спеціальна урядова Комісія, яку очолили маршал СРСР К. Ворошилов, начальник Головного політичного управління Червоної Армії А. Щербаков і голова Комітету в справах мистецтв М. Храпченко. До складу комісії увійшли також і представники творчої інтелігенції⁶⁵⁵.

Процес написання гімну, який спочатку називали по-різному — народний, національний, державний, не був швидким. На травень 1943 р. здали тексти лише 19 авторів (27 текстів) та написали музику до них лише 8 композиторів⁶⁵⁶. З метою прискорення роботи над Гім-

ном та заохочення поетів і композиторів О. Щербаков вирішив, крім патріотизму, задіяти при цьому ще й матеріальний стимул і попросив у Сталіна дозволу організувати “закритий конкурс” на кращий текст і кращу музику, встановивши для переможців такі премії: по одній першій премії за текст і музику (по 100 тис. крб.), по дві другі премії за текст і музику (по 50 тис. крб.)⁶⁵⁷.

12 червня 1943 р. голова Комісії у справах мистецтв при РНК СРСР М. Храпченко подав О. Щербакову список 14 поетів і композиторів, які мали брати участь у закритому конкурсі. Серед них були С. Михалков, М. Рильський, М. Бажан, В. Лебедев-Кумач, К. Симонов, Є. Долматовський та ін.⁶⁵⁸ У вересні 1943 р. К. Ворошилов і О. Щербаков доповіли Сталіну про низький рівень варіантів гімну 1942 року та поскаржилися на млявість роботи. Було вирішено прискорити темпи праці та завершити її за три місяці: впродовж 1,5 міс. створити музичний ряд та ще за 1,5 міс. — віршований ряд⁶⁵⁹. Всі підготовлені варіанти гімну вивчали хори й оркестри Великого театру, Радіокомітету, ансамблю під керівництвом О. Александрова та регулярно прослуховувала Комісія.

Слід відзначити, що на замовлення Комісії здійснювалась і певна науково-дослідницька робота. Було, зокрема, проведене спеціальне дослідження щодо питання про поширення в радянській Росії гімну “Інтернаціонал”, яке досі не з’ясовувалось⁶⁶⁰, була підготовлена історична Довідка про національні гімни⁶⁶¹, а також здійснено переклад (для порівняння) кількох десятків іноземних гімнів російською мовою⁶⁶².

Позаяк ні про що інше, крім створення найкращого гімну всіх часів і народів, не могло йти й мови, то численні варіанти радянських гімнів перевірялися на якість у порівнянні з уже перевіреними часом взірцями.

Мабуть, це справді мало фантазмагоричний вигляд: представники Комісії та члени Політбюро слухали, сидячи в ложах Великого театру, “Боже, царя бережи”, потім “Гімн партії більшовиків” О. Александрова з новим текстом, який заступав англійський національний гімн “Боже, бережи короля”, і врешті перший блок закінчував варіант гімну, запропонований А. Хачатуряном і Д. Шостаковичем⁶⁶³. Серед призначених для порівняльного прослуховування були такі гімни, як французька “Марсельеза”, американський “Зоряний прапор”, німецький кайзерівський “Німеччина, Німеччина понад усе у світі”, німецький фашистський “Вище прапор”, італійський фашистський гімн “Юність”, японський імператорський, слов’янський — “Тей, слов’яни” та ін.

Слід зазначити, що від самого початку серед поданих на конкурс текстів було чимало таких, в яких радянський патріотизм відверто підмінявся російським. “Скорее все звезды погаснут // И солнце изме-

нит свой путь, // Чем русского недруг заставит // Колени согнуть”. Таку версію гімну пропонував, наприклад, К. Симонов⁶⁶⁴.

Поет Я. Кувшинов намагався у своїй версії гімну об’єднати в єдине ціле російське і радянське минуле:

От Грозного славится наша держава, // Могучую силу несет от Петра.

За нами сверкает Суворова слава // И веют кутузовской славы ветра...

И варварской мрачной разбойницкой силе // Над Родиной нашей в господстве не быть // Врагов мы с Донским и со Сталиным били // И племя грядущее станет их бить⁶⁶⁵.

Показово, що у Максима Рильського, який разом із видатними українськими поетами П. Тичиною і М. Бажаном також брав участь у конкурсі, не було у тексті гімну СРСР жодної згадки ні про Росію, ні про “Великий російський народ”. Натомість він застосував словосполучення “Великий радянський народ”. Рильський, мабуть, не випадково ввів до свого тексту поряд із обов’язковою темою уславлення вождів переспіви про волю народів з Шевченківського “Заповіту”:

В семье мы великой, и вольной, и новой // И дружбы сияет звезда
Как Ленина слово, как Сталина слово, // Как воля народа, всегда!⁶⁶⁶

За результатами закритого конкурсу, переможцем було визнано гімн “Союз нерушимый республик свободных” (поети С. Михалков і Г. Ель-Регістан) на мелодію написаного ще у 1939 році композитором О. Александровим “Гімну партії більшовиків”.

Рішення конкурсної комісії було фактично визначене зауваженням Й. Сталіна, який на завершальному етапі конкурсу зазначив: “Краще всіх звучить поки музика Шостаковича й Хачатуряна, проте на всяк випадок слід мати на увазі і вже відому музику Александрова до “Гімна партії більшовиків”. Куплети нового тексту добре накладаються на цю мелодію. Можливо, доведеться звернутися до цієї музики”⁶⁶⁷.

Чим же привабив Сталіна цей гімн?

Зазначимо, що хоча в СРСР досі не було державного гімну, урочисті пісні гімничного типу, в яких уславлювалися партія, армія, герої, більшовицькі символи тощо, були в радянській країні найулюбленішим жанром. Композитор Александров вважався батьком гімнотворення. Він мав у своєму доробку такі пісні, як “Святий ленінський прапор”, “Кантата про Сталіна”, “Пісня про Сталіна”, “Пісня про Кліма Ворошилова”, “Гімн партії більшовиків”⁶⁶⁸. Отож не було випадковим, що не мелодійна музика Д. Шостаковича, а урочиста, помпезна, важковагова музика Александрова була обрана вождем за візитівку та символ створеної ним імперії.

Важче на перший погляд зрозуміти, як у змаганні між найкращими радянськими поетами перемогу отримали два пересічні літератори — 30-річний дитячий поет майор С. Михалков і 42-річний військовий журналіст капітан Г. Ель-Регістан, які спочатку навіть не були запрошені до конкурсу.

Таємниця “доброго накладання” куплетів на музику полягала в тому, що автори від початку своєї роботи взяли за основу мелодику улюбленого Сталіним “Гімну партії більшовиків”⁶⁶⁹.

Впадає також у очі і смислова схожість між цими двома гімнами.

Гімн партії більшовиків: “Дорогу к коммуне наметил нам Ленин // И Сталин великий по ней нас ведет”.

Гімн СРСР: “И Ленин великий нам путь озарил // Нас вырастил Сталин — на верность народу... Знамя советское, знамя народное // Пусть от победы к победе ведет”.

Якщо “Гімн партії більшовиків” був гімном боротьби із внутрішніми ворогами (“Изменников подлых гнилую породу // Ты грозно сметаешь с пути своего”), гімн СРСР став гімном боротьби з ворогами зовнішніми — “Захватчиков подлых с дороги сметем”.

Крім того, цей текст вигравав і через те, що творчий дует, взявши за відправну ідею єднання усіх націй і народностей довкола російського народу (як потім згадували — з директивного листа Головного Політуправління РСЧА), зробив його, як зазначав Сталін, політично влучним і “дохідливим”⁶⁷⁰. Якщо додати до всього вищесказаного ще й “інтернаціональний склад” авторів — росіянина і вірменина, то стає цілком зрозумілою причина їхнього успіху.

Додамо, що Сталін не лише особисто опікувався роботою мало-відомих авторів, але й підказував їм ідеї (наприклад, про потребу додати третій куплет про роль Червоної армії) та активно редагував тексти, відточуючи потрібне політичне значення⁶⁷¹.

14 грудня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) “Про гімн Союзу Радянських Соціалістичних Республік” було вирішено прийняти замість Інтернаціоналу новий Державний гімн СРСР, затвердити слова гімну та доручити Президії Верховної Ради СРСР у двотижневий строк організувати переклад нового тексту державного гімну на мови народів СРСР тощо⁶⁷².

Україна першою серед союзних республік здійснила цей переклад. Уже в січні 1944 р. Микола Бажан за участі групи українських діячів культури (поета Т. Масенка, письменників Л. Новиченка, Ю. Яновського, А. Головка, П. Панча, народного артиста М. Крушельницького, диригента О. Сороки, журналіста Л. Паламарчука, заслуженого діяча мистецтв УРСР А. Пашенка) зробив переклад нового тексту гімну СРСР українською мовою.

Наприкінці січня 1944 р. М. Хрущов доповів Сталіну про те, що гімн “Союзом незламним республіки вільні” було прослухано в Харко-

ві й Києві у виконанні українських хорів, і він дістав позитивні оцінки музичних виконавців і партійного керівництва⁶⁷³.

Переклад Державного гімну мовами народів СРСР в цілому було виконано в строк, хоча й не обійшлося без недоліків. Критиці, зокрема, були піддані ряд невдалих перекладів. Так, наприклад, у молдавському варіанті фразу “и Ленин великий нам путь озарил” було перекладено як “и Ленин тропинки нам озарил”⁶⁷⁴.

Хоча український переклад влада оцінила позитивно, несподівано ідеологічні хиби в ньому виявив сільський учитель Плаксін з Білоцерківського району. На початку грудня 1944 р. він надіслав листа до редакції газети “Правда”, в якому ретельно проаналізував усі припущені, на його погляд, хиби. Плаксін передусім наполягав на тому, що в українському перекладі гімну було невірнo висвітлено роль Великої Русі. “Ця ідея є початком, що об’єднує і згуртовує, цементуючою для союзу ідеєю”, — пояснював ідеологічно пильний вчитель, однак її було викривлено в українському перекладі, що докорінно змінило головний сенс російського тексту, позаяк акцент з Великої Русі, яка “Союз нерушимый республик свободных // Сплотила навеки”, тут було зміщено у бік союзу — “Союзом незламним республики вільні // Навік об’єднала Великая Русь”⁶⁷⁵.

Критику знизу було проігноровано, а листа Плаксіна відклали у довгу шухляду. Однак, повертаючись до цього доволі показового моменту, слід зазначити, що пильний вчитель дійсно мав рацію: навряд чи висококваліфіковані українські перекладачі несвідомо змінили акценти.

Пояснюючи населенню сенс прийняття нового гімну, газета “Правда” зазначала, що “теперішній державний гімн Радянського Союзу “Інтернаціонал” за своїм змістом не відбиває докорінних змін, які відбулися в нашій країні внаслідок перемоги Радянського устрою, та не відбиває соціалістичної сутності радянської держави”⁶⁷⁶. Однак саме слово “соціалізм” не згадувалося в тексті гімну жодного разу, а слово “радянський” подавалося лише у приспіві як визначення знамені: “знамя советское, знамя народное”. Як справедливо відзначив італійський історик Д. Боффа, текст цього гімну став “першим відвертим проявом російського націоналізму, як майже природного продовження великого патріотизму військового часу”⁶⁷⁷. До цього можна додати, що це був також гімн Сталіну, який уособив у собі в роки війни як ідею держави, так і ідею нації.

Проти ночі на 1 січня 1944 року гімн уперше було виконано по Всесоюзному радіо. Січневий (1944 р.) пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про те, щоб Гімн “Інтернаціонал” зберегти як гімн ВКП(б). Указом Президії Верховної Ради СРСР новий Державний гімн Радянського Союзу затверджувався з 15 березня 1944 р. для повсюдного виконання.

Ідея щодо творення Державного гімну УРСР була висловлена М. Хрущовим під час визволення Києва⁶⁷⁸. Але Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про державні гімни радянських республік”, згідно з яким всі союзні республіки дістали розпорядження утворити свій власний державний гімн, було видано 3 лютого 1944 р.⁶⁷⁹, після того, як 1 лютого цього ж року X сесія Верховної Ради СРСР затвердила закони про розширення прав союзних республік у сфері оборони й зовнішніх зносин. (Див. про це нижче у розділі Конституційні перетворення 1944 р.: український вимір).

Навесні 1944 р. було призначено Комісію для створення проекту державного гімну УРСР, яку очолив заввідділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвин. До конкурсу, що мав проводитися з цього приводу, було залучено кілька десятків найкращих українських поетів і композиторів.

Цей захід, звісна річ, не міг не викликати піднесення серед діячів української інтелігенції. Чимало текстів гімну з числа поданих на конкурс оспівували державність України, об’єднання її етнічних земель, красу рідної землі, славний історичний шлях, національних героїв тощо.

“Ростем з народної криниці // В сторіччях чистої до дна //
Кармелюка і Кобилиці, // Хмельницького і Богуна”⁶⁸⁰, — так підкреслював народницький дух українських витоків один з авторів.

Не уникали поети обігравати в своїх текстах національного гімну войовничий і вільнолюбний козацький дух: “В когортах Богдана за вольною волю, // Як море, вставала чубата Січ”⁶⁸¹. Чи у такий штиб: “Була ти в ярмі, наша нене кохана, // Здавалось, так буде віки. // Та встали на поклик орлиний Богдана // Козацької слави полки”⁶⁸².

Оспівуючи красу рідного краю, митці не скупилися на яскраві образи українського фольклору: “Мов квітка червона в зеленому листі // Мов в низці коралів чудова перлина”⁶⁸³. Називали Україну “маковим цвітом”, бажали їй віки квітчатися “барвінками слави” і т. ін.⁶⁸⁴ Не було забуто й такий виразний символ України, як калина: “Од краю до краю — до моря — Дунаю, // На кручах привільних Дніпра і Дністра, // Як в лузі калина, // Цвіте Україна, // Радянських республік сестра”⁶⁸⁵.

Цікаво відзначити, що тексти варіантів гімну були також просякнуті характерними переспівами тем і образів з українського національного гімну, подекуди — певним внутрішнім діалогом з ним. Скажімо, замість песимістично-обнадійливого “Ще не вмерла Україна” пропонувалася нова життєстверджуюча формула “Живи, Україно, радянська державо, // Живи, Україно, на віки віків”. А ось омріяна українцями соборність “Від Сяну до Дону” подавалася в деяких текстах, як вже цілком реалізована справа: “Збулася, ще предками мрія плекана //

Існує держава без чвар і незгод // У дружню сім'ю от Дінця і до Сяна //
Навіки з'єднався український народ”⁶⁸⁶.

Як це робилося і в національному гімні, поети часто згадували в своїх віршах такі старі й нові українські етнічно-географічні символи, як річки Дніпро, Дунай, гори Карпати, землі Волинь, Донбас тощо.

Даниною щойно проголошеної обіцянки щодо створення республіканських збройних формувань стала поява у текстах образу українського війська:

Славлю військо України, // Оборонця її прав,
Оборонця прав Союзу, // Всіх надбань, що Жовтень дав⁶⁸⁷.

Чи таким чином: “Гнобителі, знайте: пощади не буде!” // Українське військо з військами Русі

Загарбників громить й громитиме всюди, // За щастя народів радянських усіх⁶⁸⁸.

Проте ця національна тематика не стала домінуючою при створенні українського державного гімну, про що подбав головний літературний і ідеологічний редактор текстів К. Литвин.

“Не варто говорити “мати — Вкраїно”. Тут це недоречно”, — значав він в одному випадку⁶⁸⁹. “Священна” Україна не кажуть”, — стверджував він в іншому, мабуть, маючи на увазі, що священною може бути лише Русь.

Проте невірно було б стверджувати, що роль Литвина полягала лише у тому, щоб не пропустити виявів українських сантиментів (в одному випадку він навіть критикував автора за те, що “замало національного українського”⁶⁹⁰). Його головне завдання полягало в іншому — простежити за вірним ідеологічним відбиттям основних тем.

А такими темами для українського гімну мали стати не стільки любов до України, її культури, історії, скільки любов до великого старшого брата Росії, Москви, більшовицьких вождів, тобто всіх тих, кому українці мали дякувати за допомогу у творенні своєї державності та возз'єднанні їхніх етнічних земель. І, добре відчуючи кон'юнктуру часу, українські поети видавали на-гора такі шедеври: “Росія — це наша свобода і слава, // Народ возз'єднала — і край наш розцвів”⁶⁹¹. Поети закликали українців “жити під сонцем Кремля із Москви”⁶⁹², “йти по дорозі волі, під зорями дружби — зірками Москви”⁶⁹³, славити “в серці України Великого друга — нашого руського брата”⁶⁹⁴ тощо.

Як нерозривні розглядалися подекуди теми любові до вождів і любові до Москви: “Зоря нам червона горить на Кремлі // Це Сталін підніс п'ятикутню”⁶⁹⁵, “Два сонця у тебе — одно у Кремлі, а інше в блакиті горить”.

Політ творчої фантазії конкурсантів, здавалося, не знав меж. Хтось назвав Сталіна і Леніна “братами України”, а Русь — її “посаженою матір'ю”. У звичному вже комуністично-націоналістичному

стилі в текстах поєднувалися російські й українські націоналістичні герої з більшовицькими вождями: “Нащадків Суворова, плем’я Шевченка — Ленін і Сталін на вічність з’єднав. // Нащадкам Хмельницького, дітям Шевченка Ленін і Сталін вітчизну віддав”⁶⁹⁶.

Після ретельної відбірки у другий тур конкурсу вийшло кілька десятків віршів, проте остаточно текст державного гімну УРСР під час війни так і не був прийнятий. Тільки у 1949 р. його було остаточно затверджено. Авторами слів стали П. Тичина і М. Бажан, музики — авторський колектив під керівництвом А. Лебеденця. Тоді ж затвердили нові республіканські прапор і герб.

Слід зазначити, що в тексті українського державного гімну, крім фрази “Живи, Україно, прекрасна і сильна”, власне, не було нічого українського. Гімн вихваляв і славив СРСР, Леніна, Жовтень, комунізм, комуністичну партію і, звісна річ, старшого брата — російський народ: “Нам завжди у битвах за долю народу // Був другом і братом російський народ”. Цікаво, що любов до Росії мала символізувати також і синьо-лазурова смуга на українському прапорі⁶⁹⁷.

До речі, сама РРФСР так і не створила власного державного гімну (хоча за конституцією мала це зробити), як і не було утворено Наркомату закордонних справ Російської Федерації. Проте це аж ніяк не свідчило про “національну дискримінацію” росіян, скоріше цим самим ще раз наголошувалася реальна тотожність РРФСР і СРСР.

Навряд чи хоч в одному з державних гімнів країн світу варто було шукати вияв національного патріотизму через демонстрацію любові до іншого народу, і це викликає роздуми про такий історичний феномен українства, як малоросійство. Чи варто так характеризувати національну ідентичність української еліти за часів війни? Що тут було щирою подякою братньому народу, а що нав’язано пануючою ідеологією? Відповідь на ці питання пояснює певною мірою і феномен українського радянського патріотизму.

Як вже про це йшлося вище, великоросійська пропаганда набула в Радянському Союзі за часів війни панівного і навіть ритуального значення. Без славослов’я на честь “великого російського народу, старшого брата народів СРСР” не обходилося жодного політичного заходу, жодного мітингу, жодної відповідної публікації. Партійні ідеологи постійно пильнували за тим, щоб ця залізобетонна формула не випала з жодного виступу, не вислизала з текстів і т. ін., привчаючи до обов’язковості її повсякденного вживання. Наприклад, при аналізі української преси увагу заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Шуйського привернула невдала фраза з “Советской Украины” від 16—21 квітня 1942 р., в якій стверджувалося, що “українці на фронті виконують найтяжчу і найпочеснішу частку

нашого загального завдання”. Парти́йний чиновник не тільки скритикував цей вислів за “надмірне підкреслення особливої ролі українців на фронтах вітчизняної війни”, але й вказав на відсутність згадки про допомогу інших народів і “передовсім російського народу”⁶⁹⁸.

Можна констатувати, що ця насаджувана з кінця 30-х років ідея остаточно перетворилась у роки війни на центральну в радянській національній політиці, визначивши в ній специфічну ієрархію народів. Показовий приклад, коли після мітингу, що відбувся у Києві 29 листопада 1943, з приводу визволення міста від німецьких загарбників, його учасники направили Г. Александрову текст прийнятого ними послання російському народу для узгодження, той заборонив його до друку, позаяк український і російський народи там були названі рівними(!). На думку партійного ідеолога, це було невірним, адже “всім відомо, — підкреслював він, — що російський народ є старшим братом в сім’ї народів СРСР”, звісно, старший не може бути рівним⁶⁹⁹.

Після такого зауваження московського бонзи українські партократи стали “дути на воду”. К. Литвин звернув увагу на фразу в тексті одного з запропонованих на конкурс гімнів: “В братерській єдності слов’ян // Наш перший брат — народ Росії” — і виправив на полях: “Не перший, а старший брат”⁷⁰⁰. У 1951 р. В. Сосюра був підданий нищівній критиці газетою “Правда” за вірш “Любіть Україну”, уявний гріх якого полягав передусім не в занадто великій любові поета до України, а в тому, що він недостатньо подякував у ньому “старшому братові”⁷⁰¹.

Відтак, формування українського радянського патріотизму постійно відбувалося в межах прокрустового ложа концепції “великого російського народу”. З огляду на це він весь час виходив якимось урізаним, неповноцінним, меншовартісним, “малоросійським”. Але для української творчої еліти таке “малоросійство” не було добровільно обраною формою патріотизму на кшталт, скажімо, Кочубея чи зрусифікованої української шляхти, яка робила свій вибір на користь інтеграції до російського дворянства. За умов існування української радянської державності це виглядало, як примусово нав’язане малоросійство.

Саме тут посідало корінне протиріччя між українською партократією і представниками творчої еліти. Перші фактично виступали у ролі церберів Москви, оберігаючи від “націоналістичних викривлень” “лінію партії”, тоді як інші, перманентно стикаючись з невідповідністю проголошеної партією політики інтернаціоналізму з русифікацією, мали можливість на власному досвіді засвідчитись, що ця лінія давно вже втратила свою “прямість”.

Не в змозі висловити своє незадоволення великоросійською домінацією відверто, українська творча еліта робила це еківоками, шля-

хом наведення певних історичних паралелей і т. ін. Наведемо ще один приклад. У 1943 р., у самий пік “сталінської маленької націоналістичної оргії”, в першому числі наукових записок Інституту мови й літератури була надрукована стаття П. Тичини “Патріотизм у творчості Мажита Гафурі”. На перший погляд, звернення до аналізу поезії класика башкирської і татарської літератури у виданому в Уфі часописі виглядало цілком природним. Водночас ця тема дала можливість П. Тичині висловити близькі українській творчій еліті думки про роль і місце національної інтелігенції в суспільстві як носіїв і творців ідеї не лише соціального, але й національного звільнення. Тим більш актуальною для українців була ця проблема в умовах зростання в радянській пропаганді російського націоналізму. Тичина дозволив собі нагадати в статті про політику русифікації — про “смугу осілости” для євреїв, про “втвкмачення” татарам і башкирам з боку царського уряду того, що вони не є татари й башкири⁷⁰². На фоні реабілітації в радянській пропаганді та підняття на щит загарбницької політики царизму певним дисонансом звучала й наведена поетом у статті цитата шовіністичної заяви міністра закордонних справ царської Росії Лобанова-Ростовського: “Нам потрібна Вірменія, проте без вірмен”⁷⁰³.

Як йшлося вище, ще відвертіше українська позиція протидії “малоросійству” була викладена М. Рильським у його московській доповіді “Київ в історії України”. В цій доповіді опосередковано містилась критика влади за занедбання нею питань вивчення української національної історії і культури та виховання патріотизму.

З поверненням в Україну деякі представники творчої інтелігенції почали публічно висловлювати своє критичне ставлення до довоєнної системи патріотичного виховання. Партії дорікали за те, що вона не виховувала до війни людей у патріотичному дусі чи виховувала їх інакше, не так, як треба, логічним наслідком чого стало масове дезертирство та колаборація українського населення з окупантами.

“Пригадайте, — відзначив у своєму виступі на IX пленумі правління Спілки радянських письменників СРСР Петро Панч, — чи давно ми почали виховувати молодь у справжньому патріотичному дусі. Щоб любити батьківщину, треба знати її не за підручником, а за художніми образами. Історичні ж романи почали з’являтися лише за декілька років перед війною, та й то письменники настільки передали куті меду, що історичних героїв XVII сторіччя не відрізниш від секретарів міськкомів чи голів профспілок, і вийшло, як у того бурсака: “Суп суцільна гидота, та й того мало”⁷⁰⁴.

У своєму виступі П. Панч прямо вказав на те, що співробітництво з ворогом частини українського населення є прямим наслідком недо-

статнього патріотичного виховання, і, зрозуміло, провину за це Панч покладав не стільки на письменників, скільки на партократів.

Однак справжню бомбу підклав владі своєю кіноповістю “Україна в огні” О. Довженко. Цей твір став певним узагальненням митцем гіркого українського досвіду війни, на сторінках його відбилися магістральні напрямки роздумів, що хвилювали кіномитця впродовж війни. “Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо”, — ці “несвоєчасні думки”⁷⁰⁵ О. Довженко насмілився з потаємних щоденників винести на загальний огляд.

Червоною ниткою через щоденники й твір письменника проходила думка про те, що основною причиною того жахливого стану, в який потрапив український народ (поразка на початку війни, окупація. — *Авт.*), є відсутність патріотизму, національної гідності й національної свідомості, що викликане “невірним вихованням партією народу до війни”. Більше того, Довженко вважав, що саме “хибне виховання є основним фактором зрадництва і запроданства”⁷⁰⁶.

У чому ж полягала, на думку мислителя, ця хиба? Царська армія, вважав він, билася краще за Червону, там краща була дисципліна, вучка, адже там “було щось вічне, високе, всім дороге. Билися за бога і за матінку Росію. Зараз бога нема. Росія класова”⁷⁰⁷.

Замість класової боротьби, вважає Довженко, треба було вчити народ своїй історії та мові. “Незнання історії, незнання мови є неповноцінність державна”, — наголошує він і знову повертається до цієї думки у щоденнику. “Їх не вчили Батьківщині, їх вчили класовій ворожнечі й класовій боротьбі, їх не вчили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців”⁷⁰⁸. “Заговорили про словник український і про історію, — записав він у щоденнику 13.04.1942 р. — Боже ж ти мій! Двадцять п’ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і в ім’я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду і племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?”⁷⁰⁹.

Саме ці думки О. Довженко доволі виразно провів в кіноповісті, зазначаючи, що “ми виявилися слабшими за німців передусім через те, що виховували свій народ у дусі класової боротьби. Вчили не батьківщині, а класам”. “Попривикали до класової боротьби, мов п’яниці до самогону, — говорить головний герой “України в огні” Запорожець. — Ой доведе вона вас до погібелі”. “Я не знаю ніякої класової боротьби, знати не хочу. Це уявлення треба випалювати печеним залізом”⁷¹⁰.

Цікаво, що в кіноповісті ці вистраждані Довженком думки висловлює ворог. “Ти знаєш, вони не вивчають історію, — каже німецький офіцер. — Дивно. Вони вже 25 років живуть запереченням бога, власності, сім’ї, дружби. У них від слова “нація” лишився лише приймен-

ник. У них нема вічних істин. Тому серед них так багато зрадників”⁷¹¹.

Не лише незнання історії та мови, не лише класова ідеологія, але й, за Довженком, виходило так, що сама реальна радянська політика посприяла занепаду морального стану. На це також звернули увагу партійні ідеологи. “Він зображує справу так, — зазначається у партійному документі, — немов би колгоспний устрій убив у людях людську гідність і почуття національної гордості, послабив силу і стійкість радянського народу”⁷¹².

Безумовно, в своїх роздумах Довженко вочевидь припускався певного романтизму й наївної ідеалізації щодо партії. Йому здавалося, що він критикує не ідею, не партію, не вождів, а лише окремих малокультурних партократів — суржиків від влади. Він вірив у існування ленінського справжнього більшовизму, у велич і правоту Сталіна, у мудрість Хрущова. Він вірив, що проблема лише в тому, що цих вождів оточують погані виконавці — підлота та нездари, які пролізли до лав партії”⁷¹³.

Однак, по суті, безпартійний комуніст О. Довженко, критикуючи владу з середини, був для неї більш небезпечним за багатьох “буржуазних націоналістів”. Висновок, зроблений партійними експертами після ознайомлення з його кіноповістю, був нищівний: “Україна в огні”, — зазначалося в документі з красномовною назвою «Про антиленінські помилки і націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка “Україна в огні”, є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу»⁷¹⁴.

26 листопада 1943 р. Довженко довідався про тяжку новину: його повість “Україна в огні” не сподобалася Сталіну, і той заборонив її до друку і для кінопостановки”⁷¹⁵.

На прийомі у Сталіна, що відбувся 30 (чи 31) січня 1944 р. у Кремлі, Довженка, за його власним висловом, “розрубали на куски”⁷¹⁶. І почалося...

Спочатку на IX пленумі правління письменників СРСР начальник управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) Г. Александров наголосив на тому, що він не хоче розглядати твір Довженка як твір радянської літератури. “Це виключення”, — констатував він”⁷¹⁷. Естафету шельмування митця підхопили в Києві. В березні 1944 року на нараді в ЦК КП(б)У завідуючий відділом пропаганди й агітації К. Литвин охарактеризував книгу Довженка як “націоналістичну”, як “вилазку проти партії”⁷¹⁸.

На вищезгаданій нараді дісталася і П. Панчу, якого Литвин критикував за “пошлу аналогію” секретарів міськкомів з історичними героями. Він також заперечив закид письменника про погане патріотичне виховання українського населення в передвоєнні часи, використавши при цьому “залізні аргументи” комуністів. “Ленін—Сталін, —

наголосив Литвин, — неодноразово вказували на те, що кожна письменна людина має знати історію і тим більше історію свого народу. Проте для нас є головним — це вчення нашої партії, і нашому агітаторові з цим вченням треба йти в маси”⁷¹⁹.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що, попри все, й інтелігенція, і партократія, хоча й у різний штиб, але разом творили новий тип української радянської ідентичності — українського радянського патріотизму. Культурницький, етнічний націоналізм творчої еліти і державницький “громадянський” націоналізм партократії на загал доповнювали один одного, адже по суті обидва формували українську ідентичність через визнання української державності, її етнічних кордонів, власної культури й історії, хоча і в межах єдиної великої батьківщини. Що дійсно їх кардинально роз’єднувало, це ставлення до російської культурно-політичної домінації, головним провідником якої в Україні виступала КП(б)У. Ця культурна домінація нав’язувалася через ідею “великого російського народу — старшого брата народів СРСР” і, як ми могли засвідчитися, щоразу вступала у протиріччя з тими моделями історії, мови, культурних традицій тощо, які творили українська творча інтелігенція. Вторинність українського радянського патріотизму витікала передовсім із первинності в СРСР російського націоналізму, який навіть припинив на час прикриватися інтернаціоналістичними гаслами. За таких умов тандем творчої інтелігенції та партократів не міг бути міцним і час від часу давав збої. Останні не стільки творили модель патріотизму, скільки стежили за політичною і ідеологічною лояльністю творчої інтелігенції, яку надто небезпечно “заносило”. Сам М. Хрущов займав тут специфічну позицію: він виступав ініціатором і натхненником творення українського радянського патріотизму і водночас був головним цензором, який “здавав” та віддавав на розправу будь-кого з свого найближчого оточення, як тільки справа ставала небезпечною для нього особисто.

Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков

У міру відступу радянських військ на схід на території України відроджується активне релігійне життя. Нацисти вміло використовували з пропагандистською метою атеїстичну політику більшовиків і демонстративно заохочували відновлення діяльності приходів різних конфесій. Сутність політики гітлерівської верхівки в стислому вигляді викладена в одній з промов Гейдріха, в якій він рекомендував “не чинити ніяких дій проти прагнення православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви”⁷²⁰. Прагнучи розірвати історичні зв’язки

України з Росією, керівництво III рейху особливої ваги надавало національним та міжконфесійним питанням, перетворивши політику в сфері культів на дійовий інструмент нейтралізації “більшовицько-російських” впливів на українських землях. Під час наради Гітлера 29 вересня 1941 р. зазначалося, що “Велика Україна у з’єднанні з Росією означає небезпеку”, у зв’язку з чим все “російське, що на даний момент має місце, повинно поступово припинитись”, а в місцях спільного проживання “українці мусять бути поставлені над росіянами”. Директиви Берліна німецькій окупаційній адміністрації включали вказівки “зупиняти кожний вияв російського православ’я та його священників, а богослужіння на заселеній українцями території здійснювати тільки українською мовою”⁷²¹.

Втім, такі зовнішні ознаки толерування українцям зовсім не означали, що гітлерівці послідовно підтримують ідею створення єдиної православної структури на теренах України. Якщо директива від 20 листопада 1941 р. санкціонувала діяльність Української автокефальної церкви (поряд з іншими конфесіями)⁷²², то в таємній структурі А. Розенберга, надісланій 18 листопада 1941 р. Е. Коху, наголошувалося, що релігійні об’єднання не мають права займатися політикою і робити публічні заяви, а також вказувалося, що єпископи повинні бути не представниками українського народу, а фактично чиновниками, яких призначатиме міністерство окупованих територій Сходу⁷²³.

Німецьке вторгнення на територію СРСР дестабілізувало релігійне життя, розірвало зв’язки між православним центром Москвою та периферією. Це створило передумови для утворення кількох православних конфесій і втрати всеосяжного контролю Російської православної церкви над канонічними просторами України. Той факт, що екзарх України митрополит Микола (Ярушевич) залишив територію республіки під час наступу вермахту й осів у Москві, дав формальну підставу вважати Києво-Галицьку митрополію такою, що потребує нового керівника.

Окупація України, утворення кількох адміністративно-територіальних одиниць на “східних землях” унеможливили фізичний зв’язок православних священників з двома ієрархічними центрами — РПЦ й Автокефальною православною церквою в Польщі. Це відразу породило відцентрові тенденції серед архієреїв України. Одна їх група, лідером якої був найбільш авторитетний на окупованих українських землях архієпископ Крем’янецький Олексій (Громадський), вирішила будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном і Всеросійським Помісним Собором РПЦ у 1918 р. У відповідності з рішеннями цього Собору лише обрання правлячого митрополита Київського й Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. У всьому ж іншому Українська православна церква діставала повну свободу дій. Як старший серед ар-

хієреїв, що перебували в зоні окупації, архієпископ Олексій мав усі підстави для того, щоб очолити УПЦ. Українська ієрархія, що відстоювала національну орієнтацію православної церкви, зокрема єпископ Полікарп, висловила йому довіру й підтримку. Однак архієпископ Олексій мав власний погляд на становище в церкві та її майбутнє. 18 серпня він скликав у Почаївській лаврі архієрейський собор, в якому брали участь також архієпископ Симон (Івановський), єпископи Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький). Ухвали собору єпископів були такими: 1. До Помісного Собору Православної церкви в Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати Українську церкву та її ієрархію в канонічній залежності від церкви Російської. 2. Повернути Українській церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати найстаршому з наявних ієрархів Православної церкви в Україні архієпископу Олексію у відповідності з 34-м правилом Апостолів повноваження обласного митрополита. 4. Вважати екзархат у Західній Україні таким, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Миколу, що залишив свій екзархат, Волинську єпархію і священноархімандритство у Почаївській лаврі в час великої небезпеки, таким, що втратив свої повноваження по екзархату, єпархії та Лаврі⁷²⁴.

В. Гордієнко, описуючи ці події, вказує, що ієрархи не знали про призначення 15 липня 1941 р. місцєблюстителем патріаршого престолу РПЦ митрополитом Сергієм Миколая митрополитом Київським і Галицьким та екзархом України. Якщо й припустити таку можливість, то навіть і тоді, з точки зору існуючих правил, позбавлення Миколи звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусії (наданого йому в 1939 р.) виходило за межі компетенції Почаївського собору. Рішення собору викликало різну оцінку православних архієреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин (Малюта) визнали їх правочинними, то архієпископи Олександр і Полікарп (Марценко) з ними не погодилися.

Розуміючи, що без підтримки Києва вплив Автономної церкви буде обмеженим, архієпископ Олексій відвідав колишню столицю. Однак там його зустріли досить стримано внаслідок того, що він визнавав юрисдикцію Московської патріархії. Місцеве православне духовенство та громадські кола дали зрозуміти, що хочуть бачити на Київській кафедрі особу з яскраво вираженою українською орієнтацією. Відразу після цього архієпископ Олексій відбув до Холму для консультацій з архієпископом Іларіоном з пропозицією очолити Київську кафедру. На початку грудня 1941 р. архієпископ Олексій скликав черговий собор єпископів, від імені якого знову запропонував Іларіону Київську єпархію. Підтримку даній кандидатурі висловили також Адміністрація Автокефальної церкви на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським), Всеукраїнська церковна рада у Києві і навіть

митрополит А. Шептицький. Позитивна відповідь від архієпископа Холмського та Підляського надійшла 26 грудня. Тим часом собор надав Олексієві титул митрополита Волинського і Житомирського та екзарха України. Не зважаючи на канонічний зв'язок з РПЦ, Автономна церква цим самим кидала виклик Московській патріархії, ігноруючи її ставленика в Україні митрополита Миколу. З іншого боку, це був відчутний удар по амбіціях прихильників Автокефальної церкви і вагома заявка на провідні позиції в рейхскомісаріаті “Україна”. З цим не могли погодитися ні лідер апологетів автокефалії архієпископ Полікарп, ні митрополит Харківський та Охтирський Феофіл (Булдовський), який до певного часу займав осібну позицію. Власне бачення ситуації в листі до митрополита Олексія (23 жовтня 1941 р.) окреслив митрополит Діонісій. Рішення Почаївського собору він вважав неправомірним з кількох причин: по-перше, підпорядкування Православної церкви в Україні РПЦ неможливе внаслідок того, що “під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської”, по-друге, Православна церква в Україні, згідно з Томосом Константинопольського патріарха від 13 листопада 1924 р., була незалежною церквою і “перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською”; по-третє, оскільки канонічне право забороняло поширювати повноваження одного церковного об'єднання за рахунок іншого, “Московська патріархія з її місцеблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св. Автокефальної Церкви, поступала всупереч приписів канонічних”⁷²⁵.

Цей крок прискорив формування автокефальної ієрархії на землях, що увійшли до складу рейхскомісаріату “Україна”. За підтримки активістів автокефального руху з Волині митрополит Діонісій відновив юрисдикцію над Волинню, а також поширив її на Наддніпрянщину. 11 серпня 1941 р. він повідомив українських архієреїв про створення чотирьох нових єпархій — Житомирської, Крем'янецької, Луцької та Поліської. В листі визначалися засади, на яких мала будуватися діяльність цієї гілки Автокефальної церкви: 1) національний характер; 2) автокефальність; 3) соборний устрій, що дає мирянам широкі можливості для управління церквою. Дії митрополита Діонісія обнадійливо сприйняли прихильники автокефалії УПЦ у Києві. Колишні священники та віруючі УАПЦ формації 1921 р. ініціювали організаційні збори, на яких було відновлено Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР)⁷²⁶. До складу церковної ради увійшли: митрофорний протоієрей Л. Юнаков — почесний голова Ради, підполковник М. Рибачук — голова Ради, протопресвітер П. Длугопільський — перший заступник голови, І. Руденко — другий заступник голови, диякон В. Чорноморець — секретар, І. Твердохліб — скарбник,

протопресвітер Феодосій Павловський, митрофорний протоієрей Микола, священник П. Касьянчук, Ф. Коваль — члени Ради. Українська Церковна Рада розмістилася в Митрополичій палаті при соборі Св.Софії. Головним напрямом її діяльності стала українізація церкви та об'єднання автокефальних церков на всіх українських землях⁷²⁷.

Члени ВПЦР за сприяння київського бургомістра Базалія вирушили до Варшави, де обговорили з митрополитом Діонісієм перспективи автокефального руху в Україні. 17 жовтня 1941 р. на зборах ВПЦР у Києві відбулося об'єднання всіх церковно-православних течій, що залишалися поза межами Автономної церкви. Трохи згодом виникли церковні ради у 8 колишніх обласних центрах, що визнавали зверхність ВПЦР та підтримували зв'язки між собою⁷²⁸.

У перші дні жовтня у Полтаві виникла українська церковна рада на чолі з досвідченим церковним діячем Миколою Шевченком, яка мала вплив на всю Полтавщину.

Восени 1941 р. активну діяльність розгорнула Рівненська церковна рада. 29—30 листопада під головуванням І. Корноухова відбулося засідання ради, предметом якої був стан справ у Православній церкві на Волині⁷²⁹.

Центром автокефального руху стала Волинь. Німці дозволили створити на Волині громадську організацію — Українську раду довір'я, більшість членів якої становили прихильники автокефалії українського православ'я. 31 серпня — 1 вересня 1941 р. у м. Рівне вони провели нараду, учасники якої прийняли рішення, в якому вони однозначно висловлювалися за автокефалію і незалежність Української православної церкви. Автори ухвали пропонували: “До часу скликання, на підставі закону 1 січня 1919 р., Всеукраїнського Церковного Собору Рада Довір'я вважає за необхідне покликати тимчасову адміністрацію Української Православної Церкви на звільнених територіях, яка, будучи національно-українською за своїм складом, вела б справи церкви з цілковитим забезпеченням суто національного характеру та довела б до скликання Всеукраїнського Церковного собору в Києві”⁷³⁰. Голова Ковельської та Луцької архієпархій Полікарп, якого митрополит Діонісій у серпні підніс до сану архієпископа, 28 листопада провів у Луцьку перше засідання єпархіальної ради. До її складу входили голова міської управи інженер М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Талаш, інженер П. Голубович, професор П. Покальчук, Є. Тиравський, інженер Ю. Костянтинов, професор М. Тарнавський, професор В. Федоренко, протоієрей Л. Долинський, П. Тимошук, В. Михайлівський. На порядку денному засідання стояло два питання: 1) доповідь архієпископа Полікарпа про стан Православної церкви на колишніх землях Польщі та на Великій Україні; 2) доповідь Є. Тиравського про зустріч з архієпископом Крем'янецьким та Рівненським Олексієм (19 листопада, по-

вертаючись поїздом з Холму, архієпископ затримався на кілька годин в Луцьку, де мав бесіди з місцевим громадянством). Після обговорення доповідей учасники засідання прийняли ухвали, в яких піддавалася осуду “москвофільська діяльність архієпископа Олексія та суцїх з ним єпископів”⁷³¹.

13 грудня 1941 р. на нараді представників церковних рад Волині було прийнято резолюцію наступного змісту: “Виступити рішуче проти неканонічної і надзвичайно шкідливої для Української Православної Церкви діяльності архієпископа Крем’янецького Олексія і оточуючих його єпископів з висвітленням цілої справи тяжкого стану церковного життя, просячи його Блаженство призначити Адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України єдиного по цей бік річки Бугу єпископа — українця Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського”. Учасники наради висловили готовність до співпраці з церковними радами інших регіонів України, зокрема ВПЦР у Києві⁷³².

24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій на підставі “Патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської і Царгородської патріархії про визнання православної церкви в Польщі автокефальною”, з метою “впорядкування церковного життя на визволених від більшовиків українських землях” призначив архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа “Адміністратором Української автокефальної церкви на звільнених землях України”⁷³³. Більшість сучасних вітчизняних істориків вважають Томос достатньою канонічною підставою для такого рішення (Д. Степовик, В. Ващенко, Ю. Волошин та ін.), Д. Поспеловський, автори й видавці православного журналу “Вера и жизнь”, російські історики церкви не погоджуються з таким твердженням і стоять на тому, що в роки війни в Україні відродили традицію “неканонічної, липківської УАПЦ”. “Неолипківським”, “неосамосвятським” більшість зарубіжних (В. Алексєєв, Т. Ставру, Д. Поспеловський) та російських (В. Якунін, О. Васильєва та ін.) дослідників вважає висвячення автокефальних єпископів Івана (Губи), Никанора (Абрамовича), Фотія (Тимощука), Мануїла (Тарнавського), Мстислава (Скрипника), Сильвестра (Гаєвського), Михайла (Хорошого), Григорія (Огійчука), Геннадія (Шиприкевича), Володимира (Мальця), Георгія (Коренистова) в першій половині 1942 р.

УАПЦ не визнала Московська патріархія, ієрархія якої вважала спосіб утворення Автокефальної церкви неканонічним, оскільки матірня церква — РПЦ — не давала згоди на цю акцію. До того ж архієпископ Полікарп, митрополит Діонісій та інші архієреї УАПЦ засуджувалися за контакти з гітлерівцями⁷³⁴. Адміністратор УПЦ архієпископ Полікарп у березні 1942 р. дав відповідь на ці звинувачення, вказуючи на неприпустимий характер взаємин митрополита Сер-

гія і безбожницького сталінського режиму. На цьому протистояння двох ієрархів не закінчилося. Місцєблєститель патріаршого престолу РПЦ апелював до східних церков з тим, щоб вони своїм авторитетом вплинули на непокірного українського владику. У квітні того ж року архієпископ Полікарп виступив з другою заявою такого змісту: “Минуло шість тижнів від часу, коли я мусив дати відповідну відповідь московському митрополитові Сергієві за його напади на мене та на Православну Церкву в Україні. Одначе знається, що вірно відданий Москві Сергій уважає себе все ще покликаним вмішуватися в розвиток церковного життя в остаточно визволеній від большевицького терору Україні.

Ось так недавно звернувся він до грецько-православних єпископів Левантійських держав* і сходу з просьбою, щоб скликати синод, який мав би постановити санкції проти мене, причому мав би взяти під увагу навіть справу моєї анатеми. Щоб мати для такого потягнення якусь відповідну підставу, поширює Сергій плітку, буцімто з німецького боку я мав бути визначений Керченським патріярхом. Це нове встрявання митрополита Сергія у внутрішнє життя церкви в Україні я якнайгостріше відкидаю та заявляю, що Православна Церква в Україні ніколи не була канонічно залежна від Москви, що підтверджує синодально-канонічний Томос Візантійського патріярха з 1924 року. Через те всі діяння митрополита Сергія не можуть торкатися України. Твердження про призначення мене Керченським патріярхом є видумане.

Ці нові намагання митрополита Сергія виключити мене з церковної спільноти та його встрявання в наші церковні справи ще раз доказують, як тісно він зрісся з більшовизмом та як мало йому лежить на серці церковне життя в Україні. Тому митрополит Сергій повинен знати, і хай про це почує цілий світ, що по відвороті Червоної армії з України знову віддано українському православному населенню для його релігійних потреб ті церкви, які большевики замінили були на зерносховища, театри та клуби. Під німецькою владою розвивається церковно-релігійне життя вільно та без перешкод”. Далі архієпископ Полікарп вказав на невідповідність дій місцєблєстителя патріаршого престолу РПЦ, що сповідував угодовську політику стосовно більшовиків, які нищили православне духовенство, і водночас дорікав співпрацю з німцями Українській автокефальній церкві⁷³⁵.

Архієпископ Олексій також оприлюднив власне ставлення до заяв свого канонічного зверхника. В одному з останніх своїх пастирських листів він нагадав про атеїстичну навалу більшовизму і з вдячністю говорив про німецьку армію, завдяки якій стало можливим відродження релігійного життя в Україні. “Але, на жаль, ми почули, — писав архієпископ Крем’янецький, — що в англійських часописах гостро заатаковано саме наших німецьких визволителів, і то заатаковано

тими, що не повинні були цього робити. Це зробив митрополит Сергій, який через 10 років бачив та сам перейшов через жах і страхіття більшовицького життя й більшовицьких знущань над церквою та вірними. Він, митрополит Сергій, напевно добре знає, як скоро відбувалося релігійне життя на Україні й як дуже різниться воно від попередніх форм. Хоч він це знає, намагається він своєю заявою спинити нестримний розмах українського духа та волі.

Декляруючи за збереження московських інтересів, санкціонує він 25-річний кривавий терор Кремля проти Христа, проти нашої віри, проти церков та всіх вірних. Сприяючи більшовицьким можновладцям, схвалює митрополит Сергій незчисленні вбивства єпископів, духовних та вірних і нищення та безчещення незчисленних церков. Ця декларація — це чиста облуда, яку ми караємо погордою перед цілим світом”⁷³⁶.

“Газетна війна” між ієрархами різних православних конфесій в окупованій Україні та за її межами свідчила про досить складну релігійну ситуацію, якою вміло користувалися обидва тоталітарні режими — сталінський та гітлерівський. Поставивши релігійні структури під цілковитий контроль, Берлін і Москва використовували їх у власних політичних інтересах.

Питання про співвідношення приходів та духовенства двох православних конфесій в роки окупації і донині залишається дискусійним. За свідченням єпископа Никанора (УАПЦ), протягом трьох місяців на території рейхскомісаріату “Україна” утворилося 518 автокефальних парафій, кількість духовенства складала 455 осіб, 226 з яких мали довоєнний стаж і повернулися до пастирського служіння, а 136 були щойно висвяченими. І.Власовський веде мову про 150 автокефальних громад на Полтавщині й Дніпропетровщині та 100 — на півдні України (Кіровоградська, Одеська й Миколаївська області)⁷³⁷. Автори книги “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине” (К., 1985, с. 183) констатували наявність 500 приходів Автокефальної та 5600 — Автономної церкви перед приходом Червоної армії в Україну.

Продовжуючи співставлення чисельності приходів та священнослужителів УАПЦ й Автономної церкви, Д.Поспеловський наводить дані по Київській єпархії: у 1943 р. тут нараховувалося 500 автономістських та 298 автокефальних храмів, 600 кліриків Автономної та 434 — Автокефальної церкви⁷³⁸.

Найбільш ґрунтовно дослідив цю проблему німецький учений Фрідріх Гейер. Даючи характеристику 15 автокефальним і 16 автономістським архієреям, він вказував, що перші були більш політизовані, тоді як другі виявляли схильність до аскетичного, суто релігійного життя, оскільки майже всі були ченцями. За національним складом єпископат УАПЦ був (за виключенням двох архієреїв і митрополита Діонісія) російським, в той час як майже всі єпископи Автономної це-

рки мали українське коріння⁷³⁹. Окрім архієпископа Олексія (Громадського), до складу Автономної церкви входили архієпископ Симон (Івановський), схиархієпископ Антоній (князь Абашідзе), який помер у Києво-Печерській лаврі 1 листопада 1942 р., єпископи Пантелеймон (Рудик), Веніамін (Новицький), Антоній (Марценко), Дамаскин (Малюта), Іоанн (Лаврієнко), Іов (Крестович) та інші⁷⁴⁰.

Згідно з інформацією, наданою архієпископом Пантелеймоном, у 1943 р. в єпархії діяло 500 парафій, на відміну від 410, вказаних Ф. Гейером на кінець 1942 р. Разом з парафіями УАПЦ виходила загальна цифра — 800 православних приходів, що складало трохи менше половини діючих парафій у дореволюційній Київській єпархії. 72 % священників Київської єпархії повернулися до виконання пастирських обов'язків (600 — Автономної церкви та 434 — УАПЦ) у роки війни⁷⁴¹.

У Полтавській єпархії до революції діяло близько 1200 приходів, а на початку 1943 р. — 140 приходів та стільки ж священників Автономної церкви. УАПЦ мала на цей час 102 пастирів, 12 з яких були щойно висвячені, а 6 прибули з Волині. Кількість автокефальних приходів Гейер не називає, вказуючи лише, що в самій Полтаві діяло 6 автономістських та 4 автокефальних приходи⁷⁴². З періодики того часу відомо, що таких було понад 60. Однак радянські джерела говорять про те, що в період окупації відновилися Богослужіння у більш як 300 храмах. Отже, дані періодики та Ф. Гейера щодо Полтавської єпархії можна вважати заниженими⁷⁴³.

За даними В. Алексеєва і Т. Ставру, на Поділлі лише 20 % культових споруд залишалися незруйнованими. Перебуваючи у прикордонній смузі, Подільська єпархія опинилася під особливою увагою радянських органів. У результаті репресивних заходів у єпархії залишилося всього 10 кліриків⁷⁴⁴. У період окупації єпископ Автономної церкви Дамаскин сприяв організації на Поділлі близько 600 приходів (до революції їх налічувалося 1500), які обслуговували 223 пастирі.

У Житомирській єпархії в 1943 р. діяло 300 автономістських та 100 автокефальних приходів (до революції — 800 парафій РПЦ).

Єпископ Автономної церкви Леонтій висвятив близько 200 пастирів, які закінчили короткотермінові курси. 318 приходів Автономної церкви було відкрито в Дніпропетровській єпархії. В обласному центрі діяло 10 з них (до революції — 27)⁷⁴⁵.

Майже всі монастирі підпорядковувалися Автономній церкві. Юрисдикцію УАПЦ визнавали понад 20 монастирів: чоловічі Дерманський (60 ченців) та малий монастирі поблизу Рівного, а також Більовський та Корецький жіночі (130 черниць) обителі. Архієпископ УАПЦ Никанор з гиркотою визнавав, що Автокефальна церква майже не має монастирів (Більовський і Дерманський монастирі відійшли

до УАПЦ пізніше). Архієрей називав причиною такого становища те, що чернецтво вважало священників і єпископів УАПЦ неканонічними. Вірне ортодоксальним православним традиціям, воно вбачало резони створення Автокефальної церкви не в релігійних, а в політичних мотивах⁷⁴⁶.

В. Алексєєв і Т. Ставру наводять твердження місцєблюститєля патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) про те, що в Україні 95 % населення сповідували православ'я, причому 55 % належали до Автономної церкви, а 40 % — до УАПЦ⁷⁴⁷. Важко сказати, наскільки наведені цифри відображають дійсний стан речей, адже обліку віруючих в роки війни німецькі власті не вели, а радянські органи (Рада у справах РПЦ при РНК СРСР) не мали в той час точних узагальнених даних.

Для рядових віруючих поділ у більшості випадків (особливо у Великій Україні), належність до певної конфесії принципового значення не мали. Однак у західному регіоні, де масова релігійність підкріплювалася високим рівнем національної свідомості, підтримка автокефалії Православної церкви асоціювалася з боротьбою за відродження незалежної української держави.

Взаємини Автономної й Автокефальної церков були складними. Практично в кожному генеральному окрузі діяло по дві єпархії. Так, у Миколаєві після приходу німців виникли єпархіальне управління та духовна консисторія Автономної церкви на чолі з архієпископом Антонієм (Олександром Марценком), що прибув з Кам'янця-Каширського на Волині. Пізніше до міста приїхав архієпископ Михайло (Федір Хороший), який очолив приходи автокефальної орієнтації. У радянських документах відзначалося, що обидва архієреї в період окупації “вели антирадянську роботу, виступаючи перед віруючими з контрреволюційними проповідями, і випускали у світ різного роду антирадянські відозви”. Обидва ієрархи під час відступу німецьких військ виїхали на Захід⁷⁴⁸. Рівненсько-Крем'янецькою єпархією УАПЦ керував єпископ Платон, в той час як Волинську єпархію Автономної церкви очолював архієпископ Олексій (Громадський)⁷⁴⁹.

У лютому 1942 р. до Адміністратора УАПЦ архієпископа Полікарпа прибув спеціальний посланець від Київської церковної ради протоієрей П. Косянчук з проханням відвідати Київ найближчим часом або надіслати нововисвяченого єпископа-українця. З газети “Волинь” довідуємося, що надісланого до Києва єпископа Пантелеймона ніхто з киян не визнає і він обертається в тісному колі росіян та “малоросів”. Призначення єпископа-українця до Києва зустрілося б з гарним бажанням населення та внесло б у церковне київське життя спокій та духовну полегшу для вірних⁷⁵⁰. Полікарп призначив на Київську кафедру єпископа Никанора, а його заступником і помічником — нововисвяченого єпископа Мстислава (Скрипника). Саме останній став ключовою фігурою УАПУ в Києві. Він виявив здатність до ком-

промисів, тактичної гнучкості й не применшував реальних досягнень єпископа Пантелеймона. Ініціативний та енергійний архієрей Автономної церкви зумів завоювати прихильність місцевої влади, і в самому місті йому підпорядковувалося 14 храмів та 8 монастирів у той час, коли УАПЦ мала у своєму розпорядженні Андріївську та ще дві церкви, єпископ Мстислав намагався нівелювати суперечності між двома конфесіями і домагався об'єднання з Автономною церквою, для чого готувався вступити в переговори з єпископом Пантелеймоном⁷⁵¹.

Єпископ Пантелеймон вступив у гостру конфронтацію зі Всеукраїнською православною церковною радою, яка в результаті цього конфлікту в лютому 1942 р. була розпущена окупаційною владою. Причиною протистояння стала непоступливість членів ВПЦР у питанні про автокефалію. Досить напружено склалися стосунки керівників УАПЦ й АПЦ — Полікарпа (Сікорського) й Олексія (Громадського). Запевняючи опонентів у тому, що він є прихильником канонічної автокефалії Української православної церкви, митрополит Олексій закликав дочекатися визнання цього статусу помісними церквами, в тому числі й РПЦ. Архієпископ Полікарп відстоював історичну обумовленість і тяглість автокефалії українського православ'я, що не потребувало додаткових канонічних атрибутів. У гострій полеміці доходило до обопільних образ: вищий достойник АПЦ звинувачувався у “москвофільстві”, а Полікарп іменувався “єресіархом”, “розкольником” тощо.

Одним із зовнішніх виявів протистояння було ставлення до українізації церкви. Залишаючись на позиціях традиціоналізму, духовенство Автономної церкви продовжувало правити Службу Божу церковнослов'янською мовою. Ієрархія УАПЦ і національно свідомі частини мирян настійно вимагали проведення відправ українською мовою. На цьому ґрунті неодноразово виникали конфліктні ситуації. Ось лише кілька епізодів.

15 лютого 1942 р. церковний хор Дубенського собору почав співати Літургію українською мовою. З цим не погодився настоятель храму, який категорично заборонив дякону здійснювати богослужіння рідною мовою прихожан. У волинському с. Кримка миряни звернулися до о.Варницького з проханням відправити богослужіння з нагоди роковин злуки УНР і ЗУНР. Панотець категорично відмовився від підтримки патріотичної акції, що викликало обурення громадян і різке падіння авторитету пароха серед односельців⁷⁵².

У с. Оржев молодь під керівництвом одного з активістів українізації церкви п. Гончаренка організувала хор і вивчила Літургію українською мовою. Однак Службу Божу в місцевій церкві по-українськи не відправляли, оскільки цьому противився о. Рижук. Внаслідок такої позиції місцевого пароха віруючі масово перестали відвідувати церкву.

В с. Здовбиці поблизу Здолбунова священиками місцевого храму були колишні офіцери царської армії. Прохання прихожан перейти на українську мову богослужінь вони зверхньо відкинули, “бо мужицька мова для цього непридатна”. Панахиди за полеглих героїв не відправлялися, оскільки настоятель вважав, що “не стоїт за бандитов молитися”.

Навіть для такого міста, як Сарни, українська мова під час відправ була рідкісним явищем. Завдяки зусиллям громадськості, 30 листопада 1941 р. о. Ю. Палій по-українськи служив панахиду по героях Базару (на честь 20-річчя події). Не були марними й зусилля молоді с. Оржів, де 23 листопада вперше Слово Боже звучало рідною мовою⁷⁵³. У березні 1942 р. в Олександрії (Рівненський генеральний округ) з ініціативи відділу пропаганди окружного товариства “Просвіта” й “Сільського Господаря” відбулася конференція культосвітніх працівників району, на яку прибуло близько 30 осіб. Разом з іншим розглянуто й церковні справи, зокрема про мову культових відправ. З’ясувалося, що з 7 священиків, які служили в районі, двоє користуються “чужою нам мовою”, з приводу чого учасники прийняли відповідне рішення. У Вербівському районі з ініціативи протоієрея Міцевича відбувся з’їзд місцевих священиків. У результаті жвавого обговорення всіх питань порядку денного духовенство Вербівщини прийняло ухвалу про перехід до української мови богослужінь⁷⁵⁴.

Важливим чинником українізації церкви стала періодична преса. Сотні статей, присвячених ролі православ’я у відродженні української державності, духовності, культури, сприяли піднесенню національної свідомості, збільшенню числа прихильників ідеї автокефалії УПЦ.

В одному з грудневих випусків часопису “Волинь” (1941 р.), редакція якої стояла на позиціях автокефалії українського православ’я, було вміщено матеріал, спрямований проти консервації старих порядків у релігійних справах. У замітці, зокрема, відзначалося: “Крем’янець (резиденція керівника Автономної церкви архієпископа Олексія Громадського — Авт.) сьогодні старається відігравати роль певного центру українського церковно-релігійного життя. Але чомусь крем’янецьке духовенство не може зрозуміти, що живе в українській дійсності, й відправляє богослужіння живою Московською мовою. В монастирі відбулася панахида по замордованих “руками безбожників” жертвах у крем’янецькій в’язниці. Але жоден священик ні в проповіді, ні в молитвах не згадав, що це були українці, за українську справу карались у в’язниці і там же загинули”⁷⁵⁵.

18 січня газета повідомляла, що в Рівненській єпархії вже кілька тижнів поминають архієпископа Олексія в якості екзарха Православної церкви в Україні. З часу проголошення Владика керівником УАПЦ навіть священики промосковської орієнтації стали поминати

“церкви в Україні”. До того про Україну не згадувалося жодним словом⁷⁵⁶.

Ряд публікацій містив тенденційні, суб’єктивні твердження, що свідчили про явну заангажованість авторів. Так, у статті “Більшовицькі махінації навколо Церкви”, вміщеній у часописі “Вінницькі вісті” на початку 1942 р., представники Автономної церкви звинувачувалися в тому, що легко можна було значною мірою інкримінувати їй прихильникам УАПЦ. Автор матеріалу стверджував: «Незважаючи на загальну для обох релігій назву “православ’я”, українське православ’я нічого спільного не мало й не має з московським. Діячі останнього, що впадали, з одного боку, візантійську консервативну мертвячину, а з другого — методи католицьких єзуїтів (од Фотія через Победоносцева до сьогоднішніх енкаведистів включно), завжди перетворювали церкву на кубло інтриг, на осередок політиканства, на засіб духовного гноблення народів. Чужа всьому цьому є національна Українська Церква з її рідною народною мовою та законними архіпастирями — духовними, а не політиканствующими провідниками». На підставі того, що архієпископ Олексій оголошений екзархом України, перебуваючи в юрисдикції московської патріархії, автор статті звинувачує його в тому, що він “кладає Церкву в Україні до ніг московського патріарха, агента НКВД”, а отже, і сам є таким агентом⁷⁵⁷.

У листопаді 1941 р. “Український голос” опублікував “Думку православного українця”, яка зводиться до закидів на адресу Автономної церкви у співпраці з більшовицькими спецслужбами, прагненні її єпископату затягнути “українців назад у духовне московське рабство”⁷⁵⁸.

Спробу історичної ремінісценції та моралізаторсько-викривального аналізу діяльності Православної церкви у міжвоєнній Польщі здійснено в статті Чернігівця “Карти на стіл” (“Волинь”, січень 1942 р.). Автор викриває “пристосуванство” православної ієрархії до польського режиму, його “аморальність” (на основі переліку літератури, що зберігалася у Крем’янецькій консисторії) і, нарешті, переходить до головного, закликаючи уявного опонента: «Пора відкрити, нарешті, карти, і коли думаємо про русифікацію, то не треба того прикривати релігією.

... Справа проста. Нам залежить на оздоровленні церковного життя, оживленні справжньої віри й її поглибленні (а що це неможливе без рідної мови в богослужінні — то і на українізації) — вам залежить на безоглядній русифікації, за всяку ціну, коштом віри й православ’я.

Це не боротьба “тихонівців” і “липківців”, а боротьба проти чистої української православної віри, яку боронила свого часу УАПЦ в Києві — оборонить і тепер»⁷⁵⁹.

А ось яку аргументацію на користь українізації Православної церкви висунув автор іншої публікації в тому ж виданні під символіч-

ною назвою “Руки геть!” Серед авторів, які полегшували більшовикам антирелігійну роботу на українських землях, у статті перелічено такі: 1) низький рівень освіти духовенства; 2) прагнення священнослужителів, замість поглиблення й поширення православної віри справжньою працею серед своїх “овечок”, вдержати їх при собі лише незрозумілим, таємничим обрядом богослужіння та звичкою до певних форм (що не вимагало ні спеціальних зусиль, ані інтелігентності); 3) формальне ставлення духовенства до власних обов’язків і часто не відповідний становищу спосіб життя.

Все це зводило релігію до однієї лише форми. Однак серед українського духовенства була певна частина, зацікавлена в “консервованні” такого становища до часу, коли знову запанує “Матушка Раєся”. Для цього вони серед духовенства і вузького кола “своїх людей” підтримували дух “єдінства”, не лише церковного, але й “общеруського”. За зовнішнім прагненням утримати церкву в традиціях церковнослов’янських канонів проступає прагнення підтримати всюдисущу руку Москви над собою.

Характеризуючи мовну проблему, автор нагадав, що і старосерейська, і церковнослов’янська мови мали тисячолітню історію. Але саме тому, що болгарини не розуміли грецької, Кирило і Мефодій переклали Святе Письмо на староболгарську мову, якою розмовляли їх сучасники, бо “субота для людини, а не навпаки”, і сам Ісус Христос наказав апостолам проповідувати і молитися мовами тих народів, серед яких вони несли Слово Боже. За словами автора публікації, в часи Гетьманщини українізованою староболгарською мовою не лише молилися, але й писали книги. Петро I заборонив друкувати книги такою мовою і звелів перейти на російський варіант староболгарської. А 1734 року було наказано знищити всю богослужбову літературу, видану українізованою староболгарською мовою. Автор наполягав, що “оскільки тепер ніхто не пише і не вчиться староболгарською мовою, то необхідно впроваджувати в богослужіння українську. А канонічне крутіство та посилення на те, що коли українська церква понад 300 років була під Москвою, то вже настало “право передавання”, це справа людей непорядних, яким треба сказати: “Руки геть!”⁷⁶⁰.

Неважко помітити, що в більшості публікацій у періодиці того часу переважали емоції, надмірний політичний наліт, прагнення вирішити церковні проблеми політичними й ідеологічними засобами, відсутність бажання та вміння йти на компроміси, шукати конструктивні рішення. Разом з тим можна по-людськи зрозуміти прихильників української ідеї, які, здавалося їм, отримали шанс для відродження національної державності й незалежної церкви.

Свої особливості мав процес українізації православного життя на Харківщині. Єдиний архієрей УАПЦ формації Феофіл (Булдовський)

був зареєстрований у Харківській міській управі як “митрополит всієї України”. Для того, щоб схилити старого митрополита до визнання УАПЦ, довелося докласти чималих зусиль не лише представникам української православної громадськості, а й німецької окупаційної адміністрації. Значний вплив на організацію і суспільно-політичне спрямування релігійного життя в Харкові здійснювали самостійницькі кола: спочатку офіційно, а після заборони гітлерівців нелегально у місті діяв т.зв. “Громадський комітет” на чолі з В. Доленком, при якому було створено церковну комісію. Під час засідання цієї комісії 20 листопада 1941 р. Доленко виклав схвалені присутніми основи церковної політики на окупованих нацистами теренах: “На відміну від 1922—1924 рр., тепер на Україні повинна існувати єдина церква — автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна — держава, в якій церква є українська, автокефальна, незалежна від того, на якій мові здійснюється богослужіння. Не слід допускати церковного розподілу, антагонізму і внутрішньоцерковної боротьби. Церковну владу та ініціативу потрібно взяти в свої руки”. Окрім названої комісії, при “Просвіті”, діяла ширша за складом і функціями церковно-богословська комісія, яка ставила перед собою завдання “ув’язати роботу єпархіяльного управління з “Просвітою”⁷⁶¹.

Пильно стежачи за розвитком подій, німецька влада намагалася повністю контролювати ситуацію і коригувати її залежно від обставин. Спочатку гітлерівці підтримували УАПЦ як противагу РПЦ і російським впливам в Україні. Згодом їх стала непокоїти явна політична спрямованість руху за автокефалію УПЦ. Так, у спецдонесенні начальника поліції безпеки та СД про події на окупованій території зазначалося, що Українська автокефальна церква стала “ще одним інструментом української національної політики”⁷⁶².

Аби нейтралізувати надмірну політизацію релігійного життя і згубні наслідки конфронтації між УАПЦ й АПЦ, окупаційна влада вжила низку обмежувально-регулятивних заходів. У середині травня 1942 р. рейхс-міністр окупованих територій А. Розенберг передав рейхс-комісарам розпорядження, якими релігійним об’єднанням заборонялося займатися політичною діяльністю. Рекомендувалося сепарувати релігійні групи за національними і територіальними параметрами, причому влада повинна була особливо ретельно дотримуватися національного принципу при затвердженні керівників релігійних інституцій. Компетенція кожної єпархії обмежувалася кордонами генерального округу. Окремо наголошувалося на ставленні до РПЦ як до носія ворожої рейху російської національної ідеї⁷⁶³. В датованій 1 жовтня 1942 р. інструкції заступника рейхс-комісара України Даргеля містилася вказівка дотримуватися “рівноваги позицій обох церков”.

У зв'язку з цим слід було “у відповідний спосіб протистояти будь-якому об'єднанню”⁷⁶⁴.

Незважаючи на протидію окупаційної адміністрації та взаємні суперечності, архієреї АПЦ й УАПЦ робили кроки до порозуміння і навіть організаційного об'єднання. Готовність до примирення виявили і архієпископ Полікарп, і митрополит Олексій, причому останній у листі до свого опонента писав, що вони обидва витримали іспит на “українця” і що взагалі вже на часі припинити надуманий поділ на “москалів” та “українців”⁷⁶⁵. Після відповідних консультацій сторони дійшли консенсусу, і 8 жовтня 1942 р. у Почаєві митрополит Олексій разом з автокефальними архієреями Никанором і Мстиславом підписали “Акт поєднання”. Серед найважливіших положень ухваленого документа були такі: 1. Існування Української автокефальної православної церкви визнавалося dokonаним фактом. 2. Встановлювалося канонічне спілкування УАПЦ з іншими православними церквами, опосередковане митрополитом Діонісієм, який до скликання Всеукраїнського помісного собору визнавався місцєблюстителем Київського митрополичого престолу⁷⁶⁶. Отримавши повідомлення про угоду між двома ієрархіями, Даргель викликав єпископа Мстислава і заявив йому, що німецька влада вважає її нелегітимною, після чого наказав тому виїхати до Прилук з заборобою займатися релігійною та політичною діяльністю. Під тиском групи архієреїв Автономної церкви та німецької влади митрополит Олексій 15 грудня 1942 р. відкликав свій підпис під Актом⁷⁶⁷. Слід зауважити, що позицію єпископів Пантелеймона, Веніаміна, Дмитрія та інших противників об'єднання з УАПЦ обумовлювало зовсім не бажання підтримувати канонічний зв'язок з РПЦ, а прагнення здійснити цей процес під егідою митрополита Православної церкви в Німеччині Сефафима (Ляде).

Як би там не було, але всі спроби, спрямовані на консолідацію православ'я і утворення єдиної ієрархії, внаслідок німецької політики й незгод у середовищі єпископату виявилися марними. Ті дослідники й публіцисти, які твердять про “втрачений шанс” для формування помісної Української православної церкви, випускають з уваги чи свідомо ігнорують обережну позицію помісних православних церков і Константинопольської патріархії, які не могли не рахуватися з фактично найбільш чисельною і впливовою Російською православною церквою.

Тим часом Кремль впроваджував у життя власну стратегію в релігійній сфері. Злам, що настав у війні, необхідність створення широкого й міцного фундаменту для співпраці з союзниками по антигітлерівській коаліції вимагали хоча б декларативної відмови від гонінь на церкву, пошуку такої моделі взаємин з релігійними інституціями, яка могла б якщо не прикрасити, то хоча б не псувати імідж Радянського

Союзу в очах світової громадськості. До “зміни віх” у стосунках з церквою сталінську верхівку підштовхувала й та неприємна обставина, що нацисти зуміли (принаймні у зовнішніх виявах) повернути на свій бік значну частину духовенства й віруючих, створивши на окупованих землях кращі, ніж на радянській території, умови для розвитку релігійного життя. Не останню роль відіграло також прагнення використати авторитет і організаторський потенціал церкви для активізації патріотичних рухів та заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни. Однак не це, а далекоглядні стратегічні задуми Сталіна визначили “поворот” у зносинах з релігійними об’єднаннями. На користь цього свідчать “більшовицькі темпи”, запропоновані вождем для підготовки Собору РПЦ, — всього ... 4 дні. Під час зустрічі Сталіна з митрополитом Сергієм (місцєблюстителем патріаршого престолу), митрополитом Ленінградським Олексієм та екзархом України, митрополитом Київським і Галицьким Миколою було повідомлено про намір санкціонувати обрання патріарха РПЦ і зробити ряд кроків назустріч бажанням церкви: видання журналу, відкриття нових приходів, відродження духовних навчальних закладів тощо. На запитання вождя, якою буде титулатура патріарха, митрополит Сергій відповів: “Московський і всієї Русі”, а не “всієї Росії”, як це було за патріарха Тихона. Отже, і офіційна назва всієї церкви мала відповідати титулу першоієрарха — Руська православна. Увага на цьому акцентувалася не випадково: РПЦ прагнула зберегти вплив не лише на російські приходи, а й на весь східнослов’янський, “руський” простір. Ця лінія цілком лягала у фарватер внутрішньополітичного курсу Кремля, і церква мала стати одним з ефективних засобів досягнення мети⁷⁶⁸.

Собор відбувся 8 березня 1943 р. Його делегати одногосно обрали патріархом митрополита Сергія та окремою постановою відзначили “співчутливе ставлення” радянського уряду до церковних проблем і запевнили в тому, що РПЦ примножить зусилля у боротьбі за визволення батьківщини. У зверненні до християн усього світу учасники Собору закликали “об’єднатися в Ім’я Христа для остаточної перемоги над спільним ворогом у світовій боротьбі за згальблені Гітлером ідеали християнства, за свободу, щастя і культуру всього людства”⁷⁶⁹.

14 травня 1943 р. урядовою постановою створено Раду у справах РПЦ при РНК СРСР. До компетенції цього органу входив попередній розгляд питань, які ставилися патріархом і вимогами рішень уряду СРСР; підготовка проектів нормативних актів, що торкалися діяльності РПЦ; нагляд за правильним їх втіленням у життя, подання до РНК СРСР висновків з питань життєдіяльності РПЦ; інформування союзного уряду про стан церкви на місцях; загальний облік культових споруд і духовенства тощо. Як бачимо, це був суто допоміжний, радчий орган, який не мав права приймати власні рішення і готував

матеріали для прийняття таких рішень органами влади. При урядах союзних республік та облвиконкомах запроваджувалися посади уповноважених Ради у справах РПЦ (РС РПЦ) з аналогічними функціями. Очолив РС РПЦ⁷⁷⁰ генерал-майор Г. Карпов, який займався у апараті НКВС роботою з “релігійниками”. Ще під час зустрічі з трьома митрополитами напередодні Собору Сталін демонстративно застерігав майбутнього “керуючого справами” РПЦ: “Тільки пам’ятайте: по-перше, Ви не обер-прокурор Синоду, а по-друге, своєю діяльністю більше підкреслюєте самостійність Церкви”⁷⁷¹. Та все це було дипломатичними реверансами. Кремль витворив структуру, яка взяла церкву під жорстокий контроль, а вся законодавча база, що з’являлася в наступні роки, перетворювала РПЦ на підзвітну, залежну на кожному кроці від примх влади інституцію.

У травні 1944 р. помер патріарх Сергій, і в листопаді було скликано Собор єпископів для вирішення питань, пов’язаних з обранням його наступника. Після закінчення роботи Собору перед архієреями виступив Г. Карпов. У своїй промові він констатував: духовенство переконалося, що “лише радянська влада здатна врятувати Вітчизну, а отже, врятувати і Російську православну церкву, якій загрожувала така ж небезпека рабства, знищення, як всьому російському”. Насичена ідеологічними фігурами лексика голови РС РПЦ за дипломатичним риштуванням приховувала твердо сформульовану тезу: лише за повної лояльності духовенства щодо режиму з’являться певні можливості для розвитку релігійного життя⁷⁷².

Тоталітарний режим не залишав релігійним організаціям жодної альтернативи: або вони мали прийняти запропоновані “правила гри”, або позбавлялися будь-яких перспектив. Певною мірою ситуацію для церкви полегшувало те, що вона мала давні традиції патріотичних діянь в часи воєн, які вела Російська імперія. Радянське керівництво хотіло скористатися додатковими можливостями впливу на маси, утримуючи при цьому всі важелі у своїх руках. Духовенство РПЦ взяло активну участь у боротьбі проти наці-фашизму, підтримці військових зусиль радянського уряду.

Особливо тішило Кремль те, що патріотичні пастирські послання від імені архієреїв РПЦ апелювали до свідомості “руського народу”, адже для РПЦ єдність “руського народу” тотожна єдності церкви. Ідеологічні зусилля духовенства підкріплювалися відчутним матеріальним внеском до фонду охорони. Збіркові компанії продуктів, одягу, взуття, речей широкого вжитку, коштовностей, грошей, підписка на військові позики, догляд за пораненими і хворими червоноармійцями у шпиталях, адресне перерахування коштів на спорудження танкових колон і авіаційних ескадрилій — у цих та інших акціях православні священники та їх прихожани брали справді масову участь. З початку війни до 1 липня 1944 р. духовенство й віруючі РПЦ на тери-

торії УРСР пожертвували у фонд оборони понад 15 млн крб. готівкою і 4,5 млн крб. продуктами харчування і речами⁷⁷³. Протягом першого півріччя 1945 р. прихожани православних приходів та їх пастирі зібрали в ході патріотичних акцій понад 22,5 млн крб.⁷⁷⁴ Значні особисті внески зробили архієпископи Дніпропетровський, Запорізький — Андрій, єпископ Вінницький — Максим і його наступник Варлаам, інші архієреї. По закінченні війни 15 єпархіальних архієреїв та екзарх України Іоанн були нагороджені медаллю “За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни”. Такої ж нагороди були удостоєні десятки представників рядового кліру⁷⁷⁵.

Не дуже щедра на нагороди влада (кожен кандидат на медаль проходив справжнє “чистилище” перевірок і узгоджень) віддячила тим, хто особливо відзначився на ниві патріотичного діяння. Та в деяких випадках на відзначення заслужили ті, хто виконав делікатну місію ліквідації поліконфесійності в Україні, уніфікацію церковного життя.

Звичайно, Сталін і на думці не мав перетворювати РПЦ на “державну церкву”, адже його ідеалом була “слухняна” й цілком контрольована інституція. Ідея єдності РПЦ, відсутність інших православних конфесій “працювали” на гасло “суспільно-політичної єдності радянського народу”. Те, що в даному випадку існував релігійний підтекст, зовсім не становило проблеми, адже більшовицька ідеологія безроздільно панувала в суспільстві й релігійний світогляд як серйозний чинник не сприймався.

Перейшовши на “ручне управління” РПЦ, Сталін на власний розсуд, коли це диктувалося внутрішньо- і зовнішньополітичною ситуацією, дозволяв церкві робити ті чи інші кроки. Лише через 8 місяців після смерті патріарха Сергія, у січні 1945 р., він дозволив провести Помісний собор РПЦ. Закінчувалася війна, і лідеру СРСР потрібна була сприятлива, прихильна зарубіжна громадська думка про демократичні зміни в СРСР, аби впевненіше почуватися за столом переговорів, за яким вирішувалася повоєнна доля світу. Рівень зарубіжного представництва (на Собор в якості гостей прибули три патріархи, представники інших помісних православних церков з Європи, США, Близького Сходу), широке пабліситі, характер прийнятих документів і сам факт обрання нового патріарха продемонстрували, що радянський вождь досконало розставляв акценти й розподіляв ролі. Так, саме майбутній патріарх — митрополит Ленінградський Олексій — доповідав на Соборі про патріотичну діяльність Православної церкви в роки війни.

А в цей час за парадною завісою “симфонії” між державою і церквою (так традиційно називалися гармонійні стосунки між власними і релігійними структурами) розгорталися інші, далекі від ідилічних події.

Одним з головних завдань апарату уповноважених РС РПЦ на території України стали облік та реєстрація культових споруд, релігійних громад і духовенства. До максимуму збюрократизована й ускладнена процедура “легітимізації” релігійних інституцій стала знаряддям від сепарування “неблагонадійних”, “колаборантів”, “націоналістів” — всіх, хто так чи інакше порушив вірність сталінському режиму в період окупації. Головним об’єктом уваги “сусідів” (на партійно-радянському жаргоні — чекістів) стали автокефалісти: священники, приходський актив, архієреї. На середину 1944 р. в 14 областях УРСР було взято на облік 2533 храми патріаршої орієнтації, 98 — обновленської та 97 — автокефальної⁷⁷⁶. На кінець III кварталу вже по 22 областях (без Волинської і Тернопільської) на обліку стояло 4656 діючих храмів патріаршої орієнтації, 102 — обновленської і лише 69 — автокефальної⁷⁷⁷. До початку січня 1945 р. на обліку перебувало всього 36 культових споруд УАПЦ, 24 священники і 14 псаломщиків⁷⁷⁸. Всі єпископи виїхали за кордон або зреклися сану під страхом репресій з боку радянських властей. Різке скорочення кількості автокефальних приходів і духовенства пояснювалося їх переходом під юрисдикцію Московської патріархії. Вибору в них не було: режим “ламав хребта” автокефальному рухові, подаючи його в контексті співпраці з окупантами й “українськими буржуазними націоналістами”. Оскільки ще Собор 1943 р. засудив УАПЦ як розкольницьку організацію, вона мала бути ліквідована, а священники — залишатися на службі в суцільному сані лише після перерукопкладання і переходу під юрисдикцію РПЦ.

Непокірних чекав суд — “швидкий і неправий”, аби залякати інших. Так, у серпні 1944 р. двоє автокефальних священників Дніпропетровщини були засуджені до вищої міри покарання, 17 — до 10—20-річних термінів ув’язнення за кримінально-політичними звинуваченнями⁷⁷⁹. Велику групу пастирів УАПЦ, що відмовилися визнавати вказівки Кіровоградського архієрея (деякі з них відкрито називали себе “українськими націоналістами”), відлучили від служби чи репресували⁷⁸⁰. За інформацією, яка надійшла до уповноваженого РС РПЦ по Київській області Федотова, серед колишніх перерукопкладених автокефалістів ширився заклик: “В купі, хлопці, держімося, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного”⁷⁸¹. А у звіті уповноваженого РС РПЦ по УРСР П.Ходченка за II квартал 1944 р. зазначалося, що автокефалісти Київщини звинувачували «московських тихонівських вовків у ненависті їх, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають у них приходи, вимагають та б’ють їх, ображають “самосвятами”, пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші. ...У свою чергу православні священники не залишаються в боргу. Вони кажуть, що автокефалісти за німців “жити їм не давали”. Вони, мовляв, писали доноси

на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців і т.п.»⁷⁸². Взаємні звинувачення (настільки ж гіркі, наскільки незрідка й справедливі) збуджували віруючих, відлунювалися глухим спротивом примусовому з'єднанню з РПЦ або ж осудом дій автокефалістів в період окупації.

І все ж сили були нерівні. Якась частина українського духовенства зневірилась у можливості відродження УАПЦ в умовах сталінського режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись дозволом екзарха України вести богослужіння українською мовою, переходили під омофор Московської патріархії.

Єдиний “православний простір” на території України у сприйнятті Сталіна та його оточення явно дисонував з наявністю Української греко-католицької церкви. Не зумівши вирішити “уніатську проблему” під час першої радянзації західноукраїнських земель, Кремль не змінив свого ставлення до цієї конфесії після вигнання гітлерівців з території України. Виразною національною позицією, лояльним ставленням до окупантів і несприйняттям більшовицьких методів управління державою УГКЦ підписала собі вирок.

Усвідомлюючи, що несе друга радянська країна, керівництво греко-католицької церкви вживало заходів до поліпшення стосунків з владою. У грудні делегація УГКЦ на чолі з Климентієм Шептицьким побувала в Москві на прийомі в Раді у справах релігійних культур при РНК СРСР (РСРК)⁷⁸³, де передала 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста і висловила запевнення у лояльності до режиму. Передбачаючи можливий розвиток подій, посланці уніатської громадськості переконували можновладців, що “Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і що внаслідок цього у неї інші звичаї, життя і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно...”⁷⁸⁴.

Та це не справило жодного враження на тих, хто в цей час уже почав втілювати в життя широкомасштабний план ліквідації УГКЦ. В інший час цю проблему більшовики розв'язали б за спрощеною схемою, юридично заборонивши церкву й репресувавши ієрархію та клір. На завершальному етапі війни Сталін обрав підступнішу тактику, намагаючись розвалити Уніатську церкву зсередини.

Антиунійну акцію доручили проводити Раді у справах РПЦ, а не РСРК, що також виказує її сутність і спрямованість. У середині березня Г. Карпов виклав Сталіну конспект плану заходів, серед яких звертають увагу на себе такі: організація у Львові православної єпархії на чолі з єпископом-українцем; надання їй одного з греко-католицьких соборів; розповсюдження спеціального звернення (українською і російською мовами) до уніатського духовенства і пастви; формування ініціативної групи, що “повинна декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в право-

слав'я"; створення у Львові та Луцьку православних братств, які мали вести роботу по зміцненню православ'я і "протиставленню його католицизмові".

Щоб зменшити до мінімуму можливість організованого спротиву, 11 квітня 1945 р. проведено арешти провідних діячів УГКЦ: митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будки, М. Чарнецького, Г. Хомишина, І. Лятишевського, багатьох священників.

Ідеологічну атаку на УГКЦ започаткувала стаття Я. Галана (В. Росовича) "З хрестом чи з ножем?" у "Вільній Україні".

Наступним кроком стало призначення на Львівсько-Тернопільську єпархію РПЦ київського священника М. Оксіюка, швидкоруч хіротонізованого в єпископи у Москві під чернечим ім'ям Макарій.

Нарешті, розпочала свою діяльність "Ініціативна група" на чолі з о. Г. Костельником. 28 травня 1945 р. разом з оо. М. Мельником і А. Пельвецьким він підписав звернення "До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України", в якому оцінювалася роль унії в історії українського народу і з'ясовувалася мета "Ініціативної групи" — "довести греко-католицьку церкву до возз'єднання з усією всеруською православною церквою"⁷⁸⁵. Отримавши від РСРПЦ статус "тимчасового церковно-адміністративного органу", "Ініціативна група" стала своєрідною "п'ятою колоною" в тілі УГКЦ.

Підвищену активність виявляли й православні архієреї. Єпископ Макарій у спеціальному посланні закликав уніатів "повернутися у православну церкву, пам'ятаючи пролиту за неї кров"⁷⁸⁶. Патріарх Олексій у травні 1945 р. оприлюднив послання "До пастирів та віруючих Греко-католицької Церкви, мешканців західних областей Української РСР", також переконував адресатів "відмовитися від послуженства Ватикану і повернутися в лоно православ'я"⁷⁸⁷.

Пропагандистські кроки підкріплювалися організаційними: замість непоступливих уніатських священників, які залишали приходи, Москва призначала православних пастирів. Роботу братств покладали на колишніх активістів цих інституцій, що лишилися в живих. Однак, за словами керівництва РСРПЦ, їх русофільські настрої відлякують уніатів так само, як з пересторогою сприймається приїзд надісланих патріархією священників і єпископів. Однією з причин такого ставлення місцевого люду було знання української мови, байдужість до національних почуттів. Тому П. Ходченко рекомендував керівництву РПЦ надсилати українських пастирів, яким легше було б здобути авторитет серед уніатів.

"Переконання силою" діяло не на всіх греко-католицьких парохів. Так, о.Василин з с. Требухів Гусятинського району на Тернопільщині закликав прихожан: "Ми мусимо держатися нашої віри, не при-

ймайте віри, яку вам нав'язують. Нехай нас забивають, а ми мусимо держатися.” А о. Черняк з райцентру Копичинці радив своєму колезі о. Гунчаку не виїжджати з села і не агітувати за злиття з РПЦ, “бо через два-три тижні Рад не стане, а ми тоді будемо зрадниками перед своїм народом”⁷⁸⁸. За доносами о.Василин був арештований. Протягом останньої чверті 1945 р. така ж доля спіткала 19 уніатських пастирів у Львівській та 35 — у Дрогобицькій областях⁷⁸⁹.

У вересні 1945 р. П. Ходченко одержав листа від секретаря “Ініціативної групи” С. Хруцького, в якому вказувалися фактори, що перешкоджали злиттю УГКЦ й РПЦ. Серед них було і побоювання, що антиуніатська акція спричинить до русифікації Галичини (серед мирян часто можна було почути сентенції на зразок: “Не варто зривати з Римом, щоб з’єднатися з Москвою”). Хруцький вважав, що “місцевого єпископа з греко-католиків ніяк не може заступити єпископ Львівський Макарій, бо хоч він українець за походженням, в очах народу і духовенства греко-католицького він є чужий і своїм одягом та зовнішністю, і своєю відправою Служби Божої”. Автор листа повідомляв, що єпископ Макарій, не маючи кафедрального собору, “відправляє в єдиній у Львівській російській церкві (де Служби Божі правляться в церковнослов’янській мові з російською вимовою, а не з місцевою, традиційною, українською вимовою). І тому досі єпископ Макарій не репрезентує собою української православної церкви”, а його перебування у Львові не допомогло, а швидше зашкодило антиуніатській акції⁷⁹⁰.

Шляхом шантажу, тиску, репресій режим примусив більшість уніатських священників приєднатися до “Ініціативної групи”. На 1 жовтня 1945 р. на об’єднання з РПЦ “погодилися” 85 % пастирів Дрогобицької, 79 % — Львівської, 55 % — Станіславської, 69 % — Тернопільської областей⁷⁹¹. Всього з 2 тис. уніатських пастирів на кінець 1945 р. на свободі залишалося 1227, 997 з них підтримали об’єднання⁷⁹².

У кінці лютого 1946 р. екзарх України Іоанн прийняв делегацію на чолі з лідерами “Ініціативної групи”. У Києво-Печерській лаврі відбувся постриг оо.Пельвецького й Мельника в ченці, а у Володимирському соборі — наречення їх єпископами. Разом з ними ще 13 священників прийняли православ’я.

Брак єпископату створив проблеми для канонічності об’єднавчої акції, тому її фінал покладався на “новоспечених” архієреїв.

8 березня 1946 р. у храмі Св. Юра розпочався сумнозвісний Львівський Собор. Вибір саме цієї церкви мав підкреслити легітимність церковного форуму, але водночас мав єзуїтський підтекст: Москва завдавала останнього удару УГКЦ в її серці — кафедральному соборі. Виступаючі одногосно засудили “церковну унію як історичну

зраду церкви і українському народові й закликали до розриву з Ватиканом і возз'єднання з руською православною церквою”⁷⁹³.

Наступного дня понад 200 священників відреклися від унії і перейшли у православ'я під час спеціальної відправи. Учасники собору прийняли тексти звернень до патріарха Олексія, місцєблюстителя патріаршого престолу в Константинополі, до духовенства й віруючих Західної України, до Сталіна і Хрущова. У відповідь митрополит Іоанн зачитав грамоту патріарха Олексія російською мовою, а єпископ Макарій — українською про возз'єднання уніатів з РПЦ в лоні останньої.

Міжнародний резонанс на діяння псевдособору мав здебільшого негативний характер. Вітальні телеграми патріархові Олексію надіслали тільки екзарх Болгарії Стефан, архієпископ Карпато-Русі з Нью-Йорка та архієпископ Корнилій з Вільно⁷⁹⁴.

Репресії щодо уніатського духовенства засудили Венстмінстерський кардинал Гріффін, єзуїт Мартіндейл у публікації в англійській “Таймс”, представники інших конфесій, керівники Української католицької церкви в Канаді, Української автокефальної та Української православної церкви у Америці заявили протест з приводу “злиття” УГКЦ з РПЦ⁷⁹⁵.

Своєрідно виявляло протест проти собору, у який було ліквідовано впливову конфесію, націоналістичне підпілля. Протягом усієї антиунійної акції повстанці й есбісти намагалися утримати місцевих парохів від участі в ній. Відступників попереджали, а потім карали, причому часто не зупинялися перед фізичною ліквідацією священнослужителів. Бойовики СБ вбили о. М. Шрвала з о. Хоцевським, о. Білика, о. Бобиляка і багато інших, які з різних причин перейшли у православ'я і продовжували служити⁷⁹⁶.

По-різному реагувала на зміни греко-католицька паства. Звісно, нікому не подобалися дії радянських властей, які брутально тиснули на їх душпастирів і самі громади. Але спорідненість обрядів і поміркована позиція настоятелів поступово робили свою справу: простий віруючий люд змирився з новою ситуацією, розуміючи, до чого веде протидія. І навіть тиск з іншого боку — самостійницького підпілля, яке зазнавало все більших втрат, не зміг зупинити цей процес.

У Закарпатті для ліквідації унії було обрано дещо іншу тактику, ніж у Галичині. Тут радянська влада застосовувала метод повільного, але неухильного знекровлення Греко-католицької церкви.

З приходом Червоної армії населення краю, приєднане до унії за 20 років до того, почало стихійно повертатися до віри батьків. Це співпадало з активізацією зусиль православної Мукачевсько-Пряшівської єпархії, спрямованих на відновлення свого впливу в регіоні. У грудні 1944 р. до Москви прибула делегація єпархії на чолі з ігуменом Феофаном Сабовим. У петиції, переданій патріархові Олексію і Св.

Синоду РПЦ, містилися поміж іншими й такі пункти: 1) щоб РПЦ підтримали перед Синодом Сербської православної церкви клопотання про перехід Мукачевсько-Пряшівської єпархії у канонічне підпорядкування Московській єпархії; 2) щоб РПЦ, а також радянські цивільні та військові власті сприяли їм у перерозподілі церковного майна між православними й уніатськими приходами; 3) щоб РПЦ надала матеріальну підтримку Мукачевсько-Пряшівській єпархії⁷⁹⁷.

Камуфлюючи інтерпеляціями про живий історичний зв'язок Карпатської Русі з Великою Руссю цілком прагматичні інтереси, православна ієрархія підтримувала курс “русинської партії” на приєднання Закарпаття до складу СРСР. Бажання одержати підтримку з боку влади й могутньої Московської патріархії підштовхувало православну верхівку до злиття з РПЦ.

До юридичного врегулювання статусу Закарпаття Рада у справах РПЦ надсилала керівництву Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) вказівки здійснювати антиунійну акцію “знизу”, нібито самостійно. Угода про розмежування кордонів з Чехословаччиною розв'язала Москві руки і дозволила діяти без камуфляжу. В листопаді 1945 р. П. Ходченко відверто писав Г. Карпову: “Тепер, коли договір з чехословацькою державою на возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною ратифікований і, таким чином, з цього моменту Закарпатська Україна відходить і політично під наш вплив, всі ці неформальності будуть ліквідовані, тобто припиняться свавільні зносини греко-католиків — священиків і єпископа Ромжі через чехословацьких католиків з Ватиканом, припиняться виконання ними папської пропаганди та впровадження його заходів на території Західної України”⁷⁹⁸.

У заключній фазі ліквідації Уніатської церкви в Закарпатті на авансцену вийшов о. Іриней (М. Кондратович). За сприяння архієпископа Макарія, що спеціально прибув зі Львова, о.Іриней і 35 його однопумців у 1949 р. здійснили інсценізацію “добровільної самоліквідації” унії. На конфесійній карті України зникли останні осередки Греко-католицької церкви⁷⁹⁹.

Лінія Сталіна у сфері культів була складовою його зовнішньо- і внутрішньополітичної стратегії. Уніфікація релігійного життя диктувалася необхідністю консолідації “радянського народу” довкола партії в тяжкі роки війни та відбудови. Цементування “братніх народів” здійснювалося, крім іншого, шляхом ліквідації релігійних об'єднань, представники та лідери яких заявляли власну позицію в питанні про майбутнє українського народу. Духовенство УАПЦ й УГКЦ в основній своїй масі поділяло погляди самостійницького табору про необхідність боротьби за суверенну Українську державу. Подолання сепаратистських тенденцій у Кремлі не уявлялося можливим без нейтралізації

впливу опозиційних церковних ієрархій. Соборизація по-сталінськи в поєднанні з чекістськими операціями дали очікуваний результат: РПЦ стала єдиною конфесією на території України, що стало ще одним символом “непорушної дружби російського й українського народів”, а також свідченням того, що Сталін майже завжди досягав поставленої мети.

Український самостійницький рух в роки німецько-радянської війни. 1941—1945 рр.

Агресія Німеччини проти Радянського Союзу започаткувала новий етап у боротьбі самостійницьких сил за незалежну українську державність. Початок війни підживлювали сподівання й інших політичних течій української еміграції. Так, у листі до співробітника Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі І. Рудичіва колишній голова уряду УНР В. Прокопович «вітав переможний похід німецького війська на схід, радів і радію з визволення України з-під незносного ярма московського»⁸⁰⁰. Гетьман П. Скоропадський визнавав: «Українці прагнули війни, слухно вбачаючи, що вона може значно наблизити нас до здійснення наших заповідних мрій»⁸⁰¹.

Всіляко демонструючи обґрунтованість своєї державотворчої спроможності, провідники бандерівського ОУН оголосили Акт 30 червня 1941 р. про відродження Української держави. В цьому документі, зокрема, наголошувалося: «Українська національно-революційна Армія, що твориться на Українській Землі, боротиметься далі проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий справедливий лад у цілому світі»⁸⁰². Різко негативне ставлення Берліна до цієї акції стало визначальним фактором переходу бандерівців у опозицію, а потім — і в спротив до гітлерівській владі. У заяві (серпень 1941 р.) з приводу дій німецького керівництва після проголошення Акту 30 червня зазначалося: «Організація українських націоналістів розгорнула була під проводом Степана Бандери широку повстансько-партизанську акцію на українських землях під московською окупацією ще перед приходом німецьких військ та героїчними виступами причинилася до звільнення вже великої частини української території з-під московської окупації, поклавши безчисленні жертви у боях та масових розстрілах і маскарах по тюрмах»⁸⁰³. Якщо до цього часу подібні документи мали здебільшого декларативний характер, то в даному випадку йшлося про конкретні справи. Хоча загального повстання проти радянської влади націоналістам підняти й не вдалося, виступи оунівських боївків проти відступаючих частин Червоної армії, радянських органів влади, напади на в'язниці зафіксовані у всіх областях Західної України. Вживалися енергійні заходи щодо

зриву мобілізаційних планів, вивезення на схід харчових продуктів, техніки, інших матеріальних цінностей.

У “Загальній інструкції (вказівках у перші дні роботи)” бандерівської ОУН наголошувалося: “У всіх селах, районах, містах і обласних центрах владу — в українські руки”⁸⁰⁴.

Відразу після відходу радянських військ і владних структур оунівці силами похідних груп (бандерівських і мельниківських) взялися до творення органів місцевого самоврядування (управ, української міліції тощо). У м. Рівне, що стало резиденцією рейхскомісара України Е. Коха, виникає Українська Рада довір’я, до якої увійшли представники самостійницьких сил, в тому числі ОУН(Б). Взявши на себе різні ділянки організаційної роботи, діячі Ради висловлювали сподівання, що німецька сторона враховуватиме перш за все її позицію і співпрацюватиме насамперед з українцями, а не з росіянами чи поляками”⁸⁰⁵.

Активних заходів щодо формування органів української влади на місцях вживав т.зв. Буковинський курінь, що прямував з Буковини до української столиці. У Києві він демонстративно оголосив про своє підпорядкування Українській національній раді на чолі з М. Величківським. Створена з представників різних регіонів України з ініціативи ОУН Мельника, УНР мала виконувати роль всеукраїнського представницького органу самостійницьких сил. Однак спроби заявити незгоду з нацистською окупаційною політикою закінчилися її розпуском у 1942 р.

Похідні групи швидко досягли центральних, південних та східних областей України, створили оунівські осередки й розгорнули організаційну діяльність. Та сподівання на те, що широкі маси зустрінуть “визволення від московської тиранії” суцільним захопленням, виявилися перебільшеними. Агітаційно-пропагандистські зусилля націоналістів наштовхнулися на інертність основної частини населення і досить успішну радянську контрпропаганду.

Один з керівників проводу ОУН Д. Маївський (П. Дума) виклав свої спостереження і міркування щодо настроїв населення центральних та східних областей України у праці “Лицем до народу. Вказівки для пропагандистської роботи серед українців Осередніх і Східних Українських земель”. Констатуючи “почуття національно-політичної меншовартості значної частини українського населення щодо Росії, “всесоюзної категорії думання”, автор з прикрістю визнав, що національна приналежність має, “особливо в містах, мале значення, скоріше регіонально-територіальне, ніж національно-політичне”. Майже суцільну індиферентність місцевий люд виявляв і до основоположних ідей “дійового” націоналізму донцовського типу”⁸⁰⁶. Негативно вплинули на ефективність ідеологічних заходів похідних груп кілька факторів: прихід оунівців разом з гітлерівськими окупантами, розкол і неприхована ворожнеча між бандерівцями й мельниківцями,

недостатній освітній та культурний рівень пропагандистів, незнання ними специфіки регіону, в якому перебували, і ментальності місцевого люду. Для переважаючої частини населення головною стала проблема виживання в сурових умовах воєнного лихоліття, а не боротьба за українську державність. Простим людям було важко зрозуміти, чому націоналісти вважають головним ворогом більшовиків і не протидіють антиукраїнській лінії гітлерівців. Не знаходили підтримки й антиросійські гасла, робітники згадують про більшовицькі часи, як про добрі часи. Під оглядом політичним більшість робітників Донбасу зовсім несвідома. Національній приналежності не надають великої уваги. На Донбасі ще в грудні 1941 р. з'явилися летючки ОУН, в яких сказано: “Геть кацапів з України! Україна для українців”. Багато людей збентежилось і доводило, що “властиво у мене тільки в паспорті стоїть руський, але ж я народився в Україні і звідси нікуди не піду. Зараз проводити освідомлюючу працю серед робітництва дуже важко”⁸⁰⁷.

У містах центральної, південної та східної України самостійники зустріли протидію російських груп різної політичної орієнтації і просто антиукраїнськи налаштованих місцевих громадян та російськомовних “фольксдойче”. Останні вступили в конфронтацію не лише з оунівськими емісарами в органах місцевого самоврядування, а й з місцевою інтелігенцією національно-демократичного спрямування, що творила громадські інституції та займалась культурно-просвітницькою і добродійною діяльністю. Подібну ситуацію описує в своїх спогадах член “Товариства Українського Червоного Хреста Полтавщини” Галина В’юн. Утворене з метою допомоги радянським військовополоненим товариство об’єднало різних, але об’єднаних патріотизмом і поважанням загальнолюдських цінностей людей — О. Дигася, Ф. Борківського, автокефальних священників о. Потульницького, о. Бурка, їх дружин та інших. Практично кожна ініціатива товариства наштовхувалася на протидію⁸⁰⁸.

Саме через органи місцевого самоврядування, україномовну пресу, громадські об’єднання націоналісти прагнули провести в життя свої ідеї, завоювати прихильність мас.

У Києві роль координатора виконувала Українська національна рада, довкола якої гуртувалися самостійницькі кола. У грудні при УНР планувалося створити виконавчий орган — Генеральний секретаріат, однак німецькі власті цього не допустили. У місті члени похідної групи під керівництвом О. Ольжича очолили найважливіші відділи міської управи, ініціювали створення спілок письменників, музикантів, інженерів, лікарів та інших, випуск часописів “Розбудова нації” та “Український вісник”, взяли під свій контроль газету “Українське слово”, а після її закриття — “Нову Україну”⁸⁰⁹.

У Дніпропетровську керівні посади зайняли представники бандерівської ОУН: Б. Олійниченко став головою облуправи, В. Рєгей — його заступником. Вони з дозволу німців навіть користувалися печаткою “Українська держава — територіальна адміністрація Дніпропетровська”⁸¹⁰.

У Харкові, крім членів бандерівських і мельниківців похідних груп, активну позицію окреслили ще кілька груп, зокрема представники місцевої інтелігенції, що стояли на платформі антикомунізму й сповідували ідеї українського визвольного руху, — В. Доленко, О. Семененко та ін. Їх контакти з оунівцями сприяли поступовому подоланню перестороги до останніх та просуванню націоналістів на керівні посади в міській й районні органи самоврядування⁸¹¹.

Фактором українізації суспільного життя стала преса. Газети “Вільне слово”, “Вінницькі вісті”, “Волинь”, “Дзвін”, “Голос” та інші, публікуючи матеріали самостійницького змісту, сприяли формуванню національної свідомості населення, прищеплювали їм почуття відповідальності за долю батьківщини.

Активність українських самостійницьких сил викликала занепокоєння окупантів, які вживали заходів, щоб не допустити поширення їх впливу і політизацію органів місцевого самоврядування. Так, в інструкції окупаційної влади “Про ставлення військових частин до українського населення” № 19 вказувалося: “Створені українські національні місцеві управління або районні управління не повинні розглядатися як самостійні управління або уповноважені вищих властей, а як довірені для зв’язку з німецькими військовими властями, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження або в разі необхідності роз’яснювати їх населенню”⁸¹².

Всі спроби Берліна довести, що націоналісти залишаються лояльними союзниками німців і готові й надалі битися проти сталінського режиму, успіху не мали. Бандерівці навіть після того, як гітлерівці почали “заламувати їм руки” після Акту 30 червня, обіцяли співпрацювати з Німеччиною в боротьбі проти “найбільшого ворога України — московського більшовизму”⁸¹³. А керівництво крайової езекутиви ОУН (Мельника) заявляло, що “хто кидатиме нині гасла акцій, звернених проти тих, які воюють Москву, чинитиме безвідповідальне діло”⁸¹⁴.

Вищі німецькі чинники залишили поза увагою і ті численні інтернаціоналісти, що надходили від громадських і політичних діячів та організацій з приводу розчленування України (передачі Буковини румунам, створення дистрикту “Галичина” у складі Генерального губернаторства тощо). В одному з таких документів, надісланому на адресу Гімmlера й підписаному 24 липня 1941 р. А. Мельником, у якості аргументу звучав “російський мотив” — “Через поділ українського організму буде ослаблена відпiрна сила українського народу

супроти вічних ворогів — поляків і москалів та створиться ґрунт для протинімецької пропаганди”⁸¹⁵.

Нацистські лідери добре знали, як зарадити цій небезпеці. Склавши чітке й досить повне уявлення про плани й можливості оунівців, вони вжили превентивних заходів охопити всі міста України, де встигли легалізуватися члени похідних груп та їх симпатики. Арешти й ліквідація значної частини найбільш підготовлених і активних членів самостійницького руху змусила і бандерівців, і мельниківців перейти в підпілля і не афішувати своїх намірів.

Тим часом у вищих ешелонах влади III рейху не припинялися дискусії з приводу “українського питання”. Адепти “гнучкої лінії” А. Розенберга, адмірал В. Канаріс обстоювали думку про певні поступки українцям з тим, щоб полегшити Німеччині оволодіння цим “життєвим простором”. Пропонуючи для України різні форми “особливого статусу” (від держави-союзника до протекторату), А. Розенберг навіть на час запровадження у рейхскомісаріаті “Україна” цивільного управління (18 листопада 1941 р.) рекомендував окупаційним властям на місцях “утримуватися від висловлювання думки щодо остаточного оформлення України”. Водночас у директивах Е. Коху зазначалося, що “українці самі повинні бути готові до жертв, оскільки без німців вони втратили б все і були б знищені”.

Справжня причина турботи про українців проступала в таких словах: “Щоб раз і назавжди перешкодити нападам Москви на Україну, Німецький рейх мусить узяти на себе захист Європи на Сході...”⁸¹⁶.

Ще більш відверто і цинічно визначали місце України у новому світопорядку прибічники жорсткої лінії А. Гітлера — Г. Гімлер, Г. Герінг, Е. Кох та інші. Шеф Головного імперського управління безпеки Р. Гейдріх 2 жовтня 1941 р. висловив такі перспективи стосовно України: “Поступово вона виділятиметься з великоросійської сфери, водночас вона слугуватиме сировинною і енергетичною базою. При цьому необхідно не допускати, щоб цьому народові надавалась можливість культурного розвитку, створення власної інтелігенції”⁸¹⁷. Мотивуючи ставлення до українців, фюрер у найближчому оточенні казав, що “українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи ні гілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку”⁸¹⁸.

Незважаючи на те, що основні принципи політичного курсу щодо окупованих земель були вироблені ще до початку війни, Берлін постійно вимагав інформації про становище на зайнятих територіях. У березні—квітні 1942 р. було підготовлене об’ємне донесення про ситуацію в Україні. В ньому визнавалося, що керівництво III рейху припустилося помилки, взявши на віру твердження російської еміг-

рації про те, що СРСР — це Росія і там живе тільки російський народ. На цій підготовці базувалися розрахунки, що російський народ підніметься проти сталінського режиму і допоможе перемогти більшовизм і Британію. У вдячність за це німці “мали не допустити існування незалежної Української держави”. Як виявилось з початком війни, ті, хто любивав перед нацистськими чинниками інтереси російської антикомуністичної еміграції, створили хибне уявлення у німецьких аналітиків про справжній стан справ і можливий напрямок розвитку подій. “Перші місяці війни, — наголошується в документі, — показали, що [в СРСР] немає одного народу, однієї російської нації, і що немає різниці між більшовизмом і росіянами, ці два поняття стали ідентичними”.

Українців же автори донесення вважали не неграми, а давнім європейським народом, що, як і німці, переживали періоди культурного піднесення. Місія ж Німеччини, за словами одного з провідних співробітників “Східного міністерства” О. Бройтігама, полягала в тому, щоб не закабалити, а створити умови для культурного й економічного піднесення України і дружнього ставлення з боку її мешканців, звільнених від більшовизму. Менш переконливою і щирою видається тирада високопоставленого функціонера НСДАП Райграупа, який у листопаді 1941 р. під час засідання членів Української академії наук заявив: “Наша мета — щаслива Європа зі щасливими кордонами... Ми не завойовували священну землю українського народу, а йдеться лише про воєнну здобич складової частини Радянського Союзу. Ми перебуваємо в цій країні як завойовники радянсько-російських земель”⁸¹⁹.

Мовна політика окупантів також цілком підпорядковувалася стратегії швидкого поглинання завойованих просторів. Щоб не ускладнювати життя військовій та цивільній окупаційній адміністрації і зняти будь-які докори сумління, нацистські ідеологи в циркулярі “Політика й управління людьми в Україні” характеризували мову її народу як суміш різних мов, що поєднала російські, церковнослов’янські, польські, південнослов’янські, угорські та інші мовні елементи⁸²⁰. Заперечуючи самодостатність української мови, гітлерівська верхівка санкціонувала варварське ставлення до культурних надбань нашого народу.

Однак у відомстві Розенберга розуміли всю складність проблеми й пропонували власні підходи до її вирішення. В одній з доповідних, що вийшла з надр “Міністерства Сходу”, містилася позиція “всіляко сприяти розповсюдженню української мови”⁸²¹. Конкретизуючи основні напрями політики у сфері культури й освіти, співробітники рейхсміністерства виробили інструкцію, в якій, зокрема, йшлося про витіснення російської мови з побутового вжитку і школи. Неухильно дотримуючись принципу “поділяй і володарюй”, окупанти прагнули

розпалити ворожнечу між українцями й росіянами. В ареалах їх спільного проживання (Донбасі, Слобожанщині, Півдні), де російська мова переважала, гітлерівська адміністрація надавала пріоритети українській мові. Втім, до кінця 1941 р. пропозиції “Східного міністерства” не мали зобов’язувального характеру і втілювалися в життя безсистемно. Щоб уніфікувати мовну політику, Розенберг 2 лютого 1942 р. видав директиву “Про використання мов на Україні”. Згідно з цим документом, німецька мова вважалася офіційною для окупаційних владних структур, українська — для органів місцевого самоврядування (міських, обласних управ та ін.). Всі нормативні документи й розпорядження влади мали публікуватися цими двома мовами. В регіонах, де проживало російськомовне населення, впровадження української мови в якості офіційної ставилося в залежність від конкретної мовної ситуації, а російська набувала такого статусу. Разом з тим навіть в таких місцевостях українська мова була обов’язковою для вивчення у школах та спеціальних навчальних закладах. Засобами мовної політики, а також шляхом відселення російського населення планувалося здійснити українізацію Східної та Південної України. У документі містилося таке розпорядження: “Українізація російських областей РК “Україна” здійснюється через імміграцію українського та еміграцію російського населення, що з розвитком процесу українізації українська мова витіснить російську”⁸²².

Українською мовою видавалося 189 газет, а всього — 280 періодичних видань на окупованій території республіки⁸²³. Вживання російської санкціонувалося в місцевостях, де більшість складало російськомовне населення, або у виключних випадках, коли цього вимагали інтереси пропаганди⁸²⁴.

Протегування українській мові зовсім не означало, що нацисти співчувають “українській справі”, це була прагматична лінія, спрямована на нейтралізацію та подолання комуністичних впливів, носієм яких вважалася й російська мова. Прагнучи виграти боротьбу за свідомість населення окупованих територій у сталінської пропагандистської машини, відомства Ріббентропа і Розенберга експлуатували саме українську мову.

Тим часом розв’язаний гітлерівцями терор проти самостійницьких сил підштовхнув націоналістів до вироблення нової платформи у ставленні до окупантів. На I конференції ОУН (СД)*, яка відбулася у Львові в кінці вересня — на початку жовтня 1941 р., було вирішено поєднувати легальні й підпільні форми діяльності, але відкрито не конфронтувати з німцями. Сподіваючись на перемогу Німеччини над СРСР, бандерівське керівництво готувало організацію до тривалого політичного протистояння з Берліном у питанні про українську державність. У той момент навіть бандерівське крило все ще не до кінця усвідомлювало ту обставину, що у Гітлера існує власне, цілком сфор-

моване уявлення про майбутнє України. Тому А. Кентій ставить під сумнів твердження П. Мірчука про те, що вже восени 1941 р. провід ОУН(Б) розглядав питання про “підготовку до активної боротьби з німецьким окупантом” і протидію новим “намаганням большевизації українських теренів Москвою”⁸²⁵. В якості аргументів наводяться документи, які засвідчують обережність наступних кроків керівництва ОУН(Б), спроби уникнути зайвих конфліктів та жертв. Розраховуючи на власні сили, бандерівці водночас проголошували своїми союзниками всі народи, які ведуть боротьбу проти Москви⁸²⁶.

Представники інших течій українського табору також відреагували на посилення репресивної політики нацистів. У кінці грудня 1941 р. оприлюднено “Слово Андрія Мельника, вождя українських націоналістів, з нагоди Нового Року”, в якому зазначалося: “Під ударами німецької збройної сили та під натиском поневолених народів валиться московська імперія. У німецьких вояках бачимо ми тих, що під проводом Адольфа Гітлера прогнали більшовиків з України; їм ми зобов’язані свідомо й організовано помагати в хрестовому поході проти Москви, незважаючи ні на які труднощі”⁸²⁷.

Попри всі перестороги, висловлені з приводу деяких кроків окупаційної адміністрації в Україні, автори листа, адресованого А. Гітлеру у січні 1942 р. (А. Лівіцький, М. Величківський, М. Омелянович-Павленко, А. Шептицький, А. Мельник), традиційно запевняли про готовність продовжувати спільну боротьбу проти “нового ладу” — більшовизму⁸²⁸.

У ще обережнішій формі заявив про свою позицію П. Скоропадський. У лютому 1942 р. у виступі перед однопумцями він високо оцінив роль німецької армії у звільненні значної частини українських земель від більшовицького засилля, а також засудив тих, хто закликав до співпраці з радянською системою для протидії Німеччині чи прагнув організувати спротив її збройним силам.

Серед тих, хто швидко перейшов до опозиції займанцям, перебував Т. Бульба-Боровець, але й він головною перешкодою на шляху до відродження української державності вважав червоних партизанів, радянських диверсантів, яких Москва надсилала в німецьке засилля для нищення “націонал-свідомого українського елементу”⁸²⁹.

Пі конференція ОУН(СД), що відбулася у квітні 1942 р., прийняла рішення, в яких враховано “близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє і внутрішнє потрясіння Німеччини)”. Повторюючи тезу про те, що вирішальним є “фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав (білогвардійщина, більшовизм, слов’янофільство тощо)”, у постановках конференції також підкреслювалося, що “на осередніх та східних

українських землях критику національної політики слід поєднати з боротьбою проти московсько-більшовицьких впливів, проти пропаганди партизанщини, санкціонованої московським імперіалізмом”. У документах II конференції йдеться вже про необхідність протидії двом “окупантам-загарбникам та імперіалізмам” — радянському й німецькому, хоча стосовно останнього йшлося тоді лише про “критику”⁸³⁰. Втім, уже з цього почала формуватися стратегія опори на власні сили і “двофронтової боротьби”. Оцінку російського національного фактору відбиває пункт XXV “Політичних постанов”: “Ставлення до москалів. Ми поборюємо політичний і культурний актив і всі форми політичного й культурного москвофільства, як зняряддя московського імперіалізму, нейтралізуючи пасивну московську масу”⁸³¹.

Остаточно курс на активний збройний захист українського народу від імперіалістичної політики Німеччини і Радянського Союзу схвалила III конференція ОУН (СД), яка відбулася в лютому 1943 р. З’ясовуючи плани гітлерівського й сталінського режимів щодо України, учасники конференції сформулювали контрзаходи: “а) відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні заміри і далі поневолити Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і других поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для його національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку”⁸³².

На початковій фазі німецько-радянської війни ОУН здійснювала проти сталінського режиму в основному пропагандистські акції (у збройні сутички з ар’єргардами відступаючих червоноармійських підрозділів вступали тільки бульбівці, про що вже згадувалося). Однак на зайнятій гітлерівцями території існувала все більш зростаюча присутність радянських партизанів, які фактично були політичними репрезентантами сталінського режиму. Остання обставина (на відміну від збройних відділів ОУН, а також УПА), згідно з існуючим в той час міжнародним правом, надавала діям червоних “народних месників” легітимного статусу, що підпадав під регулювання чинними міжнародними угодами. Втім, нацисти і тих і інших називали “бандитами”, чим переводили їх у кримінальне правове поле, й вдавалися до відповідних каральних акцій.

Сприймаючи радянських партизанів як представників Кремля, націоналісти намагалися в будь-який спосіб нейтралізувати їх вплив на місцевий люд. Рівень протистояння обумовлювався зростанням потенціалу збройних формувань самостійницьких сил, з одного боку, і радянських партизанів — з іншого, хоча в стосунках між ними виявлялися й інші тенденції.

Оунівці ревно стежили за всіма спробами пасивного чи активного спротиву окупантам, бажаючи уникнути відплатних акцій. Тому їх турбувало посилення руху Опору, який набував комуністичного забарвлення й антифашистського спрямування. Вже навесні 1942 р. в документах ОУН(Б) знаходимо інформацію про комуністичне підпілля й партизанку. Націоналісти пов'язували успіх більшовицької пропаганди з жорсткою політикою нацистів, які підштовхували місцеве населення до організованих виступів. Та в цілому об'єктивна картина, що поставала з інформаційних джерел ОУН(СД), обрамлювалася тенденційними політичними висновками. Для прикладу, в “Суспільно-політичному огляді життя на українських землях” крайового проводу ОУН на ПЗУЗ за квітень—травень 1942 р. стверджується: “У відповідь на дрібні виступи більшовицьких диверсантів, що, до речі, не наносять німцям майже жодної шкоди, кинулися німці проти невинних ні в чому безборонних українських сіл і з тваринною жорстокістю вимордовують населення, палять майно... Тут маємо справу з мовчазною, але свідомою співпрацею обох ворогів України”⁸³³. В одній з націоналістичних листівок (літо 1942 р.) містився заклик “не виконувати вимог Москви щодо створення банд (партизанів), оскільки це призведе до тяжких втрат, які будуть вигідні тільки Москві”⁸³⁴. З цих та інших документів ці зауваження перекочували до праць апологетів та істориків ОУН в українській діаспорі. Аби уникнути обширних коментарів, зазначимо лише одне: відплатні акції окупанти кидали на цивільний люд і після збройних виступів ОУН та УПА. Співставлення ж доцільності руху Опору, його призначення, завдань результатів з наслідками контрзаходів окупаційної адміністрації та військ коректне з моральної, але не з суто військової точки зору. Тому взаємні звинувачення радянського і націоналістичного підпілля слід розглядати в ідеологічній площині.

Принципову можливість питання про взаємини з радянським рухом Опору засвідчує постійна увага до них з боку керівництва ОУН. У червні 1942 р. з'являється листівка ОУН(СД) “Партизанщина і наше ставлення до неї”, а в жовтні — ще одна листівка під аналогічною назвою — “Партизанка і наше ставлення до неї”. Констатуючи, що радянське підпілля діє від літа 1941 р., автори летючок окреслюють значні масштаби його поширення на ЗУЗ. Матеріали листівок, незважаючи на їх пропагандистський жанр, нерідко слугували своєрідним керівництвом до дії. В даному випадку йшлося про “активно вороже” ставлення ОУН до комуністичного руху Опору, а радянські партизани вважалися “агентами Сталіна й Сікорського”. Отже, в ідеологічному сенсі поборювання червоної партизанки обумовлювалося необхідністю протидії “імперіалістичній політиці Москви”. У військово-стратегічному плані провід ОУН(СД) обстоював необхідність тривалої підготовки до загального всеукраїнського зриву,

оскільки вважалося, що “не партизанка сотень чи навіть тисяч, а національно-визвольна революція мільйонів може гарантувати успіх”⁸³⁵.

Закликаючи до нагромадження сил та очікування “свого часу”, оунівські зверхники втрачали ініціативу, не встигали за розвитком подій, ставили себе в не вигідне становище порівняно з “червоними народними месниками”. Позиція проводу обох ОУН не відповідала інтересам широких верств населення, які потерпали під гнітом наїзників. Трагічні реалії підштовхували до практичних дій спротиву нищівним заходам окупантів. Першими вдалися до збройних сутичок з гітлерівцями загопи під командуванням отамана Т. Бульби-Боровця. Пізніше (восени 1942 р.) без санкції керівництва почалися спонтанні антинімецькі виступи військових відділів бандерівської і мельниківської ОУН. При цьому всі ці формування, а надалі й УПА, діяли здебільшого партизанськими методами, єдино можливими і найбільш ефективними за тих обставин.

У літературі та спогадах учасників переважно наводяться факти, які ілюструють непримиренність сторін. Цим відзначаються як радянські документи, так і матеріали та публікації представників українського зарубіжжя. Водночас якось в тіні залишається та обставина, що військові формування самостійників не лише конфронтували, але й намагалися знайти компромісні рішення чи дотримуватися нейтралітету.

У вересні 1942 р. відбувалися переговори між Т. Бульбою-Борвцем та полковником А. Лукіним з партизанської групи Д. Медведєва⁸³⁶. Плідних результатів вони не принесли, однак сам факт подібних контактів засвідчив прагнення “розійтися миром” в той момент, коли німецькі чинники, перебуваючи під манією перемог на Східному фронті, провадили безоглядну, брутальну окупаційну політику в Україні.

Нацистські спецслужби ретельно відстежували тенденції в розвитку націоналістичного й комуністичного резистансу, фіксували найменші повороти й нюанси в поведінці. У повідомленні поліції безпеки й СД від 23 жовтня 1942 р. констатовалося, що бандерівці стосовно “більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету”, в той же час займаючи “різку позицію проти Німеччини”. Органи СД привертали увагу рейхскомісара України Е. Коха до того, що націоналісти розчаровані німецькою політикою і виявляють схильність “до зближення з бандами більшовицького походження”⁸³⁷. Звісно, в дійсності не було ніякого “зближення” на ідеологічній чи організаційній основі — надто вже різними, коли не полярними, були завдання і мета самостійницьких і військових підрозділів і радянських партизанів. Однак з тактичних міркувань і в 1942, і в 1943 рр. зафіксовано чимало випадків “невтручання” й “нейтралітету” сторін, узгодженого розмежування зон дій. З наближенням Червоної армії ситуація

змінилася. Правобережна й особливо Західна Україна стали театром гострих зіткнень між УПА, радянськими і польськими партизанськими формуваннями, оскільки жодних ілюзій щодо ставлення Кремля до форми української державності самостійницькі сили не мали.

Сказане не слід сприймати як ідеологізацію взаємин націоналістичного й радянського підпілля. Вони набували різних форм і виявів, відзначалися суперечливим переплетінням ідеологічних, морально-психологічних і навіть соціально-побутових факторів. Так, українська допоміжна поліція, що на західноукраїнських теренах в більшості населених пунктів перебувала під контролем ОУН, з перших місяців війни залучалася до протипартизанських операцій, виявлення партійно-радянського й комсомольського активу, підпільників, диверсійно-розвідувальних та організаторських груп, надісланих з радянської території на окуповані нацистами землі. У пропагандистських та інструктивних матеріалах ОУН(СД) зустрічаємо вказівки службовцям шуцманшафту ставитись до чужонаціонального елемента, “як до свого населення”, поборюючи при цьому “імперіалістичні тенденції москалів та поляків і носіїв цієї ідеї”⁸³⁸.

У кінці 1943 р., коли справа йшла до безпосереднього зіткнення українського визвольного руху з велетенською державною машиною Радянського Союзу, провід ОУН(Б) у документі “До внутрішнього положення” ще раз окреслив ставлення до радянських партизанів. Шкідливість червоної партизанки пояснювалася тим, що вона: “1. Провокує німців до виступів проти українського народу. 2) Нищить свідомий український елемент. 3) Є самотнім чинником, що веде комуністичну роботу на українських землях й через це вводить дезорієнтацію серед частин населення (промосковська орієнтація). 4) Своїми діями старається паралізувати визвольний рух українського народу. 5) Є передовим загonom московського імперіалізму і тим самим є ворогом визвольної боротьби поневолених народів...”⁸³⁹.

В архівних документах, мемуарній і науковій літературі зафіксовано чимало фактів зіткнень червоних партизанів з учасниками самостійницького руху. Весною 1943 р. в одному з таких боїв партизани з'єднання під командуванням О. Сабурова вбили 233 козаків-бульбівців⁸⁴⁰.

Та все ж радянське керівництво більш непокоїли дії УПА і збройних відділів ОУН(Б). Поряд з розвідувальними завданнями командири партизанських з'єднань мали виявляти керівників націоналістичного підпілля і знищувати їх. У відповідь повстанці робили наскоки, засідки на партизанські групи і цілі загони. Влітку 1943 р. в Сурезьких лісах відділи УПА розбили з'єднання Михайлова⁸⁴¹. Протягом червня—серпня у бої з радянськими партизанами вступали підрозділи ВО “Заграва” і ВО “Тютюнник”, що рейдували Житомирщиною⁸⁴². Значних втрат у зіткненні з партизанами П. Вершигори на Володимирщині

зазнав загін УПА “Січ”⁸⁴³. Житомирська партизанська дивізія ім. Щорса лише з 1 січня до 10 березня 1944 р. мала на рахунок 26 боїв та сутичок з українськими повстанцями⁸⁴⁴.

Наприкінці 1943 р. спільними зусиллями партизанських з’єднань під командуванням О. Федорова, В. Бегми, Таратути та Іванова було проведено операцію проти відділів УПА, які були розбиті і втратили 327 осіб⁸⁴⁵.

Одним із засобів взаємного пропагандистського впливу стали листівки. Радянський ідеологічний апарат закидав матеріали, в яких націоналістам пропонувалося скласти зброю і прийти з повинною в радянські органи власті. Оунівські та упівські летючки пояснювали червоным партизанам мету своєї боротьби і закликали приєднатися до них. У летючках схвалювалася антинімецька діяльність “народних месників” і роз’яснювалася необхідність боротьби проти сталінської тиранії. Здебільшого вони закінчувалися гаслами на кшталт “Смерть Берлінським і Московським імперіалістам!”⁸⁴⁶

Німецько-радянська війна, що затягнулася на роки, принципова відмова Берліна підтримати державницькі домагання українського самостійницького табору змусила теоретиків ОУН переглянути окремі положення доктрини і політичної тактики й стратегії. Значною мірою це торкалося українсько-російських стосунків.

Усвідомлюючи безперспективність і непопулярність гасла “Україна для українців”, ідеологи ОУН еволюціонують в бік “спільної боротьби всіх уярмлених більшовицькою імперією народів” проти “сталінської тиранії”. Згодом серед них знаходиться місце й російському народові. Якщо протягом 1941—1942 рр. це питання перебувало здебільшого в пропагандистській, декларативній площині, то в 1943 р. набуло практичного значення. В процесі підготовки III конференції ОУН дебатовалася лінія щодо національних меншин в Україні. На одному з засідань Революційного проводу ОУН (ймовірно, воно відбулося на початку 1943 р.) було підготовлено “Чернетку постанови про відношення ОУН до російського народу й національних меншостей на Україні та до народів Східної Азії”. Появу численних національних меншин на українських землях (а головне — російської) автори документа пов’язують з плановою колонізаційною політикою Москви. При цьому “московський імперіалізм намагався використати [їх] як власні агентурні сили у його боротьбі проти українського народу”. Застерігаючи представників нацменшин, і в тому числі росіян, від “вислужування” перед Москвою, постанова містила заклик стати до спільної боротьби за Українську самостійну соборну державу. Лише УССД “забезпечить національну і суспільно-економічну свободу всіх своїх жителів”. Підставами для міжнаціональної консолідації вважалася нищівна політика німецьких окупантів та 25-річне

засилля над обома народами “московського імперіалізму і воєнщини”. Майбутні повоєнні взаємини російського й українського народів передбачалося будувати на паритетних засадах, “як рівний з рівним на площині визнання обома народами взаємних прав на власні держави”, а також з врахуванням “взаємних національно-державних інтересів”. Оскільки основний тягар війни й випробування, викликані нею, випало нести цим двом народам, вони мали спільно стати на боротьбу проти гітлерівського та більшовицького режимів і “білогвардійського мілітаризму”⁸⁴⁷. Під останнім, очевидно, розумілась та частина російської еміграції, яка прагнула скористатися воєнною ситуацією для відродження “єдиної та неподільної Росії”.

Попри всю декларативність і загальний характер даного документа, він став своєрідною першою схемою, за якою мали конструюватися українсько-російські стосунки на перспективу. Гарантія прав російської меншини в Україні пов’язувалася з правом українців на суверенну державу та її рівноправний статус у взаєминах з Росією.

У керівному середовищі ОУН проблема українсько-російських відносин дебатовалася досить інтенсивно. Теоретичне обґрунтування нових підходів знаходимо в молодих представників поміркованого крила ОУН(Б) Й. Позичанюка та О. Дякова.

Спеціально для обговорення в керівних колах спеціалістів Й. Позичанюк* написав статтю “Тактика щодо російського народу”**. Зазначаючи, що “правильна і спритна” політика стосовно російського народу є одним з головних завдань, автор наголошує, що вона має базуватися на такій засаді: російський народ мусить відіграти свою історичну роль у розвалі більшовицької імперії. Альтернатива для ОУН формулюється риторично: “Чи ми й далі йдемо по вузькій лінії розпалювання національного українсько-російського і українсько-польського антагонізму..., чи ставимо питання ... у площині орієнтації й підтримування революції соціально-політичної і національної в цілім СРСР, насамперед в Росії, базуючись на всіх існуючих передумовах до того”. Щоб досягти результату, Й. Позичанюк пропонує мобілізувати проти сталінського режиму найширші, в першу чергу російські маси, використовуючи розбіжності й прорахунки більшовиків та їх методи. Від оунівців не залишився непомітним перехід Кремля до експлуатації російських національних символів, що оцінювалося як прояв “слабости та ідеологічно-політичного банкрутства в масах, і насамперед в російських”. Цій тактиці пропонувалося протиставити не “зоологічний” націоналізм, за який вони (більшовики. — *Авт.*) привчили маси ненавидіти нас, і не інтернаціоналізм, що його маси ненавидять після всієї більшовицької практики, а поступову ідею національної співпраці, миру й єдності на принципі волі, незалежності та дружби народів, як рівний з рівним.

Своєрідна програма з російського питання у Й. Позичанюка має наступний вигляд: “1. Ми сьогодні боремося не з “одвічним північним ворогом”, “москалями”, “лапотниками” тощо (весь цей дешевий патріотичний мотлох треба вже рішуче викинути з ужитку в пропаганді й узагалі з політичної термінології, познімавши всі акценти з власного войовничого націоналізму...). Ми боремося не з російським народом, а з більшовизмом. Ми хочемо завалити не Росію як символ російського патріотизму, не Москву (нагадуючи москалям усі історичні кривди — знайшли для того час! — а особливо більшовицькі кривди, перекладаючи відповідальність на весь російський народ) і не московську російську культуру, але тотальний більшовицький режим, більшовицьку (антинародну й антиросійську) культуру, червоний Кремль як організатора й керівника грандіозної тотальної імперіалістичної машини, в поваленні якої ми зацікавлені”.

2. Оскільки сталінський режим, використовуючи гасла інтернаціоналізму, шукав підтримки в широких різнонаціональних масах, автор статті рекомендував вести боротьбу “не в вузьких суто українських націоналістичних рамках, а в імені єдиного народного фронту України і єдиного фронту поневолених народів”. Висуваючи гасла соціальної, політичної і національної революції, ОУН має боротися за “конкретну українську незалежну державу... і за російську, і за демократичні держави інших, старого і нового, народів СРСР. Гасло “воля народам, воля людині” мусить стосуватися і росіян. На цім мусить стояти спеціальний акцент...”

3. Розглядаючи тезу про зовнішні чинники в боротьбі з більшовизмом, Й. Позичанюк заперечує його вирішальну роль. Місію розвалу комуністичної імперії, на його думку, має здійснити сам російський народ так само, як він зробив це з Російською імперією Романових.

4. Тактичне завдання і запоруку успіху ОУН автор вбачав у спільному виступі українців з росіянами проти тиранії. При цьому самі росіяни розберуться, як після деструкції імперії будувати власну національну державу. “Зло, загроза нашому існуванню, сила нашого “північного ворога” сьогодні криється в більшовизмі, в його державно-політичному апараті, а не в російському народі. В ідеології більшовизму, в організації, в апараті управління й поневолення — ось тут корінь нашого лиха, бо той більшовизм піддержують не тільки росіяни, а й мільйони українців (учора з ідейности, нині з інертности, не маючи чогось ліпшого й вірогіднішого), а не в російському народі... В російському народі криються поважні й вирішальні передумови до розвалу того більшовизму”⁸⁴⁸.

Концептуальні підходи Й. Позичанюка поділяв інший молодий публіцист — О. Дяків (“Горновий”). За словами П. Потічного, на від-

міну від Й. Позичанюка, який писав свою статтю перш за все з метою привернення уваги націоналістичного підпілля до проблеми стратегії і тактики в політиці стосовно росіян, праця О. Дякова призначалася саме для росіян чи для тих українців, які під впливом комуністичної пропаганди не до кінця розуміли цілі українського визвольного руху⁸⁴⁹. У брошурі “Наше ставлення до російського народу” він детально викладає власні погляди на дану проблему, відразу розділяючи її на два аспекти: 1) ставлення до російських народних мас і 2) ставлення до російських імперіалістів. Якщо у довоєнній націоналістичній літературі обґрунтовувалася правомірність “українського імперіалізму”, то для Дякова “поняття шовінізму, а тим більше імперіалізму — чуже й осоружне”. Справжній мир і світовий порядок здатна забезпечити лише система співіснування вільних національних держав, обмежених етнографічними кордонами.

Відокремлення України від Росії росіянам не слід сприймати як ворожий акт. Оскільки, по-перше, суверенним правом кожного народу (а в СРСР ще й гарантоване Конституцією) є право на створення незалежної держави, а по-друге, це не вдарить по економічних інтересах російського народу. А звільнення від диктату й експлуатації “кляси більшовицьких вельмож” є нагальною необхідністю і єдиною умовою продуктивного соціально-економічного розвитку українського і російського народів: “Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що може сам себе забезпечити”. Відокремлення України диктується не бажанням залишити її базою сировини та ринком збуту для російської промисловості, джерелом забезпечення кремлівської плутократії.

Принципово важливою видається теза про те, що одночасно з боротьбою за вихід України зі складу СРСР націоналісти прагнуть “якнайтіснішої співпраці в політичній, економічній і культурній галузях” зі своїм безпосереднім сусідом, з яким їх єднає багато спільних інтересів. Така співпраця має базуватися на справжній дружбі, на рівноправності, а не нав’язуванні месіянської ролі “старшого брата”, “найвидатнішої нації”. Тому український визвольний рух послідовно виступає “проти расистської пропаганди вищости російського народу, бо вона веде до розпалювання російського шовінізму в масах і тим самим створює труднощі для справжньої співпраці між українським і російським народами. Вона-бо полегшує більшовицьким імперіалістам використовувати російські працюючі маси у своїх антинародних цілях”.

Носієм російського імперіалізму О. Дяків вважає комуністичну партію, що оформилася “в окрему експлуататорську клясу — більшовицьких вельмож”. “Цей клас немає нічого спільного з соціалізмом і комунізмом і використовує їх для прикриття свого розбійницького імперіалізму та як засіб для розбудови своїх агентур по всіх країнах

світу. Водночас він визискує й експлуатує російський народ, поступово перетворивши його на знаряддя своєї політики. Це згубно вплинуло на корінний народ Росії, який віками привчався і сьогодні далі привчається гнобити інші народи ... здеморалізувався, як ніколи досі, своїми імперіялістичними кліками". О. Дяків вбачає у цьому історичну драму сусіднього народу. Не маючи демократичних традицій, позбавлений на протязі віків права брати участь в управлінні країною та вирішенні власної долі, російський народ "не має смаку волі людини і громадянських прав і, як писав О. Герцен, "равно не имеет ни пристрастия к равенству, ни емкости в свободе. Это так и ведет от аракчевского императорства к императорству пугачевскому"».

Відділяючи російський народ від радянської тоталітарної системи, О. Дяків разом з тим наголошує, що український самостійницький рух спрямовується і проти тих росіян, які є свідомим чи несвідомим знаряддям в руках кремлівських колонізаторів. Він вважає імперіалістом росіянина, який "виступає проти перебудови СРСР на незалежні держави всіх народів; відмовляє українському народові у праві побудувати самостійну державу; заперечує колоніальний характер теперішньої УРСР; виступає проти революційно визвольної боротьби українського народу: стріляє в українських повстанців, революціонерів, лає їх бандитами, знущається над українським населенням, тероризує його, мордує за його участь у визвольній боротьбі..., хто схвалює та як-небудь підтримує більшовицьку колоніально-експлуаторську політику в Україні; хто грабує багатства України; хто використовує працю українських працюючих мас; хто іде в Україну, щоб ... зайняти коштом українців кращі посади; хто поводить в Україні по-колонізаторськи, як "старший брат"; хто ставиться до українського народу як до завойованого, підбитого..., хто заступає погляд русифікаторської політики в Україні, погоджується з теперішнім расистсько-шовіністичним курсом більшовицької політики, хто поділяє погляди на неповноцінність українського народу та намагається прищеплювати почуття неповноцінності українським народним масам"⁸⁵⁰.

Таким чином, у теоретичних напрацюваннях ідеологів ОУН нового покоління досить рельєфно кристалізується політична лінія щодо інших народів і насамперед російського. Вони лягли в основу програмних документів ОУН у 1943—1945 рр.

Рубіжними в переході організації на загальнодемократичні засади стали рішення III Надзвичайного великого збору ОУН (21—25 серпня 1943 р.). Таку еволюцію засвідчують відмова від винятковості української нації, проголошення рівності всіх громадян України незалежно від їх національної приналежності, забезпечення громадянських і культурних прав національних меншин, всебічна підтримка прагнень кожного народу жити у власній, національній державі, за-

клик до творення єдиного фронту поневолених тоталітаризмом народів. Не вдаючись у детальну характеристику ухвал збору, звернемо увагу лише на ту їх частину, яка безпосередньо стосується українсько-російських взаємин. У програмі заявлено, що “ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. ОУН заступає погляд, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу та ні в якому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу; з російським народом, який не відстоює імперіялізму, а бореться за знищення своїх імперіялістичних клік, — з таким російським народом ми прагнемо якнайтісніше співпрацювати і сьогодні, і в майбутньому”⁸⁵¹.

Дана теза стала імперативою в ідеологічно-пропагандистських акціях ОУН на східному векторі. Події першого півріччя 1943 р. переконали націоналістів у тому, що вермахт втратив не лише ініціативу, але й будь-які перспективи у протистоянні з Червоною армією. У відповідності з цим вибудовувалася стратегія ОУН. Схваливши нову тактику “до зброї всіх форм”, Ш НВЗ ОУН у своїх постановках зафіксував таку лінію: “Окупацію більшовиками українських земель приймаємо активною боротьбою у всіх тих формах, що ведуть до розвалу державного апарату московського імперіялізму та сприяють зростанню організованих сил українського народу в його боротьбі за Українську самостійну державу”. Висловлюючи переконання у “неминучості мілітарної поразки” Ш рейху, делегати Великого збору сходилися в тому, що, незважаючи на величезні втрати, Радянський Союз зробить все, аби знову заволодіти Україною⁸⁵². Це передбачення цілком справдилося у 1944—1945 рр.

Головною силою, яка вступала у двобій з більшовицькою системою, стала Українська повстанська армія. У листівці “За що бореться Українська Повстанська Армія” (серпень 1943 р.) заявлено, що головною метою УПА є відродження Української самостійної соборної держави. “Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних, самостійних державах — це єдиний лад, який дасть справедливу розв’язку національного і соціального питання в цілому світі.

... УПА проти того, щоб один народ, здійснюючи імперіялістичні цілі, “визволяв”, “брав під охорону”, “під опіку”, інші народи, бо за цими лукавими словами криється огидний зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому УПА бореться проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистить Україну від усіх “опікунів” і “визволителів”. У документі декларовано “право націо-

нальних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру”, а також “рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов’язках”⁸⁵³.

Під своєрідним кутом зору українсько-російські взаємини простежуються у так званій “акції Власова”. Прагнучи консолідувати під егідою російських колаборантських інституцій всі антибільшовицькі сили, нацисти підштовхували А. Власова до активних контактів з представниками українського самостійницького руху. Однак всі ці спроби виявилися безрезультатними. Закордонне представництво Української головної визвольної ради (УГВР) засудило всю східну політику Берліна і намагання А. Власова об’єднати під егідою Комітету визволення народів Росії (КВНР) національно-визвольні рухи на території Радянського Союзу як імперіалістичні. Керівництво КВНР виявило особливу зацікавленість позицією української еміграційної політики, оскільки представництва інших народів — білорусів, грузинів, татарів, туркестанців, північнокавказьких народів — заявили, що вони діятимуть у відповідності з лінією, яку оберуть українці. Та вже під час перших консультацій А. Власова, Г. Жиленкова й В. Малишкіна з С. Бандерою останній зайняв принципову позицію: “З москалями працювати не будемо”⁸⁵⁴.

Платформу КВНР підтримали так звані українські федералісти Ф. Богатирчук, Василяк, К. Штепа, Ю. Музиченко, які підписали “Празький маніфест” під час організаційних зборів КВНР у Празі 14 листопада 1944 р. Ідеї КВНР підтримала Національна революційна партія, яку утворила невелика група москвофільськи налаштованих українців. Фаталістична віра в месіанство Росії виявлялася у висунутих нею гаслах: “Хай живе всеросійська національна революція! Якщо загинемо ми — буде жити Росія! Якщо загине Росія — загинемо ми всі!”⁸⁵⁵.

Та основна маса української політичної еміграції не поділяла планів й ідеологій власівського руху. Після того, як в Україну повернулася радянська влада, було зроблено крок до консолідації національно-патріотичних сил за її межами. Однак через жорстку позицію керівництва УГВР не вдалося здійснити проект її злиття з Всеукраїнською Національною Радою⁸⁵⁶.

Натомість ідея створення Українського Національного Комітету викликала зацікавленість представників різних політичних сил (не в останню чергу ще й внаслідок активізації власівського руху). 15 листопада 1944 р. в Берліні під час наради, в якій брали участь С. Бандера, В. Кубійович, А. Ливицький, А. Мельник, П. Скоропадський і Я. Стецько, такий Комітет було сформовано. Очолив його А. Мельник. Уявлення про політичну платформу УНК дають вимоги, відразу висунуті ним перед німецькими чинниками: “1. Негайне визнання повної самостійності України. 2. Клопотання про визнання України сателітом

Німеччини. 3. Допомога у створенні української армії під одноцільним українським командуванням. 4. Негайне визволення з тюрем і таборів усіх в'язнів-українців, а також право повернення на Україну оstarбайтерам. 5. Не нав'язування УНК з акцією генерала А. Власова”⁸⁵⁷.

Та навіть після цього власовці намагалися переконати і німців, і міжнародну громадськість у тому, що інтереси українських самостійників співпадають з планами КВНР. У січні 1945 р. у Веймарі відбувся Міжнародний конгрес сприяння Німеччині, на якому було 130 делегатів. Вони представляли 25 націй (здебільшого з держав-сателітів, союзників Німеччини та нейтральних країн). Українці офіційного запрошення не отримали, але їх представники перебували серед делегатів. Після доповіді “Крах більшовицької ідеології” генерал Малишкін отримав запитання від шведського репортера: “Чи українські партизани, що борються тепер в Україні, зв’язані з власовським рухом?” Малишкін відповів: “Так, це є відрух російського визвольного руху”. Тоді піднявся представник українців і німецькою мовою заявив: “Українці борються за Українську Самостійну Соборну Державу і з власовським рухом нічого спільного не мають”⁸⁵⁸. Командування УПА заявило, що коли Російська визвольна армія вступить на українські землі, то українці боротимуться з нею так само, як боролися з більшовиками⁸⁵⁹.

Принципова позиція УГВР відмежовувала всіх, хто боровся за незалежність України, від збанкрутілого політичного курсу III рейху і маріонеткових “міжнаціональних” структур, які мали взяти на свої плечі боротьбу за відродження небільшовицької Росії.

Та обставина, що УПА формувалася в той час, коли ідейно-програмові засади ОУН еволюціонували в бік демократизації, позначалася і на її діяльності. Командування УПА з самого початку всіляко поборювало ксенофобію й упередженість щодо інших народів. У складі УПА було сформовано відділи з кримських татар, вірменів, грузинів, азербайджанців, представників північнокавказьких народів, узбеків. Пліч-о-пліч з українцями воювали росіяни, білоруси, євреї. Як правило, це були колишні військовослужбовці Червоної армії, що потрапили в оточення чи полон, пережили табори, служили в допоміжних та охоронних підрозділах у складі вермахту й “Люфтваффе”, а при нагоді перейшли на бік повстанців. Бойове братство скріплювалося кров’ю у сутичках з ворогом. Так, у серпні 1943 р. відділ УПА у складі росіян, грузинів та узбеків понад р. Іквою у Млинівському районі знищив німецький каральний загін з 60 осіб⁸⁶⁰.

Міжнаціональні стосунки в УПА водночас не слід й ідеалізувати. Українські повстанці, особливо вихідці з західного регіону, інколи ставилися зверхньо не лише до кавказьких і середньоазіатських воєнків, але й до своїх земляків з центральних та східних теренів. За ін-

формацією одного з повстанських польових командирів “Хмурого”, упередження набувало форми “протисоборницького ставлення до українців із СУЗ”⁸⁶¹. У загоні “Січ” “східняки” звернулися зі скаргою до політвиховника з приводу того, що їх побратими з ЗУЗ не довіряють їм, дають гіршу зброю, посилають в найбільш небезпечні місця, карають у тих випадках, коли місцевим воякам дисциплінарні проступки вибачаються. Вихідцям з СУЗ, незважаючи на їх освітній рівень, на військову підготовку практично не дозволялося займати командні посади. Все це погіршувало мікроклімат у повстанських формуваннях, знижувало морально-вольові й бойові якості “східняків”⁸⁶². Звичайно, тривала русифікація Великої України, ідеологічний вплив більшовиків не міг не позначитися на світогляді уродженців центральних, південних та східних областей, які воювали в УПА. Тому радикалізм та безкомпромісність окремих бійців та командирів зустрічали несприйняття, і викликали конфліктні ситуації, провокували побутові тертя і навіть шпигуноманію.

Міжнаціональні взаємини у повстанських формуваннях були предметом прискіпливої уваги керівництва національно-визвольного руху. Зважаючи на можливість виникнення тертя на етнічному ґрунті, командування УПА різних рівнів приділяло увагу цьому питанню. Так, у наказі по групі УПА “Турів” (Волинь) від 30 жовтня 1943 р. містилася вказівка: “З огляду на те, що в нашій армії існують чужонаціональні відділи, — дбати про добрі дружні взаємовідносини з чужонаціональними стрільцями”⁸⁶³. В “Огляді суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях за квітень 1943 р., який підготував провід ОУН (СД) про росіян на Володимирщині й Горохівщині, повідомлялося: “Цих в терені є мала кількість. Місцеві не проявляють жодної ініціативи. Полонені й козаки охоче хочуть іти до УПА”. Через місяць з Горохівщини надійшла інформація наступного змісту: “Москалі до нас відносяться добре, хочуть разом з нами бити німців. Багато з-поміж них є самостійницької думки і не мають зброї, хочуть створити свою московську державу. Тому що вони є на нашій землі і не мають зброї, хочуть з нами співпрацювати”. У звіті коменданта військового району Невмирущого (Ровенська обл.) від 30 вересня 1943 р. зазначалося: “Руських приблизно до 50 осіб, які також переважно проживають у місті Костопіль, їх ставлення до нас не вороже”. А комендант “Лісного” військового району “Залізник”, навпаки, застерігав: “... У москалів спостерігається, що симпатизують червоним”. Командир одного з повстанських підрозділів ВО “Заграва” доповідав 31 серпня 1943 р., що з німецького полону в с. Горбів (Ровенська обл.) прийшло четверо червоноармійців з німецького полону, двоє з них були росіянами, які “ставляться до нас добре”. Траплялися й інші випадки. Про один

з них повідомив комендант військового району № 20 у звіті за 4 вересня 1943 р.: “Дня 22.08.43 р. боївка СБ зробила засідку на кацапів, котрі ходили по селу Кустині і сміялися з українського руху, одного кацапа вбито, а решта втекли...”⁸⁶⁴.

Показово, що в тих випадках, коли йшлося про лояльно налаштованих до повстанців людей, їх називали поважно — “росіяни”, коли ж інформація торкалася прорадянських, антиукраїнських, шовіністичних проявів — тональність змінювалася і вживалося зневажливе “москаль”, “кацапи” та ін.

Та все ж лінія протистояння мала не національне, а політичне забарвлення. “За ворогів українського народу, — наголошувалося в наказі референта СБ ВО “Холодний Яр” 10 вересня 1943 р., — вважаємо всіх комуністів без огляду на їх національність, ... всіх співробітників німецької поліції без огляду на їх національність”⁸⁶⁵.

З наближенням Червоної армії вона стала об’єктом пропагандистських та військових акцій ОУН і УПА. Усвідомлюючи неспівставність сил, ГК і ГВШ* УПА у грудні 1943 р. затвердила “Тактичну інструкцію”, в якій повстанським відділам дозволялося вступати в сутички з німцями, “щоб покарати за злочин” і задля здобуття зброї. Разом з тим заборонялося зводити бої з підрозділами Червоної армії “навіть для здобуття зброї”⁸⁶⁶. Акцент переносився на агітаційну діяльність. Її характер і спрямування визначили “Основні вказівки для пропагандивної роботи революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії” (1944 р.). Перед пропагандистами ОУН і УПА ставилося завдання викликати у радянських військовослужбовців несприйняття сталінського режиму, партійної верхівки, апарату НКВС і більшовицької адміністрації⁸⁶⁷.

Найбільш дієвим засобом ідеологічного впливу в середовищі червоноармійців стали летючки. В одній з них під назвою “Бойцы и командиры Красной Армии” (січень 1944 р.) йшлося про “геройства доблесних парашутистів”, закинутих НКВС на територію Західної України, наводилися факти спалення сіл, вбивств цивільного населення, грабунків. Летючка закінчувалася гаслами “Геть гітлерівсько-більшовицький розбій і грабунок! Хай живе мир і дружба народів! Хай живуть самостійні держави усіх народів!”⁸⁶⁸. В іншій летючці містилося звернення такого змісту: “Брати-червоноармійці! Українські повстанці вітають Вас як своїх рідних братів по зброї. Ми з вами сини одного народу і однієї землі. Нас з вами однаково вішали і стріляли гестапівці і сталінські кати.

Ми не впали на коліна перед ворогами, а почали з ними криваву боротьбу. Ви на фронті, а ми в тилу знищували німецьких загарбників.

... Українські повстанці, як і увесь український народ, не хочуть німецької каторги і не хочуть більшовицького Сибіру, не хочуть гіт-

лерівської “Нової Європи”, ані сталінської тюрми СРСР. Ми хочемо жити у вільних приязних самостійних країнах без гітлерівської і сталінської терористичної диктатури.

Брати! Не виступайте проти самостійницького руху українського народу! Не стріляйте українських повстанців! Допомагайте їм на кожному кроці в їх священній боротьбі, передавайте їм зброю!

Розпалюйте ідею Національно-Визвольної Революції в СРСР!

Поширюйте сітку підпільних національно-визвольних організацій у війську!

Цілими частинами переходьте на сторону Національних Повстанських армій!”⁸⁶⁹

Керівництво ОУН—УПА надавало значної уваги розкладовій роботі безпосередньо в лавах Червоної армії, яка розглядалася як “особливий вид боротьби”. Пропагандистські зусилля мали поживний ґрунт, адже у з’єднаннях чотирьох Українських фронтів у цей час воювало від 50 до 80 % українців. Лише протягом квітня—травня 1944 р. сюди влився 1 млн 37 тис. призовників 1924, 1925, 1927 р.р.⁸⁷⁰ з Правобережної України. Ця молодь, перебуваючи на окупованій території, була обізнана з гаслами й програмними засадами. ОУН—УПА бачила, як діяли підпільні збройні формування націоналістів, і здебільшого співчувала їм.

В одному з політдонесень начальник політуправління I Українського фронту генерал-майор В. Шатилов повідомляв члену Військкраси того ж фронту М. Хрущову, що спеціально заслані бандерівці активно діяли безпосередньо у військах. “Вони старанно маскували свою підривну роботу, в боях показували себе з позитивного боку, входили в довір’я, інколи здійснювали бойові подвиги, тим самим зменшували пильність командирів. Діяли вони згідно з “Основними вказівками про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії”. “Цей документ, — відзначав Шатилов, — був захоплений у бандерівців на ділянці 38-ї армії”. Про тактику їх дій у ньому говориться: “Кожен український революціонер* не повинен демонструвати свою зовнішню ворожість до Червоної армії і небажання воювати. Навпаки, потрібно спочатку врости в червоноармійські маси, зблизитися з ними, завоювати довір’я, а потім розгорнути національно-визвольну роботу. Спрямувати її на те, щоб викликати у червоноармійців невдоволення, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, апарату НКВС, партійної верхівки. Доводити, що гітлерівська й сталінська влади — однакові. Червоноармієць повинен прийти до висновку, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних держав усіх народів⁸⁷¹. У тому ж політдонесенні наголошувалося, що тактика повстанців, а також порушення наказу командуючого фронтом про обов’язковий термін воєнно-політичної підготовки поповнення з Західної

України, погано поставлена серед них партійна робота, недостатнє вивчення цього контингенту з боку “Смерш” було наслідком того, що з 4 до 25 вересня 1944 р. на бік УПА перейшло 172 червоноармійці.

Незважаючи на те, що значна частина червоноармійців, мобілізованих з західноукраїнського регіону, співчувала визвольному руху, переважаючи більшість бійців та командирів виявили індиферентність, а то й повне несприйняття його ідей. Русифікаційні процеси в діючій армії мали настільки інтенсивний характер, що в поєднанні з ідеологічною обробкою швидко перетворювали призовний контингент якщо не на лояльний, то індиферентний до “української справи” елемент. Одним з головних напрямів діяльності підпільної мережі ОУН та УПА стали заходи, спрямовані на зрив мобілізації до Червоної армії, яка вичерпувала соціальну базу визвольного руху. Якщо враховувати, що до кінця вересня 1944 р. по Львівському військовому округу до радянських збройних сил призвано 525 тис. військовозобов’язаних⁸⁷², то можна уявити темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України.

На території Тернопільщини упівці в другій половині серпня — на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося рекрутуватися до Червоної армії⁸⁷³. Ефективність цих пропагандистських акцій ілюструють такі дані: у Дрогобицькій області в 1944 р. не з’явилися на призовні пункти й ухилилися від мобілізації 33914 осіб української та 14607 осіб польської національності. В окремих селах майже всі військовозобов’язані тікали в ліси. Так, у с. Чернишов всі 42 військовозобов’язаних разом з головою сільради подалися до лісу, а в с. Новосельці зі 102 призовників прийшло на збірний пункт лише двоє⁸⁷⁴.

Вживалися також превентивні дії, коли упівці діяли на випередження і провадили власну мобілізацію. Наприклад, в ніч на 30 серпня 1944 р. повстанці забрали з собою 19 осіб 1928 року народження з с. Лопушне, 27 — з с. Розтоки, 9 — з с. Рославки (Почаївський район Тернопільської області). 114 осіб мобілізовано до УПА з с. Шваківці того ж району. Подібні акції мали місце в Золотопотоцькому, Бережанському та інших районах і областях Західної України⁸⁷⁵.

Повстанські пропагандисти вели активну роботу серед різних категорій населення та військовослужбовців. У “Спецповідомленні” про діяльність українських націоналістів (24 лютого 1944 р.) начальник УШПР, комісар держбезпеки Т. Строкач повідомляв: “Серед військовополонених Червоної армії (росіяни, грузини, осетини і т.п.), що втекли від німців, українські націоналісти ведуть роботу в напрямі об’єднання народів під керівництвом УПА для боротьби проти Радянської влади”. А від О. Сабурова Т. Строкач отримав інформацію, що, згідно з агентурними даними, у лавах повстанців пе-

ребувало 40 % бійців неукраїнської національності (узбеки, грузини, осетини, черкеси, росіяни)⁸⁷⁶.

Намагаючись уникнути великих боїв з регулярними радянськими військами, загони повстанців нападали на мобілізаційні пункти, розвідувальні, зв'язкові групи, інтендантські служби. Інколи вони не уникали і прямих сутичок: у січні 1944 р. на території Ровенської області зафіксовано 154 бої, у яких загинуло 439 червоноармійців⁸⁷⁷.

У лютому 1944 р. диверсійна акція групи під командуванням Енея завершилася смертельним пораненням командувача I Українського фронту генерала М. Ватутіна.

Окремим напрямом бойової діяльності повстанських та оунівських відділів (включаючи СБ) стали акції проти партійно-радянського активу, який уособлював сталінський режим. Жертвою цих нападів ставали не тільки “східняки” та прибулі з Росії функціонери, а й місцеві мешканці, які так чи інакше підтримували радянську владу чи співчували їй.

Водночас керівництво ОУН і командування УПА з початку 1945 р. прагнули перенести центр ваги з бойових операцій на військово-пропагандистські заходи.

Концентровані удари частин НКВС спонукали УПА з осені 1944 р. в основному діяти, так би мовити, “другим номером”. Та поряд з оборонними боями повстанці здійснили наприкінці 1944 р. — на початку 1945 р. ряд наступальних боїв, нападаючи в основному на районні центри (Солотвин, Тлумаш, Жаб'є на Станіславщині, Великий Глибочок на Тернопільщині, Городниця на Житомирщині, Радехів на Львівщині та ін.). Ця тактика мала на меті: а) примусити радянську владу тримати більше сил у цих населених пунктах і тим самим послабити свою присутність у сільській місцевості; б) створити перешкоди на шляху зміцнення місцевої влади і паралізувати її дії проти визвольного руху; в) зривати заготівлю сільгосппродукції та інші заходи на селі⁸⁷⁸.

Протягом зими 1944—1945 рр. відзначилися активністю повстанські загони, що діяли у Станіславській, Тернопільській, Дрогобицькій областях, рейдували по Волині. Крайова команда УПА—Північ ще восени 1944 р. направила в Житомирську та Київську області 17 груп, які отримали завдання залучення й організації нових кадрів “на політичній платформі УПА й ОУН”. Однак пасивність місцевого населення, яке, хоч і співчувало повстанцям, не поспішало братися за зброю, брак харчів, втрати від сутичок з енкаведистами дозволили закріпитися лише 6 групам. Внаслідок цієї акції дійшли висновку, що на “революційний зрив” тут сподіватися не доводиться⁸⁷⁹.

Результативними виявилися диверсійні операції повстанців на шляхах, мостах, залізницях, про що неодноразово повідомлялося у

політінформаціях і доповідних партійно-радянського обласного керівництва у центр.

На це Кремль відповів системою цілеспрямованих військово-політичних заходів, головне місце серед яких займали репресивні.

Весною 1944 р. на територію західних та південно-західних областей України прибули: 1-а стрілецька дивізія НКВС, 15 бригад, 3 піхотні та 1 кавалерійський полки загальною чисельністю понад 26 тис. осіб. Незабаром до широкомасштабних операцій було залучено 1-й танковий батальйон 2-ї мотострілецької дивізії та 5 бронепойздів (7,7 тис. військовослужбовців)⁸⁸⁰.

Війна сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху велась руками і російських, і українських солдатів та офіцерів. У тому, що вона велася тотальними методами, спрямованими на фізичне знищення носіїв державницької ідеї, симпатиків та їх родичів, тобто проти більшості населення регіону, переконливо доводять такі факти. Згідно з даними НКВС, з лютого 1944 до 1 січня 1946 р. було проведено 39 773 чекістсько-військові операції, вбито 110 785 “бандитів”, тобто учасників повстанського руху, арештовано 8370 “учасників ОУН”, 15 959 “активних повстанців”, з’явилося з повинною 50 058 “бандитів”⁸⁸¹. Криміналізуючи з допомогою такої термінології самостійницький рух, Сталін намагався розколоти український народ, викликати ефект внутрішнього відторгнення тієї його частини, яка бажала жити в суверенній українській державі, й полегшити процес інтеграції “українського П’ємонту” в СРСР.

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби здійснили масову депортацію “членів родин” оунівців, вояків УНА і УНР-РА. У 1944 р. лише з Галичини примусово було вивезено у східні райони Радянського Союзу 4724 сім’ї (12 762 особи), а в 1945 — ще 7393 родини (17497 осіб). Депортація продовжувалася до 1949 р., і її жертвами стало 50 453 родини (143 141 особа)⁸⁸².

Друга радянська крау, що почалася з вигнанням гітлерівської армії, здійснювалася ще більш брутальними методами, ніж перша. Вигравши війну й отримавши моральну та військово-політичну підтримку західних союзників, Сталін з корінням виривав найменші осередки “сепаратизму”.

Особливої уваги при цьому надавалося ідейно-політичним заходам. 12 січня 1944 р. опубліковано “Звернення керівників УРСР до населення окупованих районів України про боротьбу з українськими націоналістами”, в якому керівники національно-визвольного руху звинувачувалися в тому, що вони допомагали Гітлеру “уярмлювати наш народ, нашу Україну”⁸⁸³. 12 лютого 1944 р. оприлюднено звернення Президії Верховної Ради і РНК УРСР до учасників збройних формувань українських націоналістів, у якому доводилася безперс-

пективність їх зусиль в напрямі відродження національної державності⁸⁸⁴. З вересня 1944 р. по листопад 1945 р. з'явилося ще п'ять подібних документів. Одночасно в західних областях рейдували спеціальні агітаторські групи, проводилися численні збори з населенням, публікувалися матеріали в періодиці антинаціоналістичного характеру. Ця тотальна атака на суспільну свідомість, підкріплена системними каральними заходами, врешті-решт дозволила Москві спочатку взяти ситуацію під контроль, а потім поширити свій вплив на всі куточки краю, де ще довго не вщухала боротьба проти антиукраїнського режиму.

Кремль вдало використовував міжнародну ситуацію, що складалася на його користь. Коли стало зрозумілим, що Німеччина та її союзники програють війну, Сталін впритул зайнявся дипломатичною підготовкою повоєнного європейського устрою, зокрема перекроюванням західних кордонів СРСР. Українській і зарубіжній громадськості ці кроки подавалися як щира турбота про інтереси народу України. Відкидаючи польські претензії на Львів, радянський лідер під час Ялтинської конференції заявив помічнику президента США Д. Бірнсу: “Що скажуть українці, якщо ми приймемо вашу пропозицію? Вони бодай скажуть, що Сталін і Молотов виявилися менш надійними захисниками росіян і українців, аніж Керзон і Клемансо... Тим самим ви доведете нас до ганьби...”⁸⁸⁵.

Інспіруючи звичайними методами рух “знизу” за приєднання Карпатської України до СРСР, радянська дипломатія отримувала додаткові козирі в контактах з чехословацькою стороною, а Сталін знову приміряв личину “батька народів”, у тому числі й українського. Та при цьому у відрежисированому у Москві “лібретто” спробували внести власну “партію” закарпатські русини. Москвофільська громадськість краю в листі до Сталіна 18 листопада 1944 р. писала: “У нас всі знають, що від Карпат до Владивостока і Кремля — все Руська земля ... просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) в склад СРСР у вигляді: Карпато-Руська Радянська Республіка”⁸⁸⁶. Настійливе небажання русинів увійти органічною частиною до складу УРСР не справило на Кремль відчутного враження, і Закарпаття стало частиною Української РСР в кінці листопада 1944 р. Територія краю також стала ареною запеклого протистояння українських повстанців та радянських силових структур.

Український самостійницький рух зрештою програв цю нерівну боротьбу фізично. Але не історично. Самозречення і героїка підпілля, ідеологічні засади національно-визвольного руху, що еволюціонували в бік демократизму і загальнолюдських цінностей, залишили помітний слід у свідомості українського народу. Через 50 років по війні ідея української суверенної державності одержала своє закономірне втілення, але вже у мирний безкровний спосіб.

Сталінська “національна реформа” воєнної доби як модель ефемерного державного статусу радянських республік

28 січня 1944 року газета “Правда” опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР “Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин” та схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР⁸⁸⁷. Вже сам по собі партійний пленум виглядав доволі неординарною подією, адже це був єдиний пленум ЦК ВКП(б), що його було скликано за роки війни. З’їзди партії, як відомо, з 1939 по 1952 роки не проводилися. Того ж самого дня почала свою роботу X сесія Верховної Ради СРСР I-го скликання, яка кілька днів, 28—30 січня, розглядала бюджетні питання. Родзинка була припасена на кінець. 1 лютого 1944 р. на сесії з доповіддю “Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати” виступив заступник голови Раднаркому СРСР та нарком закордонних справ СРСР В. Молотов⁸⁸⁸.

Коротке обговорення питання закінчилося одноголосним ухваленням запропонованих законів — “Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв’язку із цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський” та “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв’язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат”. Прийняття першого закону пояснювалось метою посилення оборонної могутності СРСР, а другого — завданням розширення міжнародних зв’язків, зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами та “з огляду на зростлу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами”. Ці Закони увійшли Поправками до Конституції СРСР⁸⁸⁹.

Рішення X сесії В. Молотов назвав “новим кроком у практичному вирішенні національного питання в багатонаціональній радянській державі, новою перемогою Ленінсько-Сталінської національної політики” і пояснив, що “зміст запропонованих перетворень абсолютно ясний. Це перетворення означає велике розширення діяльності союзних республік, яке стало можливим в результаті їхнього політичного, економічного й культурного росту, інакше кажучи — в результаті їхнього національного розвитку”⁸⁹⁰.

Попри завіряння у цілковитій прозорості питання з боку заступника голови РНК СРСР, те, що відбулося у Москві на початку 1944 р., виглядало абсолютно незрозумілим як пересічним радянським гро-

мадянам, так і іноземним спостерігачам. Наприклад, про який розвиток республік ішла мова, якщо 8 з 16 вже три роки чи повністю, чи частково ще знаходилися під німецькою окупацією? Чи, скажімо, чому у розпал війни раптом знадобилося децентралізувати найважливіші наркомати країни — оборони і закордонних справ? З цього приводу Надзвичайний і повноважний посол США в СРСР А. Гарріман навіть висловив своє здивування. “Насправді дивно, — повідомляв він у Білий дім, — що оборона і закордонні справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки чому Центр зберігає свою владу”⁸⁹¹. Хоча Молотов і винайшов у доробку “вождя народів” пророчі слова, сказані в 1923 р. на партійному з’їзді щодо можливості в майбутньому роз’єднання деяких з тих наркоматів, які саме тоді зливалися, однак не треба було далеко ходити, щоб знайти у сталінській спадщині і зовсім протилежні висловлювання відносно принципів державного будівництва СРСР. Достатньо хоча б пригадати його “автономістську” платформу під час утворення Союзу РСР, через що відбулася його суперечка з Леніним, чи реакцію Сталіна на пропозицію українських комуністів М. Скрипника та Х. Раковського щодо збереження за республіками функцій зовнішніх зносин та зовнішньої торгівлі. “Де ж тут єдина союзна держава, — риторично запитував він, — якщо у кожній республіці залишається свій НКЗС та НКЗТ. Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію — єдину союзну державу, яка об’єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи, державу, наявність якої не применшує суверенності окремих республік”⁸⁹².

Проводити конституційні перетворення під час війни радянське керівництво вирішило вочевидь зненацька. Про це свідчить, зокрема, такий факт. У лютому 1943 року, під час радянського наступу в Україні і першого звільнення Харкова (16 лютого 1943 р.), українські партократи підготували проект постанови ЦК ВКП та ЦК КП(б)У про скликання сесії Верховної Ради УРСР⁸⁹³, а також проект постанови ЦК КП(б)У про скликання Верховної Ради УРСР⁸⁹⁴. По суті справи сесія українського парламенту, яка мала відбуватися у другій українській столиці, замислювалася як акт легітимізації радянської влади, що поверталася в Україну. На сесії, скликання якої намічалася на 20 березня 1943 р., мали розглядатися передусім соціально-економічні питання. Зокрема, йшлося про прийняття нового бюджету республіки, про допомогу Україні з боку СРСР тощо, проте жодним словом тут не згадувалося про якісь національні реформи і “конституційні перетворення”⁸⁹⁵. Однак вже 16 березня в ході німецького контрнаступу радянські війська були змушені знов залишити місто і повернутися туди майже через півроку. Тож заплановану сесію провели вже в Києві у березні 1944 р.

Думка запровадити конституційні перетворення з'явилася у радянських керівників лише восени 1943 р., після закінчення переговорів Великої Трійки в Тегерані. На цьому саміті президент Ф. Рузвельт виклав американську точку зору відносно створення в майбутньому міжнародної організації безпеки — Об'єднаних націй, і ось через два місяці, відповідно з рішеннями X сесії СРСР, всі радянські союзні республіки стали де-юре суб'єктами міжнародного права. Правда, для остаточного правового оформлення цього статусу рішення сесії мали утвердити республіканські Верховні Ради. Тут також досить виразно впадає в очі поспішність, з якою це робилося. Складалося враження, що подекуди не очікували навіть на визволення республіканських столиць, а проводили сесії Верховних Рад в перших-ліпших визволених від німців містах. Так, скажімо, VI сесія Верховної Ради Білоруської РСР проходила у березні 1944 не в Мінську, а в Гомелі, а III сесія Верховної Ради Латвійської РСР не в Ризі, а в Даугавпілсі (жовтень 1944). На останню із 100 депутатів ледь вдалося зібрати 52 особи. Хоча в Україні VI сесія Верховної Ради УРСР і проводилась в Києві (березень 1944 р.), однак до остаточного звільнення республіки ще залишалось майже півроку.

Такий навіть позірний статус “суверенних держав” давав Сталіну можливість активніше використовувати союзні республіки у зовнішньополітичній діяльності, наприклад, як кількісний чинник при голосуванні у майбутній ООН чи під час вирішення проблем післявоєнних кордонів із сусідами СРСР. При цьому наявність у розпорядженні радянського вождя відразу двох наркоматів закордонних справ — центрального й республіканського — створювала додаткові дивіденди — ефект “двостволки”, як це влучно назвав А. Гарріман⁸⁹⁶.

У своїй політичній грі Сталін невдовзі почав активно використовувати ті переваги, які йому надали “Конституційні перетворення”. Так, у серпні 1944 року в передмісті Вашингтона — Думбартон-Оксі — на Міжнародній конференції, на якій розглядалися питання про склад членів-засновників майбутньої ООН, голова радянської делегації А. Громико зробив заяву про те, що до числа первісних членів-засновників майбутньої організації СРСР пропонує включити усі 16 радянських республік. “Перехоплюючою подих” назвав цю заяву голова американської делегації, заступник державного секретаря США Е. Стетініус⁸⁹⁷. А президент США Рузвельт навіть сказав у запалі своїм радникам, що буде вимагати 48 голосів для усіх американських штатів. Проте невдовзі Рузвельт звернувся до Сталіна з посланням, в якому закликав його не порушувати питання про членство радянських республік в утворюваній міжнародній організації безпеки до часу її остаточного заснування. Натомість Сталін у своїй відповіді амери-

канському президентові підтримав пропозицію, висловлену А. Громиком, аргументуючи її законність саме рішеннями X сесії. “Заяві радянської делегації з цього питання, — писав він, — я надаю виключно важливого значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку року уряди союзних республік насторожено слідкують за тим, як поставляться союзні держави до гарантованого в радянській Конституції розширення їхніх прав у сфері міжнародних відносин”⁸⁹⁸. У цьому ж посланні Сталін уперше виділив із числа інших республік Україну й Білорусію, які, як він зазначив, за кількістю населення і політичною вагою перевищують ряд країн з числа майбутніх ініціаторів створення ООН⁸⁹⁹.

На Кримській конференції 1945 р. заради вирішення питання про членство цих двох слов’янських республік у складі ООН радянський уряд навіть був готовий піти на те, щоб запропонувати їм самостійно виступити зі спеціальними деклараціями про проголошення війни нацистській Німеччині⁹⁰⁰. Боротьба за голоси в ООН ще тривала деякий час, проте із прийняттям “права вето” при голосуванні у Раді Безпеки з питань збереження війни і миру, що сталося саме під час Ялтинської конференції, вона втратила свою гостроту й відійшла на другий план. 26 червня 1945 СРСР, УРСР та БРСР були запрошені для підписання Статуту ООН, а 24 жовтня того ж року на конференції у Сан-Франциско цей статут було ратифіковано.

У конституційних перетвореннях був також не менш виразний внутрішньополітичний бік. Повернення радянської влади в Україну після двох років німецької окупації вимагало додаткових заходів щодо відновлення її легітимності. Перш за все влада намагалася продемонструвати українцям свою кардинальну відмінність від нацистської політики національного приниження та показати реальні зміни у національній політиці Рад. “Український народ, — зазначала 15 лютого 1944 р. “Радянська Україна”, — схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв’язанні національного питання, новий ступінь у розвитку й зміцненні своєї державності... Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії Радянської України”⁹⁰¹. Згадали у цьому контексті й про такі глибоко ворожі марксизму поняття, як “національна свідомість” та “національний патріотизм”. “Нове піднесення почуттів національної гордості й торжества переживає кожен син, кожна донька України, кожний український радянський патріот”, — писала “Радянська Україна” в ці дні⁹⁰².

Отож рішення X сесії немов би виступали у ролі певної поступки Москви національним республікам, передусім регіонам, що були збудрені національно-визвольними рухами. Вони мали пом’якшити повторну інкорпорацію до складу СРСР прибалтійських країн та західних областей України й Білорусії — регіонів, в яких точилася справжня партизанська війна.

У своїй книзі “Рузвельт і росіяни” Е. Стетініус згадував, що 7 лютого 1945 р. президент США мав приватну бесіду зі Сталіним, в якій той поскаржився на свою важку і непевну позицію в Україні. Голос для України, сказав Сталін Рузвельтові, потрібен йому для збереження єдності СРСР⁹⁰³.

Ситуація в Західній Україні дійсно була архіскладною, і це визнавали також і західні спостерігачі. Характеризуючи дії радянської влади у контексті придушення повстанського руху, військове міністерство Великої Британії в своїй доповіді від 13 грудня 1945 р. зазначало, що поряд із такими заходами, як військові дії та депортації сімей учасників руху, влада активно застосовує панслов'янську і антисепаратистську агітацію, а також пропаганду конституційних перетворень. “Навряд чи наразі є сумніви, — зазначалося в документі, — що ці заходи (поправки 1944 р.) були здебільшого задумані як поступки національним почуттям у радянських республіках, особливо в Україні”⁹⁰⁴.

Сталінська влада пильно стежила за реакцією повстанців щодо рішень X сесії. “З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чулки поширюються швидко), — йшлося в одному з повідомлень в ЦК КП(б)У із західних регіонів, — особливо про наркомати Заксправ і НКО, з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись”⁹⁰⁵.

З огляду на це, рішення X сесії можна було вважати певним “дежа в'ю”, таким собі ремейком більшовицької національної політики часів громадянської війни та коренізації, що проводилися під гаслом “права націй на самовизначення”, тільки на іншому витку розкручування цієї ідеї. Тоді, у 20-х роках, створення Союзу РСР та поступки національним меншинам щодо національної державності, мови, еліти тощо мали запобігти розвалу єдиної країни. Демонструючи у такий незвичайний кшталт подальший розвиток радянської національної політики, конституційні поправки 1944 року, крім інших завдань, мали діяти на випередження місцевому націоналізму, який значно посилювався в роки війни в усіх національних регіонах СРСР. На фоні гітлерівської політики знищення української державності така політика пасувала якнайкраще.

Принагідно слід зазначити, що саме в той час, коли радянська пропаганда розгортала роботу щодо висвітлення “торжества сталінської національної політики”, “розширення прав союзних республік” та “дружби народів СРСР”, 11 лютого 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про позбавлення ряду народів державності, а вже в березні цього ж року нарком державної безпеки Л. Берія відзвітувався перед Політбюро ЦК ВКП(б) за “успішно проведену операцію” по виселенню північнокавказьких народів⁹⁰⁶. В цілому у роки війни було депортовано 12 націй і народностей⁹⁰⁷ — на загальну кількість близько 3,5 млн осіб⁹⁰⁸.

Насамкінець зазначимо, що надзвичайно важливий аспект конституційних перетворень впливав із перспектив входження Червоної армії до Європи. З огляду на передвоєнну “наступальну зовнішню політику СРСР” годі було й сподіватись, що Сталін залишиться осторонь питання розширення своєї імперії чи то територіально, чи шляхом зміни політичної орієнтації країн, що він їх буде звільняти. З огляду на це поправки, прийняті до Конституції СРСР, створювали легальний механізм щодо включення до складу Країни рад нових радянських республік.

Україні, враховуючи її важливу, подекуди навіть ключову роль у розв’язанні проблем, пов’язаних з майбутніми західними кордонами СРСР, а також з огляду на безпосереднє сусідство та етнічні зв’язки з країнами, які сталінське керівництво готувалось “радянлізувати”, а також зважаючи на масштаби та високий градус кипіння національно-визвольної боротьби в її західних регіонах, відводилося особливе місце в сталінській політиці. Тож зовсім не випадковим було те, що УРСР не тільки першою розпочала розбудову своїх зовнішньополітичного й оборонного відомств, але й стала єдиною республікою, яка призначила обох своїх наркомів.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 5 лютого 1944 р. наркомом закордонних справ республіки було призначено відомого українського драматурга й суспільного діяча О. Корнійчука⁹⁰⁹. Цікаво, що сам наркомат одержав право на життя лише 4 березня 1944 р. відповідно до закону Верховної ради УРСР⁹¹⁰, отже, нарком з’явився раніше свого наркомату. “Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки, — писала “Радянська Україна”, — і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О.Є. зустрінете з почуттям глибокого задоволення”⁹¹¹. Зазначимо, що призначення наркомзаксправом українського драматурга відбувалося у дусі розпочатої у 1943 р. кадрової політики висування на вищі керівні посади в державі відомих українців, що її проводив Микита Хрущов. Зростання авторитету О. Корнійчука як політичного діяча значною мірою пояснювалося успіхом його п’єси “Фронт”, що з’явилася на сценах радянських театрів у 1942 р. Ідея твору — конфлікт між старою і новою генерацією командирів Червоної армії, які значно різнилися між собою як за рівнем освіти, так і за способом мислення, — була підказана драматургу самим Й. Сталіним. На той час, коли радянські війська відчували гіркі наслідки цього конфлікту поколінь, п’єса була дуже актуальною.

19 лютого 1943 р., невдовзі після першого визволення Харкова, О. Корнійчук, знову-таки за “підказкою зверху”, опублікував у “Радянській Україні” статтю, що започаткувала дискусію в радянській пресі з приводу так званої польської проблеми, передусім стосовно

нових державних кордонів та політичної орієнтації післявоєнної Польської держави. Питання про швидкий розвиток Західної України у складі УРСР, розвинуте у цій статті, було спрямоване на акцентування “українського аспекту” польської проблеми. Наступного дня статтю українського драматурга передрукував центральний партійний орган — газета “Правда”, а невдовзі О. Корнійчука було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР у справах слов’янських країн, що, зрозуміло, мало певне символічне значення.

Перебування протягом року в кабінетах союзного НКЗС не минуло безслідно для О. Корнійчука. Він набув не лише певного дипломатичного досвіду, але й встановив знайомства, відчув “дух” цієї зовнішньополітичної установи. Власне тут, в НКЗС СРСР, про рішення X сесії Верховної Ради СРСР дізналися чи не першими, адже його нарком був головним “теоретиком і провідником” цих реформ. Чинники наркомату почали інформувати закордонних спостерігачів ще до розповсюдження офіційної інформації. Скажімо, 30 січня 1944 р. у розмові між Надзвичайним і повноважним послом США в Радянському Союзі А. Гарриманом та двома чільними працівниками Наркомзаксправ СРСР один з них повідомив американського дипломата, що в кожній з союзних республік будуть утворені наркомати оборони й окремі армії, а інший висловив думку, що зміни в державному устрої СРСР мають на увазі практику Британської Співдружності⁹¹². Пояснення щодо рішень сесії давав невдовзі у приватних бесідах і сам В. Молотов, про них мав знати О. Корнійчук. Так, 6 лютого 1944 р. під час обіду, даного на честь британського посла Керра в Москві, на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, наркомзаксправ відповів, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав⁹¹³.

Зазначимо також, що Корнійчук, безумовно, не міг не знати, що вихід України на міжнародну арену мав свої історичні прецеденти. Не кажучи вже про дипломатичну діяльність урядів УНР, Гетьманату, Директорії та ЗУНР, з 1919 по 1923 р. радянська Україна мала дипломатичні представництва в Англії, Польщі, Італії, Австрії, Чехословаччині, Литві, Естонії, Болгарії та інших країнах, а також підписала 48 угод з урядами іноземних держав⁹¹⁴. Проте, піклуючись про створення єдиної союзної держави і водночас побоюючись поширення “сепаратистських настроїв” в Україні, керівництво країни на чолі з Сталініним добилося ліквідації будь-яких ознак самостійності УСРР, перебравши на себе після утворення СРСР усі повноваження в галузі зовнішніх відносин.

Ось на такому доволі протирічному тлі розпочинав свою діяльність новий український наркомзаксправ. Уже в першій декаді лютого 1944 р. О. Корнійчук передав М. Хрущову начерки концепції фун-

кціонування зовнішньополітичного відомства України. “Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, — підкреслювалося в ній, — дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв’язки з іноземними державами. Ці зв’язки нам необхідні в інтересах подальшого зміцнення позицій Радянського Союзу при вирішенні міжнародних проблем”⁹¹⁵.

Обґрунтовуючи право республіки на участь у післявоєнних мирних конференціях, щойно призначений нарком наголошував на тому, що воно зумовлене передусім тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською Німеччиною та її сателітами. Вона, підкреслював О. Корнійчук, це право має більше, ніж будь-яка інша європейська держава, а тому є “необхідність забезпечити участь українських представників у мирній конференції, конференціях з перемир’я з Румунією, Угорщиною, а також у роботі різних комітетів та комісій з питань війни та післявоєнного устрою”⁹¹⁶.

Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС УРСР О. Корнійчук називав встановлення дипломатичних контактів “з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією”⁹¹⁷. Виходом республіки на міжнародну арену, на думку наркома, мало стати встановлення дипломатичних зносин з Великобританією і Сполученими Штатами. “Якщо ми встановимо дипломатичні зв’язки з цими країнами, — розмірковував О. Корнійчук, — або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв’язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах”⁹¹⁸. Для виконання вищевказаного завдання О. Корнійчук пропонував звернутися до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні і Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, український нарком вважав за доцільне організувати через Англо-Російський Парламентський Комітет спеціальний запит до британського парламенту з цього питання. О. Корнійчук інформував голову українського уряду про те, що британський і американський послы в СРСР Керр та А. Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім’я О. Корнійчука теплі вітальні листи у зв’язку з його призначенням на посаду наркомзаксправ України. Корнійчук наводив текст привітання британського посла: “Коли Ви з часом улаштуєтеся й остаточно привичаєтеся з вашими нови-

ми обов'язками, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері"⁹¹⁹. Тому він дійшов висновку, що англійці та американці виступали за встановлення дипломатичних стосунків з Українською РСР, і розраховував у разі їх прибуття до Києва влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення вищезазначеного питання посольствами СРСР у Великобританії та США одразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами⁹²⁰. О. Корнійчук наголошував на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з гітлерівською Німеччиною, її політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію за участю наркомзаксправ УРСР. Водночас слід активізувати діяльність органів масової інформації України. О. Корнійчук радив провести в ЦК КП(б)У спеціальну нараду з участю працівників преси, письменників, учених, яким треба "дати завдання підготувати серію статей для закордонної преси"⁹²¹.

Наркомом закордонних справ України був також представлений М. Хрущову проект плану організації його наркомату (датовано 9 лютого 1944 р.)⁹²². По суті, в цьому документі відображено бачення Корнійчуком структури, а отже, й напрямків діяльності зовнішньополітичного відомства республіки. За розробленим ним штатним розкладом наркомату належало мати двох заступників — по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції першого відділу наркомату мали входити зв'язки з сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною (мабуть, тими, з якими існували територіальні проблеми), другого — з Великобританією та Америкою, третього — з Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною. Четвертий відділ мав вирішити питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для мирної конференції, яку планувалося провести після перемоги над Гітлером. Передбачалося і утворення ряду інших відділів — протокольного, правничого, консульського, відділу друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, учбової частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), швейної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо⁹²³.

Згідно з проектом, планувалося також підготовка кадрів для посольств, місій та консульств. З цією метою належало зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі, відповідно, 2 і 6 осіб, по Румунії — 1 і 4, по Чехословаччині — 2 і 6, по Великобританії і Америці — 2 і 9 осіб. Загалом, за проектом О. Корнійчука, штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів (їдальні, бухгалтерії тощо), мав становити 156 осіб, з них 42 — в основних чотирьох відділах⁹²⁴.

Отже, структура наркомату закордонних справ Української РСР, як можна побачити, була розроблена точно за запропонованою вище концепцією: ґрунтувалась на визнанні примату загальносоюзних інтересів та використанні українського відомства в якості філіалу (згадаймо Гарріманівську “двостволку”). Однак попри все вона була спрямована на встановлення безпосередніх дипломатичних стосунків з іншими державами, тобто на реальний вихід України на міжнародну арену.

Проте НКЗС Української РСР не судилося бути створеним навіть у такому скромному вигляді. Як невдовзі з’ясувалося, союзний центр не поспішав реалізувати на практиці свої обіцянки. За період перебування на посту наркома О. Корнійчука з “основних відділів” було утворено лише один — політичний (зав. відділом — А. Плахін). Цей відділ займався складанням етнографічних карт західних областей України, написанням історичних довідок, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Втім, навіть цю роботу за умов відірваності від засобів інформації (в тому числі і союзного НКЗС) здійснювати було нелегко, адже навіть про найближчих сусідів — Польщу, Угорщину, Румунію, Чехословаччину, Болгарію, Туреччину, Югославію — НКЗС України, крім матеріалів ТАРС і частково радіозведень НКДБ УРСР, жодними матеріалами цей відділ не оперував⁹²⁵.

Серед інших відділів, що їх було організовано в цей час, можна назвати секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, а також відділ кадрів та управління справами. На липень 1944 р., за штатним розкладом, НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте в ньому реально було лише 40 (з урахуванням допоміжно-технічного персоналу)⁹²⁶.

Звістка про рішення Кремля усунути О. Корнійчука з посади наркома зустріла його зненацька. В архіві зберігається лист М. Хрущова, в якому лідер українських комуністів докладно інформує Й. Сталіна про свою бесіду з Корнійчуком з приводу його відставки. За повідомленням М. Хрущова, 11 липня 1944 р. нарком закордонних справ УРСР прибув до Києва з Одеси, де перебував у відрядженні, і був відразу запрошений на прийом до ЦК КП(б)У. Вважаючи, що предметом бесіди будуть результати його поїздки до Одеси, О. Корнійчук почав жваво розповідати про неї М. Хрущову (йшлося про переговори з союзниками на предмет встановлення з ними консульських зв’язків)⁹²⁷. Голова українського уряду уважно вислухав доповідь наркома, а потім раптово повідомив О. Корнійчука про те, що “є рішення” про його заміну на цій посаді іншою людиною. Аргумент для цього був підібраний, як то кажуть, “залізний”. “Зараз обставини вимагають, — пояснив М. Хрущов мотиви цього рішення, — щоб на посаді народного комісара закордонних справ України був такий то-

вариш, який володів би іноземними мовами, і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки під час переговорів з представниками іноземних держав"⁹²⁸. “Я сказав йому, — писав М. Хрущов, — що на посаду наркомзаксправ України рекомендується товариш Мануїльський, який досконало володіє французькою мовою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР”⁹²⁹.

Для Корнійчука ця звістка була, як холодний душ. Від роботи в Комісії, попри умовлянь Хрущова, він спочатку категорично відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що робота забере в нього багато часу, а він хоче писати. Проте український драматург запитав, чи буде в такому разі його зняття з посади подане, як “у зв'язку з переходом”? Хрущов відповів схвально і рекомендував ще подумати. Наступного дня, заспокоївшись і обміркувавши всі “за” і “проти”, Корнійчук знову прийшов на прийом до М. Хрущова. В бесіді з останнім він заявив, що вчорашнє повідомлення приголомшило його, оскільки він сприйняв його не на рахунок незнання іноземних мов, а як таке, що ним незадоволені в цілому. О. Корнійчук також підтримав кандидатуру Д. Мануїльського і додав, що не жалкує про це рішення, адже він був незадоволений своєю роботою. При цьому экс-наркомзаксправ дав згоду на роботу в Комітеті, щоправда, поцікавившись при цьому, хто саме із заступників голови РНК УРСР займається питанням роботи цього Комітету. На відповідь М. Хрущова, що цим займається М. Бажан, український драматург “зробив багатозначний жест” (вони не ладили між собою) і попросив у голови Раднаркому дозволу звертатися в разі потреби до нього безпосередньо⁹³⁰.

12 липня 1944 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У шляхом опитувального голосування було прийнято рішення “обрати товариша Мануїльського членом політбюро ЦК КП(б)У”, а вже наступного дня, 13 липня 1944 р., оприлюднені Укази про призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ України та заступником голови РНК УРСР, а також про перехід О. Корнійчука на іншу роботу⁹³¹.

У західній історіографії утвердилася думка, що начебто заміна О. Корнійчука влітку 1944 р. на посаді народного комісара закордонних справ України партійним функціонером Д. Мануїльським була пов'язана, головним чином, з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської. Остання, до речі, невдовзі, 21 липня 1944 р., стала віце-президентом Польського Комітету Національного Визволення, тобто Тимчасового уряду Польщі. Таким чином, виходило так, що чоловік мав зустрічатися за столом переговорів з власною дружиною як представники різних держав⁹³².

Зазначимо, що глузування з цього приводу почали з'являтися на сторінках іноземної преси ще з 1943 р., коли В. Василевську було

призначено головою створеної на терені Радянського Союзу так званої Спілки Польських Патріотів. Однак на той час офіційна посада її чоловіка — заступника наркома закордонних справ СРСР — в самій Країні Рад нікого не турбувала та й для Заходу була не більшою мішенню для нападок, ніж, скажімо, радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР самої польської письменниці. Мабуть, причини кадрових змін у наркомзаксправі УРСР влітку 1944 р. були зумовлені передусім внутрішніми пружинами сталінської політики. Для тієї гри, що її дедалі активніше проводив Й. Сталін на “дипломатичному фронті”, потрібні були люди зовсім іншого гатунку, ніж український драматург. “Ортодоксальному пристосуванцеві” О. Корнійчукові не вистачало ані “повного розуміння політичного моменту”, ані практичного більшовицького досвіду. Інша справа — старий більшовик Д. Мануїльський. Новопризначений нарком закордонних справ УРСР був фігурою колоритною. Отримав блискучу освіту у вузах Парижа й Петербурга, володів кількома європейськими мовами, а головне — був “перевіраним партійним кадром”. З XI з’їзду РКП (б) Д. Мануїльський незмінно входив до складу ЦК партії і всією своєю попередньою діяльністю — підтримкою сталінського “плану автономізації” під час утворення Союзу РСР (нагадуємо, що саме Д. Мануїльський у 1923 р. активно підтримував Й. Сталіна в боротьбі проти намагань Х. Раковського і М. Скрипника добитися збереження куцих прав республіки у сфері міжнародних зносин), боротьбою з українським націонал-комунізмом наприкінці 20-х — на початку 30-х років — виявив особисту відданість вождеві. Показовий факт — навіть Л. Троцький називав за це Д. Мануїльського “одним з найбільш огидних ренегатів українського комунізму”⁹³³. Натомість сам Сталін жартома називав Дмитра Захаровича “липовим українцем”.

Безумовно, Д. Мануїльський мав незрівнянно більший досвід дипломатичної діяльності, ніж О. Корнійчук. Ще у квітні 1918 р. за рішенням ЦК РКП (б) його було призначено членом мирної делегації РСФФР, що вела переговори з урядом гетьмана Скоропадського в Києві. В 1920 р. у складі делегації радянської Росії та України Д. Мануїльський вів переговори про укладання перемир’я з Польщею. З 1923 р. він майже 20 років працював у Комінтерні, а отже, мав досвід таємної дипломатії світового масштабу. На користь версії про невідомість прибуття Мануїльського в Україну свідчить той факт, що він не тільки негайно став заступником голови РНК УРСР, але й членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому очолив “ідеологічну роботу”. Отже, Д. Мануїльський був направлений центром в Україну не стільки для другорядної роботи в наркоматі, скільки з метою спостереження і своєчасного реагування на можливі сепаратистські прояви в керівництві республіки.

Підтекст проведеної в наркомзаксправі кадрової зміни одразу зрозуміли в Україні. В Києві з'явилися чутки, мовляв, планується також заміна голови Раднаркому України М. Хрущова великоросом А. Ждановим “за перегини у національній політиці”. Тому заміну О. Корнійчука Д. Мануїльським українська творча інтелігенція сприйняла в цілому негативно. Так, у розмові з приводу вищенаведених чуток, що відбулася у середині липня 1944 р. між письменниками Ю. Яновським і П. Панчем, останній зауважив: “Хрущов, Мануїльський, Жданов — чи не забагато для Вкраїни?”⁹³⁴.

Якими ж були погляди нового наркома щодо розбудови зовнішньополітичного відомства України? Уявлення про це дають нотатки, зроблені Д. Мануїльським приблизно у другій половині 1944 р. Зміст цього документа свідчить про те, що новому наркому закордонних справ УРСР було доручено розробити проект Положення про народні комісаріати закордонних справ союзних республік. Завдання, накреслені Д. Мануїльським у проекті Положення, склалися з 11 пунктів, написаних російською мовою, із вставками і виправленнями⁹³⁵. На відміну від “проекту Корнійчука”, в цьому документі не наголошувалося на необхідності встановлення прямих зв'язків республік СРСР з іноземними державами. Натомість фіксувалася, так би мовити, другорядна, допоміжна функція республіканських НКЗС, їх підпорядкованість у всіх питаннях центру. Показово, що питання про участь республік у зовнішньополітичній діяльності розглядалося в останніх пунктах документа. Так, згідно з пунктом “з”, лише за власною ініціативою республіканські уряди могли ставити перед НКЗС СРСР питання про врегулювання в бажаному для республік дусі взаємовідносин даної республіки з сусідніми іноземними державами (кордони, втрати, обмін дипломатичними представництвами тощо). Під час переговорів між представниками союзного центру і урядів іноземних держав з політичних і торговельних питань відповідні “зацікавлені республіканські НКЗС” мали лише “залучатися” (пункт “і”); під час дипломатичних місій союзного НКЗС за кордон (ще до відкриття самостійних представництв) працівники “зацікавленого республіканського НКЗС” мали включатися до складу цих місій, передусім до тих країн, у яких були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт “к”)⁹³⁶.

Зазначимо, що підвищена увага до питань еміграції відрізняла “проект Мануїльського” від “проекту Корнійчука”, де про це зовсім не йшлося. Зокрема, це було викликане зростанням під час Другої світової війни кількості емігрантів з Радянського Союзу, що створювали на Заході свої організації і товариства, переважно вороже наставлені до сталінського режиму. Отож Д. Мануїльський рекомендував частково передати республіканським НКЗС фіскальні функції відносно еміграції, що їх раніше в основному виконував НКДБ. Так, у пун-

кті “в” документа йшлося про необхідність “вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР”. А у пункті “г” проекту Мануїльський навіть зробив спробу поширити це завдання на територію СРСР, наголошуючи на необхідності вивчення також “усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки”, і навіть більше (щоправда, останнє було автором викреслено) — “рівно як і радянських громадян іноземного походження, їх реєстрації з метою політичного контролю і ідейно-політичного обслуговування цих груп населення”⁹³⁷.

Пункти “а” і “б” документа безпосередньо стосувалися вивчення внутрішньої і зовнішньої політики сусідніх з даною радянською республікою іноземних держав, а також країн, у яких відповідні республіки були якоюсь мірою політично чи економічно зацікавлені, чи у випадку, коли діяльність певних держав суперечила інтересам окремих радянських республік⁹³⁸.

Особлива увага в “проекті Мануїльського” приділялася проблемі воєнних втрат. У ньому фактично розвивалися пропозиції О. Корнійчука про підготовку республік до післявоєнної мирної конференції. Республіканські НКЗС мали перевірити узагальнені Надзвичайною Комісією дані про економічні та людські втрати та збитки, що їх завдали загарбники промисловості, сільському господарству тощо республік, які були цілком чи частково окуповані (пункт “в”). Республіканські наркомати закордонних справ мали також з санкції НКЗС СРСР організувати поїздки дипломатичних представників та представників преси іноземних держав на території, що були тимчасово окуповані (пункт “ж”)⁹³⁹.

У пункті “д” проекту визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських наркоматів закордонних справ, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними міжнародних відносин, світової політики, географії, економіки, всесвітньої історії і особливо іноземних мов (англійської, французької і мов прикордонних держав)⁹⁴⁰.

Отже, “проект Д. Мануїльського” розглядав республіканські наркомати закордонних справ виключно в якості допоміжних філій центру і не зупинявся на питаннях їхньої самостійної участі у зовнішньополітичних заходах. Водночас офіційно не знімалося з порядку денного і питання про встановлення безпосередніх дипломатичних стосунків між Україною та іншими державами. Наприклад, під час передачі повноважень від попереднього наркома до нового в акті від 20

липня 1944 р. констатувалося, що “утворений у березні місяці поточного року НКЗС УРСР знаходиться в даний час у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв’язків з іноземними державами”⁹⁴¹. І надалі, зустрічаючись з членами різних іноземних делегацій, представники НКЗС УРСР також запевняли їх у намірах українського уряду встановити з ними найближчим часом дипломатичні відносини. Зокрема, на пряме запитання прем’єр-міністра Югославії І.Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має намір уряд України встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими країнами, завідуючий консульсько-протокольним відділом НКЗС УРСР К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема народний комісаріат закордонних справ України, саме утворені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв’язків республіки⁹⁴². Не скупився на обіцянки і сам Д. Мануїльський. Під час конференції у Сан-Франциско в травні 1945 р. він наголошував на тому, що Україна готова у будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною⁹⁴³.

Серед країн, з якими вже найближчим часом очікувалося встановлення прямих контактів, були передусім слов’янські сусіди України — Польща і Чехословаччина. Про специфічні національні цілі республіки, що визначали потребу встановлення тісних зв’язків саме з цими країнами, часто говорили українські депутати у Верховній Раді СРСР і Верховній Раді УРСР, писала радянська преса. В свою чергу новоутворені прорадянські уряди Польщі й Чехословаччини висловлювали бажання встановити дипломатичні відносини з Україною. До речі, першим поздоровив О. Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР чехословацький посол у Москві Фірлінгер. 11 лютого 1944 р. “Радянська Україна” надрукувала тексти вітальних телеграм, якими обмінялися чехословацький посол і О. Корнійчук. “Високоповажний Олександр Євдокимович! — писав Фірлінгер. — Разом з сердечним привітанням шлю побажання нового успіху на посту, ввіреному Вам Верховною Радою УРСР. Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Переконалий, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі...”⁹⁴⁴

Розмови про встановлення тісних зв’язків між Україною та Чехословаччиною продовжувались і надалі, подекуди набуваючи панс-

лов'янського забарвлення. Влітку 1945 р. Президент Чехословаччини Е. Бенеш висловив думку про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку⁹⁴⁵. Проте дипломатичні стосунки між Чехословаччиною і Україною так і не були встановлені. Після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 р. про передачу Карпатської України “її споконвічній матері — Радянській Україні” про встановлення дипломатичних стосунків між УРСР та Чехословаччиною “забули”. Зазначимо, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів, хоча формально його текст було написано українською, російською і словацькою мовами (але не чеською)⁹⁴⁶.

Дипломатичні стосунки України з Польщею обмежилися переговорами з прорадянським “люблінським урядом”, угодою про евакуацію українського й польського населення (підписаною 9 жовтня 1944 р. Уповноваженим від уряду УРСР головою РНК М. Хрущовим і Уповноваженим ПНКВ головою Комітету Осубкою-Моравським)⁹⁴⁷ та обміном державними візитами польських лідерів у жовтні 1945 р. до Києва і М. Хрущова у грудні 1945 р. до Варшави. Проте обміну дипломатичними представництвами внаслідок цього так і не відбулося.

Щодо встановлення дипломатичних відносин УРСР з країнами Заходу, то тут справа також не рушила з мертвої точки. Хоча аналітики союзників доволі швидко зрозуміли сенс сталінських “перетворень” у зовнішньополітичній сфері і пропонували своїм урядам не визнавати легального статусу союзних республік у міжнародній організації⁹⁴⁸, останні з огляду на політичну кон'юнктуру не лише погодились на прийняття до ООН України й Білорусі, але й деякий час розробляли ідею встановити прями дипломатичні відносини з цими республіками, зокрема з Україною (у 1946 і 1947 рр.)⁹⁴⁹.

Врешті, союзне керівництво доволі брутально й жорстко припинило ці спроби: В. Молотов у відповідь на чергову пропозицію британського уряду відносно встановлення дипломатичних відносин з Україною “запевнив” британців у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів⁹⁵⁰.

Зазначимо, що і в самому зовнішньополітичному відомстві України після приходу Д. Мануїльського поступово почали усвідомлювати справжнє місце і роль українського наркомату. Наприклад, коли навесні 1945 р. Одеський обком партії у зв'язку із прибуттям до міста значної кількості іноземців порушив питання про відкриття у ньому дипломатичного агентства, українські чиновники з НКЗС не наважилися запропонувати центру свої послуги. Завідуючий Оргвідділом А. Плахін у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка зазначав: “Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР, чи від НКЗС УРСР. Тому, мені здається, краще не згаду-

вати у листі (мається на увазі до Москви. — *В. Г.*) про це, що я і зробив”⁹⁵¹. Звісна річ, Москва це питання вирішила, не радячись з Києвом. 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР утворив дипагентство в Одесі й направив туди зі столиці дипагента Царьова з певним штатом⁹⁵².

Після входження України до ООН (що сталося майже виключно внаслідок тиску сталінської дипломатії і поступок союзників) і розгортання в ній специфічної діяльності її делегації на чолі з Д. Мануїльським подальша розбудова НКЗС УРСР не привертала чільної уваги⁹⁵³. Його навіть перестали помічати. У своїх мемуарах М. Джилас згадував про “красномовця, жвавого дідуся, міністра без міністерства” Мануїльського, який “марнословив певний час в Об’єднаних Націях”⁹⁵⁴. Втім, така оцінка діяльності Д. Мануїльського в ООН не є цілком вірною. Найдосвідченіший серед радянських дипломатів в Організації Об’єднаних Націй, він, по суті, спрямовував у ній всю роботу представників СРСР. Не випадково деякі дослідники відзначають у своїх працях “еру Мануїльського в ООН”, “золотий вік української радянської дипломатії” тощо⁹⁵⁵. Проте, якщо про “еру Мануїльського” можна говорити, то “золотим віком української дипломатії” 1944—1945 рр. слід вважати досить умовно. Одержавши право мати власний НКЗС, вийшовши на міжнародну арену, Україна разом з тим не дістала реальних прав на вироблення власної зовнішньополітичної лінії, тим більше на встановлення безпосередніх зносин з іноземними державами. Українська делегація в ООН завжди була *alter ego* союзного уряду.

Однак утворення НКЗС УРСР навіть у такому вигляді мало певні позитивні наслідки. Це стосувалося не тільки появи поняття “держава Україна” у матеріалах західної преси, але й зрушень, які внаслідок цього відбувалися в самій Україні. Адже сам факт “виходу республіки на міжнародну арену”, безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що заслуговує на представництво в світовій міжнародній організації.

У контексті проблеми “конституційних перетворень” в СРСР окремий інтерес привертає їхній військовий аспект, адже весь попередній хід розвитку військового будівництва в СРСР засвідчив стійку тенденцію до відмови від творення у складі Червоної армії національних військ, що, здавалося, природно витікало із багатонаціональної і федеративної природи СРСР. Для сталінського тоталітарного режиму ідеальну модель національного військового будівництва становила екстериторіальна, змішана в національному відношенні (при переважачій російсько-слов’янській більшості) комплектація військ, яка, крім впевненості керівництва у вищій ступені лояльності такої армії, робила її водночас чудовим інструментом інтеграції та русифікації не російських народів⁹⁵⁶. Власне кажучи, саме напередодні Другої світової війни Постановою ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 7 бе-

резня 1938 року “Про національні частини і формування Робітничо-Селянської Червоної Армії” ці останні рудименти попередньої національної політики у військовій сфері були визнані такими, які “в теперішній час не можуть виправдати свого призначення”, позаяк вони сформовані за принципом територіальності, який наразі не відповідає загальному принципу побудови військ РСЧА⁹⁵⁷. Рішення X сесії кардинально ламали такий усталений підхід до військового будівництва в СРСР. “Досі, — зазначив у своїй доповіді на X сесії В. Молотов, — союзні республіки брали участь в загальній справі створення, організації та озброєння Червоної армії, яка створювалась як загальносоюзна, що не має окремих військових формувань республік. Наразі ж пропонується запровадити військові формування республік як складової частини Червоної армії. В зв’язку із чим виникає потреба перетворення загальносоюзного НКО у союзно-республіканський”⁹⁵⁸. “Зараз, — зазначив він, — коли всі народи Радянського Союзу прагнуть зайняти своє місце в лавах Червоної армії, для нас має поважне значення утворення військових формувань у республіках”⁹⁵⁹.

Не обійшов проблеми творення національних частин і сам Сталін. У наказі до 26-ї річниці Червоної армії Верховний головнокомандувач зазначив, що “утворення нових військових формувань у союзних республіках, підготовлене бойовою співдружністю народів СРСР у Вітчизняній війні і всією історією нашої держави, ще більше зміцнить Червону армію і увіллє до її лав нові бойові сили”⁹⁶⁰.

Отож це рішення не могло не викликати ейфорії в середовищі української інтелігенції, яка вбачала в цьому безумовний крок на шляху розвитку української державності. З цього приводу слід пригадати, що ще 30 червня 1942 р. подібні думки висловлював О. Довженко. “Прошу М. С. (Микиту Сергійовича Хрущова), — писав він у своєму щоденнику, — організувати Українську армію, бодай український корпус Червоного козацтва “Запорозьку січ” зі зразковою політчастиною і видатними кадрами. Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу”⁹⁶¹. До певної міри мрії митця відносно творення української армії були відбиті в його повісті “Перемога”. Написаний наприкінці 1942 р. в типовому для письменника емоційно-героїчному стилі, цей твір, зокрема, оспівував і ратну звитягу українців на війні. Повість була передана до видавництва журналу “Знамя”, однак радянські ідеологи розцінили її як “політично помилкову і шкідливу” та заборонили до друку⁹⁶². Начальник управління агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Александров критикував автора передусім за те, що описувана в повісті військова частина складалася лише з українців. “Так не буває”, — стверджував Александров та робив з цього висновок, що в повісті “штучно відірвано боротьбу україн-

ського народу від російського та всіх народів СРСР проти німців”⁹⁶³. І ось те, що чільним партійним ідеологом було розцінено як ідеологічну помилку, через півроку почали натхненно вітати найвищі радянські урядовці, українські достойники, закликаючи українців згадати військові звитяги своїх предків. Голова Верховної Ради УРСР М. Гречуха, виступаючи на Сесії Верховної Ради СРСР, заявив: “Якщо нинішня світова війна не навчила декого уму — розуму, то в майбутніх битвах за честь, свободу і незалежність нашої соціалістичної батьківщини бійці і офіцери українських з’єднань ще раз доведуть, як вміють битися нащадки славних українських богатирів — Богдана Хмельницького, Данила Галицького, Миколи Щорса”⁹⁶⁴. Під час “дебатів” на 6-й сесії Верховної Ради УРСР той самий М. Гречуха упевнив “мудрого полководця великого Сталіна, що українське червоне військо, виховане у душі славних традицій наших предків запорожців, в душі славних традицій героїв Вітчизняної війни, стане вірною, могутньою і надійною опорою нашої Червоної армії”⁹⁶⁵. На певний час українська преса захопилась темою відродження бойових традицій українського народу. “Радісніше б’ється серце, — наводила “Радянська Україна” висловлювання токаря-карусельника Олексія Ісаєнка, — коли дізнаємося про утворення військових формувань у республіках. Значить, тепер будуть українські військові частини. Немає сумніву, у цих частинах доблесні сини України піднесуть на ще більшу височінь бойову славу українського народу”⁹⁶⁶.

Вся ця риторика до певної міри вводила в оману і західних аналітиків. А. Гарріман, оцінюючи перспективи воєнної реформи в СРСР, назвав її “чудовим методом підвищення інтересу до служби у Червоній армії та підтримки армії з боку місцевого населення”. “Насправді, — міркував він, — значно легше переконати молодих людей, що це є їхнім обов’язком служити в організованих по місцях їхнього проживання частинах, ніж у знеособленій армії Радянського Союзу”⁹⁶⁷.

Про те, як же на практиці буде проводитися військова реформа, ніхто в СРСР, мабуть, не мав жодних уявлень. Скажімо, під час обговорення рішень 10-ї сесії СРСР на шостій сесії Верховної Ради УРСР так само, як і раніше в Москві, депутати здебільшого торкалися питань бюджету республіки на наступний рік та проблем відбудови народного господарства республіки. Мова здебільшого йшла про допомогу Україні з боку союзного уряду, виділення коштів з бюджету СРСР на розвиток української освіти, культури, охорони здоров’я, соціального забезпечення тощо. Однак виглядало доволі дивним, що в новому бюджеті республіки не було виділено ніяких коштів на розбудову й утримання нових наркоматів. Власне, питанням здійснення конституційної реформи приділялося небагато часу, і розглядалися вони останніми. “Дискусія” з цього приводу велася виключно в межах формул, запропонованих В. Молотовим, і ні кроку в бік.

Тоді, коли виступаючи дозволяли собі експромт, робилося це, звісна річ, у дусі часу. Наприклад, з питання про утворення НКО УРСР та республіканських військових формувань виступив якийсь генерал-майор Нікольський. Спочатку він розповів поважному зібранню про “Сталінську науку перемагати”. Потім закликав відстояти “споконвічні українські землі” (ті, які досі знаходились де-юре у складі Польщі, мова йшла про Закерзоння)⁹⁶⁸. І, нарешті, генерал закликав творити національні військові формування в Україні, спираючись на “традиції уславленого нашими предками трьохгранного російського багнета, переданого у сталеві руки радянських воїнів”⁹⁶⁹.

6 березня 1944 р. 6-а сесія Верховної Ради УРСР прийняла Закон “Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення у зв’язку з цим народного комісаріату оборони із загально-союзного в союзно-республіканський наркомат”. Закон увійшов поправкою до Конституції СРСР (ст.18-а) та Конституції УРСР (ст.15-а)⁹⁷⁰.

Слід наперед зазначити, що з НКО Україні поталанило ще менше, ніж з НКЗС, однак доволі показовим було те, що тільки в Україні і була зроблена якась спроба перевести справу розбудови військового відомства в практичну площину.

11 березня 1944 р., згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР, наркомом оборони УРСР було призначено 44-річного генерал-лейтенанта Василя Пилиповича Герасименка⁹⁷¹. (У січні 1944 р. його було призначено спочатку командуючим Харківським військовим округом, а 10 березня 1944 р. — командуючим КОВО.) Головне Управління кадрів ЧА характеризувало В. Герасименка як “культурного, бойового генерала”⁹⁷². Дійсно, Василь Пилипович мав найвищу військову освіту — закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе, добре знав німецьку мову, мав досвід керування загальновійськовими арміями, останню з яких — 28-у — він очолював впродовж року. Проте не тільки через професійні чесноти вибір припав саме на цього генерала. М. Хрущов особисто добре знав Герасименка по службі в КОВО в передвоєнний період, а потім часто зустрічався з ним під час війни і згадує про це в своїх мемуарах. Так ось цей військовий належав до того незначного числа генералів-українців, які не стидалися свого українського походження та розмовляли рідною мовою⁹⁷³. Останнє, правда, подекуди дратувало його колег-росіян. Скажімо, генерали І. Конєв і В. Толбухін через це між собою звали Герасименка не інакше, як “хохлою”, і мали з ним не дуже приязні стосунки⁹⁷⁴. Однак, мабуть, саме через це він був ідеальною фігурою для призначення на посаду наркома оборони України.

Зазначимо, що від самого початку, добре знаючи сталінську політичну кухню, українські урядовці і партократи скептично ставилися до реальної можливості розбудови республіканського НКО. Коли-

шній член ЦК КП(б)У, перший секретар ЦК ЛКСМУ В. Костенко згадував, що, помітивши в списку раднаркомівських телефонів номери наркома оборони УРСР, вони іронічно посміхалися⁹⁷⁵.

Щодо В. Герасименка, то він не звертав на це уваги і невдовзі після свого призначення розробив структуру майбутнього НКО УРСР, яка вже в березні 1944 р. у якості постанови “Про формування апарату народного комісаріату оборони УРСР” була затверджена Раднаркомом України⁹⁷⁶. Як видно з цього документа, розроблена В. Герасименком структура виходила з ідеї розбудови збройних сил союзної республіки з усіма основними родами та видами зброї. Крім наркома оборони та його канцелярії, до складу наркомату мали увійти Генеральний штаб Червоної армії УРСР (з начальником та трьома його заступниками), вісім управлінь та вісім відділів; командуючі (піхотою, протиповітряною обороною, артилерією, авіацією, панцерними силами, кавалерією), начальники (військ зв’язку, тилу, інженерних, хімічних військ) — всі з відповідними штабами, комітетами, управліннями та відділами. Не лишилося обійденим в цій структурі і Політуправління Червоної армії УРСР із редакцією, друкарнею, видавництвом, Центральним будинком Червоної армії, а також Управління контррозвідкою “СМЕРШ”, Військова Прокуратура, Військовий Трибунал тощо⁹⁷⁷.

Виходячи з того, що двом військовим відомствам — НКО УРСР та КВО — буде тісно в розореному війною Києві, за підписом М. Хрущова та В. Герасименка 1 квітня 1944 р. було підготовлено проект постанови ДКО СРСР “Про створення Тернопільського військового округу та перейменування Київського військового округу в Житомирський військовий округ”⁹⁷⁸. Однак в Москві українську ініціативу не підтримали.

Натомість 23 червня 1944 р. начальник Головного Управління формувань та укомплектувань Генерального штабу Червоної армії генерал А. Смородинов нарешті підготував “Проект положення про народні комісаріати оборони союзних республік”, що мав регламентувати права та обов’язки республіканських наркоматів оборони⁹⁷⁹. Згідно з “Положенням”, народні комісари союзних республік мали керувати: а) діяльністю обласних, міських та районних військових комісаріатів; б) утворенням республіканських військових формувань відповідно до розпоряджень народного комісара Союзу РСР. Проте правом керувати військами, дислокованими на республіканському терені, республіканські наркоми не наділялись. Крім того, НКО республік мали здійснювати свою діяльність через Військові Ради округів, тобто фактично мали стати проміжною ланкою між округами та НКО СРСР. Тож, по суті, проект Головупраформу перетворював республіканські наркомати оборони на “п’яте колесо” в системі союзного наркомату, а з республіканських наркомів оборони створював

справжніх “весільних генералів”. Саме це примусило М. Хрущова та В. Герасименка звернутися 28 червня 1944 р. з листом до наркома оборони СРСР Й. Сталіна⁹⁸⁰. Вказуючи на те, що подвійне підпорядкування округів ускладнюватиме умови їх роботи, вони також наполягали на тому, що запропонований Москвою проект у разі його реалізації створюватиме ненормальні стосунки та плутанину в роботі апаратів Центральних управлінь НКО СРСР та округів. Наявність цього та інших “недоліків” проекту Головупраформу українські керівники вбачали у тому, що Генштаб розробив його “без урахування особливостей Української РСР, де є чотири військові округи”⁹⁸¹. Для усунення усіх цих недоліків М. Хрущов та В. Герасименко запропонували внести до тексту “Положення” деякі зміни та доповнення, в силу яких округи та війська, розташовані на території республіки, мали б в усіх відношеннях підлягати наркомату оборони УРСР (за виключенням військ діючої армії та Резерву Ставки ВГК). Згідно з цими доповненнями, текст Головупраформівського проекту на перший погляд майже не зазнавав змін. До нього лише додавалися два нових пункти й робилися деякі відповідні узгодження. Проте ці два пункти докорінно змінювали весь зміст документа, перетворюючи НКО УРСР із бутафорського на реальний орган керівництва збройними силами республіки:

“1. Народний Комісар Оборони УРСР підпорядковується Народному Комісару Оборони СРСР (через Генеральний Штаб та Центральні Управління НКО) та Голові Ради Народних Комісарів Української РСР (безпосередньо);

2. Народному Комісарові Оборони УРСР підпорядковуються усі війська та органи місцевого військового управління, що розташовані на території республіки, за винятком військ діючої армії та Резерву Ставки Верховного Головнокомандуючого”⁹⁸².

Зазначимо, що українські керівники надалі, принаймні ще раз (19 серпня 1944 р.), зверталися до Наркома оборони СРСР із проханням затвердити їхні пропозиції щодо внесення доповнень до “Положення про республіканські наркомати оборони”, проте обидва рази безуспішно⁹⁸³. З іншого боку, союзне військоve керівництво прямо не висловлювало принципових заперечень щодо українських пропозицій. Крім того, 4 червня 1944 р. Генштаб розпорядився про утворення канцелярії НКО УРСР при наркомі оборони України зі штатом у кількості 11 осіб — 6 військовиків і 5 вільнонайманих. До 20 липня 1944 р. канцелярія була в цілому укомплектована⁹⁸⁴.

Надії на те, що український наркомат оборони все ж таки існуватиме й розгортатиме свою діяльність, не полишили В. Герасименка й на початку 1945 р. Це, зокрема, засвідчував той факт, що 20 березня 1945 р. український нарком затвердив “Програму-завдання” для рішення фор-проекту будинку НКО УРСР у Києві. У програмі були

ретельно розписані найменування усіх управлінь та служб із загальною кількістю військовослужбовців і вільнонайманих та орієнтовна площа, яка мала бути виділена під кожне з них. Крім службових приміщень, у будинку НКО УРСР передбачалися оглядовий зал на 1 тис. місць, зал офіцерських зібрань, бібліотеки-читальні, клубні кімнати, ресторан, кухня-їдальня, магазин тощо. Окремо планувалося збудувати готель, друкарню, майстерні, гаражі та інші підсобні приміщення. В цілому ж будинок НКО УРСР мав зайняти площу 56 140 м², на якій передбачалося розмістити штат у 3077 військовиків та 2150 вільнонайманих⁹⁸⁵.

Важливим моментом у роботі наркома оборони України стала його, так би мовити, дипломатична діяльність. Справа в тому, що наявність в Україні, згідно з конституцією, наркоматів оборони та іноземних справ вимагала від їхніх наркомів “за етикетом” зустрічати та проводити іноземні делегації, що проїжджали через Київ до Москви, і таких зустрічей було чимало. “За звичаєм, змішані урядові делегації, — пояснював специфіку протоколу у листі від 13 лютого 1945 р. до наркому оборони наркомзаксправ УРСР Д. Мануїльський, — мають обслуговуватися представниками НКО та НКЗС разом, спеціальні делегації... головним чином, представниками військової влади, тобто НКО”⁹⁸⁶. Досвідчений Мануїльський рекомендував колезі створити спеціальну протокольну групу при НКО, виділити добре легкове авто, приміщення для прийомів, а також підготувати для цих цілей духовий оркестр і одну-дві роти почесного караулу. “Всі зазначені моменти зовнішнього представництва, — підкреслив Мануїльський, — мають політичне значення, і на них слід своєчасно звернути увагу”⁹⁸⁷. Але й виконання цих заходів виявлялося для наркома оборони України справою доволі складною. Не вистачало ані грошей, ані підготовлених зі знанням іноземної мови офіцерів (таких, як з’ясувалося, майже не знайшлося у штабі КВО). Скажімо, навіть на доволі скромну зустріч французького генерала, керівника військової місії в СРСР, жалівся В. Герасименко у листі до М. Хрущова, пішла квартальна сума коштів, що була виділена штабу КВО на подібні заходи⁹⁸⁸.

На прохання В. Герасименка створити спеціальний відділ для зовнішніх відносин при канцелярії НКО УРСР заступник начальника Генерального штабу генерал армії О. Антонов відмовив, мотивуючи це тим, що “в даний момент це не викликається необхідністю через відсутність у Києві постійних військових представництв”⁹⁸⁹. Щодо грошей, то Антонов пообіцяв відпускати їх у кожному окремому випадку⁹⁹⁰.

Як нарком оборони України В. Герасименко брав участь і у різноманітних внутрішньополітичних заходах: похованні генерала М. Ватутіна, нагородженні піонера В. Кравчука, який врятував під час окупації військовий прапор, відкритті виставки трофейної зброї і військової

техніки в Києві, на базі якої надалі було організовано музей Великої Вітчизняної війни. 1 травня 1944 р. він приймав парад і за дорученням уряду УРСР звернувся до присутніх з вітальною промовою. У червні того ж року В. Герасименко виступав на семінарі піонервожатих і зажадав військового навчання шкільної молоді. Як нарком оборони він видав 15 наказів, в яких повною мірою був відбитий ступінь його владної компетенції: “Про проведення мисливства і ловлення риби”, “Про військову кіногрупу при НКО УРСР”, “Про нагородження працівників метеослужби” і т. ін.⁹⁹¹

Як і передбачав В. Герасименко, з часом нерегламентованість прав та обов’язків наркома оборони стала негативно позначатися на його стосунках із керівництвом інших українських військових округів (благо, він був ще хазяїном у своєму КВО). Майже відразу по призначенні наркома оборони України виникло безліч питань, які потребували загальної їх координації між армією та українським урядом (скажімо, питання призову, розмінування території УРСР тощо). І хоча генерал В. Герасименко взяв на себе обов’язки, як він сам зазначав, “якщо не начальника, то старшого щодо Військових Рад українських округів”, останні не поспішали визнавати владу українського наркома⁹⁹². Навесні 1945 р. нарком оборони УРСР знов підготував листа до Й. Сталіна, в якому поскаржився на неузгодженість власних прав та обов’язків, нарікаючи на те, що це призводить до значних ускладнень у його роботі. “Таке положення не може продовжуватися надалі нерегламентованим з Вашого боку, — писав він, — позаяк у будь-який час може виникнути конфлікт “про порядок підпорядкування”, і представникам центру доведеться розбиратися, хто має рацію, а хто ні, а справа буде страждати. Не вважаючи за можливе у даний час просити Вас про затвердження “Положення про Народний Комісаріат союзних республік”, я все ж прошу окремим наказом чи директивою частково регламентувати мої права та обов’язки як наркома оборони, що впливають із практики”⁹⁹³. Далі в листі чітко окреслювалися контури тієї компетенції, яку В. Герасименко вважав за доцільне отримати від центру на період до остаточного утворення НКО УРСР. На відміну від свого попереднього проекту, тепер нарком оборони України визнавав доцільність підпорядкованості українських округів безпосередньо союзному НКО, але зазначав, що про кожне завдання Центру, яке надається тому чи іншому округу й зачіпає інтереси місцевого населення чи народного господарства союзної республіки, чи таке, що потребує сприяння місцевих органів влади, повинні повідомляти і його, щоб він міг з метою орієнтації з ним відповідно інформувати Уряд УРСР. Водночас В. Герасименко наполягав на передачі йому права контролю за всіма наказами, директивами НКО СРСР та його центральних органів, що стосуються інтересів цивільного населення і народного господарства союзної республіки,

а також завдання НКО СРСР з питань, що впливають із національних особливостей регіонів⁹⁹⁴. Генерал просив також, щоб Народному комісару оборони УРСР були надані права видавати накази з усіх питань, що викладені вище. В цілому ж усі війська та військові установи, що знаходяться на терені України, повинні у питанні Статуту внутрішньої та гарнізонної служби бути підпорядкованими Наркомом оборони УРСР. “За мною тільки право, — підкреслював він, — ліквідації порушень статутів, ваших наказів, директив”⁹⁹⁵. Щодо виконання своїх обов’язків, нарком В. Герасименко вважав за необхідне ще до організації НКО республіки сформувати його апарат із відповідними функціями. Для виконання цих функцій мали, на його думку, бути створені такі кадрові групи: 1. Оперативна група; 2. Організаційно-стройова група; 3. Група Всеобучу та фізкультури; 4. Група кадрів; 5. Група зовнішніх зносин; 6. Дорожня група; 7. Управління гідрометеорологічної служби; 8. Квартирна група; 9. Військово-санітарна група; 10. Заготівельне управління; 11. Група воєнторгу; 12. Військова група контролю при Наркоматі оборони УРСР⁹⁹⁶.

Обов’язки усіх цих груп були також ретельно розписані. Пропозиції наркома оборони УРСР цього разу являли собою щось середнє між проектом Головупраформу та “проектом Хрущова—Герасименка”. У той же час у деяких пунктах вони дещо віддалено нагадували інститут уповноважених Народного комісара у військових та морських справах СРСР при РНК урядів союзних республік, що був утворений відразу після створення СРСР. Цей інститут був покликаний ураховувати національні особливості та можливості кожної республіки при проведенні єдиних принципів військового будівництва. Уповноважені мали інформувати свої уряди про всі рішення Наркомату у військових і морських справах, допомагати усувати можливі неузгодження у взаємовідносинах центру і республік у військових питаннях. Накази та розпорядження наркома у військових і морських справах СРСР, обов’язкові для виконання на всій території СРСР, як правило, повинні були проводитися через відповідних уповноважених при РНК союзних республік. Проте вже на початку 30-х років практика інституту уповноважених була фактично зведена нанівець, а наприкінці 30-х рр. навіть згадка про них зникла з офіційних документів⁹⁹⁷.

НКО УРСР не доріс і до цього рівня, лишаючись по суті “потьомкінським селищем”. Драматизм ситуації полягав у тому, що, здається, цього вперто не хотів помічати сам нарком оборони УРСР. Мабуть, така упертість українського наркома мала дратувати Сталіна і ледь не коштувала йому не лишень подальшої кар’єри, але й життя. Вже після війни, під час відпочинку на курорті в Юрмалі, М. Хрущов приїхав до Риги, де відвідав В. Ге-

расименка. Там у приватній бесіді, не вдаючись до подробиць, він обмовився, що, власне, саме він врятував Василя Пилиповича від смерті⁹⁹⁸.

Згорання його діяльності як наркома розпочалося в липні 1945 р., коли генерал-лейтенанта В. Герасименка було позбавлено головного важеля його влади — командування Київським військовим округом. На цю посаду призначили генерал-полковника А. Гречка, який щойно повернувся з Німеччини. А самого В. Герасименка (до речі, офіційно не повідомляючи про позбавлення посади наркома) у жовтні 1945 р. перевели з пониженням на посаду заступника командувача Прибалтійським військовим округом по вузах.

Канцелярія Наркома оборони України проіснувала без свого міністра аж до травня 1946 р. А потім документацію Канцелярії було передано до архіву, печатки і штампи знищено тощо⁹⁹⁹. Так завершив свою “діяльність” наркомат оборони України. Проте формально, на папері, він проіснував аж до прийняття Конституції СРСР у 1977 р. З 1946 р. наркомат оборони УРСР називався Військовим міністерством УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25.03.1946 р.), а з 1953 р. — Міністерством оборони УРСР (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.)¹⁰⁰⁰.

Народ, який володіє зброєю, казав якимсь Всесоюзний староста М. Калінін, не дасть наступити собі на мозолю, і він був абсолютно правий. Саме через це короткотермінова історія зі створенням українського республіканського військового відомства закінчилася нічим, ще раз продемонструвавши ту межу, до якої сталінський уряд був здатний надавати прав Україні не лише у військовій сфері, але й у національному питанні в цілому.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Див.: *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — Cornell University Press. — Ithaca and London. — 2001.

² В цьому контексті не можна не побачити певної її спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збиранку землі російської та “устроительницу российской державы”, націю державну, панівну, “первенствующую”, див.: *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 163.

³ *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire... — P. 432.

⁴ Правда. — 1936. — 1 февраля.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск—Москва, 1991; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина... — С. 162—164; *Кантелер А.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5.

⁶ З початку 40-х років з кремлівського олімпу зникають повністю євреї, а поодинокі українці з’являються тут лише після війни — у 2-й пол. 40-х рр. Див.: *Виневський А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 351.

⁷ Щодо проблем дослідження радянської соціальної ідентичності див.: *Fitzpatrik Sheila*. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Rus-

sia. in Fitzpatrick Sheila. Ed. *Stalinism: New Approaches*. — London, 2000. — P. 20—46; *ibid.* *Davies Sarah*. “Us against them”: social identity in Soviet Russia, 1934—41. — P. 47—70.

⁸ Див.: *Сталин И.В.* Собрание сочинений. — Т. 13. — С. 39; див. також: *Кос-тырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М., 2001. — С. 140—177.

⁹ Цит. за: *Уткин А.* Россия над бездной: 1918—декабрь 1941. — Смоленск, 2000. — С. 119.

¹⁰ *Молотов В.М.* Статьи и речи. — М., 1937. — С. 91.

¹¹ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. — М., 1938. — С. 3—4.

¹² *Ватлин А.* Смерть Коминтерна // *Родина*. — 1991. — С. 84.

¹³ Див.: *Уткин А.* Россия над бездной... — С. 119.

¹⁴ Про ідейні витоки, що призвели до зростання ідеології більшовизму з російським націоналізмом, див.: *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. — Париж, 1980.

¹⁵ *Волин Б.* Великий руський народ // *Большевик*. — 1938. — № 9. — С. 38; *Сталин И.* Марксизм и национальный вопрос (1913). Див.: *Martin Terry*. Modernisation or Neo-Traditionalism: Ascribed Nationalities and Primordialism / in Fitzpatrick Sheila. Ed. *Stalinism: New Approaches*. — London, 2000. — P. 348. На думку Мартена Т., сталінський примордіалізм витікав із ряду прагматичних чинників. Водночас його слід розглядати також у контексті здійснюваної більшовиками модернізації. Однак, позаяк ця модернізація була скоріше теорією їхніх намірів, неотрадиціоналізм був обраний сталінським керівництвом у якості теорії і практики “непередбачених наслідків”. Див.: *Martin Terry*. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923—1939. — Cornell University Press. — Ithaca and London. — 2001. — P. 432.

¹⁶ *Ibid.* — P. 451.

¹⁷ Див.: *Краткий курс истории СССР* (Под редакцией А.В.Шестакова). — М., 1937.

¹⁸ Щодо формування сталінською масовою культурою російської національної ідентичності див.: *Brandenberger David*. National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931—1956. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002. — 378 pp.

¹⁹ *Авторханов А.* Империя Кремля. — Минск—Москва, 1991. — С. 17. Див. про це також: *Tillet Lowell*. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1969; *Yekelchik Serhy* Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian “Heroic past”? 1939—1945. // *Kritika*. — vol. 3. — #1. — 2002. — PP. 51—80.

²⁰ *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930—1940-х годов // *Отечественная история*. — 2003. — № 6. — С. 35.

²¹ Див.: *Эйзенштейн С.* Патриотизм — наша тема // *Кино*. — 1938. — № 3—4. — 11 ноября.

²² *Илизаров Б.С.* Тайная жизнь Сталина. По материалам библиотеки и архива. К историософии сталинизма. — М., 2002. — С. 53.

²³ Див. про це докладніше: *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930—1940-х годов...

²⁴ Див.: *Дейвис Н.* Європа. Історія. — К., 2000. — С. 1025—1026.

²⁵ ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 600. — Арк. 17.

²⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАС-П). — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 165. — Арк. 105.

- ²⁷ Дусавитський Г. Соціалістичний патріотизм... — С. 49.
- ²⁸ Весенин Е.Н. Советский патриотизм. — М., 1938. — С. 61.
- ²⁹ Див. про це: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite and Russocentrism on the Eve of War, 1936—1941 // *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* — 48(2000). — Р. 391.
- ³⁰ Див.: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite... — Р. 388; РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 120. — Спр. 348. — Арк. 63—65.
- ³¹ До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом вже у 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало, як очевидна поступка німцям. Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... — С. 194.
- ³² Россия. — 1992. — № 25(84). — 17—23 июня; Оглашению не подлежит: СССР и Германия. 1939—1941. Документы и материалы / Сост. Ю.Фельштинский. — М.: Московский рабочий, 1991. — С. 29—31; *Безыменский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткою. — М.: Вече., 2000. — С. 271.
- ³³ Див.: *Rossi A.* Deux ans d' Alliance germano-sovietique. Paris, 1949, p. 90. Цит. за: *Вишневецький А.* Серп и рубль.. — С. 380.
- ³⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 73. — Арк. 129.
- ³⁵ Там само. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ³⁶ Див.: Полевой устав РККА. — М., 1939. — С. 4.
- ³⁷ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Про неспрацювання інтернаціоналістських гасел радянської пропаганди свідчили такі характерні настрої червоноармійців: “Війна, яку ми ведемо з Фінляндією, є несправедливою, фінський народ не бажає, щоб ми управляли Фінляндією, тому він втікає у ліси і не зустрічає нас як визволителів”. Див.: Там само. — Оп. 39. — Спр. 89. — Арк. 63.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 7.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 25880. — Оп. 4. — Спр. 5. — Арк. 436.
- ⁴² РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 11.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Слід зазначити, що на квітневій 1940 р. нараді в ЦК ВКП(б), де розглядалися наслідки війни у Фінляндії, пролунали пропозиції щодо реабілітації старих російських генералів. Военний теоретик Б. Шапошніков висловився проти огульної критики російської армії, назвавши це “нісенітницею, яку треба відкинути геть”. Див.: *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... — С. 71. На цій нараді було також висунуто ідею запровадження в Червоній армії генеральських звань, і 7 травня 1940 р. вона була реалізована на практиці. 4 червня того ж року 556 осіб отримали генеральські, 116 — адміральські звання. Див.: *Ганичев П.П.* Воинские звания. — М., 1989. — С. 61. А ось пропозиція створити в РСЧА гвардію, що її висунув командир 50-го стрілецького корпусу К. Гореленко, викликала різке заперечення Сталіна. Див.: РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 165. — Спр. 75. — Арк. 187; Див. також: *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах... — С. 69. Запровадження генеральських звань, з огляду на радянську ідеологію, стало досить сміливим кроком, адже під час громадянських воєн офіцери і генерали розглядалися як найзапекліші “класові вороги”. На червоноармійському рівні запровадження генеральських звань було зустрінуто без особливого ентузіазму. Подекуди цей захід розглядався в контексті обмеження владою соціальних свобод: “Ленін дав свободу — зараз її відібрали. Все повертається на старий лад: спочатку ввели звання генеральське, потім 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень”. — Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 90. — Арк. 292—293. “В СРСР гірше жити, ніж у капкраїнах. У Червоній армії тепер уже теж є генерали, а попи—політруки”. — Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4191. — Арк. 265.
- ⁴⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 4252. — Арк. 262.

- ⁴⁷ Там само. — Арк. 263.
- ⁴⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 56.
- ⁴⁹ Див. РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 1—17, 54—71.
- ⁵⁰ *Дусашицький Г.* Соціалістичний патріотизм // Більшовик України. — 1940. — № 3—4. — С. 49.
- ⁵¹ *Кокошин А.А.* Армия и политика. Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль, 1918—1991 годы. — М., 1995. — С. 117.
- ⁵² *Невежин В.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии “священных боев”, 1939—1941 гг. — М., 1997.
- ⁵³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 70. — Арк. 246.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 74. — Арк. 149.
- ⁵⁵ Там само. — Ф. 36. — Спр. 3792. — Арк. 310.
- ⁵⁶ Там само. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 161.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 153.
- ⁵⁸ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 310.
- ⁵⁹ Там само. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 134.
- ⁶⁰ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3592. Арк. 266.
- ⁶¹ Там само. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 149.
- ⁶² Там само. — Арк. 272.
- ⁶³ Там само. — 40334. — Оп. 1. — Спр. 300. — Арк. 276.
- ⁶⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 74. — Арк. 128.
- ⁶⁵ Там само. — Оп. 36. — Спр. 3773. — Арк. 109.
- ⁶⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 165. — Арк. 35.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 38.
- ⁶⁸ Див. прим.: Доповідні записки про реагування населення УРСР на події міжнародного і внутрішнього життя за 1939 р.: Державний архів Служби безпеки України. (Далі ДАСБУ.) — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 54.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 56.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 57.
- ⁷¹ Там само. — Оп. 33. — Спр. 57. — Арк. 1—2.
- ⁷² Там само. — Спр. 52. — Арк. 256.
- ⁷³ *Werth A.* Russia at War. 1941—1945. — London, 1964. — P. 590.
- ⁷⁴ ДАСБУ. — Ф. 16. — Оп. 32. — Спр. 54. — Арк. 68.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 125.
- ⁷⁶ Там само. — Арк. 53.
- ⁷⁷ Там само. — Арк. 127.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Там само. — Арк. 169—170.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 134.
- ⁸¹ Там само. — Спр. 52. — Арк. 185.
- ⁸² Там само. — Спр. 54. — Арк. 97.
- ⁸³ Там само. — Спр. 54. — Арк. 132—133.
- ⁸⁴ *Токарев В.А.* Советское общество и польская кампания 1939: “романтическое ощущение войны” // Человек и война. Война как явление культуры. — М., 2001. — С. 403.
- ⁸⁵ *Сталин И.В.* Промова на нараді начскладу РСЧА при ЦК ВКП(б), присвячена збиранню досвіду бойових дій проти Фінляндії (14—17 квітня 1940 р.). Див. *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929—1941): боевой опыт и военная политика. — Ярославль, 1999. — С. 200.
- ⁸⁶ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 91. — Арк. 17. Як зазначає американська дослідниця Ш. Фіцпатрік, під час колективізації в селі утворився стійкий ворожий образ Сталіна. Селяни бажали смерті її головному організатору,

сподівалися на скасування сталінського режиму та провал колективізації, бодай ціною війни та іноземної інтервенції. Практично упродовж усіх 30-х рр. в селі мусувалися чутки про те, що незабаром розпочнеться війна і колгоспи розженуть. “І дійсно, — зазначає дослідниця, — коли почалася війна, багато селян на окупованих землях України і Півдня Росії спочатку вітали загарбників, чи принаймні були згодні терпіти їх в надії, що вони знищать колгоспи”. Див.: *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001. — С. 320—348, 351.

⁸⁷ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 593. — Арк. 24.

⁸⁸ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1935. — Т. 59. — С. 816—819.

⁸⁹ Там само. — С. 817. Див про це докладніше *Гриневиц В.* Як Гетьман-зрадник став героєм // Пам’ятки України. — 1991. — № 5. — С. 4—7.

⁹⁰ *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника истории СССР // К изданию истории. — М., 1946.

⁹¹ *Федотов Г.* Александр Невский и Карл Маркс // Вопросы философии. — 1990. — № 8. — С. 157—158.

⁹² Див. прим.: *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1648—1654 рр. (1939); *Його ж.* Военное прошлое украинского народа (1939); *Його ж.* Иван Богун (1941); *К. Гуслистий.* Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в др. пол. XVI— і першій пол. XVII ст. 1569—1639 рр. — К., 1941 тощо.

⁹³ Див., напр.: Там само. — С. 217. Під час війни з Німеччиною образ польської окупації подавався як “епопея насильства й кривавого розбою, що розцвів на Україні в умовах колонізації України польсько-ляхетськими окупантами”. Див.: *Юшков Л., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України, т. 1. — Уфа, 1943. — С. 183, 185. Див. про це також: *Яковенко Н.* Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. — № 3—4. — 1998. — С. 113—124.

⁹⁴ *Сталин И.* Украинский узел // Известия ВЦИК. — 1918. — 14 марта.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ У 1938 р. пам’ять про М.Щорса увічнила і опера Б.Лятошинського “Щорс”.

⁹⁷ Цит. за: *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic: The Ukraine After World War II. — New Brunswick. — N.J.: Rutgers University Press, 1964. — P. 191.

⁹⁸ Виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Грушецького на урочистих зборах в Дніпропетровську, присвячених 125-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка. : Державний архів Дніпропетровської області (Далі: ДАДО) — Ф. 19. — Оп. 3. — Спр. 292. — Арк. 2.

⁹⁹ *Троцкий Л.* Об украинском вопросе // Комсомольское знамя. — 1990. — 2 ноября. Ця стаття була надрукована в “Бюллетене опозиції (большевиків-ленінцев)”. — 1939. — Май—юнь.

¹⁰⁰ Там само. — Спр. 604. — Арк. 98—99.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 99.

¹⁰² Див.: Там само. — С. 100, 98.

¹⁰³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 111.

¹⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 602. — Арк. 55.

¹⁰⁵ Там само. — Спр. 610. — Арк. 115.

¹⁰⁶ У цей період М. Хрущов і інші представники партійної і творчої української еліти почали використовувати по відношенню до українського народу словосполучення-титул “великий український народ”. Див.: *Бабій Б.М.* Возз’єднання Західної України з Українською РСР. — К.: Академія наук Української РСР. —

1954. — С. 174, 183. У лютому 1940 р. М. Хрущов застосував це словосполучення у здравиці, якою він закінчив свій виступ на нараді передовиків сільського господарства. Див.: Більшовик України. — 1940. — № 3. Звучало воно і на XV з'їзді КП(б)У 13—17 травня 1940 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 13.

¹⁰⁷ Бойовий наказ № 1 Військової ради Білоруського фронту від 15 вересня 1939 р. Див.: РДВА. — Ф. 35086. — Оп. 1. — Спр. 190. — Арк. 1—4.

¹⁰⁸ Катинь: пленники необъявленной войны. — М., 1997. — С. 64.

¹⁰⁹ Gross J.I. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton, NJ, 1988.

¹¹⁰ РДВА. — Ф. 25880. — Оп. 4. — Спр. 35. — Арк. 524.

¹¹¹ Див. про це Ковалюк В.Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939—червень 1941 рр.). Дис. на здоб. вчен. ступ. канд. істор. наук. — Чернівці, 1994.

¹¹² Органы ГБ СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. В 2-х кн. — Кн. 1. Накануне (ноябрь 1939—декабрь 1940). — М., 1995. — С. 70—73. Іллюшин І., Пиєнников О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень—жовтень 1939). // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 2—4. — 2000. — С. 424—433.

¹¹³ Див.: Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття... — С. 145—148.

¹¹⁴ Російський державний військовий архів (Далі — РДВА). — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3370. — Арк. 370.

¹¹⁵ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. — С. 110—111.

¹¹⁶ Там само. — С. 111.

¹¹⁷ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 160.

¹¹⁸ Там само. — Арк. 167.

¹¹⁹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Зазнач. праця. — С. 123—124.

¹²⁰ Там само. — С. 124.

¹²¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 167.

¹²² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.

¹²³ Постанова Військової ради Українського фронту про створення Комітету з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів // Комуніст. — 1939. — 9 жовтня.

¹²⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 96. Дислокована в Галичині 6-та армія виділила для роботи в округах і на дільницях виборчих комісій 226 відповідальних партпрацівників, а також 1572 агітатора. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 8.

¹²⁷ Осъмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... — С. 110.

¹²⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 8.

¹²⁹ Там само. — Арк. 18.

¹³⁰ Історія України. (керівник авторського колективу Ю.Зайцев). — Львів, 1996. — С. 289.

¹³¹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Зазнач. праця. — С. 127.

¹³² Там само. — С. 128.

¹³³ Там само.

¹³⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 21; Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 416.

¹³⁵ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 408.

¹³⁶ Там само. — Спр. 3588. — Арк. 26.

¹³⁷ Там само. — Арк. 93.

- ¹³⁸ Там само. — Арк. 26.
- ¹³⁹ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 407.
- ¹⁴⁰ Там само. — Арк. 408.
- ¹⁴¹ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 416.
- ¹⁴² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴³ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 409.
- ¹⁴⁴ Там само. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴⁵ Там само. — Спр. 3370. — Арк. 409.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 408.
- ¹⁴⁷ Там само. — Спр. 3774. — Арк. 73.
- ¹⁴⁸ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 20.
- ¹⁴⁹ Там само. — Арк. 420.
- ¹⁵⁰ Там само. — Спр. 3792. — Арк. 150.
- ¹⁵¹ Там само. — Спр. 3388. — Арк. 43.
- ¹⁵² Там само. — Ф. 34912. — Оп. 1. — Спр. 521.
- ¹⁵³ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 138.
- ¹⁵⁴ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 47.
- ¹⁵⁵ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 287.
- ¹⁵⁶ Розквіт економіки західних областей УРСР (1939—1964 рр.). — Львів, 1964. — С. 28.
- ¹⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 102.
- ¹⁵⁸ Там само. — Спр. 627. — Арк. 217.
- ¹⁵⁹ Там само. — Арк. 24.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Під час роботи XV-го з'їзду М.Хрущов висміяв політпрацівників з ОдВО за, на його думку, надмірні вимоги при перевірці політичних знань комуністів. “Вони запитують, з яких слів починається і якими закінчується Комуністичний Маніфест, — риторично і навіть з викликом зазначав Хрущов, — а я й сам не пригадую, з яких”. Отож лідер українських комуністів прямо давав зрозуміти молодим партійним кадрам, що їхнє знання засадничих основ марксизму є, по суті справи, неважливим. Див.: Там само. — Арк. 60.
- ¹⁶² Див.: *Розенблат Е.* Антисемітизм и политика Советской власти в Западных областях Беларуси в 1939—1941 годах (на примере Пинской области) // *Вестник Еврейского Университета в Москве.* — № 3 (16). — 1997. — С. 61—72.
- ¹⁶³ Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 133.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 134.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 135.
- ¹⁶⁶ РДВА. — Ф. 40334. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 287.
- ¹⁶⁷ Про економічні перетворення радянської влади в Західній Україні див.: *Keith Sword.* Soviet Economic Policy in the Annexed Areas. — PP. 86—101; *David R. Marples.* The Ukrainians in Eastern Poland under Soviet Occupation, 1939—1941: A Study in Soviet Rural Policy. — PP. 236—252 // *In The Soviet Take Over of the Polish Eastern Provinces, 1939—1941.* — London, 1991; *David R. Marples.* Stalinism in Ukraine in the 1940-s. — Edmonton, 1991. — PP. 27—33.
- ¹⁶⁸ *Magocsi P. R.* A History of Ukraine. — Toronto, 1996. — P. 618.
- ¹⁶⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 602. — Арк. 60.
- ¹⁷⁰ Там само. — Спр. 627. — Арк. 75.
- ¹⁷¹ *Magocsi P. R.* A History of Ukraine... — P. 618.
- ¹⁷² Радянська Буковина 1940—1945. Документи й матеріали. — К., 1967. — С. 53.

- ¹⁷³ Мусієнко І. Політичні репресії на північній Буковині // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — № 2. — 2000. — С. 476.
- ¹⁷⁴ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Знач. праця. — С. 136.
- ¹⁷⁵ ДАЛО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 77.
- ¹⁷⁶ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 184.
- ¹⁷⁷ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 226—227; Радянська Україна (Станіслав). — 1939. — 4 жовтня.
- ¹⁷⁸ Там само. — Оп. 29. — Спр. 394. — Арк. 234.
- ¹⁷⁹ Там само. — Спр. 394. — Арк. 235.
- ¹⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 21.
- ¹⁸¹ РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 216.
- ¹⁸² Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 303.
- ¹⁸³ Там само. — Ф. 40780. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 146—147.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 146.
- ¹⁸⁵ Там само. — Арк. 147.
- ¹⁸⁶ Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 29.
- ¹⁸⁷ Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей // Наукові зошити Львівського національного Університету ім. І.Франка. Історичний факультет. — Вип. № 3. — 2000. — С. 149.
- ¹⁸⁸ Там само.
- ¹⁸⁹ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. Знач. праця. — С. 139; Про репресії радянської влади в Західній Україні див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз. У 2-х тт. — К., 1994.
- ¹⁹⁰ Про антипольську пропаганду див.: Невежин В.А. Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939—1941. — М., 1997. — С. 67—80; Токарев В.А. «Кара панам! Кара!»: Польская тема в предвоенном кино. 1939—1941 годы // Отечественная история. — № 6. — 2003. — С. 47—59.
- ¹⁹¹ Див.: Катюнь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. — М., 1999. — С. 14.
- ¹⁹² РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 186; Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 223.
- ¹⁹³ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 186.
- ¹⁹⁴ Там само.
- ¹⁹⁵ Там само. — Арк. 414; Там само. — Спр. 4245. — Арк. 244.
- ¹⁹⁶ Там само. — Арк. 184.
- ¹⁹⁷ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 237.
- ¹⁹⁸ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 463.
- ¹⁹⁹ Там само. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 228.
- ²⁰⁰ Там само. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 237. — Арк. 266. В іншому документі названо серед загиблих батька, 3 синів і доньку. — див.: Там само. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 73. — Арк. 51.
- ²⁰¹ Див.: РДВА. — Ф. 35084. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 269.
- ²⁰² Там само. — Арк. 246.
- ²⁰³ Там само. — Арк. 269. Див. також: Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах... — С. 110.
- ²⁰⁴ Див.: Катюнь. Пленники необъявленной войны... — С. 5, 7, 24.
- ²⁰⁵ Magosci P. R. A History of Ukraine. — P. 630.
- ²⁰⁶ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996.

- ²⁰⁷ *Gross J. I.* Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton. — NJ, 1988. — PP. 226—229, 234—235.
- ²⁰⁸ *Мусієнко І.* Політичні репресії на Північній Буковині... — С. 473.
- ²⁰⁹ Там само. — С. 479.
- ²¹⁰ Там само. — С. 480.
- ²¹¹ Там само. — С. 482.
- ²¹² Там само. — С. 474.
- ²¹³ Там само. — С. 478.
- ²¹⁴ *Соколов Б.* Тайны Второй мировой войны. С. 152—153. І все ж, згідно з даними НКВС з 1940 р. — по 6 червня 1941 р., за кордон втекли 3302 особи. Див.: *Мусієнко І.* Політичні репресії на північній Буковині... — С. 478.
- ²¹⁵ Від 20 до 30 тисяч українських активістів покинуло Україну. Див.: *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 393.
- ²¹⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3774. — Арк. 64.
- ²¹⁷ *Dallin A.* German Rule in Russia. A Study in German Occupation Poli- cy. — London, 1964. — P. 116.
- ²¹⁸ Там само.
- ²¹⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3792. — Арк. 53.
- ²²⁰ У вересні 1941 р. в тилкових районах СРСР перебувало 389 382 громадянина Польщі — українців, білорусів, євреїв, поляків. Їх надалі було використано радянською владою для формування польських армій (генерала В. Андерса — 119 865 осіб, генерала З. Берлінга — 37 000 осіб). У 1944 р. серед тих 221 тисячі польських громадян, які ще залишилися на території Радянського Союзу, було 81 217 євреїв. Див.: Державний архів Російської Федерації (надалі — ДАРФ). — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 64. — Арк. 380—381.
- ²²¹ Порядок переселення визначався на основі Угоди між урядами СРСР і Німеччини від 16 листопада 1939 р. “Про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла до зони державних інтересів СРСР”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 7308. — Арк. 1—15.
- ²²² Впродовж 1939—1941 рр. з країн Балтики, Балкан, Італії, СРСР було переселено 1 млн 30 тисяч етнічних німців. Див.: Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К., 1997. — С. 359.
- ²²³ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 3588. — Арк. 16—17.
- ²²⁴ *Гриневич В.А.* Українські німці в період Другої світової війни. (1939—1945 рр.) // Діалог: Україна — Німеччина. — 2000. — № 1. — С. 158.
- ²²⁵ *Magosci P. R.* A History of Ukraine. — P. 630.
- ²²⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 195.
- ²²⁷ Українська служба “ВВС”. Програма від 28 червня 2000 р.
- ²²⁸ Нині у складі Чернівецької області.
- ²²⁹ Краткая Еврейская Энциклопедия. — Иерусалим, 1976. — Т. 1. — С. 557—558.
- ²³⁰ The Soviet “Transfer” of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945—1946. Introduced and annotated by Mordechai Altshuler // Jews in Eastern Europe. — 1998. — N 2. — P. 56.
- * У 1948 р. РПЦ дарувала автокефалію Православній церкві у “демократичній Польщі”.
- ²³¹ *Дорошенко Дмитро.* Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 59.

- ²³² *Кучерена Микола*. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919—1939 рр.) // У кн.: Україна — Польща: важкі питання. — Варшава, 1998. — С. 23.
- ²³³ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 24—28.
- ²³⁴ *Дорошенко Дмитро*. Зазнач. праця. — С. 61, 62.
- ²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 30.
- ²³⁶ Там само. — Арк. 47.
- ²³⁷ Там само. — Арк. 56.
- ²³⁸ Історія християнської церкви на Україні. (Релігієзнавчий довідковий нарис). — К., 1992. — С. 72.
- ²³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 2.
- ²⁴⁰ Там само. — Спр. 145. — Арк. 55.
- ²⁴¹ Там само. — Арк. 67—69.
- ²⁴² Там само. — Арк. 83.
- ²⁴³ Путиями истории. (Общерусское, национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни). — Нью-Йорк, 1979. — Т. 2. — С. 30—33.
- ²⁴⁴ *Гордієнко Володимир*. Сталінізм і українська Греко-католицька церква. — У кн.: Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. — Львів, 1990. — С. 44.
- ²⁴⁵ *Теодорович Н.* Ліквідація Греко-католицької церкви в СРСР // Український збірник. — Мюнхен, 1960. — Книга 17. — С. 79.
- ²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 97, 97 зв.
- ²⁴⁷ Там само. — Арк. 108.
- ²⁴⁸ *Ковалюк В.Р.* Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 — червень 1941 р.) // УІЖ. — 1993. — № 2—3. — С. 11.
- ²⁴⁹ *Теодорович Н.* Зазнач. праця. — С. 79.
- ²⁵⁰ *Швагуляк М.М.* Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. — У кн.: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність // Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 1. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 169—170.
- ²⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 14.
- ²⁵² *Заборовський Я.Ю.* Митрополит Андрей Шептицький. — У кн.: Матеріали конференції, присвяченої життю та діяльності митрополита Андрея Шептицького. — Львів, 1990. — С. 45.
- ²⁵³ Вільне слово. — 1941, 12 липня.
- ²⁵⁴ *Ковалюк В.Р.* Зазнач. праця. — С. 12—13.
- ²⁵⁵ *Теодорович Н.* Зазнач. праця. — С. 80.
- ²⁵⁶⁻²⁵⁷ *Верига В.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни. — Торонто, 1991. — С. 39.
- ²⁵⁸ *Архімандрит Іларіон*. Тяжкі завдання Українського Архієрея. — Холм, 1940. — С. 12—20.
- ²⁵⁹ *Митрополит Іларіон*. Ідеологія Української Церкви. — Холм, 1944. — С. 7.
- ²⁶⁰ Митрополит Українських Церков. — Т. 1. — С. 618, 620.
- ²⁶¹ *Александр (Толстомятов), єпископ*. В Бозе почивий патріарх Сергій. — У кн.: Патріарх Сергій і его духовне наследство. — М., 1997. — С. 227.
- ²⁶² *Савчук Борис*. За українську церкву. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 100, 101.
- ²⁶³ *Борщевич Володимир*. Автономна Православна церква на Волині. — С. 46.
- ²⁶⁴ *Шаповал Ю.* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 46.
- ²⁶⁵ *Борщевич Володимир*. Зазнач. праця. — С. 43, 44.
- ²⁶⁶ Волинь. — 1942, 22 березня.

- ²⁶⁷ Там само.
- ²⁶⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). — Книга III. — К., 1999. — С. 53.
- ²⁶⁹ *Холодницький В.Ф.* До питання політичних репресій на Буковині в 1940—1941 рр. — У кн.: Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки / Матеріали міжнарод. наук. конф (15—16 вересня 1994 р.). — К., 1998. — С. 123.
- ²⁷⁰ Воля Покуття. — 1943, 9 травня, 25 квітня.
- ²⁷¹ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Нариси історії нової України. — Львів, 1991. — С. 65.
- ²⁷² Український націоналіст. — Рік I. Ч. 1. — Вересень 1933. — С. 4.
- ²⁷³ Непогасний огонь віри. Зб. на пошану пол. А. Мельника, Голови ПУН. — Париж, 1974. — С. 560.
- ²⁷⁴ Там само. — С. 658.
- ²⁷⁵ *Андрієвський Д.* Політика націоналізму // Розбудова нації. — 1930. — № 7—8. — С. 157.
- ²⁷⁶ *Онацький Є.* У вічному місті. Роки 1931—1932. — Торонто, 1981. — С. 346.
- ²⁷⁷ *Андрієвський Д.* Назв. праця. — № 9—10. — С. 223.
- ²⁷⁸ Бюлетень Крайової Екзекутиви Організації Українських Націоналістів на Західних Українських Землях. — 1932. — № 7—8. — С. 7.
- ²⁷⁹ *Сціборський М.* Націократія. — Париж, 1935. — С. 37.
- ²⁸⁰ Див.: *Бутко Сергій.* Україна і Росія в геополітичних побудовах ОУН у міжвоєнний період. — У кн.: Історико-географічні дослідження в Україні / Зб. наук. праць. — К., 2001. — Число 5. — С. 239—243.
- ²⁸¹ Політична програма й устрій Організації Українських Націоналістів. — [Б.м.]. 1940 — С. 31.
- ²⁸² *Миرون Д. (Максим Орлик).* Ідея і чин України. — Б/м, 1941. — С. 118.
- ²⁸³ На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів. — К., 1993. — С. 454.
- ²⁸⁴ Цит. за кн.: *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). — К., 1998. — С. 108.
- ²⁸⁵ Там само.
- ²⁸⁶ На зов Києва. — С. 455.
- ²⁸⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. Накануне. — Кн. первая (ноябрь 1938 — декабрь 1940 г.). — 1995. — С. 283—287.
- ²⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 104.
- * Висунуте ним гасло “Свобода людині і народам” увійшло до політичних постанов П Великого збору ОУН.
- ** Праця підписана псевдо — С. Орелюк.
- ²⁸⁹ *Орелюк С.* Наш шлях боротьби. — Ч. I. — Б.м., б.р. — С. 49.
- ²⁹⁰ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 143.
- ²⁹¹ Там само. — С. 147.
- ²⁹² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. — Кн. вторая. — С. 159.
- ²⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 16.
- ²⁹⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. — Т. 1. — Кн. вторая. — С. 86, 194, 240.
- ²⁹⁵ Там само. — С. 154, 234—235.
- ²⁹⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 160.

- ²⁹⁷ Див.: Герасимов Г.И. “Мобилизация есть война...” Мобилизационная готовность РККА и начальный период Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. — 1999. — № 3. — С. 9.
- ²⁹⁸ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... — С. 512.
- ²⁹⁹ Правда. — 1941. — 4 июля.
- ³⁰⁰ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 100. — Арк. 312.
- ³⁰¹ Там само.
- ³⁰² Там само.
- ³⁰³ Там само. — Спр. 103. — Арк. 391.
- ³⁰⁴ Dallin A. German Rule in Russia. — London, 1957. — P. 427.
- ³⁰⁵ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна : У 2 кн. Кн. 2. — К., 1990. — С. 202.
- ³⁰⁶ Там само. — С. 210—211.
- ³⁰⁷ Див.: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — 217—219; Wak in the East. The Russo-German Conflict, 1941—1945. New York, 1977. — P. 12—14.
- ³⁰⁸ Докладніше про це див.: Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... — С. 497—500.
- ³⁰⁹ Винниченко В. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП(б) // Дружба народов. — 1989. — № 12. — С. 204.
- ³¹⁰ Dallin A. German Rule in Russia... — P. 119.
- ³¹¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 98. — Арк. 252.
- ³¹² Там само. — Арк. 933.
- ³¹³ Там само. — Арк. 141.
- ³¹⁴ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 527. — Арк. 3; Armstrong J. Ukrainian Nationalism. 1939—1945. — New-York, 1955. — P. 99—100. Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. Штрихи до політичного портрета. — К.: Інститут історії України, 1995. — С. 17—20.
- ³¹⁵ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 98. — Арк. 933.
- ³¹⁶ Там само. — Спр. 100. — Арк. 136.
- ³¹⁷ Там само.
- ³¹⁸ Там само.
- ³¹⁹ Архів Міністерства Оборони Російської Федерації (Далі АМОРФ.). — Ф. 228. — Оп. 710. — Спр. 34. — Арк. 107. Непоодинокими були випадки дезертирування і переходу на бік німців і серед представників інших національностей західних областей України та Білорусії. Ось кілька характерних приклади: на Західному фронті 31 серпня 1941 р. у полон здалося 261 особа нового поповнення із західних областей Білорусії. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 101. — Арк. 306. У Харківському військовому окрузі восени 1941 р. було заарештовано 10 поляків, які готувалися до переходу на бік німців під час військових дій. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 102. — Арк. 60—61.
- ³²⁰ Національні відносини в Україні у XX столітті: Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 340—341.
- ³²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 627. — Арк. 74.
- ³²² РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 104. — Арк. 145.
- ³²³ Докладніше про це див.: Гриневич В. Українські німці в період Другої світової війни (1939—1945) // Діалог. — 2000. — № 1. — С. 159—160.
- ³²⁴ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 103. — Арк. 384.
- ³²⁵ Там само. — Спр. 101. — Арк. 242.
- ³²⁶ Там само. Зауважимо, що нелояльність до радянської влади виявили в цей період і представники мусульманських народів. Згідно з німецькими даними, серед перебіжчиків-військових чимало було уродженців Середньої Азії, Кавказу, Поволжя. Див.: Ethnic Minorities in the Red Army: Assert or Liability? /ED. Alexiev A. Wimbush E. — Boulder and London, 1988. — P. 62. Найбільш яскраво

здавалися цілі дивізії, укомплектовані переважно представниками закавказьких народів. Це спричинило хвилю обурення в Червоній армії, посиливши неприязнь до “нацменів”. Головпур був змушений офіційно засудити “шкідливий шовіністичний наклеп про природну, буцімто, нездатність узбеків, грузинів, армян та інш. добре воювати”. Див.: *Мурадян В.А.* Братство, скреплене кров'ю. — М., 1969. — С. 73, 75. Разом з тим, були видані таємні накази не концентрувати у великій кількості в одній частині “воїнів неросійської національності”. Див.: *Ethnic Minorities in the Red Army ...* — Р. 70.

³²⁷ Див.: *Seaton A.* The Russo-German War. 1941—1945. — London, 1971. — Р. 96. При цьому, сподіваючись, що ставлення німців до них буде милосерднішим, ніж до росіян, вони нерідко вигукували: “Українець, українець”.

³²⁸ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 99. — Арк. 84.

³²⁹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 103. — Арк. 141—146.

³³⁰ Там само. — Спр. 104. — Арк. 90.

³³¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 9. — Спр. 102. — Арк. 49.

³³² Там само. — Арк. 20.

³³³ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 141—143. Тут цит.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Далі — *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії...). — К., 1999. — С. 13.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Див.: *Муковський І.* Військова мобілізація в Україні. (Друга пол. 1941—перша пол. 1942.) // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 53—58.

³³⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 44. — Арк. 36. Тут цит.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії... — С. 13.

³³⁷ Див.: *Гриневич В.* Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання // Україна у другій світовій війні: Уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1995. — С. 59—60.

³³⁸ Див.: *Dubson V.* On the Problem of Evacuation of Soviet Jews in 1941 (New Archival Sources) // Jews in Eastern Europe. — 1999. — № 3 — Р. 39—41.

³³⁹ Евакуація 1941—1942 // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 144.

³⁴⁰ *Dubson V.* On the Problem of Evacuation of Soviet Jews in 1941... — Р. 46.

³⁴¹ *Ibid.* — Р. 47.

³⁴² *Ibid.* — Р. 51.

³⁴³ Евакуація 1941—1942 // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 144.

³⁴⁴ Див.: *Безсмертя.* Книга Пам'яті України 1941—1945. — К., 2000. — С. 490—491.

³⁴⁵ Див.: *Николаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії... — С. 14—15.

³⁴⁶ *Dubson V.* On the Problem of Evacuation... Р. 53. Зокрема через це, а також тому, що серед евакуйованих до Уфи у складі закладів Української АН переважало російськомовне населення, в середовищі українських інтелігентів висловлювалися твердження, мовляв, справжні українці залишились в Україні. Див.: ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 23.

³⁴⁷ *Ibid.* — Р. 38.

³⁴⁸ *Ibid.* — Р. 53.

³⁴⁹ *Ibid.* — Р. 52. Відносно висока частка євреїв серед евакуйованих до радянського тилу надалі стала причиною творення чисельних антисемітських міфів на кшталт такого: “У той час, коли ми билися з ворогом, євреї воювали на Ташкент-

ському фронті” і т. ін. Див. про це докладніше: *Гриневиц В.* До питання про історіографію участі євреїв в Червоній армії у роки Другої світової війни // Запорозькі єврейські читання. Вып. 2. — Запорозьке, 1998. — С. 68—71.

³⁵⁰ Про переслідування та знущання над євреями в нацистській Німеччині напередодні її вторгнення на територію СРСР повідомляли в своїх листах родичам в Україні євреї з закордону. Це відзначали зведення НКВС, складені на основі перлюстрацій кореспонденції. “Що Гітлер робить з євреями, то не піддається опису...”, — йшлося в одному з таких листів. “З Німеччини отримую дуже погані звістки про те, як євреїв переслідують та обмежують у всьому... Євреї в Німеччині приречені на загибель...”, — відзначалося в іншому. Див.: Державний архів служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 90. — Арк. 86—87.

³⁵¹ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 168.

³⁵² Щоденник Аркадія Любченка... — С. 112.

³⁵³ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 171.

³⁵⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 82. Цей виступ П. Панча див. також.: Там само. — Оп. 30. — Спр. 83. — Арк. 74—81.

³⁵⁵ Там само.

³⁵⁶ Див. про це докладно: *Гриневиц В.А.* Радянські військові мобілізації в Україні // *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б.* Історія Українського війська... — С. 370—395.

³⁵⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина у II світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Лондон. — 1993. — С. 338.

³⁵⁸ *Косик В.* — 338.

³⁵⁹ *Дорошенко М.І.* Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни. — Нью-Йорк, 1980. — С. 59.

³⁶⁰ *Довженко О.* Україна в огні ... — С. 229. “Прибулий до мене з фронту з-за Фастова Віктор Іванов плачучи розповідав, що не може воювати в своїй частині, адже його комбат ненавидить українців смертельною ненавистю, називає їх “слов’яни, брати-слов’яни — запроданці”, хоча сам, згідно з прізвиськом (закінчення на -ко), мабуть, українець. *Довженко О.* Україна в огні... — С. 230.

³⁶¹ Там само. — С. 243.

³⁶² Див про це: *Гриневиц В.А.* Вказ. вище праця.

³⁶³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 5.

³⁶⁴ АМОРФ. — Ф. 320. — Оп. 4532. — 58. — Арк. 283. Див. докладніше про це.: Українці в Червоній армії // Військове будівництво в Україні у XX столітті: Історичний нарис, події, портрети. — К., 2001. — С. 194—198.

³⁶⁵ War in the East. The Russo-German Conflict. 1941—1945. — New-York. — 1977. — Р. 101.

³⁶⁶ Див.: Політдонесення політвідділу 3-го УФ про настрої серед нового поповнення від липня 1944 р. АМОРФ. — Ф. 393. — Оп. 9023. — Спр. 23. — Арк. 296. Слід зазначити, що серед мобілізованого до Червоної армії місцевого населення, значну частину якого складало селянство, доволі поширеними були антиколгоспні настрої, які становили чи не найперше місце серед зафіксованих політвідділами т. зв. “ворожих висловлювань”. Останні класифікувалися за певними групами, як-от: “критика Червоної армії”, “вихвалювання ворога”, “націоналістичні”, “антирадянські” і т. ін. У своїх розмовах бійці нового поповнення, згадуючи про довоєнне життя, критикували колективізацію і намагалися впевнити себе у тому, що після перемоги повернення до старого бути не може, адже раніше всього було багато і всім вистачало, а за колгоспного ладу і радянської влади нічого не стало і населення голодує (рядовий П.Г. Степанов 237 сд, 38 А). — Там само. Специфічне міркування з цього приводу висловив рядовий 135-ї стрілецької дивізії М. Кузнецов. “Колгоспи було організовано силоміць, по-шкідницькому, тому після війни вони існувати не будуть. Англія і Америка не дозволять, щоб у нас існували колгоспи, які ведуть до зубожіння АМОРФ. — Ф. 393. — Оп. 9023. — Спр. 23. — Арк. 45. Серед “ворожих висловлювань”, що їх фіксували органи, зустрічалися й такі: “Якого ляду прийшла Червона армія нас визволя-

ти, хто її просив. При німцях нам жилося непогано. Отримали землю і багато хліба і податків не було". Там само.

³⁶⁷ Там само. — Ф. 243. — Оп. 2914. — Спр. 169. — Арк. 684.

³⁶⁸ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 122. — Спр. 9. — Арк. 4.

³⁶⁹ Там само. — Ф. 236. — Оп. 2675. — Спр. 108. — Арк. 192.

³⁷⁰ Там само. — Спр. 78. — Арк. 344.

³⁷¹ Там само. — Ф. 1222. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

³⁷² *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1997. — С. 35—37.

³⁷³ *Гриневиц В.А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання // У кн.: Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність / Матеріали міжнарод. наук. конф. — К., 1995. — С. 59—60.

³⁷⁴ У довоєнний період співвідношення за національностями було таким: на 1940 р. у радянських збройних силах налічувалося 61 % росіян, 19,6 % українців, 4,1 % білорусів. Однак національність і громадянська приналежність тут, очевидно, не співпадають. (Див.: *Бельков О.А.* Единой боевой семьей. — М., 1986. — С. 16).

³⁷⁵ В битвах за Советскую Украину. — К., 1985.

³⁷⁶ *Гриневиц В.А.* Назв. праця. — С. 62.

³⁷⁷ Боевое братство СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. — К., 1989. — С. 10—11.

³⁷⁸ Пограничная застава. — М., 1978. — С. 111.

³⁷⁹ *Ковалев И.* Заставы стояли на смерти // Львовская правда. — 1991. — 22 июня.

³⁸⁰ Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне (1941 г.): Сб. док. и материалов. — М., 1976. — С. 253; *Чугунов А.И.* О тех, кто встретил войну на границе. — М., 1975. — С. 37.

³⁸¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 70.

³⁸² Подвиг на віки. Місто-герой Київ. Книга Пам'яті України. — К., 2000. — С. 31—32.

³⁸³ *Родимцев А.И.* Твои, Отечество, сыны. — К., 1974. — С. 44.

³⁸⁴ Радянська Україна. — 1988. — 10 січня.

³⁸⁵ Подвиг на віки. Місто-герой Київ. — С. 34.

³⁸⁶ *Локтионов И.И.* Пинская и Днепровская флотилии в Великой Отечественной войне. — М., 1958. — С. 67—89.

³⁸⁷ Подвиг на віки. Місто-герой Київ. — С. 38.

³⁸⁸ *Гордиенко А.Н.* Командиры второй мировой войны. — Минск, 1998. — Ч. II. — С. 273—296.

³⁸⁹ Героической обороне Одессы 60 лет (1941—2001). — Одесса, 2001. — С. 345, 349.

³⁹⁰ Там само. — С. 346.

³⁹¹ 73 героических дня: хроника обороны Одессы в 1941 году. — 3-е изд. — Одесса, 1988. — С. 124.

³⁹² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 96.

³⁹³ Там само. — С. 97.

³⁹⁴ Там само. — С. 98.

³⁹⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 100.

³⁹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. — С. 101.

³⁹⁷ Там само. — С. 116.

³⁹⁸ Севастополь. Сб. — М., 1942. — С. 312, 313.

³⁹⁹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. — С. 105—107.

⁴⁰⁰ *Лелюшенко Д.Д.* Заря победы. — М., 1996. — С. 72.

⁴⁰¹ Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: В 2-х т. — М., 1987. — Т. 1. — С. 206.

⁴⁰² Герои твои, Херсонщина. — Симферополь, 1980. — С. 50, 51.

- ⁴⁰³ Герои Советского Союза Военно-Морского Флота: 1937—1945. — М., 1977. — С. 227.
- ⁴⁰⁴ Советские танковые войска (1941—1945): Воен.-ист. очерки. — М., 1973. — С. 114—115.
- ⁴⁰⁵ В битвах за Советскую Украину. — К., 1985
- ⁴⁰⁶ *Гриневич В.А.* Назв. праця. — С. 60.
- ⁴⁰⁷ Боевое братство народов СССР: Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. — К., 1989. — С. 10, 11.
- ⁴⁰⁸ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Назв. праця. — С. 197.
- ⁴⁰⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. — В трех томах. — Том второй. — К., 1975. — С. 122, 123.
- ⁴¹⁰ *Муковський І.Т., Лисенко О.С.* Назв. праця. — С. 359.
- ⁴¹¹ *Гриневич В.А.* Назв. праця. — С. 61.
- ⁴¹² Днепр — река героев. — Изд. второе, доп. — К., 1988. — С. 253, 262.
- ⁴¹³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. — Том второй. — С. 333.
- ⁴¹⁴ Визволена Київщина. Зб. — К., 1944. — С. 32.
- ⁴¹⁵ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : (Історичний нарис, події, портрети). — К., 2001. — С. 179.
- ⁴¹⁶ Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941—1945. — М., 1995. — С. 98, 99.
- ⁴¹⁷ Україна партизанська. 1941—1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. — К., 2001. — С. 8.
- ⁴¹⁸ *Хацкевич А.Ф., Крючок Р.Р.* Становление партизанского движения в Белоруссии и дружба народов СССР. — Минск, 1980. — С. 228; История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1973. — Т. 10. — С. 187.
- ⁴¹⁹ *Боярский В.И.* Партизаны и армия. История утерянных возможностей. — Минск—Москва, 2001. — С. 81.
- ⁴²⁰ *Павлов В.* Генерал Орленко. — М., 1970. — С. 43.
- ⁴²¹ *Тронько П.Т.* Подвиг твоих отцов. — М., 1970. — С. 293.
- ⁴²² *Емлютин Д.В.* Шестьсот дней и ночей в тылу врага. — М., 1971. — С. 20.
- ⁴²³ *Зенина А.Н.* Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1944. — К., 1985. — С. 35.
- ⁴²⁴ *Партизаны Брянщины:* Сб. док. и материалов о Брянском партизанском крае в годы Великой Отечественной войны. — Тула, 1970. — С. 144, 166.
- ⁴²⁵ *Гридчин И.И.* Партизанский набат. — К., 1983. — С. 33.
- ⁴²⁶ *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 134.
- ⁴²⁷ Партизаны Брянщины. — С. 5. В Брянском партизанском крае в годы Великой Отечественной войны. — Тула, 1970. — С. 144, 166.
- ^{427-а} *Гридчин И.И.* Партизанский набат. — К., 1983. — С. 33.
- ^{427-б} *Богатырь З.А.* Борьба в тылу врага. — М., 1969. — С. 134.
- ^{427-в} Партизаны Брянщины. — С. 5, 6.
- ⁴²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945. — Т. 2. — С. 182.
- ⁴²⁹ *Пономаренко П.К.* Непокоренные! : Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великой Отечественной войне. — М., 1975. — С. 42.
- ⁴³⁰ *Зенина А.Н.* Назв. праця. — С. 126.
- ⁴³¹ Шли на битву партизаны. — С. 270.
- ⁴³² Україна партизанська. 1941—1945. — С. 55, 64.
- ⁴³³ Там само. — С. 50.
- ⁴³⁴ ОУН—УПА в роки війни. Підбірка документів В. Сергійчука // Молодь України. — 1992. — 18 серпня.
- ⁴³⁵ Історія Українського війська. — 2-е вид. доп. — К., 1991. — С. 46.

- ⁴³⁶ Лисенко Олександр, Руденко Ніна. Українці в партизанському русі на території Росії // Діалог України і Росії. — С. 181—182.
- ⁴³⁷ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1985. — С. 61.
- ⁴³⁸ Лащенко П.И. История народного хозяйства СССР. — М., 1956. — Т. III. — С. 518.
- ⁴³⁹ Коваль М.В. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — К., 1970. — С. 159.
- ⁴⁴⁰ Там само. — С. 159, 160.
- ⁴⁴¹ Гвардия тыла. Сб. воспоминаний. — М., 1962. — С. 102.
- ⁴⁴² Коваль М.В. Все — для перемоги. — С. 161, 162.
- ⁴⁴³ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — С. 70, 71.
- ⁴⁴⁴ Докучаев Г.А. Рабочий класс Сибири и Дальнего Востока в годы Великой Отечественной войны. — М., 1973. — С. 99.
- ⁴⁴⁵ Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — С. 72, 73.
- ⁴⁴⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 27. — Арк. 54.
- ⁴⁴⁷ Там само.
- ⁴⁴⁸ Там само. — Арк. 73.
- ⁴⁴⁹ Там само.
- ⁴⁵⁰ Там само.
- ⁴⁵¹ РДВА. — Ф. 37849. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 18.
- ⁴⁵² Про це див.: Спецповідомлення НКВС КОВО від 20 травня 1941: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 97. — Арк. 124—125, а також доповнення до нього від 25 травня 1941. Там само. — Арк. 163—164.
- ⁴⁵³ Там само. Принагідно слід відзначити, що хоча серед місцевих мешканців і була поширена думка про те, що першим має напасти СРСР, проте перемоги у цій війні вони бажали Німеччині, позаяк вона має “звільнити їх від радянської влади”. Див.: РДВА. — Ф. 9. — Оп. 39. — Спр. 97. — Арк. 124. У свою чергу, не всім військовим було зрозумілим, з ким все ж таки доведеться воювати: з Німеччиною чи Великою Британією. (Останню ганили у пресі більше за всіх інших.: Див. також: Мельтюхов М... — С. 450).
- ⁴⁵⁴ Правда. — 1941. — 23 червня.
- ⁴⁵⁵ Ярославский О. Великая Отечественная война советского народа. — М., 1941.
- ⁴⁵⁶ Там само.
- ⁴⁵⁷ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 4. — Арк. 150.
- ⁴⁵⁸ Сталин И.В. Великая Отечественная война Советского Союза. — М., 1952. — С. 56.
- ⁴⁵⁹ Сталин И.В. Великая Отечественная война Советского Союза. — М., 1942. Надалі до 1952 року було здійснено ще п’ять видань.
- ⁴⁶⁰ Werth A. Russia at War... — P. 250.
- ⁴⁶¹ Русские шли волна за волной. Беседы американского профессора Урбана с бывшим послом в СССР А. Гарриманом (1979 г.) // Родина. — 1991. — С. 49. Подібні настрої були поширені в цей період серед широких верств населення від самих верхів до пересічних людей. Типові з цього приводу думки висловив сільський учитель історії і літератури з Горьковської області А. Копенін.: “Більшовики познущалися над священним словом народу — патріотизм, — писав він у 1941 р. у своєму щоденнику, — а зараз намагаються його піднести як донських козаків. Так, зараз народний гнів потрібен, як ніколи... Тільки старі коріння природи народу дають можливість триматися на фронті”. Див.: Родина. — 1996. — № 2. — С. 95.

⁴⁶² *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1952. — С. 40.

⁴⁶³ *Ленин В.И.* Главная задача наших дней // Полное собрание сочинений. — Т. 36. — С. 82.

⁴⁶⁴ Из Приказа Начальника ГПУКА от 10 декабря 1941 года // Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 75.

⁴⁶⁵ *Верт А.* Россия в войне. 1941—1945. — М., 1967. — С. 423—424.

⁴⁶⁶ *Вишневский В.* Мы можем победить, должны победить и победим! // Вставай, страна огромная! — М., 1941. — С. 41.

⁴⁶⁷ Кремль боится войны // Родина. — 1991. — № 6—7. — С. 35.

⁴⁶⁸ *Werth A.* Russia at War... — P. 738—745.

⁴⁶⁹ Див. про погони: *Роцин Л.В.* Наши воинские символы. — М., 1989. — С. 70. “Погони — символы, що дають право на загальну повагу й накладають обов’язок бути прикладом організованості, дисципліни, обов’язок підтримувати і множити традиції російської армії”. Див.: Агитатор и пропагандист Красной армии. — 1943. — № 1. — С. 45.

⁴⁷⁰ Смена. — 1944. — № 3. — С. 7.

⁴⁷¹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 181. — Арк. 42.

⁴⁷² Там само. — Арк. 44, 27, 32.

⁴⁷³ Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... — С. 194.

⁴⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 35. — Арк. 37—38, 85.

⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 340. — Арк. 51—55.

⁴⁷⁶ Зазначимо, що схожа тенденція в “німецькому питанні” спостерігалася в Росії і під час Першої світової війни. Тоді також шельмувалося все, що було пов’язано з німцями, їх культурою, мовою і традиціями. Нагадаємо, що з початком війни північна російська столиця була перейменована з Санкт-Петербурга в Петроград. Перейменування торкнулося й багатьох німецьких назв вулиць російських міст. У театрах знімалися з репертуару спектаклі німецьких драматургів. Утім, щось аналогічне до цього відбувалося в той період і в Берліні. — Див.: *Блументаль Ф.* Буржуазная политработа в мировой войне 1914—1918 гг. — М.—Л., 1928. — С. 52—54.

⁴⁷⁷ *Сталин И.О.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1952. — С. 41.

⁴⁷⁸ Слід зазначити, що українські письменники також не пасли задніх у справі роздмухування антинімецьких настроїв і подекуди могли б дати фору навіть такому запеклому германофобу, яким визнавався в період війни відомий письменник Ілля Еренбург. Його публічний заклик “Вбий німця” був широко відомий в СРСР. Наприклад, український поет Павло Тичина у своєму вірші “Я утверждаюсь”, вперше надрукованому в “Радянській Україні” в період наступу Червоної армії в Україні, фактично закликав знищити всю Німеччину:

Німеччино, тремти, я розгортаюсь,

Тобі кладу я дошку гробову... Див.: Радянська Україна. — 1944. — 18 березня.

Згодом слово “Німеччина” було виправлено на “фашистська гидь”. Після звільнення України німців критикували ще й на класовий штиб: “Німці — кати паризької комуни”.

⁴⁷⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 5.

⁴⁸⁰ Там само.

⁴⁸¹ Там само.

⁴⁸² АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 14. — Арк. 395. Там само.: Ф. 361. — Оп. 6092. — Спр. 110. — Арк. 20.

⁴⁸³ АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 14. — Арк. 396. Після перевірки на початку 1944 р. політроботи у з’єднаннях 4-го Українського фронту він зро-

бив висновок про те, що там добре роз'яснюються традиції і воєнна звичага російської армії, однак це робиться зовсім недостатньо відносно Червоної армії.

⁴⁸⁴ АМО РФ. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 74. — Арк. 157.

⁴⁸⁵ Там само. — Ф. 398. — Оп. 9023. — Спр. 48. — Арк. 290. Подібні настрої посилювалися із прийняттям Державного Гімну. “Знов повертаємося до відновлення Росії”, — ділилися враженням на політзаняттях з приводу вивчення тексту Гімну бійці 2-ї гвардійської армії. “Дивіться і впевнитесь, — сказав, прочитавши цей текст, один рядовик, — наступають старі часи. І так непомітно ми підійдемо до старих російських порядків”, — явно без захоплення, навіть із засудженням висновок він. Там само. — Ф. 244. — Оп. 2980. — Спр. 74. — Арк. 157. Газета 309-ї стрілецької дивізії “Во славу Родины” в статті “Гімн братерства і дружби народів СРСР” так пояснювала перші рядки гімну: “Сторіччями сплачувала і об'єднувала народи СРСР Велика Русь — український, білоруський, грузинський, туркменський, казахський і десятки інших народів, що населяють найвеличнішу в світі територію від Чорного до Білого моря і від Балтійського моря до Тихого океану... Великий російський народ повів народи Росії на штурм самодержавства і капіталізму. Російський народ дав братським народам велике щастя національного розвитку, державної самостійності”. Див.: Во славу Родине. — 1944. — 25 апреля.

⁴⁸⁶ *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне ... — С. 160—161.

⁴⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. — В 6 тт. — Т. 4. — М., 1962. — С. 632.

⁴⁸⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — 9-е изд., доп. и исправ. — М., 1985. — Т. 7. — С. 540.

⁴⁸⁹ История Великой Отечественной войны... — Т. 3. — С. 632.

⁴⁹⁰ Цит. за : *Мурадян В.А.* Боевое братство. — М., 1978. — С. 176.

⁴⁹¹ Там само. — С. 196—197.

⁴⁹² Про національні проблеми в Червоній армії див.: *Гриневич В.А.* Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков. — Диссертация на соиск. уч. степени канд. ист. наук. — К., 1994.

⁴⁹³ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 года. О культуре личности и его последствиях // Неделя. — № 16. — 1989. — С. 11.

⁴⁹⁴ Правда. — 1941. — 24 июня.

⁴⁹⁵ Правда. — 1941. — 26 червня.

⁴⁹⁶ Правда. — 1941. — 28 червня.

⁴⁹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 17. — Арк. 11—15.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Центральный державный архив литературы и искусства Украины: Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. інв. № 1141/2.

⁵⁰¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 17. — Арк. 11—15.

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Правда. — 1941. — 21 липня.

⁵⁰⁴ Правда. — 1941. — 17 липня.

⁵⁰⁵ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки. — К., 2002. — С. 401.

⁵⁰⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 191. — Арк. 7.

⁵⁰⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 6. — Арк. 28—29. За згадками підпільників, на окупованих територіях панувала ситуація повного психологічного шоку, і лише щирі радянські патріоти могли виступити проти німців, не розраховуючи на життя і перемогу, а лише на смерть. Згідно з тим же документом, німе-

цький окупаційний режим «створив восени 1941 р. таку обстановку, за якої ворожі елементи усіх мастей: кулаки, націоналісти, зеленівці і частина деморалізованого селянства — пішли на службу до окупантів. А величезна більшість населення з переляку й жаху відмовилася від всілякої політики й боротьби, прикриваючи себе зовнішньою ворожістю до радянської влади». Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 121. — Арк. 2, 4, 5.

⁵⁰⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 47. — Арк. 1.

⁵⁰⁹ Див.: Справка про організацію роботи НКВС УРСР у зв'язку з тимчасовою окупацією території УРСР противником від 01.11.1941. — Там само. — Спр. 23. — Арк. 1—2. Водночас органи стежили за політичними настроями інтелігенції, вдаючись подекуди до оперативних заходів, як це сталося у випадках з арештами історика М. Марченка та художника О. Рубана. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 1—5.

⁵¹⁰ Наприклад, Театральне товариство мало об'єднати представників 65 театральних труп, які опинилися в евакуації. Зазначимо, що до війни в Україні працював 131 творчий колектив. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 175. — Арк. 155.

⁵¹¹ Там само. — Оп. 23. — Спр. 47. — Арк. 5—6.

⁵¹² Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть*: (Воспоминания в 4-х кн.). — Т. 1. — М., 1999. — С. 468.

⁵¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 70. — Арк. 1—2.

⁵¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945. — Т. 2. — К., 1968. — С. 81. Принагідно відзначимо, що чимала частина наукового потенціалу України за різних причин лишилася на захопленій німцями території, де навіть була відновлена діяльність Української академії наук. За далеко не повними підрахунками лише в київському філіалі цієї академії перебувало 1139 вчених (3 академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників тощо). З них історики і філологи склали 106 осіб. При цьому серед гуманітаріїв можна назвати такі відомі постаті, як професори-історики О. Оглоблін, К. Штепа, Н. Полонська-Василенко, філологи та фольклористи М. Грунський, П. Горецький, Б. Якубський, В. Маслов, та ін., а також письменник А. Любченко, малярі В. Кричевський, І. Іжакевич, скульптор і кінорежисер І. Кавалерідзе, член-кореспондент Академії архітектури І. Моргілевський та ін. У філіалі УАН у Львові перебували такі відомі науковці, як академіки-філологи М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, професор-історик І. Крип'якевич та ін. Чимало науковців залишилися і в Харкові. Див.: *Верба І.* *Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації* (Київ, 1941 — поч. 1942 рр.) // *Розбудова держави*. — № 3. — 1995. — С. 45.

⁵¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1 — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 164.

⁵¹⁶ Там само. — Арк. 163.

⁵¹⁷ Там само.

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само. — Арк. 162.

⁵²⁰ Інтерв'ю з В.С. Костенком (16 травня 1993 р. Київ).

⁵²¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 171.

⁵²² Там само. — Арк. 172.

⁵²³ Там само.

⁵²⁴ *Довженко О.* *Україна в огні. Кіноповість, щоденник*. — К., 1990. — С. 250.

⁵²⁵ Там само. — С. 134—135.

^{526-а} ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 83. — Арк. 155.

⁵²⁷ Там само. — Арк. 164.

⁵²⁷ Там само. — Арк. 164.

⁵²⁸ Наприклад, кінорежисер Л. Луков зі своєю групою відзняв у 1942 р. на Ташкентській кіностудії фільм з історії громадянської війни в Україні “Олександр Пархоменко”. Кінострічка М. Донського “Як гартувалася сталь” була присвячена “боротьбі українського народу з німецькими окупантами у 1918 році”. Вона була підготовлена в столиці Туркменії Ашхабаді, де знаходилась найбільша група працівників Київської кіностудії (177 осіб з власним кінообладнанням). В цьому ж місті працював над оборонною оперою “Полковник Стороженко” композитор Ю. Мейтус. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 65. — Арк. 10—11, 16. У 1943 році була вперше поставлена на сцені опера М. Вериківського “Наймичка” за мотивами поеми Т. Шевченка, написана кантата-симфонія А. Штогаренка “Україна моя” тощо. На черговій сесії АН УРСР, яка відбулася у січні 1943 р., з окремими доповідями, присвяченими питанням патріотизму, виступили провідні українські науковці й літератори. Так, М. Рильський розповідав про “Тему Вітчизни в творчості Пушкіна, Міцкевича і Шевченка”, П. Панч доповідав про “Український патріотизм у вітчизняних війнах проти німецьких загарбників”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 83. — Арк. 107.

⁵²⁹ Див.: Україна в огні. Літературний альманах у 2-х тт. — Уфа, 1942. У кн. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 417—418.

⁵³⁰ Там само. — С. 416—422.

⁵³¹ Див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис.: (Проект найновішої редакції). — К., 1999. — С. 242—333.

⁵³² Див.: Морозов А.М. Этническая программа гитлеризма в России // Урал в Великой Отечественной войне 1941—1945. — Екатеринбург, 1995. — С. 216—218.

⁵³³ Щоденник Аркадія Любченка. — Львів — Нью-Йорк, 1999. — С. 113.

⁵³⁴ Там само.

⁵³⁵ Стенограму наради див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 13. — Арк. 32—59.

⁵³⁶ Там само. — Арк. 32.

⁵³⁷ Там само. — Арк. 33.

⁵³⁸ Там само. — Арк. 35.

⁵³⁹ Там само. — Арк. 33. (До речі, новий російський правопис було прийнято у 1941 р.)

⁵⁴⁰ Там само. — Арк. 35.

⁵⁴¹ Там само. — Арк. 56.

⁵⁴² Там само. — Арк. 57.

⁵⁴³ Там само. — Арк. 37, 58.

⁵⁴⁴ Німчук В.В. Проблеми українського правопису ... — С. 286.

⁵⁴⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 130. Слід зазначити, що Олександр Петрович, як свідчать його щоденникові записи, часто замислювався над мовною проблемою. В незнанні і небажанні українців знати рідну мову, (літературу, історію) він, як і більшість української творчої еліти, вбачав сумні наслідки довоєнної політики партії, що призвела до втрати національної свідомості й патріотизму. “В університеті розмовляли (по-українськи — *Авт.*) тільки початківці й поети, — з гіркою згадував О. Довженко. — Решта вся по-руськи на радість Гітлеру.” Там само. — С. 136. Особливо прикро його вражала втрата національної свідомості представниками української інтелігенції. “Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка, — записав Довженко 28. 04. 1942 р., — не знає, хто такий кращий прозаїк України Ю. Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур’янові, бур’яном забиті”. — Там само. — С. 141.

- ⁵⁴⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 15.
- ⁵⁴⁷ Це сталося на ювілейному пленумі Спілки радянських письменників України, що відбувся 7—10 січня 1943 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 78.
- ⁵⁴⁸ Це казав працівник видавництва ЦК КП(б)У Укрвидав Кобелецький. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 122. — Арк. 23.
- ⁵⁴⁹ *Джилас М.* Лицо тоталитаризма... — С. 88.
- ⁵⁵⁰ Там само.
- ⁵⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 666. — Арк. 370. Є кілька редакцій з правками самого Хрушова цього виступу. Див.: Стенограма засідання пленуму ЦК КП(б)У 22—24 листопада 1944 р. Виступ М.С. Хрушова. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 667. — Арк. 1—38. Також кілька редакцій промови в: Спр. 666. — Арк. 339—437.
- ⁵⁵² Там само. — Арк. 430.
- ⁵⁵³ Там само. — Арк. 428.
- ⁵⁵⁴ Там само. — Арк. 370.
- ⁵⁵⁵ Там само. — Арк. 428.
- ⁵⁵⁶ Там само. — Арк. 413.
- ⁵⁵⁷ Там само. — Оп. 30. — Спр. 381. — Арк. 1.
- ⁵⁵⁸ Там само.
- ⁵⁵⁹ Там само.
- ⁵⁶⁰ Докладніше про діяльність Інституту історії в роки війни див.: У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.): Зб. документів і матеріалів. У двох частинах. Частина I (1936—1944 рр.). — К., 1996.
- ⁵⁶¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 48. — Арк. 6—9.
- ⁵⁶² Там само. — Спр. 27. — Арк. 15.
- ⁵⁶³ Докладніше про це: *Юсова Н.* Початок перегляду істориками УРСР положень М.С. Грушевського про етнічну належність Київської Русі та її історико-культурну спадщину (Рукопис у друці).
- ⁵⁶⁴ *І ж.*: Генеза концепту “Давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. — № 6. — 2001. — С. 65—85.
- ⁵⁶⁵ Сигнальний екземпляр “Історії України” — Т. 1. Під редакцією проф. М. Петровського. 1942. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 50. — Арк. 2.
- ⁵⁶⁶ Там само. — Спр. 48. — Арк. 2. Відповідно до кон’юнктури часу Петровський також підкреслював, що “Богдан знав, як розправлятися з опозицією”. До війни історики Марченко, Н. Полянська-Василенко і О. Оглоблін стримували псевдонаукові домисли Петровського, проте наразі він був на коні.
- ⁵⁶⁷ Див.: *Рильський М.Т.* Зібрання творів.: У 20 т. — К., 1987. — Т. 17: Публіцистика. 1935—1952. — 116—134, 459. Радянська Україна. — 1944. — 10 грудня.
- ⁵⁶⁸ Радянська Україна. — 1944. — 10 грудня.
- ⁵⁶⁹ Там само.
- ⁵⁷⁰ Там само.
- ⁵⁷¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 514. — Арк. 19—20. К.З. Литвин також наголосив, що Рильський заслуговує на дієву критику в пресі. А 2 жовтня 1947 р. Ф. Єневич надрукував в “Радянській Україні” статтю “Про націоналістичні помилки М. Рильського”. Див.: Там само. — Спр. 709.
- ⁵⁷² Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 266. — Арк. 1—18.
- ⁵⁷³ Там само. — Арк. 1, 3.
- ⁵⁷⁴ Там само. — Арк. 3.
- ⁵⁷⁵ Там само. — Арк. 5.

⁵⁷⁶ Там само. — Арк. 9.

⁵⁷⁷ Показово, що майже паралельно з М. Рильським в узбецькому Самарканді відомий український радянський художник В. Касіян на честь визволення столиці створив у листопаді 1943 р. плакат “Київ наш!”. На майдані, на фоні собору св. Софії і пам’ятника Богдану Хмельницькому, стоїть літня людина у робочій роби, надягненій поверх вишиванки. Чоловік піднесеними до гори руками, з яких звисають розірвані кайдани, вітає танки й літаки з радянськими зірками. На прапорі, що майорить, написано українською мовою “Слава Сталіну!”, “Слава Червоній арміі!”. Отже, від Київської Русі — через козацьку державу Богдана — до робітничо-селянської радянської республіки з маршалом Сталінім, визволителем на чолі — так бачить маляр тяглість української держави. Див. : Фотоальбом : Відбудова Києва. Там само. — Оп. 23. — Спр. 758. — Арк. 3.

⁵⁷⁸ Див.: У лещатах тоталітаризму... — С. 23—35.

⁵⁷⁹ Свято киян. Мітинг у визволеному Києві. 27 листопада 1943 р. — Харків, 1943. Див. також: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 97. — Арк. 6. У зв’язку з річницею Жовтня та очікуваним визволенням республіки відомий радянський письменник О. Фадєєв виступив зі статтею, в якій складав дифірамби Україні, народ якої він за рівнем культури й цивілізації ставив вище деяких європейських країн і який разом з російським є будівничим радянської держави. При цьому письменник також не згадав про Білорусь. *Фадєєв А.* О советском патриотизме и национальной гордости народов СССР // Под знаменем марксизма. — № 11. — 1943. — 25 ноября.

⁵⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 79.

⁵⁸¹ Там само. — Спр. 90. — Арк. 13.

⁵⁸² Київ. Фотоальбом... — С. 85.

⁵⁸³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 84.

⁵⁸⁴ Там само. — Арк. 87.

⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 85.

⁵⁸⁶ Там само. — Спр. 68. — Арк. 71—72.

⁵⁸⁷ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 212. — Арк. 35.

⁵⁸⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 340. — Арк. 5.

⁵⁸⁹ Шевченківський словник. У двох томах. — Т. 1. — К., 1978. — С. 107.

⁵⁹⁰ Там само. — С. 105.

⁵⁹¹ Там само. — С. 106.

⁵⁹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 895. — Арк. 137—138.

⁵⁹³ Там само.

⁵⁹⁴ Там само. — Оп. 70. — Спр. 340. — Арк. 10.

⁵⁹⁵ Там само. — Арк. 13.

⁵⁹⁶ *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 83.

⁵⁹⁷ В короткому курсі історії України, що вийшов напередодні війни, окремий розділ було присвячено “Об’єднанню великого українського народу в єдиній українській державі”. Див.: Історія України: короткий курс. Київ, 1941.

⁵⁹⁸ Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 83.

⁵⁹⁹ *Motył A.J.* Revolution, Nation, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. — New-York. — 1999. — P. 76.

⁶⁰⁰ Радянська Україна. — 1943. — 19 лютого. Див. також.: Спецповідомлення органів НКВС про реагування української інтелігенції на статтю Корнійчука. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 100—106.

⁶⁰¹ Радянська Україна. — 1944. — 15 лютого.

⁶⁰² Там само. — 6 березня.

⁶⁰³ Там само. — 29 лютого; 1 березня (продовж.)

⁶⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 33. Див. Про це також. Там само. — Арк. 63.: *Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* Історія українського війська... — С. 424—425.

⁶⁰⁵ Там само.

- ⁶⁰⁶ Там само. — Арк. 63.
- ⁶⁰⁷ Там само.
- ⁶⁰⁸ Там само. — Спр. 862. — Арк. 23—24.
- ⁶⁰⁹ Там само.
- ⁶¹⁰ Там само. — Арк. 26.
- ⁶¹¹ “Радянська Україна”. — 1945. — 30 червня.
- ⁶¹² На це звернув увагу О. Довженко у своєму щоденнику. “Це не українці, це хохли, — казала йому одна жінка в Россоші. — Українці там, в Харківській і Полтавській областях, а у нас не українці. Це хохли”. Див.: *Довженко О.* Україна в огні... — С. 191.
- ⁶¹³ *Motyl A.J.* Revolution, Nation, Empires. Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New-York. — 1999. — Р. 79.
- ⁶¹⁴ Комсомольская правда. — 1943. — 13 юнія.
- ⁶¹⁵ Там само. — 8 мая.
- ⁶¹⁶ *Довженко О.* Україна в огні... — С. 145.
- ⁶¹⁷ Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 85.
- ⁶¹⁸ Див.: ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 9. — Арк. 18—19.
- ⁶¹⁹ Там само. — Арк. 18.
- ⁶²⁰ Там само. — Арк. 18—19.
- ⁶²¹ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 29. — Спр. 542. — Арк. 67—69. Тоді Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко підготував проект постанови ЦК КПРС “Про увічнення перемоги Червоної армії над білофінами”. Згідно з цим документом, в Карело-Фінській республіці, Ленінградській та Мурманській областях мало бути влаштовано 18 кладовищ і 422 братські могили, а також споруджено 11 окремих пам’ятників для Героїв Радянського Союзу та 2 — на загальних могилах Героїв Радянського Союзу. У сімох місцях планувалося спорудити монументи висотою до 65,5 м. На загал, на ці заходи уряд мав виділити: 300 тис. крб. на кладовища і 5 млн на пам’ятники Героям Радянського Союзу тощо. Закладання пам’ятників планувалося на 30 листопада 1940 р., а завершити спорудження передбачалося до червня 1941 р.
- ⁶²² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 463. — Арк. 20—21.
- ⁶²³ Як згадував М. Хрущов у своїх мемуарах, рана командуючого була важкою, проте не смертельною. Він навіть почав одужувати, однак раптово стан здоров’я Ватутіна ускладнився. Почалося запалення крові, й лікарі запросили у Сталіна дозвіл на застосування американського пеніциліну. Проте той відмовив, послаючись на те, що американські ліки можуть отруїти нашого командуючого. *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть. : Воспоминания в 4-х кн. — Т. 1. — М., 1999. — С. 561—562. Див. про загибель Ватутіна також *Гриневич В., Гриневич Л.* ... *Якимович Б.* Історія українського війська... — С. 399—401.
- ⁶²⁴ *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть... — С. 564.
- ⁶²⁵ Див. про це докладніше: Боротьба Червоної армії з курганами — пам’ятниками в Західній Україні в 1944 р. // Розбудова держави. — 1997. — № 4. — С. 47—49.
- ⁶²⁶ Лист Хрущова до Сталіна від 25.03.1944 р. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 2.
- ⁶²⁷ Лист Хрущова до Сталіна з проханням дозволити проведення артсалютів у Києві від 28 лютого 1944 р. Див.: Там само. — Спр. 936. — Арк. 28—29.
- ⁶²⁸ Лист Хрущова до Сталіна від 26 липня 1944 р. — див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 45.
- ⁶²⁹ Про конвоювання військовополонених німецької армії по Києву. Повідомлення Берії до Сталіна від 17 серпня 1944 р. Див. : ДАРФ. — Ф. 9401. — Оп. 2. — Спр. 66. — Арк. 227.
- ⁶³⁰ Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР Рясного — заст. наркома внутрішніх справ СРСР Круглова від 16 серпня 1944 р. Див.: Там само. — С. 228—231.

⁶³¹ Довженко О. Україна в огні... — С. 221. Про утворення ордена Богдана Хмельницького див. також: *Гриневич В.* Як гетьман-“зрадник” став героєм // Пам’ятки України. — 1991. — № 5. — С. 4—7.

⁶³² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 463. — Арк. 3.

⁶³³ Там само. — Арк. 11.

⁶³⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 241. — Арк. 71.

⁶³⁵ Красная звезда. — 1943. — 12 октябрю.

⁶³⁶ Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938—1953. A Documentary Collection...—P. 146.

⁶³⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 91. — Арк. 44.

⁶³⁸ Радянська Україна. — 1944. — 18 січня.

⁶³⁹ Там само.

⁶⁴⁰ Там само. На контрасті з Хмельницьким подавався в цій статті образ гетьмана І. Мазепи, який насмілювався замахнутися на дружбу з Москвою. Цим образом актуалізувалася тема зрадництва. “Не зможуть жалюгідні спроби зрадників типу Мазепи, — наголошувала “Радянська Україна”, — які 200 років тому продалися інтервенту Карлу XII, і такі ж жалюгідні і нікчемні сьогоднішні спроби холуїв і мерзенних запродавців типу бандер, мельників, бульб роз’єднати вікову дружбу російського і українського народів. Там само.

⁶⁴¹ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 2—18.

⁶⁴² На початку 1944 року українські поети отримали персональні завдання написати до цієї події “Коллективну поему-лист товаришеві Сталіну про визволення України від німецьких загарбників”. За планом вона мала складатися із 12 розділів, кожен з яких (по 80—100 рядків) писав окремий автор. Поема повинна була охоплювати період від “Розквіту України напередодні війни” — через основні етапи війни і аж до “Відбудови”. Завершальний розділ — “Спасибі Сталіну” — було доручено написати М. Рильському. Авторами розділів були відповідно: А. Малишко, П. Усенко, М. Бажан, С. Крижанівський, М. Шеремет, В. Сосюра, П. Тичина, Л. Дмитерко, С. Воскресенко, Т. Масенко, Я. Городський, М. Рильський. Див. — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 63—65.

⁶⁴³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 2—4.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ Там само. — Арк. 9.

⁶⁴⁶ Там само.

⁶⁴⁷ Там само. — Арк. 10.

⁶⁴⁸ Ідея заснування цієї нагороди прийшла до влади знизу. В листі, надісланому із діючої армії до М. Хрущова від 2.06.1944 р., майор Нечаєв зазначав, що “дуже багато бійців у зв’язку із визволенням України на щось очікують”, і пропонував встановити нову медаль “За визволення України”. До листа додавався навіть проект цієї медалі. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — 68. — Арк. 17—18. Проте ані відзнаку на честь визволення Києва, ані медаль на честь визволення України так і не було запроваджено. Так само, як і не була прийнята пропозиція Хрущова про надання права Верховній Раді УРСР нагороджувати Почесним Червоним прапором УРСР частини і з’єднання за визволення українських міст і Почесною Бойовою грамотою УРСР бійців і командирів. Див.: *Сергійчук В.* Медаль, якої Сталін позбавив мільйони // Військо України. — 1993. — № 7. — С. 87—90. А ось медаль “За оборону Києва” була заснована в 1961 р. вже за часів правління Хрущова і за його цілковитої підтримки. Трагічна Київська оборона асоціювалася у більшості радянських маршалів з величезною поразкою і ганьбою, панічним відступом військ, а також з керівництвом цією обороною генералом-зрадником А.Власовим і навряд чи без цієї підтримки мала шанс на таке вшанування.

⁶⁴⁹ Там само. — Арк. 10—11.

⁶⁵⁰ Там само. — Арк. 20.

⁶⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 784. — Арк. 17—21.

⁶⁵² Там само. — Арк. 21.

⁶⁵³ Про міф війни див.: *Tumarkin N.* The Living and The Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. — New-York, 1994. — 242 p.; *Weiner A.* Making Sense of War. The Second World War and The Fate of the Bolshevik Revolution. — Princeton. — 2001. — 416 p.

⁶⁵⁴ *Сміт Е.* Національна ідентичність... — С. 85. “Гімн — це пісня, яка єднає під одним прапором націю в найважливіші урочисті хвилини її життя. Він є символом національного єднання всіх громадян як національний герб чи прапор, але сприймається вухом, а не оком”. Ця цитата взята з довідки про національні гімни, підготовленої 06.10.1943 за дорученням Урядової комісії по створенню державного гімну СРСР. Див.: Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 11—12.

⁶⁵⁵ На загал в конкурсі брали участь більше 40 поетів і 160 композиторів, які представили близько 500 гімнів. Див.: *Годовкин Б.* Патриотическая песнь // Литературная газета. — 1990. — 28 февраля. — С. 8.

⁶⁵⁶ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 1.

⁶⁵⁷ Там само. — Арк. 2.

⁶⁵⁸ Там само. — Арк. 3.

⁶⁵⁹ Там само. — Спр. 218. — Арк. 19.

⁶⁶⁰ Там само. — Спр. 217. — Арк. 7—10.

⁶⁶¹ Там само. — Арк. 11—12.

⁶⁶² Там само. — Спр. 300. — Арк. 1—12

⁶⁶³ Там само. — Арк. 1.

⁶⁶⁴ Там само. — Спр. 218. — Арк. 53.

⁶⁶⁵ Там само. — Арк. 65. М. Голодний поєднав у єдине ціле історичну спадщину Росії, вирішальну роль останньої у творенні СРСР і радянського устрою. “Отчизну хранит завещали нам деды // Россия республикам стала сестрой // Советы нам стали оплотом победы // И крепче гранита незыблемый строй” див.: Там само. — Спр. 217. — Арк. 7. Наведемо ще кілька прикладів з числа запропонованих на конкурс.

В битвах с врагом на века прославлена // Русская наша земля.

Гением Ленина, Разумом Сталина // Светят нам звезды Кремля (Васильев С.)

Мы русский народ полюбили // Как первенца нашей семьи,

И подвиг его не забыли // Во славу советской земли (Шилов А., слова; Александров, музыка)

Во главе Союза стран могучих // Ты, о Русь, и крепок наш союз

Мощь его, стезей трудов кипучих, // Нас ведет вперед и вперед!

Стойкость в битве и верность отчизне, // Русских сил источник святой.

И вовек сияет солнце жизни // Счастья света над древней Москвой.

(С. Тархов) Див.: Там само. — Спр. 300. — Арк. 89.

⁶⁶⁶ Там само. — Спр. 218. — Арк. 56.

⁶⁶⁷ *Александров В.* Как создавался гимн Советского Союза // Москва. — 1988. — № 3. — С. 193.

⁶⁶⁸ Див.: *Поляновский Г. А. В.* Александров. — М., 1948. — С. 50.

⁶⁶⁹ Див.: *В. Александров.* Как создавался гимн Советского Союза... — С. 191.

⁶⁷⁰ Там само. — 190.

⁶⁷¹ Там само. — С. 190—194.

⁶⁷² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 217. — Арк. 14.

⁶⁷³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 875. — Арк. 1.

⁶⁷⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 218. — Арк. 288.

⁶⁷⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 19. Українська мова така близька до спорідненої їй російської, — вважав дописувач, — що нема потреби

при перекладі навіть змінювати словесну структуру, як це зробив Бажан, і пропонував свій “русько-руський” варіант перекладу. Там само.

⁶⁷⁶ Правда. — 1943. — 22 декабля.

⁶⁷⁷ *Боффа Д.* История Советского Союза. — В 2-х тт. — М.: 1990. — Т. 2. — С. 174.

⁶⁷⁸ Про це записав у своєму щоденнику О. Довженко 5 листопада 1943 р. Сам він тоді ж запропонував М. Хрущову створити герби всіх українських міст. Див.: *Довженко О.* Україна в огні... — С. 224.

⁶⁷⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 300. — Арк. 12.

⁶⁸⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 13.

⁶⁸¹ Там само. — Спр. 262. — Арк. 22.

⁶⁸² Там само. — Спр. 261. — Арк. 26.

⁶⁸³ Там само. — Арк. 29.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ Там само. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 15.

⁶⁸⁶ Там само. — Арк. 25. Зазначимо, що тут зроблена заміна тепер вже “споконвічно російської” річки Дон на Донець.

⁶⁸⁷ Там само. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 15.

⁶⁸⁸ Там само. — Арк. 109.

⁶⁸⁹ Там само. — Арк. 2.

⁶⁹⁰ Там само. — Арк. 20.

⁶⁹¹ Там само. — Арк. 59, 79.

⁶⁹² Там само. — 23.

⁶⁹³ Там само. — Арк. 12.

⁶⁹⁴ Там само. — Арк. 10.

⁶⁹⁵ Там само. — Оп. 30. — Спр. 85. — Арк. 7.

⁶⁹⁶ Там само. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 25.

⁶⁹⁷ Див.: Радянська енциклопедія історії України. — В 6-ти томах. — К., 1971. — Т. 3. — С. 446.

⁶⁹⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 4. — Арк. 126.

⁶⁹⁹ *Костирченко Г.В.* Тайная политика Сталина... — С. 253.

⁷⁰⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 261. — Арк. 3.

⁷⁰¹ *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic : The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964. Pp. 15—16.

⁷⁰² *Тичина П.* Патріотизм у творчості Мажит Гафурі // Наукові записки: Інститут мови і літератури АН УРСР. — Уфа, 1943. — С. 59.

⁷⁰³ Там само. Складність питання полягала у тому, що влада водночас залучала представників творчої еліти до активної критики українських націоналістів, примушуючи їх водночас виступати і творцями малоросійства. Той самий П. Тичина навесні 1943 року підготував статтю — відповідь на заклик Українського канадського комітету створити під німецькою егідою автономну Українську державу. Аргументація Тичини проти цієї ідеї ґрунтувалася передусім на тому, що в силу геополітичних чинників не під силу “такій невеличкій державі, як Україна” (!), яка до того ж не має власної армії, протистояти хижим сусідам. Роблячи історичний екскурс, автор звертається до часів Данила Галицького, який “мав піти навіть на союз із Папою”, просив князя погодитись на таку “жахливу для самостійності річ, як унію православної церкви з церквою католицькою”. Поет-наркома згадує тут про Центральну Раду та Гетьманат, які перетворили Україну на “колонію” Німеччини. На кінець він зробить висновок, що слабенькій Україні потрібен союз із “великим прогресивним сусідом на рівноправних засадах”. І, звісна річ, таким сусідом-союзником міг бути лише СРСР. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 95. — Арк. 32—41.

⁷⁰⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 83. — Арк. 79.

⁷⁰⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 226.

⁷⁰⁶ Там само. — С. 181. Щоденниковий запис від 12.06.1942 р. Дивись також критику партократами.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 94.

⁷⁰⁷ Довженко О. Україна в огні... — С. 174.

⁷⁰⁸ Там само. — С. 162.

⁷⁰⁹ Там само. — С. 133. Чи ще так: “Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, — це Україна. Де ж народжуватися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Не судити їх, а просити пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час.” (С. 135.)

⁷¹⁰ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — Арк. 21. У повісті показані наслідки цього духовного каліцтва. Українські селяни, запряжені німцями у ярмо, розмовляють між собою: “Так колись в історії, кажуть, запрягали нашого брата не раз.

— Хто?

— Богдан Хмельницький. О, великий злодюга був! В музеї в Чернігові шабля його висіла перед війною. Там був такий напис: “Шабля відомого ката українського народу Богдана Хмельницького, який, Богдан, придушив народну революцію у тисяча шістсот якомусь там році”. Так, шабля під склом, а дванадцять його портретів у підвалі заперті. Нікому не показували. Кажуть, що портрети ті туман наводять на людей. Там само. — Арк. 28.

⁷¹¹ Довженко О. Україна в огні... — С. 28.

⁷¹² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — Арк. 23. Довженко був тут не поодиноким у своїх думках. Під час війни, особливо в період катастроф початкового періоду, коли з партії та її вождів спав ореол святості й безпомилковості, інтелігенція почала підіймати питання про причини поразок, і все частіше висловлювалась думка про хиби в політиці партії, в тому числі й щодо патріотичного виховання населення. Як свідчили донесення спецорганів про політичні настрої української інтелігенції, евакуйованої до Уфи, доволі критичні щодо влади. Серед вершків української наукової еліти, старої інтелігенції зустрічалися справжні фрондери, які не боялися жорстких висловлювань щодо влади та її керівників. Наприклад, академік русофіл М. Крилов критикував партію за розкладання моральних підвалин суспільства, погане життя селян і робітників, “перетворення Росії, — як він казав, — у великий комуністичний підвал”. “Відрізали від світу, — обурювався академік у приватній розмові в січні 1943, — і хочемо зробити рай у льоху. Будувати щасливе життя можна лишень за умов вільного розвитку особи, а росіяни зробили піддослідними песиками Павлова”. Див.: ЦДАГОУ. — Оп. 23. — Спр. 685. — Арк. 15—16. Він також вважав, що кінець війни принесе більшу свободу людям і приведе до демократизації країни за західним взірцем. “Переможемо не ми — компартія, — наголошував він, — а народ російський переможе”. Там само. — Арк. 7. Так само член-кореспондент академії архітектури СРСР українець Заболотний висловлював критичні зауваження відносно політики партії щодо заборони церкви, розкуркулення та насадження колгоспів. “Від куркуля більше толку, ніж від колгоспу”, — казав він 6.11.1942. — До війни робили багато того, що не слід”. Там само. — Арк. 64—65.

⁷¹³ Високо оцінюючи самого М. Хрущова, його оточення Довженко вважає “слабким і малоініціативним” (Довженко О. Україна в огні... — С. 225), зазначає, що теперішня влада значно програє на фоні навіть попередньої, довоєнної, серед якої хоча б були особистості. Наразі “спрошення обнялося з простотою”, констатує письменник (Там само. — С. 211.)

⁷¹⁴ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 293. — 35.

⁷¹⁵ Довженко О. Україна в огні... — С. 226.

⁷¹⁶ Докладніше про цькування Довженка див.: *Коваль М.В.* Справа Олександра Довженка // Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 108—119.

⁷¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 86. Певною спробою реабілітуватися стала для Довженка робота над “Сержантом Орлюком” — проектом кінопостанови, над яким він почав працювати в 1944. У сценарії мали оспівуватися дружба між російським і українським народами й боротьба з українськими націоналістами, проте це вже не могло його врятувати. Див.: Там само. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 92.

⁷¹⁸ Там само. — Оп. 70. — Спр. 200. — Арк. 85.

⁷¹⁹ Там само. — Оп. 30. — Спр. 84. — Арк. 85. За іронією долі трохи більше року потому саме К. Литвину жалівся Ю. Яновський, переповідавши, що чув від Петровського, як в стінах Академії наук УРСР говорили: “Український націоналізм сходить під час війни за патріотизм, проте нічого, після війни з ним розправляться”. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 68. — Арк. 29 зв.

⁷²⁰ Цит. за: *Осадчук П.* Секретна справа рейху. ОУН-УПА в донесеннях німецької розвідки // Віче. — 1992. — № 4. — С. 141.

⁷²¹ Україна в роки Другої світової війни у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упорядкування і передмова В. Косика. — Львів, 1997. — Т. I. — С. 301—303, 344.

⁷²² Там само. — С. 362.

⁷²³ *Косик Володимир.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 187.

⁷²⁴ *Бутко Д.* Українська Автокефальна Церква — вічне джерело життя. — Саут — Бавнд-Брук, 1988. — С. 207.

⁷²⁵ *Мартирологія українських церков.* — В 4-х т. — Торонто; Балтимор, 1987. — Т. 1. Українська Повстанська Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. — Т. 1. — С. 681—683.

⁷²⁶ *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 111.

⁷²⁷ Волинь. — 1941. — 7 грудня.

⁷²⁸ *Гордієнко В.В.* Назв. праця. — С. 110—113.

⁷²⁹ Волинь. — 1941. — 7 грудня.

⁷³⁰ Там само. — 7 вересня.

⁷³¹ Там само. — 11 грудня.

⁷³² *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк — Бавнд-Брук, 1966. — Т. 4. — Ч. 2 (XX ст.). — С. 213, 214.

⁷³³ Волинь. — 1942. — 29 січня.

⁷³⁴ *Якунін Вадим.* За веру и Отечество. — Самара, 1995. — С. 17.

* Колишня назва держав, розташованих на східному узбережжі Середземного моря.

⁷³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3206. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 80—82.

⁷³⁶ Вінниця вісті. — 1942. — 21 травня.

⁷³⁷ *Власовський І.* Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 234.

⁷³⁸ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — С. 214.

⁷³⁹ *Heyer Friedrich.* Die Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Kцln-Braunsfeld, 1953. — S. 182, 190.

⁷⁴⁰ *Якунін Вадим.* Назв. праця. — С. 17; *Волошин Юрій.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. — Полтава, 1997.

⁷⁴¹ *Heyer Friedrich.* Назв. праця. — С. 206.

⁷⁴² Там само. — С. 207.

⁷⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 195.

- ⁷⁴⁴ Alexeev W., Stavrou T.Y. The Great Revival. The Russian Church under German Occupation. Minneapolis, Minnesota, 1976. — p. 162.
- ⁷⁴⁵ Heyer Friedrich. Назв. праця. — S. 207.
- ⁷⁴⁶ Там само. — S. 204.
- ⁷⁴⁷ Alexeev W., Stavrou T.Y. Назв. праця. — p. 172.
- ⁷⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 22.
- ⁷⁴⁹ Голос Підкарпаття. — 1942. — 27 вересня.
- ⁷⁵⁰ Волинь. — 1942. — 1 березня.
- ⁷⁵¹ Пащенко Володимир. Православ'я у новітній історії України. — Полтава, 1997. — С. 43, 54.
- ⁷⁵² Волинь. — 1942. — 5 березня.
- ⁷⁵³ Там само. — 1941. — 1 грудня, 7 грудня; 1942. — 1 січня.
- ⁷⁵⁴ Там само. — 1942. — 12 березня, 19 березня.
- ⁷⁵⁵ Там само. — 1941. — 11 грудня.
- ⁷⁵⁶ Там само. — 1942. — 18 січня.
- ⁷⁵⁷ Вінницькі вісті. — 1942. — 25 січня.
- ⁷⁵⁸ Український голос. — 1941. — 20 листопада.
- ⁷⁵⁹ Волинь. — 1942. — 11 січня.
- ⁷⁶⁰ Там само. — 29 січня.
- ⁷⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 90. — Арк. 9—21.
- ⁷⁶² Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 555.
- ⁷⁶³ Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939—1964 годах. — М., 1999. — С. 142.
- ⁷⁶⁴ Косик Володимир. Назв. праця. — С. 331.
- ⁷⁶⁵ Власовський І. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 241—242.
- ⁷⁶⁶ Косик Володимир. Назв. праця. — С. 297—298; ЦДАВО України. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 476. — Арк. 972—974.
- ⁷⁶⁷ Власовський І. Назв. праця. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 246.
- ⁷⁶⁸ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—10.
- ⁷⁶⁹ Журнал Московской патриархии. — 1943. — № 1. — С. 19.
- ⁷⁷⁰ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 81.
- ⁷⁷¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
- ⁷⁷² Там само. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 105.
- ⁷⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 94.
- ⁷⁷⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 71.
- ⁷⁷⁵ ДАРФ. — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 53. — Арк. 5—7; Спр. 4. — Арк. 14.
- ⁷⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ⁷⁷⁷ Там само. — Арк. 42, 43.
- ⁷⁷⁸ Там само. — Арк. 69, 70.
- ⁷⁷⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 9, 9 зв.
- ⁷⁸⁰ Там само. — Спр. 8. — Арк. 15; Спр. 11. — Арк. 168.
- ⁷⁸¹ Там само. — Спр. 11. — Арк. 117.
- ⁷⁸² Там само. — Спр. 3. — Арк. 19, 20.
- ⁷⁸³ Рада у справах релігійних культів виконувала ті ж самі функції, що й Рада у справах РПЦ, але в її компетенції перебували всі неправославні конфесії.
- ⁷⁸⁴ Одинцов М.И. Путь длиной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству. Государственно-церковные отношения в истории советского общества. — В кн.: На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 64.
- ⁷⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 84.
- ⁷⁸⁶ Там само. — Арк. 52—53.

- ⁷⁸⁷ Волошин Ю.В. Ліквідація Української греко-католицької церкви. — С. 337.
- ⁷⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп.3. — Спр. 13. — Арк. 57.
- ⁷⁸⁹ Там само. — Арк.58; Спр. 7. — Арк. 34; Волошин Ю.В. Назв. праця. — С. 342.
- ⁷⁹⁰ Там само. — Спр. 8. — Арк. 145—148.
- ⁷⁹¹ Там само. — Спр. 9. — Арк. 93, 94.
- ⁷⁹² *Поспеловский Дмитрий*. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР / Учебное пособие. — М., 1996. — С. 312.
- ⁷⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 4.
- ⁷⁹⁴ Журнал Московской патриархии. — 1946. — № 4. — С. 10.
- ⁷⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 92, 93.
- ⁷⁹⁶ Див.: Лисенко О.С. Церковне життя в Україні. 1943—1946 рр. — К., 1998. — С. 321.
- ⁷⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Ч. 1. — Спр. 887. — Арк. 23, 24.
- ⁷⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 59.
- ⁷⁹⁹ Волошин Ю.В. Назв. праця. — С. 348.
- ⁸⁰⁰ Цит. за кн.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941—1942 рр. — К., 1999. — С. 16.
- ⁸⁰¹ *Замлинський В.* З вірою в перемогу. — К., 1978. — С. 26.
- ⁸⁰² ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955. — (Мюнхен), 1955. — С. 57, 58.
- ⁸⁰³ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 6, 7.
- ⁸⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 18.
- ⁸⁰⁵ Історія застерігає. Документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1986. — С. 229, 230.
- ⁸⁰⁶ Бутко С. Українсько-російські відносини у політиці ОУН і УПА: осінь 1943—1944 рр. // Сіверянський літопис. — 2002. — № 6 (48) листопад—грудень. — С. 11.
- ⁸⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 121. — Арк. 39.
- ⁸⁰⁸ В'юн Г. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві. — Б.м., 1973. — С. 30—50.
- ⁸⁰⁹ На зов Києва. — С. 470—475.
- ⁸¹⁰ *Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А.* Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 50—51.
- ⁸¹¹ *Скоробагатів А.В.* ОУН у Харкові за часів окупації (1941—1943 рр.) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6. — С. 83—88.
- ⁸¹² Див.: Кентій А.В. Назв. праця. — С. 71.
- ⁸¹³ Історія застерігає. — С. 228.
- ⁸¹⁴ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 67.
- ⁸¹⁵ Там само. — С. 61.
- ⁸¹⁶ *Косик Володимир*. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1999. — С. 542, 543.
- ⁸¹⁷ Кентій А.В. Назв. праця. — С. 86.
- ⁸¹⁸ *Косик Володимир*. Назв. праця. — С. 534.
- ⁸¹⁹ Там само. — С. 197.
- ⁸²⁰ ЦДАВО України. — КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 107.
- ⁸²¹ Там само. — Арк. 83.
- ⁸²² Там само. — Ф. 3206. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 20.
- ⁸²³ На зов Києва. — С. 323—329.
- ⁸²⁴ *Потильчак Олександр*. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. — 1998. — № 12. — С. 11.

- * Самостійників-державників.
- ⁸²⁵ *Мірчук Петро*. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — Львів, 1991. — С. 29.
- ⁸²⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 94—95.
- ⁸²⁷ Там само. — С. 107.
- ⁸²⁸ Історія застерігає. — С. 233.
- ⁸²⁹ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — Львів, 1993. — С. 69.
- ⁸³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 101—103.
- ⁸³¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Збірка документів. — С. 69.
- ⁸³² ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 4.
- ⁸³³ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 123.
- ⁸³⁴ *Косик Володимир*. Назв. праця. — С. 574.
- ⁸³⁵ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. — С. 138.
- ⁸³⁶ *Кентій А.В.* Назв. праця. — С. 161.
- ⁸³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 342. — Арк. 23.
- ⁸³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 101—103.
- ⁸³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 152.
- ⁸⁴⁰ Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — К., 1994. — Кн. 2. — С. 389.
- ⁸⁴¹ *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Україна у Другій світовій війні. — К., 1997. — С. 312.
- ⁸⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 173, 675, 648.
- ⁸⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 27. — С. 205.
- ⁸⁴⁴ *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — К., 1999. — С. 85.
- ⁸⁴⁵ *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія в 1942—1943 рр. — С. 206.
- ⁸⁴⁶ *Мірчук Петро*. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — С. 306—308.
- ⁸⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 1—4.
- * Й. Позичанюк керував політичним відділом Головної Команди УПА.
- ** Таку назву подає П. Потічний у ст. “Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни” // *Сучасність*. — 1992. — № 7. — С. 16. В інших виданнях (Літопис УПА, т. 8) праця Й. Позичанюка має назву “До питань боротьби за УССД”.
- ⁸⁴⁸ Літопис УПА. — Т. 8. — С. 203—207.
- ⁸⁴⁹ *Потічний Петро*. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу Другої світової війни // *Сучасність*. — 1992. — № 7. — С. 21.
- ⁸⁵⁰ Там само. — Т. 9. — С. 79—91.
- ⁸⁵¹ Там само. — С. 80.
- ⁸⁵² *Кентій А.В.* Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.). — У кн.: Проблема ОУН—УПА. Попередня історична довідка. — К., 2000. — С. 78.
- ⁸⁵³ Архів “У 40-річчя Української Повстанської Армії”. — Б.м., б.д. — С. 2, 3.
- ⁸⁵⁴ *Колесник А.* РОА — власовская армия. Судебное дело генерала А.А. Власова. — Харьков, 1990. — С. 99.
- ⁸⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 145. — Арк. 1.
- ⁸⁵⁶ Історія української еміграції. — К., 1997. — С. 365.
- ⁸⁵⁷ *Бедрій А.* Борець і мученик за Україну — д-р Володимир Горбовий. — Дрогобич, 1995. — С. 61.
- ⁸⁵⁸ Цит. за кн.: *Ковач А.* Українська визвольна боротьба і “власовщина”. — Німеччина: Б/в, 1948. — С. 50.
- ⁸⁵⁹ *Мірчук П.* У вирі воєнного лихоліття. — Львів, 1992. — С. 44.

- ⁸⁶⁰ Шанковський Л. Назн. праця. — С. 325.
- ⁸⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 20, зв.
- ⁸⁶² Русначенко Анатолій. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К., 2002. — С. 83, 84.
- ⁸⁶³ Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. — К., 1995. — С. 199.
- ⁸⁶⁴ Там само. — С. 198.
- ⁸⁶⁵ Там само.
- * Головне командування і Головний військовий штаб УПА.
- ⁸⁶⁶ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 — літо 1944 рр.). — С. 71, 84.
- ⁸⁶⁷ Там само. — С. 85.
- ⁸⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 45,46.
- ⁸⁶⁹ Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942—1952. — С. 316, 317.
- ⁸⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1002. — Арк. 13.
- * В січні 1944 р. Провід ОУН (Бандери) інструктував свою сітку про необхідність заміни словосполучення “Український націоналізм”, не популярного на більшій частині території України, та “Українська революція”.
- ⁸⁷¹ Там само. — Спр. 929. — Арк. 11.
- ⁸⁷² Архів міністерства оборони Російської Федерації (АМО РФ). — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 3. — Арк. 47.
- ⁸⁷³ ОУН—УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 111.
- ⁸⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 926. — Арк. 72, 77.
- ⁸⁷⁵ ОУН—УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. — 1995. — № 2. — С. 111.
- ⁸⁷⁶ Бутко С.В. Проблеми міжнаціональних відносин у політиці ОУН і УПА // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. — К., 1995. — С. 199.
- ⁸⁷⁷ Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. // Матеріяли Всеукр. наук. конф. — К., 1992. — С.193.
- ⁸⁷⁸ Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — С. 166, 167.
- ⁸⁷⁹ Там само. — С. 174.
- ⁸⁸⁰ Білас Іван. Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН—УПА // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр. — С. 154, 155.
- ⁸⁸¹ Білас Іван. Каральні військові підрозділи НКВД—МГБ у боротьбі з ОУН—УПА. — С. 48.
- ⁸⁸² Винниченко Ігор. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992. — С. 21—23.
- ⁸⁸³ ОУН—УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Упорядник В. Сергійчук. — К., 1996. — С. 131.
- ⁸⁸⁴ Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр.: Нові документи і матеріали. — К., 1998. — С. 24—30.
- ⁸⁸⁵ Олійник Р. Українське питання на Кримській конференції. 1945 // Сучасність. — 1965. — Ч. 5. — С. 98.
- ⁸⁸⁶ Цит. за кн. Беднаржова Т. Агустин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. — Львів, 1995. — С. 227.
- ⁸⁸⁷ Правда. — 1944. — 28 янв. Див також: КПРС в резолюціях та рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 6. — С. 107.
- ⁸⁸⁸ Радянська Україна. — 1944. — 2 лютого.

⁸⁸⁹ Відповідно до ст.18-а, 18-б та до Конституції СРСР. Див.: Правда. — 1944. — 2 лютого. (До Конституції УРСР ці статті увійшли невдовзі ст.15-а та 15-б.) Радянська Україна. — 1944. — 6 березня. Зазначимо, що ще напередодні виступу В. Молотова, в розмові між Надзвичайним і повноважним послом США в Радянському Союзі А. Гарріманом та двома чиновниками з Наркомзаксправу СРСР, що відбулася 31 січня 1944 р., один з радянських дипломатичних бонз стверджував, що в кожній з союзних республік будуть утворені наркомати оборони і окремі армії, а інший висловив думку, що зміни в державному устрої СРСР мають на увазі практику Британської Співдружності. Див.: *Foreign Relation of the United States...* — P. 809.

⁸⁹⁰ Правда. — 1944. — 2 лютого.

⁸⁹¹ *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 120. Західні аналітики від самого початку не мали жодних ілюзій відносно меж, до яких може сягати “розширення прав союзних республік”. “Центральний контроль Москви, — зазначав в одному з документів керівник східноєвропейського відділу Держдепартаменту США К. Болен, — ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію, і, безумовно, так буде і надалі”. Ibid. — P. 811 “Якщо і буде створено союзно-республіканський наркомат, — сходився з ним у думці А. Гарріман, — він все одно буде керуватися та урядуватися центральним комісаріатом у Москві”. *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 821.

⁸⁹² *Сталин И.В.* Сочинения. — Т. 5. — С. 336.

⁸⁹³ ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 23. — Спр. 323. — Арк. 1.

⁸⁹⁴ Там само. — Арк. 2.

⁸⁹⁵ Там само. — Арк. 3—4.

⁸⁹⁶ *Foreign Relation of the United States...* — Vol. IV — P. 821.

⁸⁹⁷ *Kolko G.* The politics of War Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943—1945. — London, 1968—1969. — P. 273.

⁸⁹⁸ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. В 2-х томах. — М., 1989. — Т. 2. — С. 166.

⁸⁹⁹ Там само.

⁹⁰⁰ *Olynyk S.D.* Soviet Federalism in Theory and Practice. A Dissertation. — Washington D.S., 1965. — P. 374.

⁹⁰¹ Радянська Україна. — 1944. — 15 лютого.

⁹⁰² Там само. — 1944. — 8 лютого. Про масштаби пропагандистської кампанії, присвяченої результатам проведення X сесії Верховної Ради СРСР та VI сесії Верховної Ради УРСР, свідчить і той факт, що лише у Харкові навесні 1944 р. у зв'язку з цими подіями було проведено 662 мітинги, в яких взяло участь 172 426 осіб, виступило 1911 осіб. Див.: ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 70. — Спр. 206. — Арк. 21.

⁹⁰³ *Sullivant R.S.* Soviet Politics and the Ukraine. 1917—1957. — New-York, 1962. — P. 246.

⁹⁰⁴ *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938— 1951. A Documentary Collection.* — Kingston — New-York, 1987. — 175— 176.

⁹⁰⁵ ЦДАГОУ. — Ф. — 1. — Оп. 70. — Спр. 871. — Арк. 124—125.

⁹⁰⁶ *Ибрагимбейли Х.М.* Сказать правду о трагедии народов // Политическое образование. — 1989. — № 4. — С. 58—63.

⁹⁰⁷ Межнациональные отношения: исторический опыт и исторические проблемы // Политич.обр. — 1989. — № 8. — С. 37.

⁹⁰⁸ *Бугай Н.Ф.* Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. — 1990. — № 7. — С. 44.

⁹⁰⁹ Рад. Україна. — 1944. — 6 лютого.

- ⁹¹⁰ Історія Української РСР. У 8-ми томах 10 книгах. — Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945). — К., — 1977. — С. 484.
- ⁹¹¹ Рад. Україна. — 1944. — 15 лютого.
- ⁹¹² Foreign Relation of the United States... — P. 809.
- ⁹¹³ Ibid. — P. 829.
- ⁹¹⁴ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1992. — С. 335. Про зовнішньополітичну діяльність українських урядів див.: *Kis T.* Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR / Ukrain. — Ottawa, 1989. — P. 52—56.
- ⁹¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 713. — Арк. 64.
- ⁹¹⁶ Там само.
- ⁹¹⁷ Там само. — Арк. 65.
- ⁹¹⁸ Там само.
- ⁹¹⁹ Там само. — Арк. 66.
- ⁹²⁰ Там само.
- ⁹²¹ Там само. — Арк. 67.
- ⁹²² Там сам. — Арк. 1—6.
- ⁹²³ Там само.
- ⁹²⁴ Підраховано автором: Там само.
- ⁹²⁵ Там само. — Арк. 30.
- ⁹²⁶ Там само. — Арк. 33—35.
- ⁹²⁷ Там само. — Спр. 862. — Арк. 5—6.
- ⁹²⁸ Там само.
- ⁹²⁹ Там само. — Арк. 6.
- ⁹³⁰ Там само. — Арк. 7.
- ⁹³¹ Рад. Україна. — 1944. — 13 липня.
- ⁹³² Див. прим.: *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II. — New Brunswick, 1964. — P. 381; *Aspaturian V.* The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. — Geneve — Paris, 1960. — P. 66.
- ⁹³³ *Троцкий Л.Д.* Об Украине // Комсомольское знамя. — 1990. — 2 нояб-ря.
- ⁹³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1389. — Арк. 5.
- ⁹³⁵ Центральний Державний архів вищих органів України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4669. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1—2.
- ⁹³⁶ Там само. — Арк. 1.
- ⁹³⁷ Там само.
- ⁹³⁸ Там само.
- ⁹³⁹ Там само. — Арк. 1зв.
- ⁹⁴⁰ Там само. — Арк. 1.
- ⁹⁴¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 713. — Арк. 30.
- ⁹⁴² Там само. — Арк. 58.
- ⁹⁴³ Правда. — 1945. — 29 мая.
- ⁹⁴⁴ Радянська Україна. — 1944. — 11 лютого.
- ⁹⁴⁵ *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 196.
- ⁹⁴⁶ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР и иностранными государствами. — М., 1955. — Т. XI. — С. 31—32.
- ⁹⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 69. — Арк. 2. Відповідно до цієї Угоди з Польщі в Україну переселилося 482880 українців, а з УРСР до Польщі — понад 787 тис. осіб. Див.: Історія Української РСР. У 8-ми томах 10 книгах. — Т. 7... С. 381.
- ⁹⁴⁸ Двома основними аргументами з цього приводу були: а) невинуватість з правової точки зору дублювання в ній республіканських і союзних представників; б) те, що союзні республіки не здатні виконувати свої міжнародні повнова-

ження без дозволу і допомоги центру. “Дезінтеграція союзного НКЗС, — вважали британські аналітики, — не позбавить його філії в республіках здійснення центром функції надконтролю і, передусім, щодо проведення його зовнішньої політики”. Див.: *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question. 1938—1953. A Documentary Collection...* — P. 154—155.

⁹⁴⁹ Див. англо-американські дипломатичні документи з цього приводу: *Ibid.* — P. 188—190, 194—196, 197—198, 215.

⁹⁵⁰ *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 197.

⁹⁵¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1444. — Арк. 1.

⁹⁵² Там само. — Арк. 10.

⁹⁵³ Про те, що республіканські наркомати були бутафорськими, а їхні наркоми — “міністри з порожніми портфелями” (вислів В. Аспатуряна. — Див.: *Aspaturian V.* Op. Cit. — P. 190.), писав і О. Верт. У своїй книзі він згадував про відвідування ним у 1946 р. Міністерства закордонних справ Грузинської РСР. За його свідченням, розташоване в трьох-чотирьох кімнатах “імпровізоване” Міністерство не сприймалося всерйоз навіть його нечисленними працівниками. Див.: *Werth A.* Russia at War... — P. 978.

⁹⁵⁴ *Джилас М.* Указ. соч. — С. 87.

⁹⁵⁵ *Sawczuk K.* The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950. — New-York and London, 1975. — P. 145. Див. також: *Сосновський М.* Україна на міжнародній арені. 1945—1965: Проблеми і перспективи української зовнішньої політики. — Торонто — Оттава, 1965; *Kis T.* Nationhood, Statehood and the International Status of the Ukrainian SSR \ Ukraine. — Ottawa, 1989. — P. 47—75.

⁹⁵⁶ Див. про це докладно: *Л. Гриневич.* Військове будівництво в Радянській Україні (1917— поч. 30-х років ХХ ст.) та *В. Гриневич.* Військове будівництво в Радянській Україні (к.30-х — 80-ті рр. ХХ ст.) // *Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* Історія Українського війська. — Львів., 1996. — С. 10—467.

⁹⁵⁷ Там само. — С. 334. Див. також: КПСС о Вооруженных силах Советского Союза: Документы 1917—1968. — М., 1969; Национальные формирования в Вооруженных Силах СССР // Советская Военная энциклопедия. — Т. 5. — М., 1978. — С. 552—553.

⁹⁵⁸ Правда. — 1944. — 2 февраля.

⁹⁵⁹ Там само.

⁹⁶⁰ *Сталин И.В.* О Великой Отечественной войне... — С. 138.

⁹⁶¹ *Довженко О.* Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. — К., 1990. — С. 194.

⁹⁶² РГАСП. — Ф. 17. — Оп. 125. — Спр. 212. — Арк. 1.

⁹⁶³ Там само. Також повість критикувалась за те, що в ній, мовляв, перемога досягається ціною величезної кількості смертей, що має свідчити про бездарність командування тощо. Там само.

⁹⁶⁴ Радянська Україна. — 1944. — 9 лютого.

⁹⁶⁵ Там само. — 1944. — 17 березня.

⁹⁶⁶ Там само. — 1944. — 4 лютого.

⁹⁶⁷ *Foreign Relation of the United States...* — P. 812.

⁹⁶⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 63. — Арк. 139.

⁹⁶⁹ Там само.

⁹⁷⁰ Правда. — 1944. — 2 февраля; Радянська Україна. — 1944. — 7 березня.

⁹⁷¹ Радянська Україна. — 1944. — 12 березня.

⁹⁷² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 756. — Арк. 9.

⁹⁷³ “Бувало, приїдеш до Герасименка, — згадував Хрущов. — “Ну як, Василь Пилипович? Як Ростов?” Я завжди його звав українською, хоча він і російською добре розмовляв. Це була мила людина, яку я ще добре знав по до-

воєнному часу, коли він служив заступником командуючого Київським особливим військовим округом. “Та що Ростов? Ростов клятий ще стоїть”, — відповідає. Див: *Хрущев Н.С.* *Время. Люди. Власть.* (Воспоминания в 4-х кн.). — Т. 1. — М., 1999. — С. 455. Про В. Герасименка М. Хрущов також згадує на сторінках: 396, 419, 453—454, 456—457.

⁹⁷⁴ Про це розповідала дружина В. Герасименка.: Інтерв’ю від 30 квітня 1997 р. Київ. Остання також зазначала, що Василь Пилипович дружив з генералами Рибалком, Малиновським, а під час перебування у Києві товаришував з видатними діячами української культури Остапом Вишнею, О. Петрусенко та ін.

⁹⁷⁵ Інтерв’ю з В.С. Костенко. 16 травня 1993 р. Київ.

⁹⁷⁶ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 2. — Арк. 5.

⁹⁷⁷ Там само. — Арк. 5—11.

⁹⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 10—11.

⁹⁷⁹ Там само. — Арк. 38—39. Повністю цей документ наведено в книзі: *Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б.* *Історія Українського війська...* — С. 439—440.

⁹⁸⁰ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 2. — Арк. 15—16.

⁹⁸¹ Там само. — Арк. 15.

⁹⁸² Там само. — Арк. 17.

⁹⁸³ Там само. — Спр. 25. — Арк. 10.

⁹⁸⁴ Там само. — Спр. 5. — Арк. 1.

⁹⁸⁵ Там само. — Спр. 18. — Арк. 113—116.

⁹⁸⁶ Там само. — Спр. 25. — Арк. 6.

⁹⁸⁷ Там само.

⁹⁸⁸ Там само. — Арк. 5.

⁹⁸⁹ Там само. — Арк. 4.

⁹⁹⁰ Там само.

⁹⁹¹ Підраховано автором. Див.: Там само. — Спр. 18. — Арк. 1—3.

⁹⁹² Там само. — Спр. 25. — Арк. 11. Лист В. Герасименка до Й. Сталіна від 28.06.1944 р. та підготовлений українським наркомом проект положення про народні Комісаріати Оборони СРСР зберігаються також у ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 939. — Арк. 35—36, 59—62.

⁹⁹³ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 25. — Арк. 12.

⁹⁹⁴ Там само. — Арк. 11—12.

⁹⁹⁵ Там само. — Арк. 12.

⁹⁹⁶ Там само. — Арк. 13—16.

⁹⁹⁷ Див.: *Л. Гриневич.* *Інститут уповноважених — проміжна ланка до повного позбавлення прав України у військовій сфері // Гриневич В., Гриневич Л. ... Якимович Б.* *Історія Українського війська...* — С. 216—229.

⁹⁹⁸ Інтерв’ю з дружиною В. Герасименка від 30 квітня 1997 р. Київ.

⁹⁹⁹ АМО РФ. — Ф. 104. — Оп. 11615. — Спр. 34. — Арк. 20.

¹⁰⁰⁰ Збірник Законів Української РСР. — К. — 1974. — Т. II.: 1938—1973 рр. — С. 64, 66. Серед різних байок, якими встиг обрости НКО за час свого існування і потому, слід згадати чутку про призначення на посаду наркома оборони Української РСР ушлявленого українського партизана С. Ковпака, що в цілому відповідало духові хрущовської кадрової політики того часу. Ця чутка навіть згодом потрапила на сторінки поважних видань. (Див. прим.: *Subtelny O.* *Ukraine. A History.* Toronto-Buffalo-London. — 1990. — P. 477.) Жодних документальних підтверджень цьому факту досі не знайдено, хоча є свідочтва про те, що С. Ковпаку пропонували цю посаду і він відмовився, мовляв, “який з мене нарком оборони”. Є також згадки про те, що на сучасному Майдані Незалежності планувалося побудувати т. зв. Державну площу, в центрі якої мали бути розміщені будівлі НКЗС та НКО, і навіть проводився архітектурний конкурс на найкращий проект. Згадують також, що відомий митець І. Кавалерідзе

НАРИС ДРУГИЙ
Випробування: перевірка війною

зробив для фронту будинку НКО барельєфи, які відбивали історичне військо минуле України. Через свою антипольську спрямованість вони немов би не сподобались польському комуністу В. Гомульці під час відвідань ним Києва, і їх розбили. Є також інформація, що буцімто була розроблена спеціальна військова форма для української армії і ескізи її моделей зберігаються у московських архівах.

В АПОГЕЇ “ВОЗЗ’ЄДНАННЯ”

Ідеологія 300-річчя “возз’єднання”

Переможне завершення Другої світової війни дало Радянському Союзу нові територіальні надбання — до нього були приєднані Східна Пруссія, Галичина, Закарпаття та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом “міжнародної соціалістичної системи” була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

У новій могутності і величі СРСР виявилися і нові суперечності, що загрожувало в перспективі самому існуванню великої імперії. По-перше, з входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал, по-друге, існування самостійних держав в межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об’єктивно сприяло посиленню тенденцій до української самостійності.

В результаті зміни кордонів переважна маса українців і українських етнічних земель опинилася в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Внаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншостей. В той же час кількість українців із входженням Західної України у склад Української РСР збільшилася на 7 млн осіб. Як вдало зазначила Ліна Костенко, об’єднання “Малоросії” з “Малопольщею” дало Велику Україну¹.

Західна Україна стала істотним чинником політичного життя не лише України, а й Росії та всього СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об’єднання в єдиному державному утворенні сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід—Захід, а значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянізованою і русифікованою територією, а, отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший повоєнний період були спрямовані на приручення і радянізацію Західної України.

Основним засобом радянзації Західної України були терор і насильство. Адміністративно-силові методи, відшліфовані на східних теренах країни, використовувалися на повну потужність, без збоїв і з великою жорстокістю. Протягом 1946—1949 рр. із Західної України було депортовано в Сибір бл. 300 тис. осіб — здебільшого сім’ї тих, хто воював в Українській повстанській армії або співпрацював з німцями, служив у дивізії СС “Галичина”. Шляхом терору націоналістичний рух у Західній Україні на середину 50-х рр. був придушений. На зміну національним крайньо правим прийшли в край інонаціональні крайньо ліві сили. Однак боротьба українських націоналістичних сил проти комуністичного засилля, за свободу і незалежність України залишила глибокий слід в історичній пам’яті народу.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. загострила суперечності між центром і республіками, зробила національне питання розмінною монетою в боротьбі за владу в Москві. Міжусобиці завершилися перемогою М. Хрущова, який використав “напрацювання” Л. Берії і зробив ставку на підвищення ролі національних політичних еліт в суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Ще в червні 1953 р. на пленумі ЦК КП України з поста першого секретаря був знятий росіянин Л. Мельников, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце був обраний українець О. Кириченко. Частка українців чи вихідців з України за М. Хрущова значно зросла і в центральних, і в республіканських органах управління. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 10 нових маршалів Радянського Союзу в 1955 р. половина були українського походження. На початку 60-х рр. п’ятеро з десятиох членів президії ЦК КПРС обставинами своєї політичної біографії були пов’язані з Україною: Л. Брежнев, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Якщо напередодні війни росіяни становили 65 % зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68 %.

Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалася кількість членів Компартії України — якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн, то в 1971 р. — 2,5 млн членів (серед них було чимало представників центральних і західних областей республіки). У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20 %.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично “освоєною” територією, органічною і невід’ємною частиною Великої Росії. За багатьма параметрами саме

так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Народом-державотворцем визнавався лише один — російський, тоді як при створенні СРСР державоутворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних об’єднань, що тоді існували, — України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме в повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші.

Українці в СРСР виступали не як формотворчий, а як пасивний — імперонаповнюючий і імпероутримуючий етнос. Вони були по суті тією силою, що “збирала” великий євразійський простір, вибудовувала багато російських регіонів. Росіяни в Україні нерідко відчували себе носіями високої історичної місії: то встановлення радянської влади, то визволення Галичини в передвоєнний період, то боротьби з “бандерівцями” в повоєнний період, то здійснення державного і промислового будівництва.

Процес перемішування народів, соціальної й національної уніфікації давав свої результати. Великий євразійський простір (і особливо Північний Кавказ, Кубань, Нижнє Поволжя, Башкирія, Казахстан, Західний Сибір, Далекий Схід) утримувався значною мірою завдяки етнічним українцям та їх асимільованими потомками: селянами-переселенцями, військовими та інженерами оборонних підприємств, нафтовиками і газовиками, “куркулями”, вигнаними з України під час колективізації і засланнями-бандерівцями. Як і в первісній азійській колонізації (століпінському переселенні), українці склали значну, інколи домінуючу частину і в численних “будовах комунізму”, освоєнні Сибіру, Крайньої Півночі, казахстанської цілини. В Росії невпинно зростала кількість людей, які мали родичів в Україні.

Зміцнення міжнародних позицій СРСР, посилення адміністративно-командної системи всередині країни, нейтралізація націоналістичного руху опору, в тому числі і в Україні, створювали ілюзію повного національного благополуччя. Звідси — посилення ролі національних політичних еліт в управлінні місцевими справами, прагнення зробити Україну поряд з Росією спільником у зміцненні політичного режиму.

Нове бачення місця України в Союзі РСР і в українсько-російських взаєминах знайшло своє рельєфне відображення у двох знакових подіях — святкуванні 300-річчя Переяславської ради та передачі Кримської області до складу Української РСР.

До 1954 р. в Україні і Росії факт “возз’єднання України з Росією” ніколи не набував такого помпезного святкування. За весь час існування радянської влади в Україні ця дата не відзначалася жодного разу, хоча спроби “ювілейти” подію були. Так, в січні 1944 р. М. Хрущов звернувся до Й. Сталіна з листом, в якому просив дозволу провести “ювілей”. Зміст листа показовий, тому наводимо його повністю мовою оригіналу:

“18 января 1944 года исполнится 290 лет со дня присоединения Украины к России по договору, заключенному в г. Переяславе-Хмельницком Богданом Хмельницком.

ЦК КП(б) Украины просит разрешить отметить эту дату, имея в виду ту бешеную антиисторическую агитацию против об’єдинения украинского и русского народов, которую проводили на Украине немецкие фашисты и украинско-немецкие националисты. Мы хотим отметить дату 290 летия со дня присоединения Украины к России организацией лекций, докладов и бесед среди населения освобожденных районов Украины, изданием листовок для населения оккупированных районов и др. В г. Харькове провести торжественное собрание с заслушиванием доклада и принятием документов. В докладах, лекциях и беседах, а также в статьях наших газет и журналов мы хотим не так подробно осветить сам факт присоединения Украины к России, как позитивное значение этого факта для истории украинского и русского народов. За все время существования Советской власти на Украине эта дата отмечается впервые”².

Стосовно листа відзначимо два важливих моменти. По-перше, М. Хрущов усвідомив поворот в “новій” сталінській національній політиці, спрямованій на перехід від обмеженого національного патріотизму, послаблення тиску на національні республіки до посилення централізаторських тенденцій, адміністративно-силового єднання радянських республік і народів СРСР, передусім російського і українського і передбачливо сприяв йому. Випереджаючи події, він пропонував ще один спосіб посилення пропагандистських кампаній, що розгорталися в країні. По-друге, що привертає увагу, це термінологія. Вона була традиційною. І наука, і суспільна практика не послуговувалися терміном “возз’єднання”. М. Хрущов використовував у 1944 р. загальноприйнятий термін “присоединение”, що відображало реальний зміст події.

До листа Й. Сталіну керівник Компартії України додавав на узгодження проект постанови ЦК КП(б)У “Об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России”. В преамбулі документа зазначалося, що 290 років тому назад навіки був утворений нерушимий союз двох братніх народів — “великого українського народу з великим російським народом” (обидва народи визнавалися рівновеликими). Підкреслювалася роль соціалістичної революції і партії більшовиків, “генію Сталіна” в поглибленні єдності двох народів. ЦК КП(б)У пропонував провести повсюдно в січні 1944 р. урочисті збори робітників, колгоспників та інтелігенції, лекції і бесіди, літературні вечори, випустити спеціальні номери газет³.

Реакція московського керівництва на пропозиції М. Хрущова невідома. Але відомо, що святкування “приєднання” в січні 1944 р. не було. Однак про свою ідею “ювілею” М. Хрущов не забув — її було

реалізовано через десять років (ще за його правління), але вже як “возз’єднання”.

Не було реалізовано в 1944 р. й пропозицію М. Хрущова про передачу Криму Україні — Й. Сталін не підтримав її.

Війна, як відомо, змусила Сталіна і партійно-радянське керівництво допустити в більших масштабах російський і український патріотизм. Однак якщо український патріотизм був суворо дозованим і вже в кінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму з завершенням війни стало нормою життя.

18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти України О. Шумський в листі до Й. Сталіна із Красноярська, де він перебував на засланні, висловив рішучий протест проти “нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики”, проти “вихваляння героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова...”. О. Шумський доводив, що “політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на “старшинстві” одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їх союз і рівність”⁴.

Голос О.Шумського не був поодиноким. Однак сталінський режим продовжував свою лінію: переглядалися національні історії народів СРСР, зміщувалися акценти щодо ролі Росії в них.

Показовою є трансформація оцінки Переяславської угоди 1654 р. в радянській історіографії — від негативної до абсолютно позитивної. Зміст її популярно виклав ще на початку 80-х рр. В.Стойко. Цитуючи М.Яворського, він підкреслював, що тоді Переяславська угода, за якою відбувся, зокрема, перехід України під “опіку” московського царя, була для українців гіршим варіантом розвитку подій. “Вони (тобто українці) не знали, що їх чекала в будуччині з рук московського дворянства і їхнього автократа, “білого царя”, куди гірша доля, як від шляхти”⁵. Аналізуючи основні тенденції та напрямки розвитку української історіографії стосовно Переяславської угоди 1654 р., сучасний український історик В. Кравченко зазначає, що “концепція Переяславської ради 1654 р., висловлена М. Яворським, мала чимало спільного з українською народницькою історичною думкою, яка не залишала місця для культу Богдана Хмельницького, вороже ставилася до козацької еліти, але, разом з тим, гостро засуджувала російський імперіалізм з історичної перспективи подальшого перебування України в складі Росії”⁶.

Існувала в 20—30-ті рр. ще й така думка: приєднання України до Росії було для українського народу таким же лихом, як і перебування під владою Польщі. Однозначна оцінка подій в Україні в середині XVII ст. давалася в першому виданні “Большой Советской Энцикло-

педии” (т. 39), яка вийшла в 1935 р. В ній Богдан Хмельницький характеризувався як “зрадник і перший ворог” національно-визвольного руху України, а Переяславський акт приєднання кваліфікувався як “юридичне оформлення початку колоніального панування Росії над Україною”.

Одночасно в 30-ті рр. з’явилася нова тенденція в оцінці й ставленні до розглядуваного факту. В ході конкурсу на кращий підручник для 3-го і 4-го класів середньої школи з історії СРСР на офіційному рівні були вироблені нові концептуальні підходи до оцінки події 1654 р. Так, у постанові журі урядової комісії з конкурсу критикувалося негативне ставлення авторів підручників до факту приєднання України до Росії в XVII ст. В ній, зокрема, говорилося, що “перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії: вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом”.

Саме з позицій “найменшого зла” написані “Історія СРСР”, видана в 1940 р. за редакцією Г.М. Панкратової, “Історія України: Короткий курс” (К., 1940), “Історія України” (т. 1) С. Юшкова, Л. Славіна, М. Петровського, К. Гуслистого, опублікована в Уфі в 1943 р. В останній автори в спеціальному підрозділі “Приєднання України до Росії — найменше зло” прагнуть довести, що це саме так і було: “Цим приєднанням Україна врятувалась від небезпеки бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною. В результаті цього приєднання основна маса українських земель залишилась у складі Росії, зберегла свою народність і релігію; зберегла Україна і свою державність, бо приєднання відбулося на умовах васальної підлеглості України російському царю”⁷. В названих публікаціях ще присутні різкі класові оцінки події, хоча на перший план виразно виступають оцінки політичні, національно-імперські.

10 і 17 березня 1945 р. у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У відбулася нарада з питань історії України, в якій взяли участь провідні вчені, зокрема академік К. Воблій, професори М. Петровський, М. Рубач, А. Введенський, М. Супруненко, письменник І. Сенченко та ін. Одним із основних питань, які дискутувалися, був розгляд епохи Богдана Хмельницького та “возз’єднання” України з Росією. Найбільш показовою для характеристики тодішнього стану української історичної науки була точка зору професора М. Рубача, який підкреслив, що український народ займався не тільки проблемою “возз’єднання”, у нього були й інші, “більш корінні проблеми”. “Смішно, щоб хтось заперечував велич політичного значення проблеми возз’єднання українського народу з російським народом, — говорив М. Рубач. — Але коли під цим кутом зору — возз’єднання українського народу — починають розглядати всю історію України, від найдавніших часів до нинішнього часу, то тоді для марксиста, лєнінця,

сталінця виникає ряд серйозних теоретичних питань. Невже трудящі України або взагалі український народ десь у XVI, XVII або XVIII столітті тільки й думав про возз’єднання і в нього не було більш корінних проблем його соціального і політичного розвитку? Я думаю, що були.

... Після великих воєнних перемог у 1648 р. український народ відновив свою державу. Влада польських феодалів була знищена, але кривава боротьба з польськими панами продовжувалась. Українська держава, яка знову виникла, — Гетьманщина — виявилась оточеною трьома надзвичайно сильними державами: Польщею, Туреччиною і Московською державою... Приєднання до царської Москви виявилось “найменшим злом”. Хмельницький намагався зберегти свою самостійність. Це виявилось не під силу українському народові в тій конкретній міжнародній і внутрішній класовій обстановці... А деякі історики зображають справу так, що Хмельницький, керівники повстання з самого початку поставили собі за мету приєднатися до Московського кріпосницького царства на умовах не то васальної, не то автономної залежності, трактуючи відносини з Московією і прохання про допомогу проти Польщі, як невимушену політику відмови від самостійності. Виходить, що у XVII столітті український народ іманентно, тобто в силу внутрішньо притаманних йому якостей, а не в силу несприятливого міжнародного становища, виявився нездатним до державної самостійності. Але ж такі звинувачення на адресу слов’янських народів лунають з вуст німецьких фашистів про слов’янську нездатність ні в минулому, ні тепер до своєї державності...

...Це питання дуже важливе і діалектичне. І чим складніше, тим діалектичніше. Розв’язувати його примітивно, спрощено не можна, тому що вийде, що український народ неповноцінний, не здатний до державної діяльності. Така позиція в цьому питанні історично неправильна...”⁸.

Незважаючи на певний опір істориків, наукові дискусії велися все більше з позицій ідеології та політики.

Після Другої світової війни російський акцент в національній історії народів СРСР посилювався. В історії України “найменше зло” поступово почали замінити поняттям “абсолютне добро”. Виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командуючих військами Червоної армії, Й. Сталін проголосив тост “за здоров’я російського народу”, який “заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів...”⁹. Теза про “найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу” була покладена в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, “розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін.”¹⁰ Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалась роль російського народу як “старшого брата”, вищість російської культури, яка давала можливість прилучитись до найважливіших досягнень

світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалось як акт прогресивний.

Особливо агресивно нова інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після промови “гостючого” в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на торжествах з приводу річниці визволення України, “розвинув” думки Й. Сталіна. Він говорив не тільки про “старшинство” російського народу над українським і про допомогу “молодшому” українському народові, а й про вдячність українського народу російському “за його ясний розум, стійкість і терпіння”¹¹. Цю нову політичну лінію в національному питанні О. Шумський у згаданому вже листі Й. Сталіну кваліфікував як “лінію національно-політичної кастрації українського народу, лінію перетворення України в політично-аморфне тіло — Малоросію”¹². Прагнення одноосібно привласнити киеворуську спадщину вимагало інтенсивного нівелювання української історії як незалежного і окремого минулого українського народу. Тож уже в перші повоєнні роки серйозної критики, гонінь і переслідувань зазнали ті українські історики, яких “укладали” в схему незалежної і окремої української історії.

Цілеспрямована кампанія, керована безпосередньо КП(б)У, розгорнулася проти “неправильного” трактування вузлових питань української історії, передусім Хмельниччини.

Одночасно і в Москві, і в Києві розроблялася схема трактування “одвічної нерозривної єдності росіян, українців і білорусів та їх історії”. В Україні разом з критикою “націоналістичних концепцій Грушевського, Єфремова, Слабченка, Василенка, Гермайзе і Яворського” пропагувалася нова періодизація української історії, як єдино можлива з точки зору “єдності історичної долі України і Росії”. В брошурі “Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий” професор М. Петровський писав уже про приєднання України до Росії як про подію, що “відіграла виключно важливу роль у подальшій історії українського і російського народів”, мала “виключно сприятливе прогресивне значення для українського народу”, “величезну позитивну роль” в його історичній долі¹³. В 1947 р. в підручнику Г. Панкратової “История СССР” Переяславські угоди було кваліфіковано як “з’єднання двох великих братніх народів”.

29 серпня 1947 р. прийнято постанову ЦК КП(б)У “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, в якій було піддано критиці праці С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Славина, М. Супруненка та Ф. Ястребова: “Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радян-

ського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів...”¹⁴.

Саме так, “в тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу” висвітлювалась історія України в двотомному виданні “Історія Української РСР” 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР за редакцією О.К. Касименка. В 1967 р. перероблений і доповнений двотомник було перевидано за редакцією К.К. Дубини. Рішення, прийняте в Переяславі, названо в ньому “величезної ваги історичним актом, підготовленим усім ходом історичного розвитку двох народів”. Автори постійно акцентують увагу читача на “величезному прогресивному значенні возз’єднання України з Росією для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського та російського народів”¹⁵. У цих виданнях знайшла своє логічне завершення нова радянська концепція Переяславської угоди 1654 р., яка, відображаючи точку зору російської історіографії, стала домінуючою в українській радянській історіографії. І небагато було вчених, як М. Брайчевський, які б публічно ставили питання: “Приєднання чи возз’єднання?”.

Так формувалися засади “нової” концепції історичного розвитку України й українсько-російських взаємин. Остаточне формулювання знайшла вона в “Тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, схвалених ЦК КПРС у 1954 р. Суть її фактично зводилася до кількох основних положень: “Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь”; “борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз’єднання з російським народом”, його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава і старший брат — великий російський народ; Переяславська рада — акт, що возз’єднав Україну з Росією і це “мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів”; в результаті їх спільної революційної боротьби була створена Українська Радянська Соціалістична Республіка — “дійсно вільна, суверенна національна держава...”¹⁶.

В тезах ЦК КПРС цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М. Грушевським та його учнями і послідовниками. Київська Русь в них розглядалася як загальноруська, а не Українська держава; Переяславська рада оцінювалася як об’єднання українського та російського народів у єдиній Російській централізованій державі, існування козацько-гетьманської Української держави взагалі не визнавалося; національно-визвольну боротьбу українського народу в 1917—1920 рр. названо “контрреволюцією”, а українських державних

діячів М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — “платними агентами іноземного імперіалізму...”¹⁷.

Важливим чинником і запорукою подальшого успішного розвитку українського народу ЦК КПРС вважав насамперед міцний союз, взаємодопомогу і дружбу з “братнім російським народом”. Його тези стали ще одним кроком на шляху теоретичного обґрунтування радянським режимом поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в єдине російськомовне і російськокультурне ціле. Йшлося вже, як бачимо, не про “приєднання”, а про “возз’єднання” України з Росією. Оцінки історичних явищ в житті України і їх характеристики визначили на кілька десятиліть характер досліджень історичного шляху та долі українського народу. В подальшому в усіх радянських виданнях допускалася лише одна трактовка, концентровано виражена все тією ж “Большой Советской Энциклопедией”: “Возз’єднання України з Росією мало прогресивне значення для розвитку української культури і освіти”, “відіграло велику прогресивну роль в її подальшому економічному, політичному і культурному розвитку”¹⁸.

Радянські історики, в тому числі й українські, вслід за такими крайньо реакційними ідеологами царизму, як Магницький, Уваров, Катков, Лловайський, Побідносцев, вважали, що “возз’єднання” України з Росією було не тільки актом прогресу, а й великим благом для самого українського народу. Однак навіть у згадуваній “Большой Советской Энциклопедии” 1977 р. визнавалось, що “українці не мали можливості навчатися рідною мовою”¹⁹. “Прогрес” і “благо” були нівельовані тим, що Україна втратила найдорожче, що є в житті кожного народу — національну незалежність, і самодержавна Росія поширила на Україну свій політичний устрій і соціально-економічну систему — царський абсолютизм і російське кріпосне право. Відомий дослідник радянської історії А. Авторханов в своїй праці “Імперія Кремля. Радянський тип колоніалізму” писав: “Вільне українське суспільство, яке, згідно багатьох документованих дослідженнях академіка Грушевського, не знало ні феодалів-кріпосників, ні буржуазних хижаків і ніяк не вміщувалось у плоску схему марксистів про класову боротьбу, було задушено солдафонським чоботом “старшого брата” — колонізатора. Царі обдаровували своїх столичних вельмож і “малоросійських” васалів багатими українськими землями, віддаючи сотні тисяч вільних українців в кріпосне рабство. Особливо відзначилася в цьому Катерина II. І цей тріумф абсолютизму і феодалної реакції в до цього вільній країні радянські монархо-марксистки називають “історичним прогресом”, тоді як навіть історик Ключевський засуджував поширення кріпосного права на Україні”²⁰.

Україну в Росії ніколи не сприймали як явище міжнародного масштабу. Це була і для владної еліти, і для широких верств населення Росії всього лише країна останньої.

У повоєнний період аберована інформація про Україну, її історію інтенсивно насаджувалася в довідкових виданнях, енциклопедіях, “наукових” працях, періодичній пресі. “Справжня історія України закрита для українського народу, — говорилося у зверненні групи українських комуністів до комуністів світу в грудні 1964 р. — Російська псевдонаука взяла на себе неблаговидне завдання реабілітувати загарбницьку, колонізаторську політику царизму, спадкоємцем якого є сьогоднішня диктатура. Все, що суперечить ідеї російського централізму, оголошується “українським буржуазним націоналізмом”, якого не можна вивчати, хіба що паплюжити”²¹.

Українська історія була обезлюднена і дегероїзована. Десятки, сотні тих, хто впродовж віків боровся за свободу й незалежність України, були поставлені за межі офіційної історії, визнані “зрадниками”. Історичні документи, джерела, праці, в яких явно присутній український національний дух, ідеться про самобутність українського народу, сповідується філософія його самостійності і незалежності, оголошені сумнівними, шкідливими і відправлені в переповнені спецхрані. На сторожі непорушності тези про “возз’єднання” надійно стояла тоталітарна репресивно-каральна державна машина, партійні комітети, радянські видавці, цензура і, найтрагічніше, *самоцензура*. Приєднання України до Росії в 1654 р. з усіма його плюсами і мінусами, трактоване як “возз’єднання”, торжество історичної справедливості, насправді виявилось торжеством російської великодержавної ідеї.

Тоді ж, у 1954 р., 300-річчя “возз’єднання” України з Росією відзначалося з великим розмахом. Урочистості тривали всю першу половину 1954 р. В усіх куточках республіки відбувалися урочисті збори, виставки і концерти, конкурси й фестивалі. До ювілею “приурочувались” наукові дослідження, присвячені історії Хмельниччини (І. Крип’якевича, В. Голобуцького), питанням українського мовознавства і літературознавства (І. Свенцицького, М. Возняка). З’явилося кілька нових музичних творів, зокрема опера С. Людкевича “Олекса Довбуш”, поставлена Львівським театром опери та балету ім. І. Франка. Вийшли книжки Н. Рибак “Переяславська рада”, П. Панча “Гомоніла Україна”, Ю. Мушкетика “Семен Палій”, В. Кучера “Устим Кармелюк”. У дні підготовки до святкування за рішенням уряду УРСР з Одеси до Львова перевели Російський драматичний театр Радянської армії, а зі Львова до Одеси — театр музичної комедії. На початку 1954 р. указом Президії Верховної Ради УРСР м. Проскурів перейменували в Хмельницький, а Кам’янець-Подільську область — у Хмельницьку.

Святкування 300-річчя Переяславської ради партійно-радянське керівництво повною мірою використало для обґрунтування (з метою пропаганди) життєво важливої для нього тези про відсутність до і піс-

ля “возз’єднання” окремої від російської української нації, її культури і держави. Особлива увага приділялась нівелюванню духовної спадщини українського народу з метою відірвати його від історичних коренів, поступово витравити з народної пам’яті всі неповторні й самобутні елементи, що визначали національну самосвідомість, місце в європейській і світовій цивілізаціях.

Характерними з цього погляду були заходи щодо відзначення пам’ятних історичних місць Запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. в ході святкування 300-річчя Переяславської угоди. Робота з їх виявлення та упорядкування вийшла за рамки традиційної “директивної” кампанії. Вона показала, що в українського народу живе туга за козацьким вільним духом, повага до пам’яті запорожців — борців за волю України. До роботи були залучені групи, експедиції та окремі краєзнавці всієї республіки. Більшість учасників пошуку працювала на громадських засадах. Завдяки їхній допомозі місцевими органами охорони пам’яток історії та культури було знайдено понад 80 пам’ятних місць, пов’язаних з зазначеними періодами історії українського народу. В багатьох населених пунктах України трудящі почали на власні кошти споруджувати пам’ятні знаки.

Однак такий розмах не відповідав планам партійно-державної верхівки. Опрацювавши надіслану інформацію, Міністерство культури УРСР відібрало лише 37 пам’яток, які передбачалося помістити обелісками та меморіальними дошками. Після розгляду в Республіканській комісії з відзначення 300-річчя возз’єднання України з Росією, яку очолював перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, кількість пам’яток скорочено до 26. Були замовлені пам’ятні знаки. Проте в лютому 1954 р. Міністерство культури УРСР направило перелік пам’яток на остаточне затвердження до ЦК КП України. В результаті обговорення кількість пам’яток скоротилася більш ніж удвічі. Згідно з постановою ЦК КП України від 29 квітня 1954 р. “Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, зв’язаних з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр.”, відзначенню підлягали лише 12 пам’яток²². Зрозуміло, найбільш ідеологічно безпечних, які відповідали ідеології “возз’єднання”.

Очевидно, найголовнішою подією, пов’язаною з відзначенням 300-річчя возз’єднання України з Росією, стала передача Криму Україні, яка відбулася в 1954 р. з ініціативи М. Хрущова та відповідного рішення Президії Верховної Ради і Ради Міністрів РРФСР.

Перехід Кримської області до складу Української РСР навряд чи можна розглядати як своєрідну “нагороду за участь у спільному з росіянами підкоренні і освоєнні неоглядних територій на Півдні і Сході”²³. Це було, скоріше, відзначення самого себе, адже воно не озна-

чало втрати території для центральної влади, яка контролювала й Україну.

Для України ж цей крок означав поглиблення історичної єдності обох регіонів, оскільки Крим здавна був поєднаний багатьма узлами з українськими землями. Ще в античні часи вони перебували спільно в сфері тодішнього цивілізованого світу. Значний вплив у Криму мала старокняжа Київська держава; між ними підтримувались постійні політичні й торговельні зв'язки, зокрема й судноплавним шляхом — з Києва до Сурожа (Судака). У мирному договорі 944 р. між князем Ігорем і Візантією говорилося, що князь не може добиватися володінь у “Корсунській країні”. За умовою з візантійським імператором Цимісієм, князь Святослав обіцяв не нападати на цю землю. Але близько 988 чи 989 р. військо князя Володимира захопило Корсунь (Херсонес), оскільки імператор не виконував своїх зобов'язань. Після здобуття Царгорода хрестоносцями Візантія втратила свій контроль над півостровом, а його побережжя потрапило під вплив венеціанців і генуезців. Уже в 1239 р. полчища монголів докотилися до північної степової частини Криму, поступово просуваючись углиб півострова. Саме за монголів він одержав назву Кирич або Крим, протягом тривалого часу залишаючись улусом (провінцією) Золотої Орди. Лише після її розпаду в XV ст. утворилося окреме Кримське ханство із столицею в м. Крим (потім — Кирк-Ер, Бахчисарай), до складу якого входили також Придніпров'я і Приазов'я. Незабаром ханство потрапило в залежність від Туреччини, яка тривала три століття.

У XIV—XV ст. українці й тодішні господарі Криму — кримські татари — *спільно* освоювали південні землі сучасної України, витворивши таке обопільно українсько-тюрксько-татарське явище, як козацтво. Це пізніше (в XVI ст.) в його середовищі домінуючими стали слов'янські християнсько-православні риси і почали наростати українсько-татарські суперечності, передусім під дією зовнішніх чинників. Відомий філософ і публіцист С. Грабовський у статті “Молоді українці й історія по-малоросійські” пише, що “без тюркської і конкретно татарської етнокультурної складової неможливо уявити собі питомо український етнос і його вищий політичний прояв у минулі століття — козацтво... В українську культуру і в кров українського етносу влився вільнолюбивий, динамічний, навіть дещо анархічний елемент татарської традиції”²⁴.

Тривалий час український і кримсько-татарський народи підтримували союзницькі відносини, допомагаючи один одному в боротьбі за незалежність. Однак були між ними й глибокі протиріччя, прагнення до взаємного поборювання, протистояння. Протягом XVI—XVII ст. з України було вивезено в Крим понад 2 млн українських бранців, що суттєво вплинуло на етнічний склад населення півострова. Цікаві дані татарського історика Евлії Челебі, наведені акаде-

міком О. Пріцаком на I Міжнародному конгресі українців. За переписом 1666 р. у Кримському ханстві проживало 1 млн 120 тис. осіб, з них — 180 тис. татар і 920 тис. козаків, українців, зайнятих на різних роботах.

У XVII—XVIII ст. значно загострились стосунки між Росією й Туреччиною, вилившись у відкриті військові сутички. Козаки брали участь у багатьох походах царської армії, зокрема князя В. Голіцина, який відбувся наприкінці XVII ст., в російсько-турецьких війнах XVIII ст., що завершилися здобуттям Причорномор’я. У квітні 1783 р. Крим був приєднаний до Росії, а хан Шагін-Гірей “віддався милостям монархині”, поселившись у Воронежі. Крим належав до Таврійської області, згодом перетвореної в губернію, що включала три повіти південно-українських степів — Дніпровський, Бердянський та Мелітопольський. Царський уряд щедро роздавав новоздобуті землі чиновникам, вищим сановникам імперії, офіцерам армії і флоту, а ті переселяли на даровані землі кріпосних селян з внутрішніх губерній. Загалом у перші роки після анексії Криму російські дворяни одержали 380 тис. гектарів кращих земель, а кримським татарам залишилися переважно неродючі ґрунти. На півострів було переселено чимало державних селян і звільнених у відставку солдатів. Крім того, в Крим тікали тисячі кріпаків, щоб здобути бажану волю. Від 1783 до 1854 р. в Таврійську губернію прибуло 92,2 тис. переселенців, серед яких державні селяни склали 45,7 тис., або 50,6 %. Абсолютну більшість переселенців становили росіяни і українці. З другого боку, Крим масово покидали корінні мешканці — татари, хоча точно визначити кількість населення, що емігрувало до Туреччини та Валахії, немає змоги.

Масові переселення українців у Причорномор’я відбулися після Кримської війни і реформи 1861 р. Селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської губерній осіли в різних районах півострова, в тому числі в селах Петровське, Щербаківка (Отуз), Нижньогірське (Сойтлер), Оленівка (Караджа), селищі Чорноморське (Ак-Мечет), що на Тарханкуті, та багатьох інших. У той час тривала й еміграція корінного населення до Туреччини. Протягом п’яти років після завершення Кримської війни з півострова виїхало 180 тис. осіб, що також позначилося на формуванні нової етнічної ситуації в Криму.

Головний напрям в політиці царату щодо українців полягав в інтенсивній і всезростаючій русифікації. Однак це не змогло знищити ні національної свідомості, ні національного самовідчуття українського населення. У Ялті впродовж тривалого часу діяв український театр П. Націлевича й М. Азовської. Тут плідно працювали талановитий художник-баталіст М. Самокиш, видатні письменники С. Руданський, М. Коцюбинський, Леся Українка. Вони присвятили цьому краю чимало творів, у тому числі нарис “В путях шайтана”, новелу

“На камені”, оповідання “Під мінаретами” (М.Коцюбинський), вірші “Татарочка”, “Бахчисарай”, “Бахчисарайська гробниця”, “Бахчисарайський дворець”, драматичну поему “Айша та Мохаммед” (Леся Українка).

На початку ХХ ст. росіяни й українці склали майже половину населення півострова. У листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила, що Таврія належить до Української Народної Республіки. Але в своєму 3-му Універсалі вона не включила Крим до України. У січні 1918 р. в Криму встановлено радянську владу, а згодом — утворено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида. Восени 1920 р., після вигнання військ Врангеля, в Криму відновлено радянську владу. 18 жовтня 1921 р. створено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі РСФРР, хоча з нею Крим не межував. На той час у Ялті (у 1921 р. перейменовано на Красноармійськ) працювала кінофабрика, яка випустила кілька українських фільмів, зокрема “Остання справа містера Енкіока”, “Поєдинок”, “Трипільська трагедія”, “Остап Бандура”, в якому знімалась М. Заньковецька.

В 30-ті рр. посилилася русифікація краю, зменшилася кількість шкіл, де навчання велося українською мовою. У 1939 р. в Криму проживало 1,1 млн осіб. Основну частину населення становили росіяни (557 тис.), татари (218 тис.) та українці (153 тис.)²⁵.

18 травня 1944 р. корінних мешканців Криму протягом доби за “зраду Батьківщині й співпрацю з німцями” було вигнано з рідних домів, посаджено в товарні вагони та відправлено на спецпоселення. Загалом протягом травня — червня 1944 р. з Криму виселено 231 тис. татар, болгар, греків, вірмен, представників інших національностей²⁶. Сталінські депортації спричинили економічний хаос в регіоні, а компенсувати втрати доводилося з українського бюджету. З України Крим одержував енергоносії, водні ресурси. 30 червня 1945 р. Кримську АРСР перетворено на звичайну область Російської Федерації.

За роки війни край зазнав значних руйнувань, виробнича потужність його промислових підприємств скоротилась на 90 %, загинула велика кількість садів і виноградників, знищено багато шкіл і лікарень тощо. У Криму діяло лише 342 дрібних та середніх підприємства. Внаслідок соціальних катаклізмів воєнного часу, смертності та депортацій кількість жителів на півострові скоротилась до 780 тис. осіб. Для відбудови економіки Кримська область не мала в своєму розпорядженні ні людських, ні матеріальних ресурсів. Щоб полегшити ситуацію, до Криму спішно направляли переселенців з України та Російської Федерації. Переселення відбувалися в кілька етапів, починаючи з вересня 1944 р. і аж до 1978 р. Зокрема, на початку 1945 р. в Крим переїхало понад 17 тис. сімей, а з 1950 по 1954 рр. ще 57 тис. осіб. З Воронезької, Курської, Рязанської областей РРФСР, Сумської

та Чернігівської областей УРСР переселяли цілі колгоспи, колгоспникам були передані житлові й господарські будівлі, особисте майно виселених з Криму народів.

Незвичні умови життя і праці, посуха 1946 р. і неврожай 1947 р., відсутність достатньої підтримки з боку держави призвели до того, що переселенці стали масово залишати Крим. На їх місце прислали нових, але це не могло змінити демографічну ситуацію на краще. Людських і матеріальних ресурсів не вистачало. Незважаючи на це, партійне керівництво Криму, України й СРСР робило все необхідне, щоб на півострів не могли повернутися представники депортованих народів, навіть ті, хто режимом був звільнений із спецпоселень²⁷.

Унаслідок об'єктивних обставин економіка Криму в перші повоєнні роки стала ще більше залежати від України. Водночас Російська Федерація не могла приділяти достатньої уваги відбудові промисловості й сільського господарства Кримської області. Статистичні дані свідчать, що в 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81 % довоєнного рівня. На повну потужність не могли працювати підприємства чорної металургії, залізорудної і хімічної промисловості. Не вдалося повністю відбудувати заводи і фабрики легкої промисловості. Не досягло загалом довоєнного рівня і сільське господарство.

Зважаючи на недостатню допомогу з боку Російської Федерації у відбудові господарства області, виведенні її економіки з кризи, населення й місцеві органи влади дедалі частіше порушували питання про необхідність приєднання Криму до України.

На початку 50-х рр. після докладного вивчення ситуації в Криму Рада Міністрів Російської Федерації зробила висновок про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулася до Президії Верховної Ради РРФСР. У свою чергу, остання увійшла в зносини з Президією Верховної Ради УРСР і одержала принципову згоду. Після цього питання про передачу Кримської області Україні було розглянуто на спільному засіданні Президії Верховної Ради РРФСР за участю представників Кримської обласної та Севастопольської міської рад депутатів трудящих. У прийнятій постанові зазначалось: "Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки"²⁸.

13 лютого 1954 р. питання "Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР" було розглянуто на засіданні Президії Верховної Ради УРСР, яка також постановила: "Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радян-

ської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом і Україною, позицію урядів РРФСР та УРСР, прийняла Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”²⁹. 26 квітня 1954 р. ухвалено Закон СРСР “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР”. А в травні на закінчення святкувань відбулися ювілейна сесія Верховної Ради УРСР і парад військ та демонстрації в Києві й інших містах республіки.

На час переходу Криму до УРСР на його території проживало 1,2 млн осіб, серед них — 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення. В області налічувалося 27 сільських районів, 13 міст і 25 селищ міського типу. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, близько 20 різних технікумів та багато науково-дослідних закладів. Діяло понад тисячу шкіл, з яких 99 середніх і 354 семирічних. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувались сотні тисяч людей.

У середині 50-х рр. в області працювало близько 3,5 тисячі підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників. Велике значення мала харчова промисловість з такими її галузями, як консервна, виноробна, плодоовочева та ін. У Джанкої та Сімферополі знаходились плодо- і овочеконсервні заводи, а в Керчі та Ялті — рибоконсервні. В області працювали такі підприємства, як Керченський металургійний завод імені Войкова, Комиш-Бурунський залізорудний комбінат. Значне місце у важкій індустрії займала хімічна промисловість: Лакський і Красно-Перекопський хімічні заводи випускали продукцію для медичної, харчової, поліграфічної, текстильної та інших галузей. Більш ніж 17 % валової продукції промисловості, що вироблялася в області, припадало на суднобудування, судноремонт, а також харчове й сільськогосподарське машинобудування, підприємства якого працювали в Сімферополі, Євпаторії та Джанкої. На південному березі й у передгір’ї розвивалося садівництво і особливо виноградарство, а в степовій частині — тваринництво. Крім того, в Криму вирощували тютюн та ефірно-олійні культури, в тому числі лаванду, шалфей, червону троянду та ін.

Крим — природне продовження України, тісно зв’язаний з нею історично, органічно влився у господарський організм республіки. Уряд республіки сприяв заселенню області вихідцями з України і розвитку української мови. У 1954 р. сюди прибув з Києва український театр драми й музичної комедії, щоб популяризувати українську драматургію. Однак більш інтенсивно Крим насичувався росія-

нами. З 1959 по 1989 р. їх кількість у Криму зросла з 858 тис. до 1 млн. 620 тис. осіб — тобто майже вдвічі.

На кінець 80-х рр. ХХ ст. в Криму проживало 700 тис. українців. За весь час проживання на території півострова українське населення зробило значний внесок у розвиток матеріальної й духовної культури цього краю.

Передача Криму Україні була логічним завершенням процесу інтеграції кримської економіки в українську. Вона відбулася не лише за обопільної згоди Росії й України, а й з ініціативи самої Російської Федерації. І в жодному документі не йшлося про “подарунок з нагоди 300-річчя возз’єднання України з Росією”. Цей акт був цілком співзвучним ідеології „возз’єднання”.

Впровадження в життя ідеології 300-річчя “возз’єднання” поглиблювало російсько-українську “єдність”. Найважливішими чинниками такої єдності були: економічна політика, спрямована на утворення так званого єдиного народногосподарського комплексу на просторах СРСР, військово-політичний і адміністративно-силовий тиск, мовно-культурна політика, спрямована на утвердження спільної мови, спільної культури, єдиної церкви.

Економічною основою “єдності” народів СРСР була одержавлена земля і всі засоби виробництва. Повним господарем країни було радянське чиновництво і виразник його інтересів — правляча Комуністична партія. Бюрократизація радянського суспільства в повоєнний період досягла нечуваних розмірів. У 1983 р. армія управлінців в СРСР складала 17 млн осіб. Позаекономічний примус, високий рівень експлуатації сприяли утриманню численної армії, розгалуженої системи силових структур, активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої як в Росії, так і в Україні та інших радянських республіках.

Ідеологія “возз’єднання східного слов’янства” тотально насаджувалася в усіх сферах суспільно-політичного, культурного й духовного життя. Це була ширма, багатопланова пропагандистська кампанія, спрямована на дальше применшення місця і ролі українського народу, перекручення його історії, а в підсумку, остаточну денаціоналізацію й асиміляцію. 19 січня 1954 р. газета “Свобода” писала: “Тепер у московській інтерпретації називають цей договір “возз’єднанням українського і російського народів”. Газета відзначала надмірне звеличення “великого російського народу та його “допомоги” українському та іншим поневоленим народам”. Аналіз справжнього значення Переяславської угоди було викладено в газеті “Нью-Йорк Таймс”. Конгресмен Майкл Фіген з Огайо добився внесення до протоколу Конгресу його заяви, в якій, зокрема, говорилося: “Я переконаний,

що український народ пам'ятає правдиву історію Переяславської угоди і пригадує, що гетьман Богдан Хмельницький був підступно обманений Москвою 300 років тому в часі, як він вів героїчну боротьбу за незалежну Україну”³⁰.

Глибокий аналіз причин відродження переяславської ідеології в середині 50-х рр. дав І. Лисяк-Рудницький у статті “Новий Переяслав”. Учений зробив висновок, що вона (ідеологія) адресувалася передусім українській інтелігенції та бюрократії. “Кремлівські вожді, — писав він, — правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же “переяславській” ідеологічній платформі, сучасної радянської української інтелігенції?”³¹. Підтверджуючи думку американського професора, інший вчений-історик професор С.В. Кульчицький у статті “Три Переяслави” наголошує на важливому висновку, до якого прийшли сучасні українські історики: після смерті Сталіна використання масового терору як методу державного управління стало неможливим³². Тож, слід думати, потрібні були інші “інтегративні” шляхи і засоби утримання єдності радянської імперії.

А чи тільки цим зумовлювалось відродження “переяславської концепції”? Чи не був цей крок по суті реставрацією її дореволюційної версії? Справді, російський народ уже проголошений “провідною силою серед усіх народів СРСР”, партія потребувала теоретичного посилення курсу на злиття націй і утворення єдиної радянської нації. Тож цілком логічно й закономірно, що на зміну тимчасовій тезі про “вічну дружбу двох братніх народів” повинна була повернутись до життя теза про “єдність російського народу”, про “триєдиний російський народ”.

“Сьогодні така постанова справи вже неможлива”, — писав Іван Лисяк-Рудницький, виходячи з об'єктивних обставин і закономірностей історичного розвитку, факту формування української нації. Але радянське партійно-державне керівництво далеко не завжди враховувало і рахувалося з історичною правдою, історичними фактами і закономірностями історичного процесу. Переможне завершення Другої світової війни створило нові умови і можливості для зміцнення радянської імперії і їх влада використовувала, реанімуючи старі, вивірені часом, але в нових умовах косметично оздоблені ідейно-теоретичні надбання. Так, очевидно, сталося і з царською “переяславською концепцією”, про що переконливо свідчить подальший розвиток подій.

Справжня сутність “нового Переяслава” була публічно розкрита російськими політиками в 1990-ті рр., після проголошення Росією і Україною політичної незалежності. Вже на п'ятий день самостійного життя української держави до Києва прибула делегація Російської Федерації, яку очолював тодішній віце-президент РФ Олександр Ру-

цької. 29 серпня 1991 р. в українській столиці він дав прес-конференцію, в якій заявив, що “розкол росіян, українців і білорусів є найбільшою поразкою Російської Держави з часів Богдана Хмельницького”. СРСР він однозначно кваліфікував як “Росію, названу Радянським Союзом”³³.

Думки вслух відомого російського політика були і залишаються аксіомою не тільки для багатьох пересічних росіян, а й для значної частини інтелігенції, тих, кого зараховують до “cream of the cream” російської інтелектуальної еліти. 25 грудня 1998 р. при розгляді нижньою палатою Державної думи Росії проекту “великого” договору з Україною Г. Тихонов, голова комітету думи у справах СНД, зазначив: “Росія іде до інтеграції. Велика Росія, або Радянський Союз, — як завгодно, кому як подобається називати”. Лідер Комуністичної партії Росії Г. Зюганов заявив: “Нашу єдину державу і єдиний, триєдиний російський народ — великоросів, малоросів і білорусів — розрізали по живому... Без слов’янської триєдності не може бути ніякого відродження нашої великої Батьківщини”. Ще красномовнішим був лідер ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновський: “Про яку державу ви говорите? Де і коли? З 1917 по 1922 демократична Україна з Петлюрою і з Махно, і потім ми всіх вичистили з Києва. Тому що Київ — це початок Росії... Ніякої України немає!”³⁴.

Прагнення сучасної російської еліти вибудувати нову цивілізаційну східноєвропейську, або, по-іншому, “поствізантійську” модель розвитку неминуче веде до відродження на новій основі і в нових умовах “переяславської концепції”. “Росія так багато віддала за останнє десятиліття, що питання про те, щоб “віддавати”, не порушується. Ми будемо брати, але в межах домовленостей і міжнародних угод”³⁵. Ці слова належать найвищій посадовій особі сучасної Росії. У них — національна стратегія — вже не Радянського Союзу, а “Великої Росії”. Цілковитим у дусі “нових Переяславів”. “Новий 1654 рік можливий і навіть неминучий, — твердить директор Центру мов і культури СНД В. Нерознак. — Можна довго розмірковувати над суб’єктивними і об’єктивними передумовами такого об’єднання... Але при цьому можна забути про одне, що випало з уваги, — ми настільки уже асимілювалися один з одним, що навіть з наукової точки зору ми давно становимо собою один народ. Те, чим нині є українська державність, — досить примітивне утворення, яке веде абсолютно програшні політичні ігри”³⁶.

Аналізуючи сучасну російську суспільно-політичну думку патріотичного спрямування, академік І. Дзюба пише: “Картина політичних настроїв у Росії наочно засвідчує, що значна, коли не переважна, частина її політичної еліти і громадськості ніяк не хоче змиритися з втратою України: а саме так сприймається факт існування Української держави з погляду російських імперських інтересів і цілковитого несприйняття можливості ін-

тересів українських. Про останні якщо й говориться, то лише задля ототожнення їх з інтересами імперсько-російськими. З роками, в міру утривалення державного статусу України, дедалі інтенсивнішою стає мобілізація імпер-патріотичної думки і дедалі хитромудрішою — “аргументація” необхідності реваншу, “реінтеграції”, нового “возз’єднання” тощо...”³⁷.

В сьогоднішньому розмаїтті політичних настроїв, наукових праць і публіцистичних творів російської політичної і духовної еліти знаходимо ключ до розуміння справжньої сутності ідеології 300-річчя “возз’єднання” України з Росією, закладеної в згадуваних тезах ЦК КПРС. Звичайно, в 1950—80-ті рр. вона була ретельно закамуфльована в красиві й привабливі слова, ритуальні заклинання, паради й фестивалі, дні й декади, “подарунки”, зокрема й Криму, нагороди й відзнаки для вірнопідданих українців. Ця ідеологія була продовженням нашої “московсько-петербурзької історії”, як її визначив М. Драгоманов ще наприкінці ХІХ ст. Ідеологія “возз’єднання” ще більше ламала “твердість духу і спини” українців, душила почуття національної гідності і самоповаги, подовжувала й збільшувала, за визначенням М. Драгоманова, “втрачений час” України, відлік якому поклала “козацька рада” в Переяславі в 1654 р.

“Інтернаціоналізація” економіки

Серед народів, які особливо постраждали в результаті Другої світової війни, був і український. Україна зазнала численних людських втрат та величезних матеріальних збитків. З ладу було виведено понад 16 тис. промислових підприємств. З 679 млрд крб матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзові, 285 млрд крб, що становило 42 %, припадало на Україну. За офіційними радянськими даними, українські втрати відносно перевищували навіть втрати Росії³⁸. Економіка республіки зазнала таких руйнувань, що була фактично не здатна до самостійного й самодостатнього функціонування, тож об’єктивно змушена була ще більше “інтернаціоналізуватися” й “інтегруватися” в єдину економічну систему СРСР. Така ситуація закономірно була вигідна правлячій верхівці країни, оскільки робила українську економіку (й саму Україну) ручною, керованою, беззахисною і абсолютно відкритою для її повного підпорядкування центральним органам і економічним інститутам.

У роки війни 570 промислових підприємств України були евакуйовані на Схід — переважно в Російську Федерацію³⁹. Після завершення війни далеко не всі вони були повернуті назад, в Україну. І в цьому був не тільки негатив. Бо в результаті нового будівництва поставали більш сучасні підприємства, оснащені кращою технікою і озброєні новішими технологіями.

План відбудови народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр. передбачав поряд з відновленням енергетичної, вугільної, металургійної і машинобудівної промисловості Донбасу і Придніпров’я будівництво нових підприємств, створення нових галузей промисловості, в тому числі автомобільної. Передбачалося також будівництво автомобільного і двох автоскладальних заводів, нових підприємств електропромисловості, будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості⁴⁰.

Процес відбудови української економіки здійснювався централізовано і вона не могла функціонувати як самостійний, замкнутий і самодостатній комплекс, а лише як частина загальносоюзної системи. Особливістю відбудовчого процесу в Україні було зменшення фінансування. Частка республіки в обсязі загальносоюзного виробництва впала з 18 % (довоєнний період) до 7 % у 1945 р. 80 % капіталовкладень було направлено в 1946—1950 рр. на потреби важкої промисловості.

В процесі відбудови в 1948 р. був доведений до довоєнної потужності Харківський тракторний завод, стали до ладу крупні підприємства чорної металургії — заводи “Запоріжсталь”, “Азовсталь”, Макіївський металургійний завод та ін. Було введено в дію найпотужніший на ті часи в СРСР та Європі магістральний газопровід Дашава—Київ (520 км завдовжки), відбудовано Дніпровську гідроелектростанцію. В республіці виникла нова галузь промисловості — газова індустрія. Одночасно підприємства України налагодили виробництво продукції для арктичних експедицій, гірничої промисловості і суднобудівних заводів Півночі Росії. В 1951 р. український газ почала отримувати Москва.

Відбудова господарства і в Росії, і в Україні супроводжувалась масовими міграціями населення, зокрема обміном кадрами, спеціалістами. Так, на відбудову Донбасу в другій половині 40-х рр. з інших республік прибуло понад 43 тис. молодих людей, понад 90 тис. осіб було направлено Російською Федерацією.

Значна увага приділялася інтеграції господарства західноукраїнських земель до загальносоюзної системи. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, “культурна революція”, утвердження влади органів “диктатури пролетаріату”. Основним напрямком освоєння краю стала зміна системи виробничих відносин (передусім була ліквідована приватна власність на засоби виробництва).

В грудні 1944 р. при РНК УРСР була утворена Рада допомоги західним областям. Програма індустріалізації регіону включала два основні напрями — відбудова, реконструкція та удосконалення традиційних для краю галузей промисловості, зокрема нафтогазової та лісорозробки, і розвиток нових галузей — машинобудівної, приладобудівної, металообробної та ін.

Протягом 1946—1950 рр. в краї було відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. З нових підприємств, зокрема у Львові, стали до ладу завод автотранспорту, автобусний, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин та інструментальний. В результаті вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції зріс у три рази порівняно з довоєнним. Промислове виробництво регіону на початок 50-х рр. становило 10 % республіканського. При цьому майже всі підприємства краю забезпечувалися відповідними матеріалами і технікою централізовано, що позбавляло їх самостійності і повністю узалежнювало від союзних відомств. Характерними були і диспропорції у розвитку промисловості, відсутність закінченого технологічного циклу.

З метою уніфікації господарського життя в західному регіоні (відповідно до загальносоюзних стандартів) з різних кінців СРСР, передусім з Російської Федерації, туди цілеспрямовано скеровувалися робітники, спеціалісти. Протягом 1946—1950 рр. тільки на підприємства Львова прибуло 2 тис. інженерів і техніків та 13,8 тис. робітників. Водночас місцевих жителів спеціально вербували на роботу в шахти Донбасу, а сотні молодих робітників, які закінчили школи фабрично-заводського навчання, посилали на підприємства Російської Федерації та інших республік.

Звичними методами, відпрацьованими в країні ще в 30-ті рр., була проведена суцільна колективізація сільського господарства на західноукраїнських землях. В результаті тисячі мирних жителів Західної України, очевидно з метою зміцнення інтернаціональних засад радянської економіки, були виселені в Сибір, заборонені до ГУЛАГу. Так здійснювався курс на розчинення соціально-економічного і національного потенціалу західного регіону в загальносоюзному комплексі.

В складних умовах відбувалося відродження сільського господарства Східної України. Ресурси села були мізерними, і ситуація вимагала докорінних змін в аграрній політиці партії. Однак цього не сталося. Труднощі післявоєнної відбудови переборювалися звичними для радянської системи засобами позаекономічного примусу. Продукція сільського господарства вилучалася державою по суті безкоштовно. Закупівельні ціни на неї були символічні, в більшості випадків значно нижчі навіть собівартості. Зокрема, вирощування картоплі обходилося колгоспам в 40 крб. за центнер, а держава оплачувала їм 3 крб. Пшеницю купували в колгоспах по 1 коп., яловичину — по 23 коп., а державні ціни в роздрібній торгівлі складали відповідно 31 коп. і 1,5 крб. за кілограм. Норми хлібоздачі встановлювалися вольовим рішенням партійних та радянських органів і, як правило, значно перевищували можливості їх виконання. Починаючи з 1946 р. держава постійно зменшувала розміри присадибних ділянок і го-

родів колгоспників, збільшуючи одночасно податки, якими вони обкладались. В 1948 р. (після чергового підвищення) величина сільськогосподарського податку з подвір’я колгоспника складала понад 650 крб. в Україні і близько 600 крб. в Росії.

Стратегія держави в перші повоєнні роки щодо селянства в поєднанні з величезними матеріальними втратами під час війни поставила село в кризову ситуацію, що потенційно загрожувала голодом. На 1946 р. партійно-державними органами планувалося в Україні форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Байдужість центру до потреб українського села, підвищені плани хлібозаготівель у сукупності з посухою привели до катастрофи. За неповними даними, в 1946—1947 рр. у 16 східних областях померло від голоду близько 800 тис. людей. Особливо висока смертність була в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській і Одеській областях. Закупляти українським колгоспам і радгоспам на свої кошти хліб на Кубані Москва не дозволила. Водночас у період голоду з Радянського Союзу було вивезено 1,7 млн пудів хліба у вигляді безплатної допомоги країнам “народної демократії” — Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Румунії та ін.

В період голоду 1946—1947 рр. продовжувались репресії на селі за невиконання плану хлібозаготівель. Протягом першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 1,5 тис. голів колгоспів, яких засуджено до 10 років позбавлення волі. Відновивши дію сумнозвісного “закону про 5 колосків” початку 1930-х рр., судові органи республіки тільки в листопаді 1946 р. жорстоко покарали понад 2 тис. селян. За збирання кинутих після жнив колосків у полі 1,8 тис. голодуючих селян протягом одного місяця були засуджені до тюремного ув’язнення на строк від одного до п’яти років. Чимало засуджених змушені були залишити межі України.

21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ “Про виселення із Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антисупільний, паразитичний спосіб життя”. Указ надавав право місцевому керівництву за допомогою колгоспних зборів і сільських сходів вирішувати питання про вивезення за межі республіки у віддалені райони СРСР практично будь-кого, хто жив у селі. На кінець серпня 1948 р. з України було виселено близько 9 тис. осіб, з ними виїхали майже 3 тис. членів їх сімей⁴¹. Серед них далеко не всі були “недобросовісні і несумлінні працівники”.

Переміщення українців у східні райони СРСР було не завжди репресивно примусовим, а ще й добровільно примусовим. Так, у 1954 р. почалося освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В лютому

1954 р. на цілину виїхала перша група української молоді, яка складалася з кількох десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. У 1956 р. в господарствах Казахстану, Західного Сибіру й Північного Кавказу працювало понад 75 тис. українських юнаків і дівчат⁴². Окремі радгоспи, що утворилися на цілинних землях, майже повністю були укомплектовані переселенцями з України. Лише за 1961 р. колгоспи і радгоспи цілинних районів Казахстану отримали близько 90 тис. тракторів та інших сільськогосподарських машин, виготовлених в Україні.

Стимулюючи економічну інтеграцію Російської Федерації і України, Комуністична партія постійно надавала цьому процесові ідеологічного забарвлення. Розвиток міжгалузевої і внутрігалузевої спеціалізації та кооперування виробництва відбувався не стільки за законами економіки, скільки під впливом політики, з посиленням шумових ефектів. Соціалістичне змагання, шефство, суботники, недільники, поїздки, зустрічі, ювілеї були невід’ємними атрибутами міжреспубліканських економічних зв’язків. В РРФСР при обкомах і райкомах партії були створені шефські комітети для організації допомоги у відбудові промислових підприємств України. В другій половині 40-х рр. із Російської Федерації в Україну поступало понад 3/4 всієї ввезеної готової продукції⁴³. Це засвідчувало однобокність розвитку української економіки. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона розвивалась як придаток до економіки Російської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. З роками ця тенденція посилювалась. В кінці 80-х рр. Росія могла забезпечити виробництво 65 % кінцевого продукту, а Україна — лише 15 %. Поставки з Російської Федерації були складовою виробництва 67 % кінцевого продукту України, а українські поставки — тільки 1 % продукту Росії⁴⁴.

В 50-ті рр. зросли взаємопоставки між РРФСР і УРСР. Росія давала в Україну машини, технічне обладнання, верстати, нафту, лісоматеріали та інші види продукції. В свою чергу, Україна вивозила до Росії вугілля і газ, сільськогосподарські машини і автобуси, автотранспортувачі, тепловози й вагони, турбіни й електричні машини, технологічне обладнання для металургійної, вугільної, легкої і харчової промисловості.

Загальносоюзне значення мали спільні розробки вченими, спеціалістами України і Росії нової технології виробництва чавуну з застосуванням природного газу і кисню, киснево-конверторного способу одержання сталі, методу безперервної прокатки металу, впровадження засобів механізації і автоматизації у виробництво і застосування автоматичного електрозварювання, нової технології обробки металу і виготовлення деталей та ін.

Утвердження М. Хрущова при владі в СРСР змінило становище України в складі Радянського Союзу, дещо вирівняло стосунки між

Росією і Україною. Цьому сприяла відмова правлячої партійно-радянської верхівки від терористичних методів управління державою, загальна лібералізація суспільно-політичного й культурного життя в СРСР.

У квітні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про зменшення кількості союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Деякі союзні міністерства набули союзно-республіканського статусу. Це був суттєвий крок у напрямку децентралізації управління радянською економікою і підсиленні ролі союзних республік. З 1953 р. по 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування уряду Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 76 %. Дещо розширені були законодавчі права України. Розпочато скорочення управлінських кадрів: лише за 1954—1955 рр. вивільнено понад 61 тис. осіб⁴⁵.

Навесні 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про Раду народного господарства. На місце старої системи галузевого, вертикального централізованого управління постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю та будівництвом у відповідних економічних адміністративних районах. В Україні було створено 11 (а згодом ще 3) раднаргоспів. За цією реформою вже в 1957 р. було ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Тепер майже вся промисловість республіки була в підпорядкуванні уряду України. Керівництво аграрним сектором економіки також було перебудовано за територіальним принципом. Центр планування відповідно перемістився в республіку, а Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які клялись в основу перспективного планування розвитку господарства республіки. Так було обмежено централізм та вплив партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширено економічні права й компетенції союзних республік, в тому числі й України.

У зміні становища України в складі СРСР суттєву роль відіграв суб’єктивний фактор — знання М. Хрущовим реальної обстановки в Україні, її справжнього вкладу в загальносоюзний розвиток, знання кадрового складу республіки. Прагнення нового “вождя” СРСР компенсувати несправедливе ставлення Сталіна до українців, зокрема його намір виселити їх у Сибір (за Урал), з іншого боку, необхідність опертися на українські кадри в боротьбі за владу й привели до зростання українського чинника в суспільно-політичному житті СРСР. У загальносоюзному керівництві значно зросла частка вихідців з України.

Впровадження системи раднаргоспів сприяло децентралізації управління економікою, посилювало економічну автономію союзних республік. Одночасно відбувалась пропаганда соціальної й інтерна-

ціональної єдності народів Радянського Союзу під проводом “великого російського народу”. Особливе становище Росії в складі СРСР було визначено формулою “перша серед рівних”. “Другою серед рівних” було визнано Україну.

Економічним реформам М. Хрущова чинили всезростаючий опір московське чиновництво і проімперські сили. До того ж його економічні й соціальні перетворення нерідко відзначалися непослідовністю і поспішністю. Тож в практику політичного й економічного життя країни почала активно впроваджуватися теза про місництво і його шкоду, зокрема й про те, що інтереси союзних республік нерідко ставилися вище інтересів усього Союзу. Це було на шкоду унітарній державі, і партійно-державна бюрократія як провідна сила радянського суспільства цього допустити не могла. Тому так легко і швидко М. Хрущов був позбавлений влади за “суб’єктивізм та волонтаризм, адміністрування й поспішне експериментування, недооцінку економічних законів соціалізму, порушення норм партійного життя, принципів партійного керівництва”.

Програма економічної реформи в промисловості брежнєвського керівництва (1965 р.) одним з перших кроків передбачала ліквідацію раднаргоспів, що означало обмеження прав союзних республік, відновлення всевладдя союзних міністерств, кількість яких до середини 80-х рр. зросла до 100. 90 % українських підприємств знову були підпорядковані Центру. У розпорядженні республіканських властей залишилась фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території вело до нового посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій.

Реформа 1965 р., як зазначають дослідники, була спрямована на інтенсифікацію двох взаємовиключаючих процесів — посилення централізму і задіяння ринкових економічних регуляторів. Однак, якщо перше було органічним для радянської системи, то друге не вписувалося в існуючий господарський механізм, тож швидко втратило перспективу. Реформа була вихолощена і швидко згорнута, хоча і встигла дати на короткий час певний позитивний ефект.

На середину 60-х рр. становище України в складі СРСР знову змінилося, але вже в гіршу сторону. Зменшилася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва в його прагненні першості, серйозно потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. Але головним було те, що на середину 60-х рр. Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їх використання ставало дорожчим від тих, які були розташовані в інших районах СРСР.

На кінець 60-х рр. радянська економіка використала всі можливості екстенсивного зростання — освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, від чого розпочався її різкий спад. Правда, тоді ж, наприкінці 60-х рр., в СРСР були відкриті нові великі запаси нафти і газу, і на початку 70-х рр., завдяки стрибку світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р., спостерігалось деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як вдало зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Ф. Ліст, “здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство”. Пожвавлення було тимчасовим явищем, носило характер скоріше винятку, ніж правила. У 1985 р. ціна на нафту несподівано впала, країна швидко залізала в борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд доларів⁴⁶. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а з нею і всі з’єднані однією долею республіки неухильно сповзали в тяжку економічну кризу.

Однак у 70—80-ті рр. нафтодолари продовжували “інтернаціоналізувати” радянську економіку. У період брежнєвського правління частка УРСР в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. У розвитку народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн м² (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних, топливно-енергетичних і більше половини гідроресурсів, значна доля загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Легке освоєння цих територій, після того, як ресурси України були вичерпані, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енергетичної матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці і застарілих технологіях. Прикладів такого підходу можна навести безліч.

Показовим з цього погляду є завод легкових автомобілів у Запоріжжі*. Виступаючи на нараді керівників партійних, радянських і господарських працівників країни 24 грудня 1962 р., М. Хрущов зазначав: «Автомобільний завод взявся за виробництво “Запорожця”. Завод побудували, а технологію взяли італійську, яку італійці викинули уже давно. Італійці кажуть: “Ви б нам сказали і ми дали б вам сучасну технологію, а ви з азів починаєте, доганяєте капіталістів, які 10

років тому викинули цю машину»⁴⁷. Ще одну причину поганої роботи заводу М. Хрущов вбачав у кадрах: “У нас металург знає тільки болванки робити, а з тієї болванки кожен болван і не болван робить, хто що захоче. Ось ми і виглядаємо як болвани”⁴⁸.

Несприйнятливість виробництва до науково-технічних досягнень вкрай негативно відбивалась на темпах росту продуктивності праці, ефективності економіки. В 60-ті рр. в світі розгорнулася науково-технічна революція, яка дала серйозний поштовх для прискорення економічного розвитку країн Заходу. Радянська ж командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Науково-технічні новації в СРСР впроваджувалися з великим “скрипом”, переважно адміністративно-вольовими методами. Відповідно темпи індустріального росту як у Росії, так і в Україні, невідворотно знижувалися. В Україні їх падіння було особливо помітним внаслідок вичерпування можливостей додаткового залучення нових виробничих потужностей, зменшення її частки в загальносоюзних капіталовкладеннях. Якщо в 1961—1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні становив 6,9 %, то в 1981—1985 рр. — 3,5 %. Знизилася ефективність господарювання. Так, у 1960—1985 рр. капіталовкладення в сільське господарство республіки зросло більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції — лише в 1,6.

Однак збільшення капіталовкладень в електроенергетику України привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965—1985 рр. більш ніж удвічі⁴⁹. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. У республіці, на яку припадало 2,6 % території Радянського Союзу, в 60—80-ті рр. було побудовано і будувалося надалі майже 40 % атомних енергоблоків. Нові електростанції споруджувалися переважно з метою постачання електроенергії в країни “соціалістичної співдружності”, звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості і необхідної якості. Електроенергія українських електростанцій експортувалася, зокрема, в Болгарію, Румунію, Чехословаччину, Угорщину, Німеччину, Польщу, Італію. Її ціна становила всього одну копійку за кіловат-годину⁵⁰.

Господарська орієнтація і спеціалізація Росії і України визначали їх роль у міжреспубліканському обміні. Так, у 70-х рр. Російська Федерація поставляла в інші союзні республіки 12 % машин і промислового обладнання, 13 % продукції лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, 15 % продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, 20 % виробів із бавовняних і близько 30 % із шовкових тканин. В той же час за рахунок ввезення з інших союзних республік РРФСР покривала 15 % потреб в залізній руді і чорних металах,

10 % — в хімічних продуктах, 8 % — в продукції легкої і харчової промисловості, 7 % — в машинах і обладнанні, 100 % — в бавовні, ввозила значну частину цукру, виноградного вина, фруктових і овочевих консервів, тютюнових виробів. В загальному вивозі продукції України домінували такі її види, як кам’яне вугілля, чорні метали, руда, мінерально-будівельні матеріали, продукція машинобудування. В 1973 р., наприклад, в УРСР вироблялось 32,9 % загальносоюзного виробництва турбін, 96,5 % — вугільних комбайнів, 42,4 % — металургійного обладнання, 94,5 % — тепловозів, 35,1 % — хімічного обладнання, 25,4 % — тракторів, 30,1 % — продукції приладобудування та засобів автоматизації⁵¹.

Основне місце в міжреспубліканському обміні України належало Російській Федерації, на частку якої припадало понад 80 % його загального обсягу⁵². Доля УРСР в міжреспубліканському обміні РРФСР складала 37 %, а доля Російської Федерації в такому ж обміні УРСР — близько 3/4 її залізнодорожного вантажообороту. За період з 1960 по 1975 р. ввіз продукції з Російської Федерації в Україну виріс на 89,6 %, а вивіз із України в Росію — відповідно на 71,9 %. Всього Україна ввозила в Російську Федерацію продукцію 81 галузі промисловості, в тому числі половину з того, що ввозилося в інші республіки, вугілля і цементу, майже 4/5 прокату чорних металів, близько третини мінеральних добрив, 3/4 залізної руди і поставок природного газу, більшу частину вироблених нею телевізорів, тракторів, верстатів, екскаваторів, промислового обладнання, значні обсяги електроенергії, чавуну, продукції харчової промисловості.

Одночасно Російська Федерація поставляла в Україну велику кількість верстатів, автомобілів, холодильників, автопокришок, тканин, килимів, хутрових виробів, лісоматеріалів, нафтопродуктів, природного газу, електромеханічного обладнання та ін.

Однак директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність міжреспубліканських зв’язків. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом все більше падала дисципліна поставок, далеко не завжди виправданою була їх доцільність, почастишали зустрічні мандри одних і тих же матеріалів, сировини і палива. Відповідно знижувались темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання “накреслених” партійними з’їздами планів.

І це стосувалося всіх галузей економіки, в тому числі й сільського господарства України, яке в 70—80-ті рр. давало понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшника, близько третини овочів та фруктів. Капіталовкладення в нього постійно зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі, як підкреслювалося, не було. Колгоспи

та радгоспи, як закостенілі структури, прогнати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід із становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Україна щороку втрачала до 600 млн га родючих ґрунтів.

Перманентний характер носила в країні проблема з забезпечення населення продовольством. У 1982 р. в СРСР була оприлюднена Продовольча програма, представлена як ще одне свідчення турботи партії і уряду про добробут радянських людей. Ця програма, як і інші проєкти, провалилася. Вже в середині 80-х рр. в кількох промислових центрах Росії та України почалися серйозні утруднення з поставками продовольства, що викликало соціальне напруження в країні. Успішно провалена була в СРСР й Житлова програма.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки й технології призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Протягом 1959—1963 рр. в Україні було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Швидкими темпами розвивалися Лисичанський і Рубіжанський хімкомбінати, Горлівський азотнотуковий завод. Були збудовані й налагодили випуск продукції чотири гіганти “великої хімії” — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія республіки забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу вдесьтеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз у цілому. Технологічне навантаження на природу в 6—7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. Щорічно промислові підприємства України викидали в атмосферу 17 млн тонн шкідливих речовин, що становило майже 300 кг на душу населення.

Україна в складі СРСР продовжувала індустріалізацію, в той час як високо розвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру. За період від 1960 до 1985 р. республіка за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13-тє місце в СРСР. За темпами збільшення валової продукції сільського господарства вона займала в 1960 р. 11-тє місце, а в 1985 р. — 13-тє. За темпами зростання виробленого національного доходу протягом 1980—1985 рр. Україна була теж на 13-му місці в Радянському Союзі.

Уповільнення економічного розвитку України визначалось багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялась високою

інтенсивністю використання матеріальних, фінансових та людських ресурсів в межах загальносоюзного господарського комплексу. До того ж і в 70—80-ті рр. республіка продовжувала спеціалізуватися на енерго- і матеріалоемкому виробництві при істотній (кам’яне вугілля) або майже повній (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території.

Ще не опубліковані дані про істинний баланс республіканських надходжень і видатків у межах союзного бюджету, що дає підстави дослідникам по-різному характеризувати економічні взаємини союзних республік. Американський економіст Х. Хантер констатує, що основу економіки України становило вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР. За розрахунками британського вченого П. Вайлза Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10 % більше, ніж отримувала. Українські дослідники наголошують як на цілком очевидному факті, що постійне зміщення паливно-енергетичного комплексу СРСР на Схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів. Ситуацію в республіці ускладнювали й такі особливості економіки України, як деформованість структури розміщення продуктивних сил, більша, ніж в інших республіках, зношеність основних виробничих фондів, катастрофічна екологічна ситуація.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги воєнних витрат. Військово-промисловий комплекс міцно зв’язував воедино всі союзні республіки і передусім найбільші з них — Росію і Україну, які несли на собі основний тягар щодо його утримання й зміцнення. Як у Росії, так і в Україні радянська економіка була вищою мірою монополізована. Вона перебувала у власності держави і нею планувалася, на 70 % була орієнтована на важку промисловість (“виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї”), і лише на 30 % — на споживчі товари і послуги. На середину 80-х рр. (за різними оцінками) радянська економіка давала близько 50—60 % валового внутрішнього продукту США і була, таким чином, другою в світі. 12—13 % ВВП направлялось безпосередньо на оборону (в США — 6,5 %). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР складала 45—50 % (порівняно з 25—27 % у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250—300 млрд доларів на рік, що було близьким до американських затрат того ж періоду⁵³.

Звичайно, ці оцінки умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були різними, як і рівень зарплат, собівартості енергії та сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення оборони, що давало змогу СРСР в кінці 80-х рр. утримувати збройні сили в 3,9 млн осіб (у США —

2,2—2,3 млн) і мати значні кількисні, якщо не якісні, переваги більшості класів зброї над США (а в деяких випадках і над іншим світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності і тактичними ядерними ракетами). Виняток становлять хіба що авіаносці, великі бойові кораблі та бойові вертольоти. Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів.

На середину 80-х рр. Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі; за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних Сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за рубежем, чотири флоти. Одночасно шестидесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали й забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброї СРСР вийшов на перше місце в світі — понад 30 млрд доларів у рік, правда 80 % вартості її було передано іншим країнам практично безкоштовно. Бази і опорні пункти авіації і флоту розкинулись від В'єтнаму до Йємену і Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Вся та гігантська воєнна машина оснащувалась і постачалась такою кількістю озброєнь і військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки і артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу⁵⁴.

На утримання імперських амбіцій СРСР потрібні були великі кошти. Гроші традиційно повинно було давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. В радянський час найбільш ефективним способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГи. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської, імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

В останні радянські десятиліття функціонування економіки значно погіршилося. Згідно з офіційними даними, ріст національного доходу з 1965 по 1985 р. знизився в середньому на рік майже вдвічі, промисловості — з 8,6 до 3,7 %, а сільського господарства — з 2,3 до 1,1 %. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці — він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1 % у рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

Заробітна плата в СРСР складала 15 % від національного доходу. При цьому, в зв'язку з дефіцитом або навіть відсутністю найбільш необхідних для населення товарів, основний наголос робився на торгівлю спиртними напоями. 30 % надходжень в торгівлю форму-

валось за рахунок цього товару, що одержав катастрофічне для країни поширення, особливо в російських селах.

Галузі економіки, які не мали прямого відношення до гонки озброєнь, були в занедбаному стані. Досить згадати, що навіть в металургії на оновлення обладнання “відпускався” один відсоток від основних фондів, хоча амортизаційні відрахування при розрахунку собівартості продукції становили близько 25 %. Одночасно 80 % радянського експорту складала нафта і деревина. Величезний науковий потенціал країни (а більше половини наукових публікацій у світі належала радянським ученим), якщо він не мав відношення до гонки озброєнь, пропадав марно. Відповідно рівень життя населення був вкрай низьким. (В кінці 80-х рр. кількість телефонів на тисячу жителів СРСР складала в Новій Гвінеї 600 номерів, а в Радянському Союзу — 90.)

Прагнучи виправити ситуацію, партійно-державне керівництво за М. Горбачова змушене було шукати порозуміння зі США в справі роззброєння з тим, щоб перекинути ресурси з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи щодо децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок. Згідно з рішенням ЦК КПРС (1987 р.), союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції в тяжкій промисловості, оскільки союзно-республіканські міністерства тяжкої промисловості перетворювалися в союзні. В Україні це стосувалося міністерств електроенергетики, паливної та вугільної промисловості, чорної та кольорової металургії, геології, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості. Одночасно всі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути також підпорядковані всі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов’язані з регіональною інфраструктурою та які займалися розв’язанням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила приблизно 5 %⁵⁵. При цьому з України вивозилося 95 % промислової продукції, яка вироблялася в республіці⁵⁶.

З 1987 р. вперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати їх на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення по підприємствах республіканського підпорядкування.

Певні зміни відбувалися і в агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом на рівні областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці за-

вдання будуть тепер надаватися республікам сумарно, а ті, в свою чергу, стануть відповідальними за їх розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право міняти закупівельні ціни сільськогосподарських продуктів, але за умови, що сума видачків держави на ці закупки не зміниться.

Союзні республіки за реформою 1987 р. одержували право керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їх підпорядкування.

Варто зазначити, що республіки не могли стати дійсними господарями своїх територій, як від них вимагалось, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Навпаки, вони навіть зменшувалися. В результаті, республіки не тільки не могли розширювати своєї економічної та соціально-культурної діяльності, а й не мали змоги просто виконувати покладені на них обов’язки.

Таким чином, реформи М.Горбачова в кінцевому підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним та республіканськими урядами. Вони сприяли зміцненню єдності та цілісності економіки СРСР, бо, розширюючи права союзних органів та окремих підприємств, фактично звужували економічні права союзних республік. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існуванню самих союзних республік. Так, І.С. Коропецький, відомий дослідник радянської історії, в 1988 р. писав: “Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їх все меншу економічну відповідальність, малитиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоби зліквідувати республіки цілком”⁵⁷.

Таким міг бути наслідок “інтернаціоналізації” радянської економіки і для України, і для інших республік, які могли розчинитися в якомусь аморфному мононаціональному економічному організмі, покликаному обслуговувати інтереси радянської партійно-державної бюрократії.

Радянська “інтернаціоналізація” (як форма інтеграції) не відбувалась природним шляхом, а була штучно створюваною, адміністративно-натисковою. Вона означала фактично поширення російського простору і зміцнення його внутрішньої єдності. Інтеграційні процеси в СРСР були фундаментом досягнень Радянського Союзу (а для світу — Росії) в усіх галузях соціально-економічного, наукового і культурно-духовного життя.

В СРСР правлячою Комуністичною партією культивувався по суті азійський спосіб виробництва, який здавна склався у Російській імперії і якому було властиве архаїчне, застійне господарство, базоване на державній власності, і надцентралізований антигуманний устрій. Підвищення ефективності виробництва при ньому заради зростання добробуту народу не було головною метою. І в Росії, і в Украї-

ні економіка була витратною, гроші вкладалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні військові цілі, озброєння та споживання власне правлячою верхівкою. При азіатському способі виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозованих радянськими мірками межах. При закритості комуністичної системи азіатський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни.

Комуністична система з її способом виробництва, як і будь-яка інша жорстко централізована модель державного устрою, дедалі більше втрачала сталість і ефективність у вирішенні стратегічних економічних завдань. Вона виявилась нездатною адекватно відреагувати на виклики постіндустріального суспільства, яке народжувалося на Заході і для якого пріоритетними були не стільки зовнішня мотивація і організація виробництва, скільки стимулювання власне індивідуального інтересу працівника. Комуністична система масово продукувала тип працівника, який був позбавлений ініціативи і нелегкого обов’язку самостійно приймати рішення та нести за них відповідальність, і орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією із характерних рис “нової, радянської людини”.

Центральним рушієм усього радянського планового господарства, основою загальної економічної і техногенної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу на кінець 80-х рр. разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Гонка озброєнь для радянської економіки, яка була з первочатку неефективною і витратною, не мала перспектив. На кінець 80-х рр. виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і зв’язаної з нею ідеології. Непродуктивна “інтернаціоналізована” радянська економіка, призвівши до чергової загальної кризи, підготувала суспільство до сприйняття ринкових відносин.

Соціально-демографічне “розщеплення”

Протягом п’ятнадцяти повоєнних років світ не знав точних і об’єктивних даних про склад і кількість населення в СРСР. Не знали цього достеменно і в Радянському Союзі.

Якщо в усіх європейських країнах переписи населення відбулися через один—три роки після війни, а в Польщі до 1960 р. провели три переписи, то в Радянському Союзі він затягувався, аби нівелювати справжні втрати населення за роки війни. А вони в кілька разів занижувалися та протягом десятиліть визначалися цифрою 6 млн осіб.

У 1947 р. в Москві вийшла книга тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б) М. Вознесенського (згодом розстріляного за так звану ленінградською справою) “Военная экономика СССР в период Отечественной войны”. Символічно, що книга була відзначена Сталінською премією. В ній докладно йшлося про втрати СРСР в роки війни, зокрема й усіх видів худоби, але ніде не називалися цифри людських втрат.

У середині 1945 р. населення України становило 33,5—34,0 млн осіб. Якби не було війни, то в 1945 р. в Україні мешкало б 43—43,5 млн осіб. Тобто прямі й непрямі (через падіння народжуваності) втрати за п’ять воєнних років досягли, за орієнтовними оцінками, приблизно 10 млн осіб⁵⁸. Автори “Книги пам’яті” визначають загальні демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. в 13,5 млн осіб⁵⁹.

На фронтах Україна втратила близько 3 млн осіб — майже кожен другий, призваний до лав армії, і 5,5 млн осіб — у зоні окупації. До цього слід додати понад 2,5 млн осіб, вивезених на примусові роботи, з яких назад повернулося лише 800 тис. (200 тис. осіб з різних причин не побажали повернутись).

Перехід до мирного життя дав поштовх значним міграційним процесам. До мирної праці приступили 2,2 млн осіб, демобілізованих з радянської армії. Повертались і ті, що були вивезені під час евакуації на Схід і ті, що перебували на примусових роботах або в полоні за межами України. Впливали на міграційні процеси і депортації осіб, що були визнані соціально небезпечними. За офіційними даними, протягом 1944—1952 рр. у західному регіоні України різним репресіям було піддано близько 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб. На рубежі 40—50-х рр. українці становили п’яту частину в’язнів ГУЛАГу. У таборах їх налічувалось 362,6 тис., в колоніях — майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих — тільки росіянам⁶⁰.

Натомість в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для здійснення відбудови народного господарства і, зокрема, “радянізації” західних областей України. Вже до середини 1946 р. їх прибуло туди 86 тис. осіб. На початку 50-х рр. майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, командированими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були з місцевого населення. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 особи, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 осіб представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та

викладачів 12 вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 чоловік. У складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого працівника. Серед 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вузів тільки два були західними українцями⁶¹.

Найбільш прискореними темпами зростала кількість росіян у західноукраїнському регіоні. Якщо до війни їх там практично не було, то в 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. осіб, або 5 % населення.

Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала вузи, направлялась на роботу в східні області УРСР, а також в інші республіки Радянського Союзу. Це перешкоджало поповненню і закріпленню кадрів спеціалістів та інтелігенції в Західних областях з місцевого населення.

На демографічному становищі України серйозно позначився також голод 1946—1947 рр., репресії, що їх проводило сталінське керівництво щодо національних меншин. Зокрема, як підкреслювалося, в травні 1944 р. з Криму було насильно виселено кримських татар. Репресії проводилися і проти греків, вірмен, болгар, угорців, поляків та ін. Внаслідок злочинної нацистської політики кількість єврейського населення скоротилася в Україні до 2 %. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб. Після врегулювання територіального питання з Чехословаччиною у повоєнний період туди було переселено 33 тис. чехів. Переселялися також угорці, румуни. В результаті змінився етнічний склад населення України. Зменшилась чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, італійці, румуни та ін., натомість збільшилася частка росіян.

Унаслідок демографічних змін, що відбулися в 40-х рр., населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж в довоєнному 1940 р. Суттєвий вплив на демографічні процеси мала відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і призвели до скорочення кількості сільських жителів.

Перший повоєнний перепис населення СРСР став можливим лише в роки хрущовської відлиги — в 1959 р. Саме тому (порівняно з наступними переписами) отримані дані на 1959 р. було подано найповніше. На кожну союзну республіку було видано окремий том, де наводилася вікова структура населення та єдиний раз були опубліковані дані про чисельність військовослужбовців: “у рядах Радянської Армії — 801,1 тис. чол.”. Дані наступних переписів 1970 і 1979 рр. у відкритих публікаціях були дуже мізерними. Зокрема, і по СРСР, і по союзних республіках не наводилася вікова структура населення, фальсифікувалися по суті показники писемності населення СРСР. При централізованій розробці отриманих від України даних перепису

1989 р. проводилося додаткове перелічування, тому під сумнівом залишилася справжня чисельність населення⁶².

Демографічні зрушення, які відбулися в радянській Україні в другій половині ХХ ст., були негативними і суттєво вплинули на історичний процес. Зокрема, спостерігалось стійке зниження приросту населення, кількість якого в республіці в 70-х рр. зростала у 2 рази, а в 80-х рр. — у 4 рази нижчими темпами, ніж у 60-х рр. Динаміка вікового складу розвивалась відносно постаріння населення. Якщо в 1960 р. співвідношення пенсіонерів України до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то в 1985 — уже 1:2.

Відбулися зміни і в співвідношенні соціальних груп населення України. Так, чисельність робітників з 8 млн у 1960 р. зросла до 14 млн, а колгоспників зменшилася удвічі й становила в 1989 р. 3,5 млн. Майже у 2,5 рази зросла кількість службовців, вона в 1989 р. дорівнювала 6,3 млн осіб.

Варто зазначити, що радянська схема соціально-класового поділу суспільства не давала повної й об'єктивної картини його структури. Адже в ній не знайшлося місця партійно-державній номенклатурі — класу, який, власне, і володів усіма засобами виробництва. Відчужені від власності робітники й колгоспники були фактично найманими працівниками. До цієї ж категорії належала й інтелігенція, яка не мала соціально-економічних свобод і повністю залежала від системи і власників засобів виробництва, змушена була перейти на державну службу, продаючи свій інтелект за мізерну платню.

В Україні, як і в Росії, продовжувався процес урбанізації. На середину 60-х рр. припадає період рівноваги міського й сільського населення, а надалі баланс помітно порушився на користь міста й на середину 80-х рр. становив 2:1. Якщо в 1961 р. міське населення України налічувало 20,6 млн осіб, то в 1986 — 33,7 млн, тобто зросло на 63,6 %. Сільське населення за цей період зменшилося на 23 %. Це було наслідком не тільки промислового розвитку, а й занепаду українського села.

Соціальна сфера села перманентно перебувала в занедбаному стані. Постійно відставало від міста медичне й культурно-освітнє обслуговування. Вкрай повільно проводилася газифікація сіл. Це породжувало стійкі міграційні настрої у значної частини жителів села, особливо молоді. Інтенсивна безповоротна втеча сільських жителів до міст призвела до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн осіб. Особливо загрозлива ситуація склалася в таких областях, як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Значний відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах залишилися переважно люди похилого віку, пенсіонери. Таким селам офіційні

владі навішували ярлик “неперспективних”. Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера.

Обстеження, проведені ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970—1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш ніж на 2 тис.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх “українськості” і пом’якшенню русифікаторської політики. З іншого — відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвів до зменшення там народжуваності. Так, уже в 1979 р. середній склад сільської родини дорівнював міському показникові — 3 особи.

Зменшувалася народжуваність і в містах, що було пов’язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев’ять з десяти жінок працювали), низьким рівнем системи охорони дитинства, складними житловими умовами, поступовим зростанням дитячого сирітства. У 1970 р. споживання на душу населення в СРСР було удвічі нижчим, ніж у США, без урахування якості товарів і послуг. Для наповнення щотижневого споживчого кошика на початку 80-х рр. американцеві потрібно було працювати 18 годин, а українцеві — 53 при 41-годинному робочому тижневі.

У 1988 р. СРСР займав 77-ме місце в світі за рівнем життя⁶³. При цьому рівень життя жителів України був значно нижчим не тільки порівняно з США, а й з Росією. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 крб., а в Російській Федерації — 235 крб., середньомісячна грошова оплата колгоспників в УРСР складала 168 крб., а в Росії — 200 крб., загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі на одного жителя був відповідно 1213 і 1408 крб. Спостерігалася суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування в Україні. Зокрема, у 80-ті рр. на душу населення в Україні щорічно вироблялося 81 кг м’яса та м’ясопродуктів, а споживалося — 67, молока і молокопродуктів відповідно 400 і 360, яєць — 358 і 200 штук, цукру 180 і 50 кг, картоплі 360 і 120⁶⁴.

Залишалася гострою проблема житла. Черга на нього в містах країни зростала і становила в 1985 р. близько 2 млн, а в 1991 р. — понад 2,5 млн сімей. Незважаючи на приріст населення в 1966—1985 рр. на 5,5 млн осіб, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х рр. Тож окрему квартиру сім’я очікувала від 10 до 20 років.

Неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти та науки. Необхідність мати сильну армію та адекватне цьому завданню озброєння вимагала великої кількості освічених людей. Технічна інтелігенція,

науковці повинні були бути численними, як-то диктувалось екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому впродовж тридцяти років (від 1959 до 1989) володарів атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні у 5,3 раза і налічувалося майже 20 млн осіб. Відповідно вузівську освіту мали в 5,9 раза більше людей — 4,2 млн осіб. Правда, якщо в місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий, то на селі — кожен тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р. Демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мали не тільки позитивні, а й негативні наслідки. “З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у “ведмежі закутки”, — пише доктор фізико-математичних наук О. Габович. — Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи”⁶⁵.

Одним з основних негативних наслідків процесів, що відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня людей, партійно-радянське керівництво держави надало широку можливість кожному забезпечити собі “солодке життя” власними силами.

Нечуваного розмаху в 70—80-ті рр. набули крадіжки на підприємствах. Слово “несуни” стало загальноживаним і звичним. А несли і везли все, що можна було нести і везти. Однак, якщо рядовий “несун” задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконним шляхом, то прибутки корумпованої еліти складали мільйони. Боротьба ж із цими явищами в останні радянські десятиліття уже фактично не велася, хоча час від часу відбувалися гучні процеси над “розкрадачами народної власності”. Було навіть відновлено смертну кару за “розкрадання соціалістичного майна в особливо великих розмірах”. Але ці “зразково—показові” заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність.

Виховати чесність у радянських людей було дуже важко. Які тільки експерименти не проводилися для цього. Зокрема, в 1958 р. в кооперативній торгівлі активно запроваджувалися торгові точки (ятки) без продавця. На польових станах, бригадах і навіть хуторах ставилася шафа буфетного зразка, в якій були попередньо розфасовані продукти та штучні товари. Гроші за взяті товари потрібно було залишити в спеціальному “грошовому” ящику. В умовах безгрошів'я і напівголодного повоєнного життя кооператори несли великі збитки від такої “торгівлі”. Продукти часто пропадали разом із грошима. (У ті часи навіть з'явився анекдот: “У селі злодії є? — Ні, нема. Але люди самі інколи беруть...”). Тому часто біля цих яток без продавця виму-

шений був стояти “відповідальний”, а то й міліціонер. Однак ідеологія була вище втрат — на початку 1959 р. кооператорів змусили поставити 1,4 тис. таких торгових точок, а в 1966 р. — близько 6 тис.⁶⁶

Не менш екзотичним для радянської дійсності було самостійне отримання (відраховування і забирання з сейфу) заробітної плати — кожна така акція здоров’я бухгалтерам явно не додавала. Ефективність цих і подібних нововведень була мінімальною — у першому випадку роль продавця відігравав міліціонер, зарплата якого була набагато вищою від зарплати продавця. У випадку із роздачею грошей держава теж лише втрачала — замість одного касира були задіяні декілька, які уважно стежили за “процесом самостійного відраховування грошей”⁶⁷.

Реалії радянського способу життя породили і такі специфічні соціальні групи людей, як спекулянти, бомжі. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей, “не зайнятих суспільно корисною працею”.

Значної шкоди здоров’ю суспільства завдавав алкоголь. Ще сталінський період був ознаменований суттєвим розширенням виробництва та продажу алкогольних напоїв для поповнення запасів казни. Чергова хвиля підйому вживання алкоголю помічена з 60-х рр. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни від 1940 до 1980 р. збільшилося лише на 35 %, а вживання алкогольних напоїв — майже у 8 разів. Період “застою” характеризувався повсюдною пиятикою — і в побуті, і на виробництві. На думку багатьох дослідників, склалося так тому, що протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в споюванні народу, відверненні його уваги від реалій політичного та соціального життя. До того ж адміністративно-бюрократична система потребувала все нових і нових коштів.

І в Україні, і в Росії в 70—80-ті рр. поширились такі явища, як наркоманія і токсикоманія. Якщо на початку 1986 р. в Україні було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, то на середину 1987 р. на обліку перебувало вже близько 28 тис. Поширеність цієї хвороби в Україні перевищила середньосоюзний показник у 1,5 раза, а показник захворюваності — у 2,4 раза. Проблема охорони здоров’я в країні вирішувалася вкрай незадовільно. Коштів, які виділялися на потреби галузі, вже не вистачало на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. Гострою залишалася і кадрова проблема. Адже кваліфікація значної частини медичних працівників була далеко не на найвищому рівні. Офіційна медицина заперечувала нетрадиційні та народні методи лікування, створювала штучні перепони на шляху лікарів-новаторів.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найбільш комфортно почував себе такий соціальний прошарок населення, як партійно-державна номенклатура. Його представники пе-

ребували і поза законом, і поза критикою, користувались різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, не доступних для простого народу. Хоча, варто зазначити, співвідношення рівнів життя найбідніших прошарків населення і верхівки номенклатури складало всього 1:4, що не йде ні в яке порівняння з сучасними показниками.

Радянським чиновникам в масі своїй були притаманні такі риси, як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, в якій вони діяли і в її можливості, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та “поняттями”. В 1984 р. їхній “доблесний труд” був “відзначений” 74 тис. анонімних листів—скарг до ЦК КПРС⁶⁸.

Низький загальний рівень життя, а також інші фактори спричинили, як підкреслювалося, уповільнення темпів приросту населення України. Його рівень упав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 — у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала в СРСР в 1990 р. останнє, 15-те, місце. При цьому 80 % дітей в республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа поглибила небезпеку масових захворювань. У містах з шкідливими виробництвами у кожних двох з трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома—дев’ята дитина з’являлася на світ з вродженими вадами. Близько 30 % дітей шестирічного віку за станом здоров’я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за якими Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській, спостерігалася переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 80-х рр. були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 90-х рр. Україна посідала 32-ге місце в світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.

Демографічні, етнічні та міграційні процеси впродовж тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато років її населення набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, що населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної такої спільноти в загальній кількості населення. На початку ХХ ст. Україна була виразно поліетнічною територією, на якій особливо прискорено зростала частка росіян. Якщо до середини ХVІІ ст. московські іммігранти в Україні становили поодинокі явище, то згодом, в умовах імперської Росії й СРСР, російський еміграційний натиск на Україну зростав і посилювався.

В імміграційному потоці в Україну в другій половині ХХ ст. росіяни кількісно переважали інших, що й привело, врешті-решт, до гіпер-

трофованого розвитку російської меншості. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн росіян (12 %), то в 1959 р. — 7 млн (16 %). Згідно з переписом населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн, що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979. За 1979—1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9 %, а питома вага росіян збільшилася з 21,1 % до 22,1 %. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4 %, а росіян — на 60 %. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише в 3,3 рази⁶⁹.

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території — з 76,8 % у 1959 р. до 72,7 % у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959—1969 рр. він становив 0,93 %, у 1970—1978 рр. — 0,42 %, у 1979—1988 рр. — 0,28 %⁷⁰. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж варто враховувати зменшення (з 6,3 % до 5,2 %) чисельності національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939—1989 рр. від 5 млн до 0,7 млн осіб. До того ж представники національних меншин в Україні масово набували під впливом русифікації рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади найбільше впливала на зміну демографічної ситуації в східних та південних регіонах України: в результаті частка українців там знижувалась прискореними темпами. Зокрема, в Криму українці були другою за чисельністю (після росіян) національною групою. Порівняно низький відсоток українців — у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян — на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста — чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

У 80-х рр. відбувалось активне переселення людей переважно пенсійного віку з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялись кращі, зокрема приморські, землі. Так Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з

поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8 % населення, з них 11 % становили неросіяни (переважно українці — 8,9 %). У 80-х рр. російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською — лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97—99 випадках зі 100.

Такий результат не був наслідком дії об’єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського й російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському компартійному керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов “зросійщеної” освіти в Україні швидко денаціоналізувалась українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт — аборигенів, що образом і подобою наближались до кубанських козаків та берестейських поліщуків і пінчуків.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони “советських” людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу питому вагу серед країн з виходу азійських народів — 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х рр. були представлені усі 64 корінних народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони по Україні не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самобутність, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалися завдяки активній імміграції саме в 1950—1980-х рр.

Зовнішня міграція була, таким чином, одним із найголовніших чинників, що зумовили наявність в Україні на кінець 1980-х рр. 150—200 прийшлих етнічних спільнот, які чисельно становили бли-

зько чверті всього населення⁷¹. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація — це спільність людей в межах однієї території, а національність — те, що за межами “нації”, то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе на всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки НАЦІЄЮ, в той час, як усі інші — “лише” національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн росіян за межами Росії в 1980-ті рр. були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, перебуваючи в гущі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільною, територіально рухливою нацією в нашій країні, бо це було перспективно з точки зору панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класової, коли в суспільстві перевага надавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям, люмпенам (насправді — партійно-бюрократичній верхівці), культивувалася підспудно й інша нерівність — національна. Всім негласно рекомендувалося любити русявого хлопця ... — інші явно чи неявно вважалися людьми другого сорту. На своїй землі.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися “першими серед рівних”, відчуваючи себе носіями високої історичної місії. Через своє домінуюче становище у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність “російської” освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, в той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Ще одним напрямком соціально-демографічного розщеплення українського народу було заохочення міжнаціональних шлюбів. Якщо на початку ХХ ст. лише 3 % українців вступали в змішані шлюби, то в 1970 р. — близько 20 %⁷². На початку 80-х рр. Україна займала перше місце серед союзних республік з міжнародних шлюбів — кожен третій із них був національно змішаним. У Російській Федерації таких шлюбів було 12 %⁷³.

На офіційному рівні це вважалося величезним досягненням “соціалістичної інтернаціоналізації”. З високої партійної трибуни Л. Брежнєв схвалював зростання кількості міжнаціональних шлюбів: ...погано це чи добре? Ми, комуністи, з упевненістю можемо сказати: добре. Дуже добре”.

Фактично ж це було серйозною національною, соціальною, культурно-духовною і психологічною проблемою. Адже питанням внутрішніх стосунків у змішаних сім'ях майже не приділялось уваги, по суті обминались увагою також питання виховання дітей, їх національної належності, асимілятивних процесів на рівні сім'ї. А це особливо важливо, бо демонструє механізм соціально-демографічного розщеплення на рівні первинного осередку громадського й суспільного життя — сім'ї, коли її членам байдуже, до якого народу, якої культури вони належать, яка мова рідна, коли зникає почуття рідного, змінюється, розвивається духовний світ людини.

Байдужість до національного питання в сім'ї досягла в Україні в 70—80-ті рр. величезних розмірів. Вивчаючи проблему міжнаціональних шлюбів і асиміляції, львівська дослідниця О. Сапеляк наводить дані соціологічних обстежень, проведених Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії у 1989 р. і опублікованих в газеті “Молодь України” 10 серпня 1989 р., які засвідчують, що 70 % населення України було байдуже, яку сім'ю утворювати — однорідну чи національно змішану⁷⁴.

Міжнаціональні шлюби перебували у прямій залежності від структури населення, його національного складу. Порівняно з іншими республіками Україна становила один з найбільш етнічно змішаних регіонів СРСР. На початку 80-х рр. у складі її населення українців було 73,6 %, росіян 21,1 %, євреїв 1,3 %, білорусів 0,8 %, молдаван 0,6 %⁷⁵. При цьому його етнічна строкатість постійно змінювалась внаслідок посилення міграційних процесів і це було однією з об'єктивних причин для укладання міжетнічних шлюбів.

За переписом 1970 р. в СРСР, кількість населення, що проживало в місці проходження перепису менше 2 років, становила астрономічну цифру: близько 14 млн осіб, більшість із них росіяни (8 млн) і українці (2 млн). Переважно це — міграції всередині республік, але значна частина припадала і на міжреспубліканські. Протягом двох років, перед переписом 1970 р., в Україну прибуло з РРФСР близько 420 тис. осіб, із Білорусії — 22 тис., Молдови — 18 тис. За межі України, в свою чергу, виїхало 552 тис. осіб, у тому числі до Російської Федерації 427 тис. У 1989 р. в Російську Федерацію з України прибуло 202 тис. осіб і в зворотному напрямку в Україну — 205 тис. У національній структурі емігрантів з України переважали українці, а з Росії в Україну — росіяни. У 70-х рр., коли міграційні процеси досягали

максимуму, приріст населення України був забезпечений переважно за рахунок росіян. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національну свідомість.

Утворення сім’ї за принципом “усе одно, хто за національністю, лише б людина хороша” стало нормою громадського життя в Україні в 70—80-ті рр.

Ця теза широко пропагувалася офіційними засобами масової інформації, хоча абсолютно суперечила попереднім уявленням про будову сім’ї. Основною проблемою при створенні міжнаціональної сім’ї, пише О. Сапеляк, була не мовна чи релігійна відмінність, а характер побутової культури різних етносів. Внутрісімейна динаміка безпосередньо залежала від дії загального контексту соціальних умов, впливала з неї, переломлюючись через психологічні процеси, що складають картину побутових відносин кожного етносу.

“Кожен народ, кожна нація, кожна етнографічна група — це не лише своєрідна мова, елементи одягу, харчування, а й відносини між статями, молоддю і старшими, батьками і дітьми, сусідами і знайомими, це особливості привітань і ведення розмови, частувань і свят, характер жартів, сприйняття і ще безліч не помітних для стороннього ока дрібничок. Те, що в побуті несуттєве для одного народу, виявляється важливим для іншого, оскільки відносини в сім’ї, спосіб сімейного життя у всьому його багатогранному комплексі склалися віками в кожного народу, по-своєму навіть у кожній етнографічній групі”⁷⁶.

Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, цілісно можна зарахувати до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісності, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на “стику” культур, роздвоюючи їхню етнопсихологічну стійкість.

Присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу — “новоросів”, які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф’єв писав нещодавно у “Московских новостях”: “Росія закабалила нові колонії — як їй здавалося — навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом — тоталітариз-

мом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні...”⁷⁷.

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки “вождю всіх племен і народів” виселити всіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою “батога і пряника”. Режим широко використовував таку форму “інтернаціоналізації”, як “обмін спеціалістами”, “оргнабори” — вербування робочої сили для освоєння районів нового господарського розвитку — Сибіру та Далекого Сходу, видобутку корисних копалин, промислових новобудов у важкодоступних регіонах Росії. Для багатьох мешканців радянської України це було єдиною можливістю поліпшити своє матеріальне становище, придбати житло і т.д. Разом з тим у Росії осідало багато офіцерів Радянської армії, господарських керівників — вихідців з України, тисячі українських фахівців високої кваліфікації. Найбільша кількість українців наприкінці 80-х рр. була зафіксована у Москві та Підмосков’ї — 438 тис. осіб. Великим центром зосередження залишався Ленінград, де українців налічувалося понад 150 тис., що становило понад 3 % населення другої російської столиці.

У 50—80-ті рр. до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час питома вага українців серед усього населення Росії становила 3 %. У Приморському краї мешкало 186 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2 % населення, в Чукотському автономному окрузі — 16,8 %, в Магаданській області — 15,4 %, в Кустанайській — 14,6 %, 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. — в Тюменській області.

Географія розселення у повоєнний період характеризувалася значним скороченням українського населення в східних районах Російської Федерації і зростанням їх чисельності серед усіх жителів північних і північно-східних районів. Це пояснюється насамперед тим, що впродовж 30—40-х рр. північні регіони були місцем заслання та спецпоселення мільйонів українців насамперед з політичних мотивів. Частина з них там залишилася. Значна кількість українців працювала на нафтових і газових родовищах Півночі, займалася видобутком золота та кольорових металів.

Серед українців Росії досить високим був відсоток людей із спеціальною освітою. Зокрема, кількість українців з вищою освітою становила майже 20 %, а з середньою спеціальною і вищою освітою — понад 45 % від загальної кількості українців, які проживали в Росії⁷⁸.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи “економічних міркувань”, вистачало пасіонарності — вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. “Українці, опинившись в Росії, — пише відомий політолог А.Окара, — не відчують, зазвичай, ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка “збирала” Великий Євразійський Простір, “вибудовувала” чимало російських регіонів”⁷⁹.

Багато українських переселенців були вже денаціоналізованими, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, більшість таких українських мігрантів прагнула (свідомо чи підсвідомо) позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на “повноцінних” росіян.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які попадали в Росію, навіть не відчуючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності, бо їм не було на кого психологічно обіпертися — національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти в стократ сильнішому асиміляційному тискові.

Недемократичність радянського суспільства не дала можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності та функціонування їх як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об’єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне (до того ж не завжди виразне) об’єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. “Українськість” російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові і побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця “українськість” залишалася на рівні етнографічного додатку до нової сутності, в інших існувала пополам з “російськістю”, коли і українська, і російська культури сприймалися як рідні та рівновеликі. Отже, знову етнопсихологічне роздвоєння, знову існування на “стику” культур.

Загалом же українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. В 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по-різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України зараховують себе до українців більше за інер-

цією, а насправді вже асимілювались з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну “українськість” навіть у багатьох із тих, хто в ході перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм можливість визначити чисельність української діаспори в Росії наприкінці 80-х рр. не в 4,4 млн, як це впливає з даних перепису 1989 р., а в 10—20 млн осіб⁸⁰.

Важко судити про точність тих чи інших даних. Політика русифікації, яка здійснювалася в СРСР з метою творення “нової історичної спільності — радянського народу”, призводила до того, що часто українців автоматично записували росіянами. Так було на Кубані, в Белгородській, Воронежській областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалось безслідно. “Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, — пише А.Окара, — недарма останнім часом виділяють окремих етнічний великоруський підтип — “український” (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центрально російським підтипом тощо)”⁸¹.

Так впродовж 50—80-х рр. радянське суспільство поступово, але неухильно “розщеплювалося” як соціально, так і демографічно. Підтримувана пропагандою теза про наявність у країні двох дружніх класів — робітників і селян та важливого соціального прошарку — соціалістичної інтелігенції загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. В радянському суспільстві виникло чимало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З’явилася маса декласованих елементів. З іншого боку, на повну силу заявив про себе багатомільйонний партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався в народі не меншою “любов’ю”, ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Небезпечною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів.

Аналіз вченими системи регулювання національних відносин в Росії дає змогу стверджувати, що в багатонаціональній державі можливі три форми існування національності: 1) державний централізм як придушення всіх інородців державною нацією; 2) обласний федералізм як панування “корінної” національності історично успадкованої області над національними меншостями (місцевий централізм) і 3) національний федералізм як повна рівність національностей, яка не знає принципово національних меншостей у вигляді колективів, нерівноправних з чисельно або соціально й історично пануючими національностями⁸². Культивування комуністичним режимом на просторах СРСР здебільшого першої з названих форм не було домінантою

ні внутрішньої, ні зовнішньої єдності народів, в тому числі українського й російського, скоріше, навпаки. Зміна кордонів між Україною та Росією в довоєнний та післявоєнний періоди, індустриальні переселення 30—80-х рр. для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували і українську, і російську національні спільності. В сукупності макронаслідком болісного соціально-демографічного “розщеплення” і в Україні, і в Росії стало безболісне “розщеплення” Союзу РСР у 1991 р.

Міф про “нову історичну спільність”

Наступним кроком (після тез ЦК КПРС до 300-річчя “возз’єднання” України з Росією) на шляху теоретичного обґрунтування поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в одну став XXII з’їзд КПРС (1961 р.), який прийняв нову програму партії. Серед найбільш активно пропагованих в програмі перспектив розвитку комуністичного суспільства була і теза про поступове й неухильне стирання в СРСР національних відмінностей, особливо мовних. Правда, в програмі зазначалося, що цей процес буде довготривалим і завершиться він на наступному етапі розвитку національних відносин в СРСР, який характеризуватиметься подальшим “зближенням націй і досягненням їх повної єдності”.

Ідея “злиття націй” була центральною в комуністичній доктрині побудови інтернаціональної радянської держави в усі її історичні періоди. Вона базувалася на відомому положенні “Маніфесту Комуністичної партії”: “Національна відособленість і протилежності народів все більше й більше зникають уже з розвитком буржуазії, з свободою торгівлі, світовим ринком, з одноманітністю промислового виробництва і відповідних йому умов життя”⁸³. Вважалося, що з переходом до соціалізму процеси ці прискоряться, нації поступово відіміруть, національні риси народів внаслідок знищення їхньої основи — приватної власності — неминуче будуть змішуватися і зникнуть⁸⁴. Тому навіть вимушений “розквіт націй” в СРСР у 1920-ті рр. був жорстко контрольований і регламентований більшовицьким режимом. У своїй основі він спрямовувався до відомої стратегічної мети, озвученої Й. Сталіним у 1930 р. на XVI з’їзді ВКП(б): “Треба дати національним культурам розвинути і розгорнутися..., щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою”⁸⁵.

Прискорювачем партійного курсу на зміцнення інтернаціональної єдності народів, зближення і злиття націй стала політика русифікації, розгорнута в широких масштабах з кінця 30-х рр., коли були прийняті партійні постанови про ліквідацію

будь-яких форм культурного життя національних меншин та про обов'язкове вивчення російської мови в національних школах. Пролетарський інтернаціоналізм набув яскраво вираженого російського відтінку.

Досить активно ішов процес русифікації в повоєнний період. Зміни в суспільстві в період правління М. Хрущова не носили глибинного характеру і не могли вплинути на його природу. Домінуючою тенденцією, хоча й прикрашеною атрибутами лібералізму, залишалось посилення концентрації всієї влади в Москві, зміцнення централізму, асиміляції й русифікації народів СРСР, оскільки головною етнічною базою радянської імперії були визначені росіяни, російський народ.

Послідовно проводилася лінія партії на посилення уваги до російської мови, зміцнення її позицій в суспільстві. Центральний орган КПРС — журнал “Коммунист” пропагував ідею про те, що “...на вищих стадіях комуністического общества неизбежно исчезновение национальных различий и слияние наций. Будущее слияние наций предполагает образование единого языка для всех народов”⁸⁶. Єдиною мовою мала стати, звичайно, російська. Тож для чого було думати та піклуватися про національні мови?

Виступаючи на вчительському з'їзді в Києві у жовтні 1958 р., завідуючий відділом освіти і науки ЦК КПРС М. Кузін наголошував, що вивчення української мови в школах з російською мовою викладання має бути лише на добровільній основі, і що низькі оцінки в такому випадку з цього предмета не повинні бути перешкодою для переведення такого учня до наступного класу чи вступу до вузу... З'їзд виявив певний опір пропаганді таких поглядів. Навіть деякі високі посадовці змушені були заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 р. в газеті “Правда” з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського “В ім'я людини”, в якій автори виступили проти фактично факультативного викладання рідної мови в школах України. Їхню ініціативу згодом активно підтримали збори київських письменників. Однак цей спротив не міг протистояти масованому тискові Центру.

Реалізація “Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” вела до прискореного збільшення російськомовних шкіл в республіці. У 1958/59 навчальному році в УРСР було 25,4 тис. шкіл з українською мовою навчання з 3,5 млн учнів, російськомовних шкіл було 4049, але в них навчалось 1,5 млн учнів, хоча питома вага російського населення в Україні була значно нижчою. У порівнянні з 1955/56 навчальним роком кількість учнів у школах з російською мовою навчання збільшилася на 182 тис., а з українською — зменшилася на 2,5 тис.

Російськомовними були головним чином школи міські. У великих промислових центрах, передусім на сході та півдні України, вони переважали абсолютною кількістю і числом дітей, які в них навчалися. Скажімо, в м. Сталіно 98 % учнів навчалися в школах з російською мовою викладання, в Харкові — 87 %, в Одесі — 87 %, Горлівці — 91,3 %. У Кримській області було лише три школи з українською мовою навчання, які відвідувало ледь більше 600 учнів. Навіть у Києві, столиці Української РСР, у 1959/60 навчальному році дві третини учнів загальноосвітніх шкіл здобували освіту російською мовою. У перший же рік дії шкільного закону кількість російськомовних шкіл в республіці зросла на 143 одиниці.

Новий шкільний закон СРСР, в тому числі його українська копія, продемонстрував зневажливе ставлення влади до мов народів СРСР, став засобом подальшої русифікації і національного знеособлення неросійських народів. «...Стан шкільної освіти в містах України настільки скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць, — писав згодом І. Дзюба у праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. — Але і ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій “українській” школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському “соромляться” говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це — “показуха” і непотрібна театральність для цифри і “для іноземців”.

Але найгірше те, що “українські” школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов’язаних з цим обов’язків, не забезпечують наймінімального знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і “предпочительности” російської культури та другорядності української як “доважка” до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно — цілковиті невігласи щодо української культури”⁸⁷.

Русифікації служила не лише освіта, а й засоби масової інформації, видавнича справа. В Україні неухильно зростала кількість російськомовних видань. Так, у 1959 р. в УРСР було опубліковано 4048 назв книг і брошур українською мовою, в 1960 р. — 3844, а в 1961 р. — 4041. Російськомовні видання становили відповідно 2628, 3893, 4416 назв. Такі диспропорції у видавничій справі вели до сумних наслідків — уже в 1963 р. в СРСР лише 4,3 % назв книг були україномовними (при 17 % українського населення в Союзі).

Пом’якшивши режим, влада нарощувала зусилля щодо нівелювання національного життя народів СРСР. Новий поштовх цим процесам, як підкреслювалося, дав XXII з’їзд КПРС, який визначив програму своєї діяльності — формування “нової історичної спільності — радянського народу”. Положення про радянський народ як нову історичну спільність присутнє в тезах ЦК КПРС до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (1970 р.), в доповіді Л. Брежнєва на XXIV з’їзді КПРС (1971 р.) та інших партійних документах. Мова йшла фактично про формування нової політичної нації, не позбавленої, однак, окремих етнічних рис кожної національності.

Одним із головних ідеологів політики злиття мов і народів СРСР був провідний діяч Комуністичної партії, багаторічний секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його філософію “єдиного радянського народу” навіть П. Шелест, керівник комуністів України, назвав через деякий час у своїх спогадах філософією “внищення окремих націй”. За визначенням П. Шелеста, це “добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР, вона закликає лише до єднання на основі єдиної культури, до сповідування партійних постулатів, до визнання зверхності “старшого брата”. А своє, рідне, прадавнє, що склалося історично, впродовж тисячоліть, топчється й шельмується, зневажається й руйнується”⁸⁸. Як “несусвітній шовініст”, М. Суслов, за словами П. Шелеста, “зверхньо ставився геть до всіх націй і народностей, а Україну просто ненавидів лютою ненавистю. Йому здавалося, що саме це — гніздів’я націоналізму...”⁸⁹.

Серцевиною концепції “радянського народу як нової історичної спільності” стосовно України була ідеологія “возз’єднання”. Саме в ній були закорінені основні елементи опорної конструкції теоретичного винаходу партії. Особливо яскраве вираження дана концепція знайшла під час святкування 325-річчя “возз’єднання України з Росією” в 1979 р. Саме в цей час тенденції в трактуванні історії України прийняли ще більш крайню форму, ніж це було в 50—60-ті рр. Зокрема, коріння “нової історичної спільноти”, згідно з новою інтерпретацією, мало сягати ще часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної (“давньоруської”) мови нібито утворилася “єдина давньоруська народність” і з неї започаткувалися “старша” (як за віком, так і за статусом) російська та “молодші” — білоруська й українська нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому “возз’єднання” України з Росією в 1654 р., за новою концепцією, було обумовлено всім попереднім природним та історичним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно з радянською історіографією,

Україна й українці появилися на земній поверхні лише для того, щоб “возз’єднатися” з Росією і росіянами⁹⁰.

Поповнивши теоретичний арсенал партії, положення про радянський народ стало активно впроваджуватись у суспільно-політичну практику і в свідомість населення.

Основою радянського народу як нової нації мала стати багатошарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині — власне російський елемент, нижче — слов’янський (“триєдиний російський народ”), ще нижче — усі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнаціональні стосунки, проводилась відповідна національна політика. “Нова радянська людина”, на думку російського дослідника тоталітаризму К.Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона — представник безнаціональної спільноти⁹¹.

Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалась думка про етнічну єдність росіян, українців і білорусів. Необхідність масштабної пропагандистської кампанії в цьому напрямку зумовлювалась тим, що питома вага росіян у складі населення СРСР зменшувалася, в той час, як мусульманське населення в союзних республіках і деяких автономіях Російської Федерації швидко зростало. (За переписом 1979 р. питома вага росіян скоротилася до 52,4 %, перепис 1989 р. засвідчив, що росіяни становили вже 50,8 %.) Таким чином, домінування неросійського населення в русоцентричному Союзі РСР ставало справою недалекого майбутнього. Це лякало партійно-державну олігархію і вихід їй бачився в прискореній асиміляції українців і білорусів. Саме тому спрямовуваний Комуністичною партією тиск на “молодших братів” набрав у 70—80-ті рр. особливо потворних форм і розмірів.

Стирання національних відмінностей, особливо мовних, було визнано Комуністичною партією тривалим процесом. Тому магістральним напрямком її діяльності в 1970—80-ті рр. залишалася “інтернаціоналізація”, а насправді — зросійщення, денаціоналізація самотутніх культур народів тодішнього СРСР. З кожним новим етапом історичного розвитку процес такої “інтернаціоналізації” посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери й галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонглювання термінами “розквіт”, “зближення”, “злиття”, “радянський народ”. Політичне ж завдання полягало у зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей однакових поглядів і спільної мети.

Радянське керівництво продовжувало політику “перемішування племен і народів”. Росіянами активно “освоювалися” національні райони СРСР і союзні республіки. Заохочувалося переселення росіян в Україну, а українців — за межі УРСР. Якщо в 1923 р. в республіці про-

живало 3 млн росіян, то в 1959 р. — 7 млн, а в 1970 — близько 10 млн. У 1926 р. статистичне співвідношення українців та росіян в УРСР (без Західної України) становило приблизно 9:1. В 1989 р. ця пропорція (тепер уже з урахуванням західних українців) зменшилася до 3,3:1⁹². Найбільший відсоток росіян — у Донецькому промисловому районі та на Півдні України. Переважання їх у містах свідчить про те, що прибували і заселяли вони переважно вже освоєні українцями чи іншими народами землі. Користуючись віковою підтримкою етнічної Батьківщини, росіяни справляли значно більший вплив на суспільно-культурні процеси, ніж їхня частка в складі України.

Українська мова посилено витіснялася із сфери офіційного вжитку. Приклад у цьому подав перший секретар ЦК КП України В. Щербинський, виголосивши звітну доповідь на XXV з'їзді Компартії України в 1976 р. російською мовою. Надалі на партійних зібраннях, на сесіях Рад, всіляких активах, зборах, зльотах, семінарах і симпозиумах домінуючою стала російська мова. Вимога писати дисертації лише російською мовою (1973 р.), навіть з проблем української мови і літератури, рекомендація нею ж популяризувати наукові досягнення “вимивали” мову із сфери науки. Навіть мовознавство як наука перетворювалося на своєрідну танатологію, покликану займатися передусім впливами російської мови на національні та у відповідний час засвідчити природність розчинення їх у “новій історичній спільності — радянському народові”.

Російська мова насаджувалася в Україні адміністративним шляхом і одночасно заохочувалося її вивчення. Поряд з тиском держава прагнула формувати і позитивну мотивацію. Оволодіння домінуючою в Союзі мовою будь-де давало якісно інші можливості соціальної мобільності, в тому числі заробітків і кар'єри. Мотиви освоєння російської мови могли бути різними, однак в кінцевому підсумку наслідки цього були не на користь обом мовам і культурам. Руйнувалася національна ідентичність, а нерідко й змінювалася. Українська республіканська адміністрація повністю була готова прийняти асиміляцію, сприяла їй, як і значна частина вже денаціоналізованої інтелігенції. Поріг опору асиміляції в українському суспільстві неухильно знижувався. В різних соціальних групах він також різнився — найбільший спротив уподібненню чинився традиційно українським селом та національно свідомою інтелігенцією.

Найбільш впливовими агентами русифікації виступали Комуністична партія, комсомол, школа, профспілки, піонерська організація, армія, православна церква, громадські організації. Особливої різниці між державними агентами і громадськими не було, оскільки і ті, й другі перебували під тотальним контролем Комуністичної партії. Відповідно тактика і стратегія русифікаційних зусиль різних агентів були єдиними, уніфікованими.

Русифікаційні процеси в Україні, як і в Білорусії, були особливо масштабними й глибокими, адже і українці, і білоруси розглядалися, як підкреслювалося, в межах російської етнічної нації, яку треба було консолідувати, ліквідувавши сліди “чужих” впливів. У єдиному потоці русифікаторської політики звичайно виявлялись і її регіональні особливості. Процес русифікації на Заході, Сході і Півдні України не був однозначним він відрізнявся і за змістом, і за динамікою. Якщо на Сході і Півдні України у повоєнний період швидких обертів набирали власне асиміляційні процеси, то на Заході важливим чинником русифікації залишалися деполонізація та “українізація” на радянський кшталт. У 1944—1946 рр. з території України в Польщу насильницькими методами було переселено близько 1 млн поляків, а з Польщі в Україну — майже півмільйона українців. На початку 50-х рр. був фактично придушений український збройний рух опору, очолюваний Українською повстанською армією. В роки виснажливої війни УПА втратила 250 тис. бійців. З охоплених опором західних областей СРСР каральні органи до 1953 р. депортували 3 млн осіб. Радянізація західноукраїнських земель проводилася в такий спосіб і в таких формах, які в подальшому (у 70—80-ті рр.) забезпечили наростання русифікаційних впливів, їх уніфікацію в межах всієї України.

У 1975 і 1979 рр. в Ташкенті відбулися дві всесоюзні науково-практичні конференції щодо дальшого поширення російської мови в національних республіках, покращення її викладання в національних школах. На одній з конференцій рекомендувалося, розпочинаючи з 1979 р., “завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п’яти років життя”. Заохочувався перехід на російську мову викладання в старших класах. Передбачалося розширення випуску навчальної літератури російською мовою, підготовки фахівців з російської мови, інтенсивне переведення на російську мову вузів, технікумів і профтехучилищ. Це була конкретна реакція міністерських чиновників та номенклатурних педагогів і вчених на “Брежневський циркуляр” — постанову ЦК КПРС “О дальнейшем совершенствовании изучения и преподавания русского языка в союзных республиках” від 31 червня 1978 р.

ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 26 травня 1983 р. прийняли нову постанову “О дополнительных мерах по изучению русского языка в общеобразовательных школах и других учебных заведениях союзных республик”. Відповідну постанову прийняли ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 10 червня 1983 р. Міністерство освіти УРСР затвердило “Додаткові заходи по удосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки”. Передбачалося, починаючи з 1984 р., при навчанні російської мови й літератури ділити в школах і педучилищах з неросійською мовою навчання кла-

си й групи, більші ніж 24 учні, на дві підгрупи. Розширювалася мережа шкіл з російською мовою навчання та з поглибленим вивченням російської мови. Запроваджувалося навчання російської мови в дошкільних закладах. Передбачалося розширити підготовку вчителів російської мови й літератури, викладачів і науковців, збільшення видань навчальної, методичної та художньої літератури російською мовою. Відновлювалася по суті дореволюційна доплата “за обрусення края”: зарплата вчителям, які проводили заняття з російської мови і літератури, встановлювалася на 15 % вищою, ніж іншим учителям. «В бюджеті на утримання установ освіти, — повідомляв ЦК КПРС у секретній інформації ЦК Компартії України, — починаючи з 1984 р., щорічно передбачаються асигнування в сумі 2,5 млн крб на підвищення ставок заробітної плати учителям початкових класів, які проводять заняття з російської мови, учителям російської мови і літератури 4—10 класів. Збільшений стипендіальний фонд на 357 тис. крб для виплати підвищеної стипендії студентам, які навчаються на спеціальності “Російська мова і література”»⁹³.

Офіційна мовна політика, спрямована на приниження соціальної ролі національної мови корінного і найчисельнішого населення республіки — українців, призвела до різкого звуження сфери її вживання. На кінець 80-х рр. склалося так, що в канадському місті Едмонтоні було більше українських шкіл, ніж у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську і Харкові разом узятих. Для 700 тис. українців Криму не було жодної української школи. Поодинокими були (та ще й сьогодні залишаються такими) українські школи або українські класи в промислових містах Донбасу та Придніпров’я. Загалом в Україні лише 3,5 % дітей, які пішли в 1990 р. в перший клас, до цього виховувалися в дитячих садках з українською мовою і 14,5 % — в садках, де вживалися і українська, і російська мови. На цей час 95-відсотковою російською мовою проводилися заняття у вузах, технікумах і профтехучилищах. Із 45 профтехучилищ Києва не було жодного, яке працювало б в українському мовному режимі. На 75 % російськомовними були дитячі садки.

За таких обставин, зрозуміло, українське населення поступово втрачало свою рідну мову, перетворюючись на “радянських людей”. Так, між 1959 і 1979 роками чисельність українців, що вважали українську мову рідною, впала з 93,4 до 89,1 %. Кількість українців, які вважали російську мову рідною, зросла за 20 років удвічі і становила в 1979 р. майже 4 млн осіб. За переписом 1989 р., серед населення України було 72,6 % українців, а, за даними соціологічних досліджень, українською мовою вільно володіли лише 67 %.

У передмові до книги “Лихо з розуму” В. Чорновола, виданій у Парижі в 1967 р., автор зазначив, що у зв’язку з відновленням політи-

ки зросійщення України серед народу з’являються “підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недорозвиненість більшості областей України, про вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР”.

Русифікація проводилася одночасно й через інші сфери й галузі культури: видання друкованої продукції, засоби масової інформації, систему охорони пам’яток, кінематограф, концертно-театральну діяльність та ін. Якщо в 1960 р. книжки українською мовою складали, як уже зазначалося, 49 % від усіх, опублікованих у республіці, то в кінці 80-х рр. — лише 20 %. Кількість назв на мільйон населення становила лише 54, в той час, як у Болгарії — 581, Угорщині — 885. Між 1969 і 1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 16 %.

Ще гіршою була ситуація із створенням фільмів українською мовою. За даними газети “Культура і життя”, діючий фільмофонд України на 1980 р. налічував 2967 фільмів. Із них тільки 235 — українською мовою, переважно старі. У 1989 р. в кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів і тільки один демонструвався українською мовою. Щороку Грузія, Вірменія, республіки Середньої Азії дублювали по 50—60 фільмів, Україна — лише 15.

Русифікація і дискримінація посилювалися і в бібліотечній справі, музейному й театральному будівництві. Швидкими темпами знижувалася частка українських книжок у бібліотеках. Кількість музеїв в Україні зменшилася з 174 у 1940 р. до 147 у 1972 р., театрів — відповідно із 140 до 72. Таким самим було становище з радіомовленням і телебаченням. Російськомовне телебачення захоплювало все нові й нові рубежі у найвіддаленіших населених пунктах республіки.

Дещо кращою була ситуація з українською мовою в західних областях України. Відсоток загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання тут був значно вищим, ніж у центральних, південних чи східних областях. До 1971 р. 25 % лекційних курсів у вузах Західної України читались українською мовою. Однак уже через три роки цей показник упав до 15 %. Так послідовно і цілеспрямовано радянська влада виховувала в українців національний нігілізм і комплекс неповноцінності.

У таких самих або ще в гірших умовах перебували мови національних меншин України. Частка видань мовами національних меншин республіки на кінець 80-х рр. становила лише 0,3 %, хоча мовами зарубіжних країн друкувалося 3 % всіх видань. З майже півмільйона осіб єврейського населення України 82 % рідною мовою називали російську.

Російський дослідник К. Плешаков, доктор політичних наук, в статті “Сквозь заросли мифов”, поміщеній в російському журналі

“Pro et Contra” в 1997 р., писав, що “русифікація була безсумнівним і очевидним благом для “тюрми народів”. З російською мовою в Баку прийшли факси, а в Київ — Ясперс і Сартр”⁹⁴. Доволі наївне й безпомічне твердження. А якби Баку дістався у свій час Англії, а не Росії, то факси, очевидно, могли з’явитися там набагато раніше. І Київ, якби мав “відчинені двері” в Європу, як-то було до Переяславської угоди, і не знаходився за “залізною завісою”, отримав би Ясперса і Сартра теж раніше, до того ж без московського транзиту. Хіба обов’язково везти їх у Київ через Москву? Чи шановному вченому невідомо було, що в СРСР не тільки умисно не впускали в українську мову Гегеля, Ньютона, Ейнштейна, Ф. де Сосюра та іншу наукову класику, а й ретельно стежили за тим, аби український переклад світового поета, драматурга чи прозаїка не відбувся раніше російського? Навіть твори українських письменників видавалися для українців в Україні нерідко в російських перекладах, так само дублювалися російською мовою фільми українських режисерів. З української освіти, науки, культури витіснялося все, що, за улюбленим висловом М. Суслєва, “роз’єднувало народи”.

«Українцям підмінювали історичну пам’ять, національну свідомість, мову, пропонуючи натомість ідею панівної нації, російську мову та культуру, кар’єрні перспективи, — пише сучасний дослідник І. В. Діак у монографії “Україна — Росія”. — Лише ті, хто погоджувався на це, ставав не просто “людьми двох націй”, але й змінював в паспортах національність, наближав своє прізвище до російського, вважався в імперії братнім українцем і політично благонадійним громадянином. Таким були відкриті службові перспективи. А інакше людина перетворювалася на “українського буржуазного націоналіста”»⁹⁵.

Свято продовжувала справу Переяслава Російська православна церква, яка ще за Петра I остаточно перетворилася в своєрідний департамент державного апарату, відірвалася від народу і зрослася з самодержавством. Фундаментом державного будівництва для російської імперської державності ХІХ — початку ХХ ст. була, як відомо, тріада “православ’я — самодержавство — народність”. Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини ХІХ ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині ХХ ст. підпорядкували по суті великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС.

Попри всі видимі суперечності між двома релігіями — православ’ям і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості в складову життєвого світу “совєтської людини”. Про зрощування церкви і радянської влади під проводом останньої свідчать

хоча б такі символічні факти, як визнання церковними ієрархами Сталіна “богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії” та чотириразове нагородження патріарха Алексія I (1945—1970 рр.) орде- ном Трудового Червоного Прапора.

Єднання православної церкви і радянської держави розпочалося з відомої зустрічі Й. Сталіна з вищими ієрархами РПЦ та Архієрейського собору у вересні 1943 р. За розпорядженням “вождя”, РПЦ дозволено було організувати духовну академію і духовні семінарії у всіх єпархіях, свічкові заводи та інші виробництва, видавничі центри церкви. Вищим ієрархам був наданий престижний особняк для резиденції РПЦ і мешкання, персональні урядові автомобілі, приватні дачі та ін. Держава взяла на себе зобов’язання забезпечувати їх продуктами за державними цінами. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож зрозуміло, з яких причин Архієрейський собор прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіна за “співчутливе ставлення” до потреб церкви і обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь “в загальнона- родному подвигу за врятування Батьківщини”.

Для зв’язку між РПЦ і урядом у 1945 р. було створено Раду в справах РПЦ (згодом — Рада у справах релігій). На практиці Рада здійснювала повний контроль над діяльністю РПЦ, зокрема цензуру всіх її видань. Очолювали її кадрові офіцери органів безпеки (КДБ). Патріархи Сергій, а згодом і Алексій I завжди випрошували дозвіл на всі церковні заходи. Рада, а не патріарх, формулювала і статут РПЦ.

Наприкінці війни Сталін санкціонував проведення у Москві Помісного собору. Діяльність Собору, який відкрився 31 січня 1945 р., досить широко висвітлювалась на сторінках центральних газет. Орган ЦК ВКП(б) газета “Правда” опублікувала 5 лютого 1945 р. не тільки повідомлення про роботу Собору, а й деякі його матеріали (зокрема промову голови Ради в справах РПЦ Г. Карпова), звернення до уряду, біографічну довідку про новообраного патріарха Московського і всієї Русі Алексія I.

У своєму виступі Г. Карпов відзначив особливі заслуги РПЦ, яка в дні тяжких випробувань “... не переривала свого зв’язку з народом, жила його потребами, сподіваннями, надіями, зробила свій внесок у загальнонародну справу”⁹⁶. Про минулі гоніння на церкву і віруючих Г. Карпов не сказав жодного слова. Навпаки, з його слів виходило так, що Жовтнева революція “звільнила Російську православну церкву від тих пут, які сковували і стісняли її внутріцерковну діяльність”⁹⁷.

Характерно, що церковні ієрархи також не згадували про минулі антицерковні кампанії. У зверненні Собору до уряду говорилось: “Собор щиросердно молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої завершальної перемоги над

фашизмом і про примноження сил, здоров’я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандуючому нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну”⁹⁸. Церковні ієрархи поділяли великодержавницькі погляди Й. Сталіна на радянську імперію, схвалювали послідовну централізацію як державної, так і церковної влади. “Радянізація” РПЦ і її одержавлення здійснювалося під безпосереднім проводом Ради у справах РПЦ.

“Відновлена патріархія, — пише сучасний російський історик, професор Б.Соколов, — і в більш ліберальний період ... підтримувала всі заходи радянської влади у внутрішній і зовнішній політиці, навіть якщо вони суперечили не тільки християнським заповідям, а й один одному. Жодного слова осуду не було ні з приводу радянських вторгнень в Угорщину, Чехословаччину, Афганістан, ні у зв’язку з розстрілом робітників у Новочеркаську в 1962 р., ні після знищення корейського авіалайнера в 1983 ...”⁹⁹.

Навіть всередині РПЦ найганебніші акції щодо релігії і церкви здійснювалися нерідко руками її конформістського керівництва. І це аргументовано доводить у своїй монографії дослідниця даного питання Л. Алексєєва¹⁰⁰. Участь у пропагандистських кампаніях була тією ціною, яку церковні власті платили за можливість виконувати свій пастирський обов’язок і турбуватися про душі віруючих.

Поворот у ставленні партійно-радянського керівництва до Російської православної церкви був продиктований необхідністю зміцнення і консолідації “інтернаціональних” сил всередині СРСР. І РПЦ стала важливим інструментом такої консолідації. Сповідуючи ідею російської єдності, єдності території СРСР, єдиної мови, культури і церкви, вона послідовно виконувала роль каталізатора й цементуючого компонента радянського суспільства. Наполегливо культивувала вона й російські духовні цінності, російську національну ідею, оберігаючи “свою” канонічну територію від будь-яких сепаратистських впливів. І церковна, і світська влада СРСР цілком усвідомлювала роль релігійного чинника в державному розвитку — цьому їх учив світовий історичний досвід. Адже Велика Британія як світова імперія постала значною мірою завдяки виникненню окремої від Ватикану англіканської церкви. Вирішальну роль відіграла церква у звільненні Болгарії з-під османського поневолення. Наявність власних церков забезпечило грузинський та вірменський народи від асиміляції в умовах іноземного панування.

Російська православна церква завжди противилася відродженню українського автокефального руху, можливості створення Української помісної православної церкви. Так було на початку ХХ ст., в 1917—1920-ті рр., у повоєнний період. Документи свідчать, що в 1954 р. серед керівництва українського екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від Російської православної і ство-

рення єдиної незалежної української церкви¹⁰¹. У 60—90-ті рр. ХХ ст. боротьба за українську автокефалію тісно пов’язана з іменем митрополита, а згодом патріарха Філарета. Ще в 1960-ті рр. було порушено питання про видання Біблії, Молитвослова та іншої богословської літератури українською мовою, перекладачем якої був Філарет, точилися розмови про українську автокефалію. Реальні ж кроки в цьому напрямку були здійснені в другій половині 80-х — на початку 90-х рр. при агресивному спротиві РПЦ.

Російська православна церква постійно турбувалася про розширення зони свого впливу. В цьому вона досягла в повоєнний період значних успіхів, у тому числі і в Україні. Своєї мети вона досягала завдяки за допомогою світської влади і її адміністративно-силових можливостей.

Радянський режим, будучи атеїстичним за своєю природою, на практиці проводив лінію, спрямовану на зміцнення церковної єдності російського й українського народів під егідою Московського патріархату. Для цього зміцнювався духовно-адміністративний центр у Москві, придушувалися будь-які відцентрові рухи всередині православної церкви, робилося все для того, аби в Радянському Союзі домінуючою була єдина структура — Російська православна церква. Від війни з нею радянська влада поступово перейшла до “мирного співіснування”, а в роки Другої світової війни та післяхрущовський період — до співпраці. Комуністична партія повною мірою усвідомлювала її колосальний інтеграційний потенціал.

Розглядаючи православну церкву в радянській Україні як невід’ємну і невідокремлену частину Російської православної церкви, правлячі кола СРСР робили все, щоб вона була домінуючою конфесією на всій території України. Досягалося це традиційними для більшовицької системи шляхами, способами і методами. Так, приєднання Західної України до СРСР відразу гостро поставило питання про доцільність існування на її території Української греко-католицької церкви, традиційної для регіону, звичної для місцевого населення з виразним національним забарвленням, церкви, яка протягом кількох століть сприяла збереженню української ідентичності, виступала натхненником національно-визвольної боротьби.

До встановлення радянської влади на західноукраїнських землях УГКЦ об’єднувала понад 5 млн віруючих. Вона складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Очолював її митрополит, якому підлягали 10 єпископів і 2950 священників. Крім них було 520 ієромонахів, 1090 монахинь, 540 семінаристів. З поверненням радянської влади церква вживала активних заходів до порозуміння з нею. Однак Російська православна церква розраховувала на цю територію.

Прямим актом Московської патріархії в справі ліквідації УГКЦ було Послання патріарха Алексія I до уніатів Західної України, видане в 1945 р. безпосередньо після його обрання на патріарший престол. У ньому висловлювалась радість з приводу нарешті досягнутого возз'єднання історичних російських територій і одночасно печаль про те, що не возносяться спільні вдячні молитви Богу за це возз'єднання, бо західні брати належать до іншої віри, “відторгнуті від своєї Матері — Російської православної церкви”. “Молимо вас, браття..., — закликав патріарх, — порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у п'їтму і духовне падіння своїми ересями... Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері — Російської православної церкви”¹⁰².

РПЦ спільно з владою “освоювали” західноукраїнські землі. Уже в березні 1945 р. відповідними органами була підготовлена детальна інструкція про ліквідацію УГКЦ, схвалена Й. Сталіним. Слідом за нею у квітні 1945 р. спочатку в газетах “Радянська Україна” та “Вільна Україна”, а згодом у всіх республіканських і обласних газетах з'явилася стаття за підписом В. Росовича (псевдонім Я. Галагана) під назвою “З хрестом чи ножем”, яка містила гострі нападки на уніатів. Того ж місяця були заарештовані єпископи на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Всім їм було запропоновано “добровільно возз'єднатися” з РПЦ. “Удар, який ми нанесли Сліпому, виявився дуже вдалим, — заявив М. Хрущов 16 липня 1945 р. на нараді секретарів обкомів партії, начальників НКВС і НКДБ західних областей України. — Необхідно підтримати ініціативну групу по переходу до православ'я, підтримати священників, які переходять від уніатства до православної віри”¹⁰³. Далі відповідні органи влади розпочали заарештовувати провідних діячів УГКЦ і засилати їх до Сибіру. За короткий час було закрито церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління, а також заарештовано близько 1 тис. служителів культу. До лютого 1946 р. із 1270 уніатських священників, які перебували ще на свободі, 997 через страх перед репресіями підписали прохання про приєднання їх до православної церкви¹⁰⁴.

У 1946 р. відбувся закритий судовий процес над греко-католицькими ієрархами на чолі з митрополитом Й. Сліпим. (Митрополит був засуджений на 8 років примусових робіт, однак пробув в ув'язненні аж до 1963 р.) Тоді ж, у 1946 р., як відомо, у Львові було скликано неканонічний Собор із “назначенців”, який під тиском влади прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив з Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві. Собор висловив подяку “державним мужам великого Радянського Союзу і Української держави” за визволення від фашизму і засвідчив “незламну вірність своїй Батьківщині”¹⁰⁵.

За подібним сценарієм розгорталися події і в Закарпатті. 15 священників мукачівської єпархії було вислано до Сибіру, трьох убито, а 36 втекли за кордон. Зрештою, всі греко-католицькі церкви закрили, а 50 священників засудили на різні строки ув’язнення. Наслідком цих дій було проголошення в серпні 1949 р. Московським патріархом “добровільного возз’єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою”.

Західноукраїнське населення важко сприймало православ’я, яке насаджувалося насильницьким шляхом, до того ж атеїстичною державою. В очах національно налаштованих західних українців воно справедливо ототожнювалося з русифікацією. Уніатство ж сприймалося ними — і не лише уніатами, а й багатьма свідомими українцями-православними, як національна українська релігія, гонима за своє українство¹⁰⁶.

Однак, підтримуване владою, російське православ’я поступово утверджувалося на території Західної України. Впродовж десяти років, з 1946 по 1956, в регіоні у православ’я було “переорієнтовано” 2959 греко-католицьких храмів з 3147, 1241 священник з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз’єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородського соборів — заарештовувалось, засуджувалось, або ж, у кращому випадку, позбавлялось парафій¹⁰⁷.

Так утворювався не тільки спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався церковною і світською (радянською) владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони — єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдина мова і культура.

Традиційно уніфікаційну роль виконували в повоєнний період засоби масової інформації, преса. Головні інформаційні центри України знаходилися, зрозуміло, в містах, які переважно були зрусифіковані. Тож україномовні газети і журнали, радіо- і телепередачі готували працівники, відірвані від українського мовного оточення. До того ж у міста надходила у великій кількості центральна загальносоюзна російськомовна і російська преса, яку ставили за взірєць для української періодики. До неї разом з ідеологічними штампами і стандартами переносились і лінгвістичні російські норми, слова і граматичні форми.

Неухильно зростали обсяги російськомовних радіо- і телепередач. Позбавлені природної підтримки власне національного оточення, творці української газетно-журнальної мови, мови радіо і телебачення наповнювали її русизмами і зрусифікованими словами-покручами, поширювали типово російські фразеологізми, логічні конструкції, синтаксичні й морфологічні традиції. Калькування з російської

знебарвлювало українську мову, позбавляло її унікальності. Уніфікація українського словника, який все більше ставав, за вдалим висловом 30-х рр. академіка А. Кримського, “російсько-російським”, призводила до збіднення мови, бо з неї вилучалися суто національні форми.

В результаті такої політики страждали обидві мови: російська шаблонізувалася, уніфікувалася, українська ж деформувалась під потужним російським впливом. Така двомовна мовотворчість набувала деструктивного характеру і в суспільстві, і в мові, тому що дистанціювала широку українську громадськість не тільки від творення мови, а й від участі в громадсько-політичному і культурному житті. Російська мова впливала не тільки через фактичну перевагу російської культури в міському середовищі, а ще й тому, що саме в Росії містились найбільші і наймогутніші інформаційні центри. Всі новини подавалися російською мовою, поширювалися за одним шаблоном усім інформаційним структурам, від яких вимагали лише точного передруку отриманої інформації без жодних змін і замінів. Робилося все, аби “відзвичаїти український етнос від себе самого, а відтак безболісно всмоктати його, розпорошеного до атомарного стану, в пилово хмару “нової історичної спільності””¹⁰⁸.

Наслідком цілеспрямованої національної політики Комуністичної партії в повоєнний період щодо розвитку українсько-російських взаємин стало дальше заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, поглиблення стану її всебічної залежності. Об’єктивні інтеграційні процеси за умов тотального одержавлення набули спотвореного характеру. Тривала надцентралізація вела до втрати українським суспільством гнучкості і динамічності, мобільності, здатності до саморегулювання та самоврядування.

Хоча окремі сучасні історики й політологи і пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проекти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів¹⁰⁹, насправді це було не зовсім так. Обидва ці народи ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб’єктні. Український народ розглядався, як підкреслювалося, переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися шляхом підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імпероформуєчий етнос, скільки як пасивний імперонаповнюєчий та імпероутримуючий. Саме тому українців так активно розселяли по всій імперії — від російського Нечорнозем’я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, армія, будови п’ятирічок, освоєння цілини, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу та ін. стали основними каналами зміцнення імперських устоїв і порядку.

На нові землі українці несли свої методи господарювання, свій спосіб мислення і поведінки, свою кухню, свої традиції і звичаї, своє

ставлення до землі й оточуючого світу. Все це сприяло зміцненню імперських позицій, бо здебільшого не збіднювало, а збагачувало навколишній світ, однак частіше всього було згубним для самих українців, які поступово розчинялися в інонаціональному середовищі. До того ж, відтік пасіонарних мігрантів з України в Росію й інші республіки значно послаблював суто український соціальний, технологічний і культурний потенціал. Тож твердити, що росіяни і українці на рівних творили імперію, що Радянський Союз — спільний російсько-український політичний проект, є щонайменше некоректно. Українці не були будівничими імперії, вони були її будівельним матеріалом. Інструментом, засобом зміцнення, адже надмірне розширення підпорядкованих територій унеможливило ефективний контроль над ними з боку однієї Росії.

Стрижнем СРСР була Росія, відповідно влада маніпулювала і становищем, призначенням російського народу. Теза про “триєдиний російський народ” покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, використавши їхній потенціал для зміцнення імперії. Вона не витримує критики хоча б з тієї точки зору, що розглядається як історична даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. Вона суперечить логіці історичного процесу, його діалектиці.

Русифікація України, уніфікація культурного життя в радянські часи більше, ніж в минулому, послаблювали Радянський Союз як імперське утворення, бо знижували поріг його цивілізованості і культури, посилювали закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Тому що зазначені вище імперські заходи послаблювали волю до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею, знижували якісні показники світогляду і духовно-вольових якостей свого народу. Дегероїзація і денационалізація української історії і наповнення її негативними рисами і характеристиками сприяли формуванню покоління “радянських українців” — субпасіонарних носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб’єкта певної політичної і культурної активності в об’єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута, по суті, на маргінес радянської історії. До неї не мало відношення таке поняття, як “Центр”, з часом воно віддалялося від неї, а за Україною закріплювалися інші поняття — “основна житниця” СРСР, “всесоюзна кочегарка”, “кадровий резерв”, “всесоюзна здравниця”.

Курс на розчинення народів СРСР в радянсько-російському просторі був згубним не тільки для них, а й для Росії та російського народу. Досліджуючи еволюцію російської національної свідомості в ХХ

ст., відомий англійський вчений-політолог, історик-славіст, знавець історії країн Східної Європи Дж. Хоскінг звертається до досвіду світової історії. В своїй праці “Россия: народ и империя (1552—1917)” він пише: «Після Першої світової війни турки відділилися від Османської імперії, в якій формально, але не фактично, займали становище головної національності, відмовились від універсальної доктрини ісламу (в крайньому разі, в її політичному вираженні) і утворили власну національну державу під керівництвом Кемалю Ататюрка. Росіяни вчинили якраз навпаки: після зруйнування Російської імперії не створили національної держави, але під керівництвом Леніна відтворили імперію під прапором ще більш всезагальної універсальної доктрини. В 1922 році, в рік утворення нової Туреччини, Росія стала частиною Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що являв собою в певному сенсі нову іпостась Російської імперії, але не мав у назві навіть слова “Росія”»¹¹⁰.

Російська Федерація була найбільшою республікою в Радянському Союзі, але формально вона була позбавлена можливості мати органи своєї власне російської самоорганізації, внутрісоюзну державність: не мала власної, окремої від Союзу столиці, свого радіо і телебачення, своєї Академії наук, своєї Комуністичної партії. Вона не була чітко окресленим національно-територіальним і територіально-адміністративним утворенням. Простір, унікальний за протяжністю, ступенем соціально-економічної і етнічної диференціації населення, мав доволі розмиту структуру і таке ж цивілізаційне життя. Російська Федерація не мала того національно-державного статусу, яким володіли інші союзні республіки. В суспільній думці Росії не існувало суспільно визнаних концепцій щодо контурів власних природних кордонів, власних масштабів. Доволі розмитими уявлялись межі такого “цивілізаційного матеріалу”, як історія, культура, господарство. Росія була основним матеріалом та інструментом в руках комуністичного режиму для побудови нової спільності — Союзу РСР.

І Україна, і Росія не були суб'єктами міжнародного права, хоча Україна з 1945 р. — член Організації Об'єднаних Націй. Росія формально — ні. Однак СРСР, як відомо, уособлювала Росія, яка була його основою, ядром. Російські національні інститути були розчинені в імперських радянських. Статус Російської Федерації був штучно підмінений радянським національним централізмом з його основними конструкціями — КПРС, КДБ, МВС і армія. Етнічні росіяни домінували не тільки в силових структурах, а і в партійних органах.

СРСР з самого початку був асиметричною федерацією, утвореною за власним баченням і розумінням її архітектора — Й. Сталіна. З роками ця асиметрія згладжувалася, зокрема зовнішні її ознаки, а внутрішня напруга наростала. Напередодні прийняття нової Консти-

туції СРСР (1977 р.) Л. Брежнєв ініціював серію законів щодо зміцнення СРСР, надавши національним російським автономним республікам вагомі політичні й господарчі привілеї порівняно з власне російськими агроіндустріальними районами.

Стратегічний розвиток радянського військово-промислового комплексу і виробництва у 70—80-ті рр. планувався, виходячи із поділу країни на 18 крупних економічних районів. Республіканські кордони фактично були відсутні, принаймні до уваги не брались, що в перспективі реально загрожувало самому існуванню національних республік.

Комуністична партія в своїй суспільно-політичній практиці послідовно керувалась великоруською традицією, домінантою якої від часу Переяславської угоди був згадуваний принцип централізму та викорінення будь-яких проявів “національного сепаратизму”. Радянська політична еліта, представлена здебільшого росіянами, виходила з того, що на території СРСР, від Карпат до Тихого океану, живе єдиний російський народ, який розмовляє єдиною російською мовою, має єдині історичні традиції. У 1989 р. навіть М. Горбачов, Генеральний секретар ЦК КПРС, змушений був визнати: «Ми не можемо, не маємо права відійти від визнання тієї беззаперечної істини, що ... насаджування під виглядом федерації жорстко централізованої держави найтяжчим чином відбилося на характері взаємовідносин націй і народностей Радянського Союзу, на їхніх настроях. В результаті цього була серйозно скомпрометована сама ідея федерації. В широких прошарках населення, особливо союзних республік, посіяні зерна недовіри і упередженості до центральної влади, до важкої “руки Москви”»¹¹¹.

Пануючі в суспільстві ідеологічні установки гальмували розвиток культури і духовності всіх народів СРСР, у тому числі й російського, збіднювали його мову. Руйнувалися історичні центри багатьох російських міст, безжалісно підривалися і зносились православні святині, винищувалися шедеври національного мистецтва. Зусилля росіян були спрямовані не стільки на власний розвиток, скільки на зміцнення загальносоюзних структур. Корінна російська спадщина, хоч і лежала в основі радянської культури і державності, була затінена, відсунута на другий план, бо будівництво союзної держави зробило необхідним запозичення культурних цінностей і етики неросійських народів. І важко не погодитись з думкою видатного грузинського філософа М. Мамардашвілі, який у червні 1989 р. в інтерв’ю газеті “Заря Востока” зазначив, що російсько-радянська імперія є “засобом російського народу”. Росіяни живуть не краще, ніж інші народи СРСР, сказав М. Мамардашвілі і продовжив: “Російський народ може бути навіть більше пригніченим, але в уяві інших народів причини цього гніту переносяться на нього самого в силу непроясненості і те-

мноти його почуттів, в силу властивого йому заперечення індивідуальних начал культури і побуту, інстинктивного зашкарублого заперечення всього іноземного, західного і — найголовніше — його податливості цій машині, в силу відсутності в ньому імунітету проти дії тоталітарних структур свідомості”¹¹².

В радянський період своєї історії російський народ, як і український та інші, інтенсивно втрачав власну ідентичність. Згубні процеси не одне століття підточували здоровий організм російського суспільства. В умовах більшовицького режиму ситуація особливо загострилася, а в другій половині ХХ ст. набрала просто загрозливого характеру. Влада прагнула всіма силами утримати Росію в русі по традиційному для неї шляху. “Більшовицький режим в Росії стверджує, що розпрощався з минулим Росії повністю, якщо не в дрібних, несуттєвих деталях, то, в крайньому разі, в усьому основному, головному, — писав відомий англійський історик А. Тойнбі. — І Захід готовий був вірити, що більшовики, дійсно, роблять те, що говорять. Ми вірили і боялись. Однак, якщо подумати, починаєш розуміти, що не так-то просто відректися від власної спадщини. Коли ми відкидаємо минуле, воно ненароком повертається до нас у ледь завуальованій формі”¹¹³.

Органічну єдність Росії “нової” і Росії старої підкреслював і академік Ю. Афанасьєв: “Є очевидним, що Жовтень був способом закріплення традиціоналізму і консерватизму, а не розривом зі старим ради становлення нового”¹¹⁴.

Вдало назвав одну із своїх статей російський публіцист Г. Лисичкін “Россию истощает имперский вирус”. Саме так, Росію обезсилювало імперське становище, імперська ідея, імперське мислення, імперська ідентичність, постійна тяга до статусу наддержави, її зміцнення та розширення. В результаті Росія в ХХ ст. розвивалася за тією схемою, що і в ХІХ ст., суть якої доволі чітко означив у свій час історик В. Ключевський: “Держава пухла, а народ хирів”. Комуністична диктатура загубила зародки російської громадянськості, а разом з ними і почуття спільності нації. На кінець 80-х рр. понад 25 млн росіян опинилися за межами власної етнічної території, втрачаючи власну ідентичність і набуваючи поступово нових рис і якостей, позначених місцевими традиціями і звичаями. “Неясність національної ідеї і ослаблення відчуття загальнонаціональної єдності привело до трагічних наслідків — повалення вікових устоїв народного життя, загибелі мільйонів людей, руйнування російської державності, яка існувала три чверті століття у формі Союзу РСР”, — так кваліфікують нині московські вчені радянський період російської історії.

Інтернаціоналізм, який широко пропагувався в СРСР, носив по суті штучний характер, був неприродним, “поверхневим”, поклика-

ним обслуговувати процес загальної денаціоналізації. В реальному житті успішно діяв інститут “старшого брата”. Міжнаціональні стосунки будувались часто за принципом господаря і підопічного. Такий тип “інтернаціоналізму” був принципово відмінним від справжнього, щирого інтернаціоналізму, який всюди (і в Україні, і в Росії) був природною основою повсякденних відносин між простими людьми всіх національностей, що протягом тривалого часу проживали разом, працювали, воювали, служили в армії, вступали у змішані шлюби, виховували дітей.

Особистісний розвиток повоєнних поколінь радянських людей різних національностей відбувався при потужному впливові державних і громадських інститутів. Серед широких мас населення культивувалося і насаджувалося (як норма життя) правило, за яким інтереси колективу завжди були вище інтересів особистості. Нова історична спільність (радянський народ) колективізувала й розчиняла в собі “я” кожного громадянина, формуючи “советську людину”. Пропаганда радянського способу життя, суспільних відносин, братньої взаємодопомоги трудящим інших країн — усе це накладало свій специфічний відбиток, який виявлявся в тому, що особистості як такої, індивідуальності в радянському суспільстві не могло існувати. Життя в людей було життям колективним, воно сприймало індивідуалізм, як щось чуже і неприйнятне. Особистості, тим більше індивідуалісти, ставали ізгоями, вони не відповідали генеральній лінії партії, а тому піддавалися всілякій обструкції. Існувало багато способів тиску і впливу на таких людей.

Під тиском держави деформувалася мораль суспільства та індивіда. В суспільстві широко розквітли корупція, бюрократія. Радянська імперія поступово перетворювалася на країну парадоксів та відвертого абсурду, де постійними були лише “тимчасові труднощі”. Хоча зовні все було ніби пристойно — зближувалися нації, міцніла дружба народів і зростав їх добробут. “Советська” людина була дзеркальним відображенням суспільного середовища, в якому існувала. І не тільки продуктом радянської епохи. На думку видатного російського філософа Г. Федотова, її формування почалося не з пострілу “Аврори” в 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: “Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства”¹¹⁵.

Українські дослідники виділяють кілька засадничих рис, які характеризують “советську людину” — представника “нової історичної спільності”. Г. Грабович серед основних називає “публічну безвідповідальність”, О. Забужко — “безмовність”, “ментальну кастрованість”, С. Грабовський підкреслює “відокремлення думки від дії”, або ж “розрив між словом і ділом”. “Слово виступає певним ритуаль-

ним жестом, покликаним магічним чином заспокоїти можливі збурення у соціальній дійсності, — пише С. Грабовський у статті «“Советська людина” як культурно-антропологічний тип», — тим часом, “правильно” висловившись, можна діяти згідно з власними інтересами, які можуть докорінно розходитися зі словами. Власне, таку розбіжність може зафіксувати тільки людина з раціональними настановами. Для особи ж, що перебуває “всередині” відповідного міфу, розбіжності немає”¹¹⁶. Для “советських людей” характерним було міфологічне сприйняття світу, усталена й чітко структурована пояснювальна схема й логіка всього в ньому.

Комуністичні ідеали з часом все більше відривалися від реальної дійсності і як ідеали зовнішнього, штучного світу не сприяли соціальній індивідуалізації людини. Людина не була вільною. Вона була продуктом тоталітарного суспільства, де вільний громадянин, як такий, не міг бути присутнім. “Советська людина”, будучи “прозорою” для влади, навчилася, звикла відчувати себе частиною суспільства, частиною соціальної системи, “гвинтиком”. Правда, за це вона одержувала певну підтримку і упевненість у своїй безпеці і в своєму майбутньому. Слідування встановленим правилам гарантувало людині уніфікований мінімум одержання освіти, місця роботи, мінімально необхідних благ для життя, виховання дітей. Вона вже звикла до роздвоєності життя і сама формувалася з подвійним дном: з одного боку, природна, національна ментальність, з іншого — насаджувана, радянська.

У справі створення “советської людини” комуністичний лад в СРСР просунувся значно далі, ніж у справі створення “нової історичної спільності” — соціальної нації. Більшовицька національна політика освячувала і підтримувала явні відмінності в національно-державному устрої народів, їхньому становищі в складі союзної держави. Відмінності ці були результатом не стільки самовизначення, скільки волонтаристських рішень всесильного Центру. Якому народові, в яких межах, коли і яке національно-державне утворення дати або ліквідувати, вирішував Центр, керуючись здебільшого древнім принципом правителів багатонародних держав “розділяй і владарюй”. Неадекватний підхід до національних цінностей російського й інших народів СРСР не міг привести до реалізації ідеї побудови загальнодержавної спільності людей¹¹⁷.

“Нова історична спільність”, радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, цілком може бути зарахована до категорії так званих buzz words — ефектних висловів, покликаних створити адресний “семантичний шум”. Вона постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денационалізації народів СРСР. Серед інших відомих науці спільностей радянська проголошувалася вищою і зрілішою. Це була прожектерська спроба поставити насильно створену і підтримувану єдність громадян СРСР в один ряд з природньо-історичними спільностями світового рівня.

Провінціалізація української культури

У роки Другої світової війни сталінський режим з кон’юнктурних міркувань змушений був міцніше опертись на історичну традицію і відновити “связь времен” у тому обсязі і тій повноті, які здатні були підняти патріотизм радянських людей у боротьбі з загарбниками. Згадали героїзм і патріотизм російського народу, великих воєначальників і державних діячів, російську класичну і народну культуру. Дещо зменшився, як зазначалося, тиск на українське національно-культурне життя. У рамках охоронного патріотизму був допущений у певній формі український патріотизм. З’явилися літературно-мистецькі твори про окремі сторінки героїчного минулого українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, яку хотіли знищити німецькі окупанти. З пропагандистською метою були створені українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. За бойові відзнаки було введено високо престижну урядову нагороду — орден Богдана Хмельницького.

Завершення війни з Німеччиною знаменувало собою і зміну суспільно-культурного життя в СРСР, ставлення до національно-культурних потреб народів. Національний патріотизм не був суспільним ідеалом більшовиків, тому з культурно-ідеологічної сфери зникає українська національна фразеологія, яку поступово замінює радянська, загальносоюзна. Соціальне замовлення на патріотичні мотиви, як у 20-ті рр. на “українізацію”, керівною партійною і радянською верхівкою було використане для виявлення національно свідомих елементів українського суспільства з метою їх подальшої нейтралізації. Було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури. Переломними в цьому сенсі були друга половина 40-х — початок 50-х рр.

Влітку 1946 р. відбувся перший після війни пленум ЦК ВКП(б), на якому було визначено генеральну лінію партії на післявоєнний період і прийнято низку постанов, спрямованих на відновлення радянських порядків, а також визначено курс на нову ідеологічну чистку. Її проведення Й. Сталін доручив своєму близькому помічникові, членові політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданову. Ідеологічна кампанія була спрямована проти “буржуазної культури” і її носіїв, які нібито зміцнили свої позиції в роки війни, на піднесення радянської, а насправді російської культури й науки як альтернативи західної, що, за твердженням, перебувала в стані розкладу і занепаду. Практична реалізація курсу партії у сфері культури увійшла в історію під назвою “ждановщина”.

Для проведення ідеологічної чистки до України знову був направлений вірний соратник Й. Сталіна, досвідчений погромник української інтелігенції і культури Л. Каганович. В результаті в деяких районах з рядів партії було виключено 80—90 % її членів. І якщо в Росії патріотизм зводився в цей час у ранг офіційної ідеології, часто переходячи до рівня великодержавного російського шовінізму і агресивного націоналізму, то в Україні український патріотизм тепер кваліфікувався лише як буржуазно-націоналістичний, ворожий радянській владі ухил.

Нова формула радянського патріотизму, запропонована сталінськими ідеологами в повоєнний період, поєднувала в собі такі два компоненти, як любов до батьківщини — СРСР і будівництво комунізму. Підкреслюючи велич російського народу і його історії, в суспільну свідомість цілеспрямовано впроваджувалась думка, що тільки в такої, дійсно великої нації міг з'явитися ленінізм¹¹⁸.

Аргументуючи означену тезу, радянські пропагандисти стверджували: “Вперше в історії пролетаріат здобув справжню Батьківщину. Вперше широкі народні маси побачили в державі не знаряддя своїх класових противників, а орган влади народу, який взяв свою долю у власні руки. В цих умовах і виник радянський соціалістичний патріотизм як нове явище, принципово більш високе, ніж патріотизм, що виявлявся на попередніх етапах розвитку суспільства. В нашому патріотизмі любов до свого народу і до своєї країни зливаються безроздільно і повністю з любов'ю до своєї держави, з палкою відданістю радянському суспільно-політичному ладові, його засновникам і вождям Леніну і Сталіну”¹¹⁹.

Отже, в оновленій доктрині радянського патріотизму вже не було місця національним історіям і культурам, національному патріотизмові. Патріотом міг вважатися тільки той, хто поділяв комуністичні ідеали і політику радянської держави. Все, що перебувало за цими, чітко означеними кордонами, оголошувалось ворожими випадками, які межували зі “зрадою Батьківщини”. Офіційно, легально міг існувати тільки російський патріотизм, а фактично націоналізм, бо він був запорукою єдності країни. “Кожен, хто хоч скільки-небудь серйозно вивчав історію Росії, знає, що саме російський націоналізм завжди забезпечував цілісність країни...”¹²⁰, — зауважував нещодавно відомий політолог Г. Кіссінджер.

Новий пропагандистський винахід — радянський соціалістичний патріотизм — став тією серцевиною, навколо якої будувалася вся ідеологічна робота партії. У повоєнні роки не було такої сфери діяльності, яка могла б розвиватися, не зважаючи на сталінські орієнтири радянського патріотизму. Навіть у музиці це далось взнаки. Зокрема, в ній були відновлені такі жанри, як ода і ораторія — цілком адекватні форми вияву торжества імперської волі і дії. Співзвучними новим

віанням виявились піднесені твори С. Прокоф’єва, Д. Шостаковича, В. Мураделі, А. Хачатуряна та ін.

Осібне становище в радянській культурі й пропаганді займала російська література. В ідеології радянського патріотизму вона визначалась як головна серед літературної творчості всіх народів Радянського Союзу і розглядалась як джерело збагачення літератури інших народів. Відповідно велась боротьба проти будь-яких проявів національного самоствердження в літературі. Компартійною владою негайно припинялись будь-які спроби самостійного розвитку національної літератури поза творчістю і впливом російської.

Особливо актуальним було це для України, яку постійно критикував ЦК ВКП(б) за недостатнє дотримання кремлівських ідеологічних стандартів. Українські письменники змушені були відповідати після війни за твори, написані в роки війни за вказівкою Комуністичної партії і підтримувані нею. Відповідно до нового повороту в генеральній лінії партії в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, які б оминула післявоєнна ідеологічна чистка.

Значні зусилля більшовицької влади були спрямовані на витравлення історичної пам’яті українського народу. Наприкінці 1946 р. було затверджено новий, ще більш наблизений до російського, український правопис. Ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру, 31 листопада 1949 р. президією Верховної Ради УРСР було прийнято нові атрибути державності (герб, прапор, прославляючий Сталіна гімн УРСР), які символізували Україну як залежну частину. Вкотре в Україні було проведено кампанію проти академіка М. Грушевського та його історичної концепції. Під виглядом боротьби з буржуазним націоналізмом в історії було піддано критиці “Історію України” 1943 р. за редакцією М. Петровського. Великих нападок зазнав також “Нарис історії української літератури” за редакцією С. Маслова і Є. Кирилюка. Українські журнали та енциклопедії звинувачувалися в зосередженості на “вузьких”, тобто українських, темах.

Відображенням репресивної тенденції щодо інтелігенції України була серія постанов ЦК КП(б)У, зокрема «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в “Нарисі історії української літератури”», «Про журнал сатири й гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про журнал “Дніпро”», “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР та заходи до його поліпшення”, “Про політичні помилки, незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” та ін.* Практичне виконання цих постанов зламало

*Постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х — початку 50-х рр., як дзеркальне відображення відповідних постанов ЦК ВКП(б), носили настільки одіозний характер, що самим же ЦК Компартії України були скасовані 1990 р. // Прапор комунізму. — 1990. — 19 червня.

долі багатьох людей, творчих працівників, учених. Постанови щодо суспільних наук заперечували головний закон науки — об'єктивний розгляд явищ і фактів в усій їх повноті та діалектичних суперечностях, недооцінювали значення аналізу та авторських пошуків. В основі досліджень у галузі суспільних наук пропонувалось покласти сталінську концепцію суспільного розвитку, що об'єктивно призводило до посилення позицій формалізму і конформізму, казенного підходу до наукової творчості і в кінцевому підсумку — до підпорядкування тлумачень історичного процесу в інтересах адміністративно-командної системи.

Для ідеологічного забезпечення “нового курсу”, підготовки компартійних кадрів удосконалювалася система партійної освіти. В 1946 р. в Москві розпочала роботу Академія суспільних наук, а в Києві — Вища партійна школа при ЦК КП(б)У.

Неабиякі зусилля були спрямовані на “культурне” освоєння більшовицькою владою західних регіонів України. Прагнучи інтегрувати їх у радянську політичну, економічну, адміністративну й культурно-освітню систему, органи влади, ігноруючи нові історичні умови й місцеві особливості, заходилися здійснювати вже відомий сталінський план “побудови соціалізму” і тими ж відомими методами. Для підвищення освітнього рівня населення та поширення комуністичної ідеології туди направлялись тисячі радянських і комсомольських працівників, учителів, лікарів, інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства. Вже на початку 50-х рр. в західноукраїнських вузах переважна більшість дисциплін викладалася російською мовою. Наприклад, у Львівському торговельно-економічному інституті всі 56 дисциплін велися російською мовою, а в лісотехнічному інституті з 41 дисципліни українською мовою — лише 4, в політехнічному інституті з 412 викладачів українською мовою проводили заняття 15. Із 295 викладачів університету ім. Франка лекції українською мовою читали лише 49 осіб. Аналогічне становище склалося в педагогічному, сільськогосподарському та поліграфічному інститутах м. Львова¹²¹.

З роками посилювався ідеологічний контроль партії і держави над суспільством. Ключове значення в цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на зорі радянської влади. У липні 1946 р. утворено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР або, іншими словами, Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль відкритої преси, радіомовлення тощо.

У червні 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про збереження державної таємниці, що пожвавило діяльність органів цензури. Влітку того ж року Головліт СРСР звернувся з пропози-

цією до Ради Міністрів СРСР — зобов’язати керівників міністерств, відомств і організацій визначити коло питань і відомостей, які заборонено опубліковувати у відкритій пресі. У березні 1948 р. Рада Міністрів СРСР затвердила “Перелік найважливіших відомостей, які складають державну таємницю”.

Особливо важливе значення надавалося контролю за ідейно-політичним змістом художньої літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Ще в 1922 р. в СРСР з’явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання “ворожих” і “шкідливих” видань. Після війни Головліт СРСР, за вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б), ввів нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки і “очищення” книжкових фондів країни. Тоді ж було видано зведений список “політично шкідливої” літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. Крім того, стали регулярно випускатися чергові списки на вилучення, в які входили твори численних авторів — жертв репресій чи різноманітних ідеологічних кампаній проти “буржуазних космополітів”, “критиків-антипатріотів”, “переродженців” в історії, філософії, літературі й мистецтві, вчених-генетиків та ін.

У 1948 р. органи цензури в рамках контролю за діяльністю бібліотек зобов’язали вилучити 1,1 млн примірників “політично шкідливої” літератури. З читацького обігу виймалися книги емігрантів, репресованих авторів, видання релігійного змісту, а також книжки, в яких містилися фотографії, цитати з праць, позитивні згадки про “ворогів народу”. Цензори, наприклад, писали: “Книга засмічена позитивними згадками ворогів народу...”. Також було вказано на необхідність внести виправлення в 40 тис. примірників книжок, які містили окремі “недоліки”. Зокрема, в романі О. Гончара “Прапороносці” потрібно було “затушувати фрази”, в яких згадувався Й. Броз Тіто.

Встановлювався ретельний контроль за букіністичними магазинами. Уся література, що закуповувалась книгарнями в населення, перед надходженням у продаж підлягала обов’язковій цензорській перевірці. Посилювався нагляд за вивезенням літератури і тими виданнями, які надходили з-за кордону. У 1948 р. створено спеціальний відділ з контролю за вивезенням друкованих творів і рукописів. Лише за 1946 — першу половину 1949 рр. заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і проведено 32 тис. вилучень в іншій зарубіжній літературі, що надійшла до Радянського Союзу¹²².

Наприкінці 40-х рр. усім організаціям та установам країни було заборонено випускати самостійно (поза офіційно існуючими видавництвами) книжки, брошури, періодичні видання. За вказівкою Від-

ділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Головліт СРСР провів облік і реєстрацію всіх видавництв Радянського Союзу, внаслідок чого кількість установ і організацій, які здійснювали видавничу діяльність, зменшилася. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 21 листопада 1949 р. видавничу діяльність було дозволено лише у 8 університетах СРСР, а припинено — у 24.

Водночас постійно проводилося вилучення “шкідливих” книг з бібліотек та книготоргівлі, творів художників з музеїв. Зокрема, в 1952 р. з Львівського державного музею українського мистецтва у спецфонд були передані художні полотна О. Архипенка, В. Берези, О. Білявського, М. Бутовича, І. Іванця, О. Новаківського, О. Куриласа, М. Мороза, М. Сосенка, М. Водзіцької, К. Устияновича, Ф. Красицького, П. Холодного, П. Ковжуна, С. Гординського, М. Бойчука, М. Анастасієвського, О. Кульчицької, С. Луцика, М. Федюка, Я. Музики, Р. Турини, І. Нижник, Т. Копистенського, А. Манастирського, В. Бідули, В. Баляса, М. Глушенка, В. Савіна, М. Яблонського, М. Осінчука, А. Коверка, Г. Нарбута, М. Івасюка, Є. Дзиндри, О. Вінницького та ін. Всього було вилучено, а також зникло за невідомих обставин бл. 3 тис. творів живопису, скульптури, графіки¹²³.

4 лютого 1954 р. Головним управлінням з охорони військових і державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР був затверджений черговий секретний список “політично шкідливих видань”, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі. Українська громадськість позбавлялася доступу до понад ста назв книг лише на тій підставі, що в них згадувалися прізвища, містилися фотопортрети чи окремі твори викреслених більшовицьким режимом з історії М. Хвильового, В. Винниченка, О. Олеся, Г. Косинки, В. Поліщука, М. Скрипника, А. Ніковського, Агола, Л. Курбаса, С. Ярославенка, М. Зерова, В. Блакитного, І. Микитенка, Г. Михайличенка та багатьох інших¹²⁴. Лише протягом липня—серпня 1954 р. в бібліотеках партійних комітетів підприємств, райкомів і міськкомів партії республіки органами цензури було виявлено близько 7 тис. примірників “заборонених до поширення книг”¹²⁵.

Поряд з таким планомірним, систематичним контролем за літературою, сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії серед інтелігенції, щоб добитись цілковитого її послууху. Вони відбувалися і в Росії, і в Україні, здобувши найбільший розмах у перші післявоєнні роки. Саме тоді, після прийняття відповідних загальнопартійних рішень, ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і направлених на викриття різноманітних “політико-ідеологічних прорахунків”, допущених представниками україн-

ської інтелігенції. Вістря усіх кампаній, проведених в УРСР, спрямовувалось на боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”, проти “ідеалізації національного минулого”.

Найбільш гострої критики зазнали О. Довженко, М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Ще наприкінці війни на одному із засідань політбюро ЦК ВКП(б) Й.Сталін вказав на “антиленінські помилки і націоналістичні перекручення” в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”. “Кіноповість Довженка “Україна в огні”, — підкреслив Й. Сталін, — є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, політиці нашої партії і інтересам українського і всього радянського народу”¹²⁶. Через кілька років виявлено “рецидиви націоналістичної ідеології” в поемі М. Рильського “Мандрівка в молодість”, романі Ю. Яновського “Жива вода”, в повісті І. Сенченка “Його покоління”. Нищівній критиці піддано львівських письменників П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі і виключено зі Спілки радянських письменників України. Названо “порочними” окремі твори Л. Первомайського, Ю. Смолича та інших авторів. М. Рильського, Ю. Яновського, П. Карманського перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович відкрито називав “ворогами українського народу в письменницькій тозі” і ставив завдання переконати читачів “у нашій об’єктивній оцінці їх як ворогів”¹²⁷. За кампаніями критики й самокритики в пресі та на засіданнях у наукових і культурних інституціях пройшли слідом (в 1946—1947 рр.) арешти близько 10 тис. науковців, літераторів, діячів культури. Наступ на українську культуру в повоєнний період О. Довженко охарактеризував як “гвалтування народної душі і насмішку над його історією, поправанням елементарних прав”¹²⁸.

У 1948 р. розгорнуто кампанію боротьби з генетикою, оголошеною буржуазною псевдонаукою. Початок їй поклала серпнева сесія Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук імені Леніна, яка стала тріумфом лисенківщини, так званої народної агробіології. У доповіді президента ВАСГНІЛу Т. Лисенка, виголошеній на сумнозвісній сесії і попередньо схваленій особисто Сталіним, розвінчувався “реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм” і завдавався нищівний удар по генетиці, клітковій теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах.

За словами В. Сойфера, лисенківщина чи лисенкоїзм — “це зовсім не система помилкових, антинаукових поглядів однієї людини, підтримуваної лідерами офіційної ідеології та державного апарату, а соціальне явище, що виникає в умовах зовнішньої планової побудови науки, а насправді жорсткого і безперервного диктату

партії над вченими”. Ідейні основи даного явища закладалися ще тоді, “коли інтелігенція була оголошена непролетарським прошарком класового суспільства і коли Ленін закликав до створення нової, позбавленої ”експлуататорського нальоту” інтелігенції, рекрутованої з робітничого класу і трудового селянства”.

Після згаданої сесії розпочався справжній погром у радянській біології. У серпні — жовтні 1948 р. в Україні пройшли республіканська та обласні наради працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних наук за участю практиків-мічурінців, на яких різко критикувались провідні вчені-біологи, зокрема М. Холодний, Д. Третьяков, С. Гершензон, М. Гришко (Київ), І. Поляков, Л. Делоне, Є. Фінкельштейн (Харків), Л. Литвинов, С. Гребинський, Р. Чеботарьов (Львів), Д. Кальянов (Дні-пропетровськ), І. Югас (Ужгород) та багато інших. Учених змушували зрікатися своїх поглядів і переконань, засуджувати власні помилки і прорахунки, відмежовуватися від “менделізму-морганізму як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці...”.

У всіх навчальних закладах України було вилучено окремі підручники і навчальні посібники, написані прихильниками генетики. Переглянуто програми з біологічних та суміжних наук, знято курси “Генетика з основами селекції”, “Динаміка розвитку організму”, “Вступ у біологію”, “Дарвінізм”, “Генетика розведення сільськогосподарських тварин”. У серпні того ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо зміцнення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах”, а ЦК КП(б)У — постанову “Про заходи щодо перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології і зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами”.

Лише протягом двох місяців, що минули після серпневої сесії ВАСГНІЛу, у вузах СРСР з роботи звільнено 115 осіб, у тому числі — 10 деканів, 65 завідуючих кафедрами і ще 9 професорів, 23 доценти та 8 асистентів. Серед звільнених були декани біологічних факультетів Львівського та Ужгородського університетів, завідуючі кафедрами: Київського університету — С. Гершензон (дарвінізму), М. Гришко (генетики і селекції); Харківського університету — І. Поляков (дарвінізму і генетики), сільськогосподарського інституту — Л. Делоне (біології і генетики), медичного інституту — Є. Фінкельштейн (біології); Львівського медичного інституту — Є. Єфимов (біології); Ужгородського університету — Рогаль (дарвінізму) та ін.

Чистка торкнулась також працівників академічних інститутів, дослідних станцій і лабораторій та інших наукових закладів, що займалися розробкою проблем біології. Завдання полягало не лише в

тому, щоб розвінчати відвертих прихильників генетики, а й у виявленні працівників, які “намагалися примирити матеріалістичний та ідеалістичний напрямки, звужуючи гостроту боротьби з антимічурінським напрямком”. Для з’ясування стану біологічної науки на місцях і надання “допомоги” республіканській партійній організації відділ пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) направив в Україну кількох перевірених борців з “менделізмом-морганізмом”, зокрема завідуючого лабораторією Інституту генетики АН СРСР І. Глуценка.

Ще однією наукою, яка не відповідала вульгарно потрактованому матеріалізмові, стала кібернетика. Вона одержала клеймо “ворожої” і була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження у визначальній ділянці науково-технічного прогресу.

Ідеологічних гонінь зазнали українські фізіологи: за спроби захистити “метафізичні концепції” і “ревізувати матеріалістичне вчення І. Павлова” критиковано академіка О. Богомольця, професорів Р. Кавецького, Д. Воронцова, М. Сиротіна, Ю. Спасокукоцького. На сесії наукової ради з проблем фізіологічного вчення академіка І. Павлова при Академії наук СРСР, що відбулася влітку 1952 р. в Києві, “викриті” серйозні помилки (ідеологічного характеру) в роботі Інституту клінічної фізіології АН УРСР й Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров’я України.

На рубежі 40—50-х рр. проведено кампанію боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, “безродним космополітизмом”, що носила відкритий антисемітський характер. Початок їй поклала редакційна стаття “Про одну антипатріотичну групу”, опублікована в газеті “Правда” на початку 1949 р. Тоді ж появились аналогічні матеріали в газетах “Культура и жизнь”, “Комсомольская правда” та ін. періодичних виданнях. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому прозвучали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків. У доповіді Л. Дмитерка говорилося, що в республіці “тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики—космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм, Гордон...”. Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде “не про якісь окремі недоліки..., а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвостнів”, які “об’єдналися на основі підривної роботи”. Тоді ж розпочалося слідство у справі Єврейського антифашистського комітету, яке закінчилося жорстокою розправою над його керівниками.

У 1950 р. розгорнуто дискусію з приводу вчення академіка М. Марра, використану для наступу на українську культуру. В центрі її знаходились питання про класовий характер мови, подолання “пережитків буржуазно-націоналістичних поглядів” з проблем мовознавства. В багатьох статтях і монографіях, у численних доповідях на

учених радах і наукових конференціях пропагувалась теза про “злиття мов” як неминучу перспективу розвитку радянського суспільства, як об’єктивний і закономірний процес на шляху до комунізму. Після публікації роботи Й. Сталіна “Марксизм і питання мовознавства”, за підтримку теорії М. Марра рішенням Президії АН СРСР знято з адміністративних посад кількох титулованих учених.

Чергові пророблення в середовищі української інтелігенції спричинила публікація кількох редакційних статей “Правды”, насамперед “Проти ідеологічних перекохань в літературі” (липень 1951 р.). В ній різко критикувався вірш В. Сосюра “Любіть Україну”, який з’явився в журналі “Звезда” в перекладі О. Прокоф’єва. Цей твір, написаний в 1944 р., багато разів видавався в Україні і користувався великою популярністю. Кожний рядок його пройнятий ніжністю і любов’ю до рідної землі. Але “Правда” виявила в ньому “націоналістичні збочення”, оскільки В. Сосюра оспівував не радянську, не соціалістичну, а “якусь одвічну Україну, Україну взагалі”. В статті згадано тих, хто не виявив належної пильності, хвалив вірш поета (зокрема М. Рильського), хто не дав йому принципової партійної оцінки (правління Спілки радянських письменників України).

Названа публікація викликала миттєву реакцію і породила справжній шквал викривальних статей та промов. Уже через кілька днів газета “Радянська Україна” помістила на своїх сторінках статтю “Ідейно порочні вірші”, а дещо пізніше — передову під назвою “Докорінно поліпшити ідеологічну роботу”. Відбулися емоційні обговорення в творчих спілках, академічних інститутах, партійних комітетах, під час яких звучали сотні варіацій офіційної оцінки на зразок: «націоналістичний вірш В. Сосюра “Любіть Україну” викликає в трудящих Радянської України почуття протесту і обурення». У листопаді 1951 р. пройшов пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засуджено “помилки” у творчості окремих українських письменників.

На всіх згаданих зібраннях редакційна стаття “Правды” характеризувалась як “новий прояв батьківської турботи партії і товариша Сталіна про дальше зростання найбільш передової у світі радянської літератури...”. На них говорилося, що керівництво Спілки радянських письменників послабило політичну пильність, вимогливість до ідейної спрямованості літературних творів, що в комісіях і секціях СРПУ панувала атмосфера захвалювання, культивувалась думка про непогрішність провідних письменників. Робилися закиди на адресу редколегій “Літературної газети” (редактор А. Хижняк), журналів “Вітчизна” (Л. Новиченко), “Жовтень” (Ю. Мельничук), “Советская Украина” (Б. Палійчук), видавництва “Радянський письменник” (голова редакційної ради — Н. Рибак).

До числа порочних потрапили оповідання “Артистка” І. Вільде, “Овсієві клопоти” Г. Тютюнника, “Автограф” З. Каменкович, “На ярмарку” і “Явтух Каленикович” Ю. Яновського. Критиці піддано повісті “Софія” і “Золоті ворота” Л. Смілянського, книжки “Гори і долини” та “Весна людства” С. Крижанівського, вірші “Україно, рідний краю” С. Воскресенка, “Канадській українці” Л. Забашти, “Лист” та “Оксано, мрійнице” П. Воронька. За “архаїзацію старовини і любовання минулим” преса критикувала поетів І. Виргана, П. Усенка, П. Дорошка, С. Голованівського. Об’єктом нападок були твори Л. Первомайського, зокрема вірш “Жінка біля Золотих Воріт”: перед зором автора “мусили б стати не древні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свої очі все передове людство”. Немало ідейних “прорахунків” виявлено у працях літературних критиків, зокрема Ю. Кобилецького, С. Шаховського, О. Килимника, О. Бабишкіна, А. Трипільського.

Не меншу пильність демонстрували обласні партійні комітети та спілчанські організації. Вказано на окремі ідейно-політичні помилки в романі Б. Буряка “Тарас Журба”, у творах В. Беляєва і М. Бірюкова, статтях і нарисах М. Яцківа та М. Рудницького, на “прояви українського буржуазного націоналізму” у вірші “Іван Франко” та поемі “Галичина” А. Шмигельського (Львів). За ідейні прорахунки критиковано роман “Торжество життя” М. Дашкієва, повісті “Заробітчани” К. Гордієнка і “Женя Маслова” В. Добровольського, вірші “Чолом тобі, земле” та “Як терпко пахне сон-трава” Г. Брежньова (Харків). За прояви аполітичності піддано критиці книгу Б. Левіна “Золоті зерна” та один з нарисів В. Кучера (Чернігів), деякі твори О. Билинова та Ф. Ісаєва (Дніпропетровськ), П. Ребра і О. Джигурди (Запоріжжя) та ін.

Низку застережень викликала дослідницька і видавнича діяльність науковців Інституту української літератури імені Т. Шевченка. В письменницькій організації республіки зауважили і викрили “помилки націоналістичного характеру”, допущені при виданні творів класиків, у тому числі І. Котляревського, В. Стефаника, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, а також антології української класичної поезії, в яку “поряд з письменниками демократичного табору включили твори О. Кониського, Олени Пчілки та інших письменників буржуазно-націоналістичного табору”. В грудні 1951 р. в газеті “Радянська Україна” з’явилася стаття групи авторів, які звинувачували викладачів Львівського університету — доцентів Г. Гербільського, В. Осечинського та ще кількох — у “серйозних хибах у викладанні історії”. Хиби полягали в тому, що викладачі читали лекції нібито “в дусі буржуазного об’єктивізму”.

Кампанія набрала такого розмаху, що загрожувала “перемолоти” майже весь письменницький потенціал республіки. Виконуючи вка-

зівку ЦК КП(б)У про посилення критики українських митців, редакції газет і журналів гарячково змагалися в “принциповості” й “наступальності”. Лише в липневому номері журналу “Жовтень” було розкритиковано 38 письменників, у тому числі всю письменницьку організацію Львова. Президія СРПУ згодом визнала, що в передовій статті цього номера редакція “легковажно жонглювала цілими обоями, складеними з імен відомих письменників, кидаючи їм тяжкі звинувачення”. Навіть кореспондент “Правди” Є. Кисельов з прикрістю констатував, що критика українських письменників у засобах масової інформації носила поверховий і бездоказовий характер.

Після двох інших статей в “Правде” — “Невдала опера” та «Про оперу Богдан Хмельницький» — розгорнулася кампанія ідеологічної чистки в музиці. Перша стаття була присвячена опері Г. Жуковського “Від усього серця”, схвально зустрінутій музичною громадськістю. “Правда” гостро розкритикувала цей твір, оскільки автори лібрето “висунули на перший план сімейну драму і обійшли найголовніше в житті колгоспів і їх людей” — “патріотичну працю радянського селянства”. В другій статті мова йшла про оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький”, постановки якої успішно пройшли на сценах Одеси, Києва, Харкова. Але під час показу твору в Москві з’ясувалось, що лібрето, написане О. Корнійчуком та В. Василевською, містить численні “ідейні прорахунки”, що й спричинило гучні публічні проробляння.

На пленумі Спілки радянських композиторів України, скликаному в жовтні 1951 р., піддано критиці її керівників — Г. Верьовку, А. Штогаренка, А. Філіпенка, які своїми позитивними відгуками на опери “Від усього серця” та “Богдан Хмельницький” лише “дезорієнтували музичну громадськість і радянських глядачів...”. На пленумі критиковано музичну комедію В. Нахабіна і Д. Клебанова “За ваше здоров’я” (“ця п’єса... неправильно вирішує питання ідейного навантаження”), Третю симфонію Б. Лятошинського (“творча невдача”, пов’язана з проявами формалізму), вокальний цикл П. Гайдамаки на слова В. Сосюри, а також деякі пісні П. Майбороди, М. Жербіна, Я. Цегляра, О. Сандлера, С. Жданова (“слабі з ідейного погляду”) та ін.

Досить показовим був виступ на пленумі львівського композитора А. Кос-Анатольського. Він розповів про свою роботу над балетом “Хустка Довбуша”, про численні доопрацювання і переробки твору. “Але мене переслідує фатальна думка, — мовив митець, — чи не буде з цією “Хусткою” так, як з тими двома творами? Все, що появилося в оперовому мистецтві, пішло шкереберть, тільки одна “хусточка” повисла в повітрі. Але навіть якщо б ще критикували, я далі буду працювати, бо цей твір мусить бути повноцінним”. Композитор додав,

що написав музику на вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, проте, “на щастя, цей твір не був ще ніде виконаний і не приніс жодної шкоди”.

На різних зборах, пленумах і активах композиторам нагадували про відповідальне завдання, поставлене перед ними партією: “Наздогнати і перегнати композиторів-класиків”. І про те, що треба більше писати про дружбу народів, героїв наших днів, індустріалізацію України й гіганти промисловості. Секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко обурювався, що “...ні Комітет в справах мистецтв, ні керівництво Спілки композиторів ніяких практичних заходів не розгорнули для того, щоб була написана опера і цим покрити свої гріхи, щоб ми могли сказати: ось, народ, ось, партія, получайте від нас доброякісну оперу на сучасну тему”. Політичне керівництво республіки вбачало головне завдання композиторів у тому, “щоб створювати класичну музику, щоб створювати класичні опери”.

Очевидно, що такий контроль не допускав жодних відхилень від ідеологічних канонів, визначених зверху і зафіксованих в офіційних документах. Не лише цензори — самі митці, примушені обставинами, здійснювали щоденний нагляд за ідейною “чистотою” власної творчості. Як у І. Світличного: “Що день Божий вчиняє душа самогубство”. Безпідставно звинувачені і публічно спалювані письменники й композитори змушені були писати листи-покаяння, в яких визнавали свої “помилки”. 10 липня 1951 р. газета “Правда” помістила такий лист В. Сосюри, адресований редакції. З аналогічними заявами виступили в пресі О. Корнійчук, В. Василевська, К. Данькевич. Усе це свідчило, під яким жорстким моральним тиском перебувала творча інтелігенція, як обмежувались її можливості творити для народу і заради народу.

Деяко змінилась ситуація у післясталінський період. Десталінізація суспільно-культурного життя об’єктивно вела до його оновлення, національного пробудження в радянських республіках, у тому числі й Україні та Росії. Серед різних категорій населення України зріс інтерес до української мови і культури, до історії свого народу. З’явилися нові періодичні видання. Українська література поповнилася такими видатними творами, як “Зачарована Десна” й “Поєма про море” О. Довженка, “Гомоніла Україна” П. Панча, “Вир” Г. Тютюнника, “Людина і зброя” О. Гончара та “Правда і кривда” М. Стельмаха. Хрущовська “відлига” породила нове покоління талановитих митців—“шестидесятників”.

Однак і в цей і в наступні періоди наступ комуністичних ідеологів на українську культуру не тільки не припинявся, а набирав нової сили і різноманітних форм. Так, курс на “зв’язок школи з життям” в кінці 50-х рр. призвів до зменшення майже вдвічі фінансування освіти, відповідно — до зниження рівня заробітної плати викладачів. Прагнення до збільшення кількості вузів і шкіл спричинило різке зниження якості освіти. Навчальні програми бу-

ли скорочені, інші ж піддані політехнізації. З навчальних планів зникли логіка, психологія, педагогіка. Програми були перевантажені матеріалами прикладного характеру. Викладацький склад у 60-ті рр. став переважно жіночим. Знизилась успішність учнів, пропадав інтерес до навчання. Виникло другорічництво і відсів дітей із школи після 7-го класу, внаслідок чого не було виконано фактично програми загальної 8-річної освіти. Провалом закінчилось залучення учнів до праці, яке носило формально-карикатурний характер. В результаті значна частина молодого покоління була деморалізована і виявилась нездатною ні до якої праці.

Ознаки деградації системи освіти стали більш виразними у 70—80-ті рр. Українські школи інтенсивно денаціоналізувались. Справа доходила до курйозів, коли українські діти навчалися російської мови з підручників, що називалися “Родная речь”, а української — з підручників під назвою “Українська мова”.

На початку 60-х рр. розпочався новий наступ і на сферу української літератури, передусім на творчу молодь. Після відвідання М. Хрущовим виставки модерністського мистецтва і в Україні, і в Росії розгорнулася боротьба з модернізмом, абстракціонізмом, будь-якими новаціями, які виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва. Розпочалися атаки на І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Драча, М. Вінграновського, С. Голованівського та ін. Йшла кампанія проти тих, хто приділяв “надмірну увагу” негативним явищам сталінського періоду, хто зберігав “надмірну мовну індивідуальність”.

Шквал критики за “вільнодумство”, “занепадницькі настрої”, “ізолюваність від великої радості радянського буття” наростав, поки не вибухнув арештами в серпні — вересні 1965 р. Найбільше їх було в Києві та Львові. Загалом по Україні заарештовано 60 осіб, у тому числі братів Б. і М. Горинів, О. Заливаху, С. Караванського, В. Мороза, М. Осадчого, А. Шевчука.

Арешти викликали неоднозначну реакцію серед інтелігенції. Одні, як О. Гончар чи А. Малишко, стали на більш радикальні позиції в творчості. Інших, як І. Драча чи пізніше І. Дзюбу, було примушено писати покаянні заяви, хоча своїх поглядів і переконань вони не змінили.

У 1966 р. відбулися політичні процеси над 20 заарештованими. На 6 років таборів суворого режиму за “антирадянську агітацію і пропаганду” був засуджений учитель і літератор зі Львівщини М. Горинь. У виступі на судовому процесі він гостро критикував національну політику Комуністичної партії, зросійщення і дискримінацію українського народу. У таборах Мордовії М. Горинь написав кілька документальних праць про колоніальне становище України. Ці праці з’явилися пізніше у самвидаві.

Там же, у Мордовії, відбував покарання за "націоналістичну діяльність" викладач історії з Волині В. Мороз. В ув'язненні він написав "Репортаж із заповідника Берії", де описав мордовські табори і пануюче там беззаконня. Першого вересня 1969 р. його було звільнено, а 1 червня 1970 р. знову заарештовано за "антидержавну пропаганду", виявом чого були праці "Мойсей і Датан", "Хроніка опору" і "Серед снігів". В. Мороз був засуджений на 6 років спеціальної тюрми, 3 роки таборів суворого режиму і 5 років заслання. Одночасно з арештом В. Мороза були проведені обшуки в колишніх політичних в'язнів О. Мешко, І. Сенік, В. Чорновола.

Четвертий раз потрапив за ґрати у 1965 р. за виступи проти русифікації українських шкіл поет, літературний критик, перекладач і журналіст С. Караванський. Загалом за своє життя в ув'язненні він провів 30 років.

У 1968 р. було розгорнуто широку кампанію цькування Олеся Гончара за роман "Собор". Зокрема, в Дніпропетровській області оцінку йому давали на зборах партійних організацій, які було проведено повсюдно. В російськомовній інформації обкому, адресованій першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, зазначалося, що "зрілий майстер художнього слова... відійшов від правди життя і в кривому дзеркалі показав працю, побут і духовний світ металургів і колгоспників Придніпров'я, провів якийсь ворожий водорозділ між керівниками і масами, суб'єктивно протиставив далеке минуле сучасності..."¹²⁹.

Варто зауважити, що партійний контроль в радянській системі ніколи не послаблювався "без команди", і в час "відлиги", і після неї він носив тотальний характер, проникав в усі найглибші шпарини суспільно-культурного життя, не минаючи найменших, щонайневинніших відхилень від генеральної лінії. Особливо відчутним був цей контроль саме у сфері українського культурного життя, будь-яких націоналістичних проявів. У 1968 р. на листопадовому пленумі ЦК Компартії України був підданий критиці Львівський обком партії "за недостатній контроль при постановці спектаклю І. Вільде і Б. Антківа "Сестри Річинські" в театрі ім. М. Заньковецької, коли під час вистави виконувався український національний гімн". Насправді, як виявилось, в спектаклі протягом 16 секунд (8 тактів) виконувалася українська обрядова пісня "Многая літа" на популярну в минулому серед різних верств населення Західної України мелодію композитора Я. Ярославенка. Обком партії заповідливо повідомляв ЦК Компартії України, що "зразу після вистави 20 жовтня ц.р. згадані слова і музика були замінені українською народною піснею "Де згода в сімействі"¹³⁰. Так на клітинному рівні з українців радянською системою витравлювалася національна свідомість, натомість тотально насаджувалася російсько-союзна.

7 січня 1969 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що публікуються, та репертуару”. На її виконання ЦК Компартії України прийняв у березні того ж року постанову “Про посилення цензури”. В ній були піддані критиці державні органи управління культурою, творчі спілки, особливо Спілка письменників України, видавництва “Радянський письменник”, “Маяк”, “Мистецтво”, “Молодь”, “Прапор”, журнали “Вітчизна”, “Дніпро”, “Ранок”, газети “Літературна Україна”, “Сільські вісті”, “Робітнича газета”, кілька театрів та кіностудій за “політичну безпринципність у вирішенні питань публікації незрілих в ідейно-художньому відношенні матеріалів”. Недосконаліми, а то й шкідливими було визнано новелу Я. Ступака “Гординя”, книгу віршів М. Данька “Червоне слово”, вистави “Озирнись у гніві” в Київському театрі ім. Л. Українки, “Останні листи” в Харківському театрі юного глядача, фільми “Зайвий хліб” і “Ця тверда земля” Київської кіностудії художніх фільмів ім. О.П. Довженка, “Від снігу до снігу” Одеської кіностудії художніх фільмів та ін. Державні органи, партійні та громадські організації зобов’язані були вжити заходів, які б виключали “можливість появи ідейно незрілих, слабких у художньому відношенні творів”¹³¹.

Одним із шляхів досягнення поставленої мети залишалася ізоляція від суспільства людей творчих, мислячих, небайдужих до долі Батьківщини. У січні — травні 1972 р. по Україні прокотилася нова хвиля арештів. Їх жертвами стали знову В. Чорновіл, І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Осадчий, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, Н. Світлична, І. Гель, Л. Плющ, В. Антонюк, В. Рокицький, М. Плахотнюк, Л. Селененко, Д. Шумук, М. Холодний, В. Романюк, Ю. Шухевич та ін. Обшуки були проведені в І. Дзюби, внучки І. Франка — З. Франко, російського письменника В. Некрасова, композитора В. Сисятеля, О. Мешко, учительки української мови і літератури А. Лисак, сестри І. Світличного Надії, поета Г. Чубая. Загалом було арештовано понад 200 осіб. Політичні процеси над ними відбулися в 1972—1973 рр. Підсудні одержали довготривалі строки ув’язнення. Так, І. Світличний був засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду на 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання. Відбувши першу частину вироку, він був висланий у Горно-Алтайський край. В ув’язненні тяжко захворів. Лише в січні 1983 р. напівпаралізований поет повернувся до Києва.

За звинуваченням в антирадянській діяльності був заарештований і в листопаді 1972 р. засуджений на 9 років ув’язнення та 3 роки заслання поет І. Калинець. Перебував у мордовських, а далі в пермських таборах. Брав участь у голодуванні політ’язнів у травні — червні 1974 р. Про своє ув’язнення він говорив: “Як кожний в’язень, я

тужу цілим серцем за свободою, але, зваживши всю ситуацію деспотичного пригнічення в Україні, я волю табір”.

Масові арешти в Україні, що були розпочаті КДБ за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва СРСР і набрали розмаху вже на початку 1972 р., перетворились на погром національно-культурних сил. Вони остаточно підірвали авторитет керівника УРСР П. Шелеста, який у травні 1972 р. був усунутий з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На його місце був призначений “інтернаціоналіст” В. Щербицький, який поглибив широку й масову кампанію русифікації України, її народу і культури. Гострій критиці була піддана книга П. Шелеста “Україна наша радянська”, в якій, мовляв, ідеалізувалася українська історія, запорізьке козацтво. Йому закидалося також місницький патріотизм, нерішучість і безсилля в боротьбі з вільнодумством, дисидентством та “українським націоналізмом”.

11 жовтня 1972 р. політбюро ЦК КП України прийняло постанову про посилення боротьби проти націоналістичної діяльності та пропаганди. Нею було фактично підтверджено курс на пріоритет адміністративно-силових методів боротьби з “ворожою антирадянською націоналістичною діяльністю” та “попередження поширення політично шкідливої “саміздатовської” літератури”. Основними виконавцями призначалися голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчук та новий секретар ЦК Компартії України В. Маланчук¹³².

Критика “згори” з подачі В. Маланчука пішла широкою хвилею по всіх сферах освіти, науки, культури. З наукових праць, літературних, мистецьких творів витравлювалось все, що стосувалося національного життя українського народу, його історії, боротьби за рівноправне місце серед інших народів. Так, в секретній інформації відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України зверталася увага партійного керівництва на “серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення в докторській дисертації С.П. Пінчука «“Слово о полку Ігоревім” і українська література ХІХ—ХХ століть». “Автор дисертації, — підкреслювалось в інформації, — абсолютизує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль в цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності “Слова о полку Ігоревім” виключно українській національній культурі, повністю ігноруються взаємозв’язки і взаємовпливи української літератури з російською і білоруською”¹³³. Зважаючи на “націоналістичне спрямування дисертаційної роботи С.П. Пінчука” пропонувалося скасувати рішення вченої ради Львівського університету про надання йому наукового ступеня доктора філологічних наук, звільнити

з викладацької роботи, виключити із Спілки письменників України і покарати всіх, хто підтримав Пінчука. Особливий наголос робився на послідовному проведенні “в учбовому процесі і наукових дослідженнях ленінських принципів партійності та інтернаціоналізму”¹³⁴.

Постійно партійній критиці піддавалась творчість багатьох талановитих письменників та художників України. В 1973 р. була знята з прокату і заборонена для демонстрування кінострічка “Соната про художника”, підготовлена Українською студією хронікально-документальних фільмів ще в 1967 р. (режисер В. Шкурін, сценарист В. Костенко). Фільм, як констатував Київський обком партії, “позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення, явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора І. Гончара, який допускає націоналістичні збочення...”¹³⁵.

Того ж, 1973-го, року в доповідній записці відділу культури ЦК Компартії України скрупульозно, але тенденційно аналізувався творчий доробок Л. Костенко, І. Драча, В. Підпалого. “Вірші Л. Костенко, — говорилося в доповідній, — пронизуються трагічністю і розпачливістю індивідуалізму, хворобливим самозаглибленням, ідеологічно неприйнятні для нас тенденційним осмисленням історичних тем. У ... збірці “Княжа Гора” на першому плані стоїть соціальне відчуження людини і її відчай:

Куди втечеш, сучасна людино?
Який амулет при собі тримаєш?
Тепер Гаїті в тобі єдине
Твоя душа, якщо її маєш”¹³⁶.

І. Драч звинувачувався в ідейній невитриманості, однобічному й викривленому відображенні в своїх творах радянської дійсності. “Для переважної більшості його творів, — йшлося у доповідній, — характерні надмірна ускладненість образної системи, оперування абстрактно-гуманістичними категоріями. Його вірші не мають чітких часових координат і використовуються ідейними супротивниками для наклепів на наше сьогодні”¹³⁷.

В провину В. Підпалому ставилося те, що він, працюючи редактором у видавництві “Радянський письменник”, протягом 1965—1973 рр. рекомендував до видавничого плану “неприйнятні для нашої ідеології вірші І. Калинця, В. Голобородька, В. Стуса, збірки яких вийшли за рубежем у націоналістичних видавництвах. Готував до друку книжку Л. Костенко “Княжа Гора”, зняту потім із виробництва у верстці за серйозні ідейні вади”. Характеризуючи творчість самого поета, самоініціативні борці за генеральну лінію партії відзначали те, що В. Підпалий у своїх публікаціях надавав перевагу інтимній ліриці, елегійним описам природи, в громадській ліриці — національним “болям” (“... непробудно спить уся країна, роз-

тринькавши і славу, і біду...”. Збірка “Повесіння”, видавництво “Радянський письменник”, К., 1964, стор. 74), історичним “кривдам” (“Про це чув уперше від Богдана, коли яса його над світом сяла. А як він потім каявся до схід сонця, коли старшина й короїди велику славу патралаи...”. Збірка “Провесіння”, стор. 85). Ставлення автора до нашої радянської дійсності зрозуміле з такої недвозначної історичної аналогії:

“Німеччино! По гратах пізнаю
На вікнах — грати, на ідеях — грати.
І як мені ті грати поламати,
Коли я сам за гратами стою!”¹³⁸

У 1973—1974 рр. партійна критика літератури набрала масового характеру. Гострій атаці були піддані О. Бердник, І. Білик, Є. Гуцало, М. Лукаш, Л. Махновець, Г. Кочур, С. Плачинда, М. Руденко, Р. Федорів та ін. Розкритиковані твори зникали з бібліотек, а їхні автори на довгі роки позбавлялися можливості друкуватися. Українська література поступово, але неухильно і цілеспрямовано зводилася до стану “неповної культури неповної нації”. Атрофії зазнали цілі жанри. На майже п’ятдесятимільйонне населення України у 70-х рр. припадало лише 3—4 драматурги. Протягом 1976—1979 рр. не було написано жодної п’єси, а українські драматургічні твори становили лише четверту частину репертуару республіканських театрів¹³⁹.

У другій половині 70-х рр. репресії проти представників української культури загострюються. У 1977—1978 рр. відбулися арешти і суди над провідними діячами Української Гельсінкської групи М. Руденком, О. Тихим, Л. Лук’яненком, М. Мариновичем, М. Матусевичем, яких засуджено на довічне ув’язнення в таборах і заслання. У 1977 р. заарештовано письменника Г. Снегірьова, який у кінці 1978 р. помер від тортур. У 1979 р. сталося загадкове вбивство під Львовом популярного композитора В. Івасюка. Як і у випадку з художницею А. Горською, вбитою в листопаді 1970 р., вбивці В. Івасюка “не були знайдені”. У 1979 р. було проведено чергову серію арештів українських діячів: О. Бердника, Ю. Бадзя, Ю. Литвина, П. і В. Січків, М. Горбаля і багатьох інших.

На 7 років ув’язнення і 5 років заслання засудив суд м. Дружківки Донецької області поета М. Руденка, організатора і голову Української Гельсінкської групи. Разом з ним на 10 років ув’язнення і 5 років заслання було засуджено сільського вчителя О. Тихого. У своїх “Роздумах про українську мову та культуру в Донецькій області” він писав: “Чи можна говорити про рівноправність двох мільйонів українців, понад ста тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших народностей у нашій області, як вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на заробітну

платню, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність”. Жорсткі умови ув’язнення, несправедливість гнітили О. Тихого, викликали в нього рішучий до відчайдушності протест. У грудні 1979 р. він намагався спалити себе, протестуючи проти жорстокості табірної життя. У травні 1984 р., знесилений і розбитий, О. Тихий помер на засланні.

У березні 1980 р. в Києві був заарештований співробітник “Українського біохімічного журналу” філолог О. Шевченко, а згодом його брат, журналіст В. Шевченко. Разом їх засудили на 17 років ув’язнення і заслання. Тоді ж, у 1980 р., за антирадянську агітацію і пропаганду були засуджені філологи Д. Мазур, З. Красівський, О. Гейко-Матусевич, філософ В. Лісовий. До 7 років ув’язнення у виправно-трудових таборах і 5 років заслання засудив 24 грудня 1980 р. львівський обласний суд лікаря С. Хмару. Відомим в’язнем совісті в 70-х рр. був киянин лікар-психіатр С. Глузман, який висловив протест проти ув’язнення генерала П. Григоренка на підставі сфабрикованих психіатричних свідчень. Його позбавили волі на 10 років, тому що він відмовився мати будь-яке відношення до КДБ чи до “радянської” психіатрії.

Жорстоких переслідувань зазнали літератори В. Марченко, В. Розлуцький, П. Розумний, Р. Руденко, учитель української мови і літератури з Житомирщини В. Овсієнко. Покінчив життя самогубством історик М. Мельник. За невідомих обставин безслідно зник волинський дослідник-історик, літературний критик Є. Крамар.

На початку 80-х рр. відбулися чергові судові процеси, які прирекли на нові терміни ув’язнення В. Стуса, Ю. Литвина, В. Марченка. Усі вони померли, не витримавши тяжких табірних умов, не дочекавшись звільнення і реабілітації. Восени 1984 р. в Ленінградській тюремній лікарні помер В. Марченко, тоді ж покінчив життя самогубством у таборі суворого режиму в Пермі Ю. Литвин, а через рік там же помер В. Стус, похований у безіменній могилі, в яку вбили кілок з табличкою за номером дев’ять. У листі до Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1976 р. В. Стус писав: “Я боровся за демократизацію, а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталинізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо злобний наклеп. Мої вірші, літературно-критичні статті, офіційні звернення до ЦК КП України, Спілки письменників і до інших офіційних органів сприйняли як доказ пропаганди та агітації”.

Вже цілий місяць обживаю хату,
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, а в кутку — пара...

НАРИС ТРЕТІЙ
В апогеї “возз’єднання”

і щохвилини в вічко зазирає
іскрадлива, як кицька, сатана,
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого —
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до ресстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

У листопаді 1989 р. відбулось перепоховання останків В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого. Їх прах було перевезено в Україну і поховано на Байковому цвинтарі в Києві.

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденим і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь

(В. Стус).

Поряд з репресіями проти передової української інтелігенції в 60—80-ті рр. мали місце “таємничі” пожежі, пограбування, знищення історичних пам’яток. Зокрема, 24 травня 1964 р. за нез’ясованих обставин виникла пожежа в бібліотеці Академії наук УРСР у Києві, де загинуло багато цінних, унікальних історичних і літературних документів, рукописів. У травні 1969 р. було підпалено архів медичного інституту в Тернополі. Чимало цінних книг і манускриптів згоріло під час пожежі в бібліотеці Видубицького монастиря в Києві, єврейської синагоги в Одесі. Знову ж таки за нез’ясованих обставин 29 травня згоріла бібліотека музею “Софія Київська”, де зберігалися старовинні книги релігійної тематики.

Українські бібліотеки, як скарбниці духовного життя народу, страждали ще й від того, що нерідко унікальні видання — раритети духовності й національного буття цілеспрямовано вилучались, спалювались, вивозились на звалища, здавались у макулатуру. Подібні речі траплялись також із творами національно свідомих художників, що зберігались у фондах музеїв.

У 60—80-ті рр., як підкреслювалося, особливо давався взнаки в Україні такий “вагомий прояв інтернаціоналізму”, як обов’язкове вивчення російської мови в школах і необов’язкове — рідної. В результаті російська мова стала домінуючою в усіх сферах суспільного життя України, активно витісняючи українську з її власної території. На виробництві, в управлінських структурах, в армії панувала російська мова. Загальну русифікацію молоді забезпечувало майже повсюдне російськомовне викладання предметів у вузах та технікумах республіки.

Особливий тиск чинився на сільську молодь, яка ще несла в собі на генетичному рівні національне “я”, відмінний від загальноімпер-

ського менталітет, зберігала українську мову. Попадаючи в російськомовне середовище — технікум, вуз, профтехучилище, армію, виробництво, вона переходила на “суржик”, деукраїнізувалася.

У більшості регіонів України українська мова була витіснена зі сфер торгівлі, медицини, транспорту. Критичний стан склався в культурі. Більш як половина українських театрів ставили вистави російською мовою. Репертуар кінотеатрів на 99 % був російськомовним і навіть українські фільми демонструвалися переважно в російськомовному варіанті. Постійно скорочувалося видання україномовної літератури, періодики. Наукова, технічна, навчальна література друкувалася переважно російською мовою. Зокрема, кількість назв українських видань навчальної літератури для вузів скоротилася з 1972 по 1980 р. майже в 6 разів. Російською мовою виходили переважно найбільш вартісні праці, твори, відтісняючи й українську мову, і все, що нею друкувалося чи оприлюднювалося на другий план. До того ж в Україні видавалося 3,3 книги на душу населення на рік, тоді як по Союзу — 9 книг¹⁴⁰.

Для радянської системи це було закономірно, бо політика комуністичного режиму передбачала передусім монокультуру — російською мовою. Українська мова й українська культура були зараховані до *minority*. В них не було місця для існування ні постмодерну, ні альтернативної історії. Простір власне української літератури, мови і культури загалом постійно звужувався. “Першою втрачає своє найдорожче — національний колорит — музика, — писав у 1967 р. Ю. Смолич. — Малярство, література ще подекуди тримаються, саме подекуди; лише в декотрих літераторів, лише окремими елементами форми трактовок, образною системою, стилістикою, мовними ознаками. Але й вони — малярство та література — дедалі більше відходять від усього національного”¹⁴¹.

“Український вісник” — позацензурний журнал, що виходив самвидавом у 70-ті рр. в Україні, в одному з номерів писав: “Робиться все можливе, щоб знищити її мову і культуру”. Під тиском русифікаційної політики заборонялося або гальмувалося вивчення справжньої історії України, літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури, традиційних форм фольклору. У 70—80-ті рр. занепали мистецькі осередки, центри традиційних народних ремесел у більшості регіонів республіки, як Хотин на Подністров’ї, Ганичі в Закарпатті, Дігтярі на Чернігівщині. Перестали виготовляти керамічні вироби в кількох населених пунктах Івано-Франківщини, Тернопільщини, Сумщини. Майже по всій території України завмерло писанкове мистецтво. Це особливо шкідливо було для української культури, яка більшою мірою, ніж російська, пов’язана з народною стихією. База культурного розвитку і зростання звужува-

лася. Під прапором інтернаціоналізму, комуністичними гаслами на-ростала російська культурна експансія, нівелювались національні на-чала української культури, відбувалась її маргіналізація. Відповідно образ України, української культури та українця все більше пов’язу-вався з ретельно культивованим стереотипом — з бурлескно-жартів-ливим (гопак — сало — образ вертепного “хахла” — “Ти ж мене під-манула” — “З сиром пироги”), з тужливо-мрійливим (“Дивлюсь я на небо” — “Ой не шуми, луже” — “Чом луг не зелений”) або з селянсь-ко-етнографічним (дівчата — парубки — вишивані сорочки — шаро-вари)¹⁴².

Значної шкоди збереженню національної свідомості та історич-ної пам’яті українського народу завдало перейменування міст і сіл, експансія російських чи зросійщених власних імен і назв підпри-ємств, вулиць, бульварів, площ, колгоспів і радгоспів, періодичних видань, видавництв, лікувальних закладів, садів, парків тощо (м. Дніпропетровськ, м. Кіровоград, м. Перво-майськ, завод “Ленін-ська кузня”, площа Московська, кінотеатр “Аврора”, колгосп “Запо-віт Ілліча”, Ленінський, Московський, Ленінградський райони та ін.). Тільки в Рівненській області за повоєнні роки було перейменовано близько 200 населених пунктів, передусім тих, які нагадували іншо-мовні впливи чи вказували на соціальну нерівність або були пов’язані з релігією. Історична пам’ять народів СРСР не повинна була сягати глибше 1917-го року, за винятком, зрозуміло, різного роду “возз’єд-нань”, “приєднань” чи “добровільних входжень”... “Усе, що створено на Україні за останні 60 років, — писав у своєму табірному зошиті В.Стус, — поточено бацилою недуги. Як може розвиватися націо-нальне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська іс-торія — без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Ру-си, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського? Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних?...”¹⁴³.

Таким чином, в другій половині ХХ ст. українська культура в ме-жах СРСР продовжувала спрямовуватись в русло “малоросійства”. Складалося так, що все українське розглядалося як провінційне і в те-риторіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури “молодшої сестри”. Партиїно-державний вплив був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалася як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для “домаш-нього вжитку” — таке собі доповнення до серйозної і високорозвине-ної російськомовної культури. Національна культура орієнтувалася на “низькі” жанри і обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалась до рівня етнічного духовно-інтелектуаль-ного обширу ХІХ ст. В ній цілеспрямовано виділялися і підкреслюва-

лися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. В той же час завуальовувались відмінності й характерні особливості, заперечувались та замовчувались модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалося як локальний інваріант російського. Саме на цих засадах будувалась теорія української радянської культури і національна політика по відношенню до українського народу, у створенні “нової історичної спільності”.

Спроби української державності в 1917—1920 рр., радянська українська державність, вступ УРСР до ООН, ЮНЕСКО розширювали можливості пізнання української культури світовою спільнотою. Однак неповна державно-політична реалізованість України стримувала цей процес, натомість виділялась і пропагувалась у світі російська культура. Вона була більше пов’язана з державністю, а українська — з народним джерелом. Попри цю різницю, останнє не було ознакою провінційності та другорядності української культури, а навпаки — ознакою її органічності та природної сили. Стереотип провінційності формувався і насаджувався штучно, адміністративно-силовими і пропагандистськими методами.

“Малоросійство” справляло деформуючий вплив на генетичному рівні на національну еліту. Вона примирливо ставилась до власної ролі веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об’єкт, а не суб’єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, необхідності мислення іншими категоріями. Особливо денационалізованою була у 80-ті рр. керівна верхівка України. Адже ще з часів “українізації” вона формувалася з прокомуністичного і проросійського середовища, була завжди зорієнтованою на вірнопіддане служіння не своєму народу, а Москві, комуністичній верхівці, “інтернаціонально”-російській ідеї.

Під тиском обставин, добровільно чи добровільно-примусово значна кількість представників української національної еліти перебиралася до Москви, де мала більше змоги реалізувати свій творчий потенціал, хоча й на іншій національній основі. Досить сказати, що лише в 1960-ті рр. у Великому оперному театрі в Москві майже 50 % творчого складу становили вихідці з України¹⁴⁴. На службу “загальноросійській” культурі були поставлені по суті всі матеріальні й духовні ресурси національних республік.

Українська інтелігенція в повоєнний період диференціювалася з більшою силою, ніж російська. Світогляд інтелігента-“східняка” відрізнявся від світогляду інтелігента-“західняка” — внаслідок відомих історичних обставин. Хоча для всієї інтелі-

генції радянської України найбільш характерною рисою було те, що вона від самого початку формувалася як провінційна. “Провінціалізм” у 60—80-ті рр. став одним з найбільш болючих комплексів інтелігентської свідомості. І українська наука формувалася як наука другого ешелону, наука галузева. Зростав розрив у сфері академічної науки, яка поділялася виразно на всесоюзну і республіканську. Традиційно в Академію наук СРСР від України обирали у п’ять разів менше учених, ніж від Ленінграда, і в три рази менше, ніж від Новосибірська¹⁴⁵. З 1963 р. постановою ЦК КПРС було встановлено, що навіть вакансії для академіків і членів-кореспондентів академії наук союзних республік мали відкриватися із згоди Академії наук СРСР. При обговоренні кандидатів, висунутих для обрання в академіки і члени-кореспонденти академії наук союзних республік, повинні були враховуватись рекомендації Академії наук СРСР. Призначення директорів науково-дослідних інститутів академії наук союзних республік мало взагалі відбуватися “із згоди Академії наук СРСР”¹⁴⁶.

Шляхом таких постанов і рішень, законів і підзаконних актів, наказів і розпоряджень, побажань і вимог, практичних заходів і дій загальносоюзних органів державної влади і громадських організацій українська культура, як і культури інших народів СРСР, відтіснялась на другий план, стаючи “сировинним додатком” для “найбільш передової, радянської”, а насправді деформованої і відповідно препарованої, також неповно структурованої російської культури.

Однак констатуємо це, варто підкреслити, що попри всі прагнення відтіснити українську культуру на периферію культурного життя, позбавити її можливостей для повноцінного розвитку, українська національна культура не була повною мірою нівельована. “В нашій культурі нема безперервного процесу, забезпеченого упорядкованим суспільством, — зазначав у своєму виступі на вечорі, організованому Українським культурологічним клубом 4 жовтня 1987 р. в Києві, відомий літературний критик Є. Сверстюк. — Але з’являються чуда, і тоді всупереч силі, проти течії, з багатющого таємного коріння і з ласки Неба росте наш дух.

Мені згадується факт з життя українських політв’язнів повоєнної пори. Табори були багатолюдними і справді інтернаціональними. Серед українців прижився і зріднився з ними японець — чемний, мудрий, уважний. На radoшах, що його відпускають додому, вирішили йому щось подарувати. Розуміється — вишивану сорочку. Але — з чого? Як? Де це зробити? Збирали з громади по нитці. Випорювали старі вишивки. Коли японець побачив нову вишивану сорочку — він це сприйняв, як диво. Такий народ усе може. Він не пропаде — хай навіть усі власті світу йдуть на нього. У світлі руїни він творитиме, і серед бруду і

сірості з нічого він творив красу. Японець написав книжку про наш феномен, наше щедре диво — коріння і велику традицію.

Тільки на це наші надії. Вцілілі дивоцвіти...”¹⁴⁷.

У повоєнний період українська культура дала світові низку цікавих явищ, яким не було прямих аналогів у російській культурі. Йдеться передусім про українську пісенну культуру 1960—70-х рр., найякравішими представниками якої були О. Білаш, П. Майборода, В. Івасюк, І. Поклад, С. Сабадаш, І. Шамо, українське поетичне кіно, представлене творчістю Ю. Ілленка, Л. Бикова, С. Параджанова, І. Миколайчука, В. Денисенка, Л. Осики та ін. Як у російській, так і в українській культурі видатне місце в культурному процесі зайняла творчість “шестидесятників”. В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драрч, І. Дзюба, М. Вінграновський, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Голобородько, Д. Павличко, Б. Олійник, В. Стус, Григор Тютюнник, Ігор та Ірина Калинці, Б. Антоненко-Давидович, О. Заливаха, А. Горська, Л. Танюк та інші своїм життям і творчістю довели, що інокультурні впливи, спрямовані на нівелювання українського національного начала, не досягли мети в повному обсязі.

Визначні українські митці та літератори, за кваліфікацією В. Краснодемського, “крім гріха таланту ... мали ще один “гріх” перед системою, яка нівелювала, ламала, нищила будь-яку особистість, — усі вони творили обличчя української культури. Культури високого духовного пориву, європейського маєстату, культури, яка може зробити честь будь-якій цивілізованій нації... Своєю геніальною творчістю вони піднімали національний дух нашого народу, спростовували гонорово-невіглаські твердження про його меншовартісність”¹⁴⁸. Українська культура, хоча й набула в 1950—1980-ті рр. деяких ознак провінційності та другорядності, зберегла основні свої сили й потенції для повноцінного відродження в умовах незалежності.

Наростання опору денаціоналізації

Розгром націоналістичного руху в Україні на початку 1950-х рр. був серйозною поразкою для українства, але він не призвів до припинення боротьби українців за свободу й незалежність, вільний національно-культурний розвиток, а лише змінив її форми і методи. На зміну збройних прийшли мирні форми боротьби. Цьому цілком сприяла суспільно-політична обстановка, яка склалася в країні на початку і в середині 1950-х рр.

Смерть Сталіна і міжособна боротьба за владу в керівництві партії і держави привели до лібералізації суспільних відносин, пом'якшення політичного й культурного клімату в СРСР. Радянське керівництво змушене було відмовитись від державного терору як постійного методу управління. Деякі з керівників усвідомлював, що від-

центрові тенденції, які спостерігалися в СРСР, цілком можуть послужити його розвалом. Серед них доволі активну позицію, як не дивно, займав Л. Берія, перший заступник голови уряду СРСР. У 1953 р., в процесі боротьби за лідерство в державі, він, прагнучи завоювати прихильність місцевих кадрів, запропонував хоча б частково задовольнити національні почуття жителів республік, надати більше прав союзним та автономним республікам, передати більшість економічних об’єктів у республіканську власність.

«За задумом Берії, — пише з помітним пієтетом професор Б. Соколов, — керівниками компартій і основних відомств мали стати представники корінної національності. Було запропоновано сформувавши національні армії, заснувати національні ордени (наприклад, у Грузії — Шота Руставелі, в Україні — Тараса Шевченка тощо). Перевести діловодство на національні мови, більше уваги надавати національній інтелігенції. Лаврентій Павлович сподівався привернути народи можливостями зберегти і розвивати національні мови, служити у національній армії, підкорятися одноплемінникам, а не людям, присланим із Москви. Мав намір притягнути на бік центру національні еліти, давши їм реальну владу у республіках... Досвід війни переконав Лаврентія Павловича, що далеко не всі советські народи готові йти у бій “За Родіну, за Сталіна!”. Його син, котрий побував у Західній Україні, підтвердив, що жителі приєднаних територій зовсім не раді своєму входженню до “сім’ї братніх народів”». Серго Лаврентійович згадував: «Дуже сильне враження на мене справили захоплені повстанці. Багато хто з них був моїм ровесником. Освічені, переконані у своїй правоті молоді люди. Нерідко серед них траплялися студенти... Коли я розповів про бачене в Західній Україні батькові, він відреагував так: “А чому ти дивуєшся? Ці люди воюють за самостійну Україну. І в Грузії так само було, і в будь-якому іншому місці може бути. Зброєю їх на свій бік не закличеш...”»¹⁴⁹.

У травні 1953 р. на засіданні президії ЦК КПРС була ухвалена постанова про ситуацію в західноукраїнських областях, яка була підготовлена за відповідною запискою Л. Берії. У ній відверто зазначалось, що боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести тільки шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій. Були визначені серйозні прорахунки в національній та аграрній політиці на цих землях. Відтак помітно розширилося викладання у вузах українською мовою. Влітку 1953 р. вперше і востаннє абітурієнти в усіх національних республіках Союзу РСР писали вступні твори національними мовами цих республік.

З перемогою М. Хрущова ініціатива з проведення заходів щодо лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР перейшла до нього, хоча цей процес був об’єктивною закономірністю суспільного

розвитку, а його персоніфікація належала до особливостей і своєрідностей її виявлення в Союзі загалом і в Україні та Росії зокрема.

Великі надії в інтелектуалів країни породив XX з'їзд Комуністичної партії, що за доповіддю М. Хрущова засудив культ особи Й. Сталіна й висвітлив “грубі порушення ленінських принципів національної політики КПРС”. В його резолюції підкреслювалась необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Теоретичною базою такого рішення була теза про те, що “соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей”. Відповідно до настанов з'їзду розпочалася перебудова органів державного управління з метою оптимізації форм їхнього функціонування. Було ліквідовано, зокрема, Комітет у справах культурно-освітніх установ та Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Замість них був утворений один орган — Міністерство культури Української РСР, що певною мірою мало поліпшити організацію творчої праці інтелігенції, підвищити її ефективність і результативність.

Раніше від інших на нову ситуацію зреагували письменники. З позицій “розширеного трактування методу соціалістичного реалізму” були написані автобіографічна повість О. Довженка “Зачарована Десна”, роман Б. Антоненка-Давидовича “За ширмою”, поеми “Розстріляне безсмертя”, “Мазепа” та повість “Третя рота” В. Сосюри, Л. Первомайського “Дикий мед”, роман Гр. Тютюнника “Вир”. Важливу роль у культурному процесі відіграли твори О. Гончара “Людина і зброя”, М. Стельмаха “Кров людська – не водиця” (1957 р.), “Хліб і сіль” (1959 р.), “Правда і кривда” (1961 р.). У поезії та прозі активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, В. Вінграновський, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз та ін.

Політична “відлига” привела до нової хвилі “українізації”. Знову постало питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети “Радянська культура”, “Радянська освіта”, “Літературна газета” та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити її красу й милозвучність. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитерко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін. Письменник М. Шумило (військовий кореспондент під час війни) в журналі “Смена” за липень 1956 р. писав: “На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів

типу Суворіна, що видавав чорносотенну газету "Новое время", і Шулґіна — видавця такої ж реакційної газети "Киевлянин". Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому суть і рівноправність націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація".

Пом'якшення в мовній сфері привели до появи низки нових українських видань. Протягом 1954—1955 рр. почали виходити нові журнали українською мовою — "Мистецтво", "Фізіологічний журнал", "Прикладна механіка", "Колгоспник України", "Прапор", "Український фізичний журнал". У 1957—1958 рр. побачили світ "Український історичний журнал", "Радянське право", "Народна творчість та етнографія", "Економіка Радянської України", "Радянське літературознавство". Загалом за офіційною статистикою в 1956—1958 рр. кількість журналів, що виходили в Україні, збільшилась з 49 до 64 назв (47 — україномовні). Україномовні газети в 1956 р. склали майже 77 %.

У 1963 р. в Києві відбулася республіканська конференція з питань культури української мови, в якій взяли участь понад 800 учителів, письменників, науковців. В центрі уваги учасників конференції стояли питання загального стану української мови в суспільстві. В багатьох виступах засуджувалась теорія двомовності націй, говорилося про необхідність розширення сфери вживання української мови, усунення штучних перешкод для її розвитку. Перед партійним і державним керівництвом було порушено питання про поліпшення стану української мови. Зокрема йшлося про те, щоб в усіх учбових закладах навчання вести українською мовою; нею ж проводити виховну роботу в дошкільних установах, де є діти українського населення; запровадити українську мову в усіх установах і підприємствах, на транспорті і торгівлі; забезпечити державною підтримкою першість українській мові у видавничій справі і кіновиробництві та ін. Проблеми збереження і розвитку рідної мови широко обговорювалися на сторінках періодичної преси.

Під натиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест не раз висловлювався на захист української мови. За збереження і розвиток національної мови й культури відкрито заявили учасники V з'їзду українських письменників, що відбувся у листопаді 1966 р. Роком раніше були зроблені деякі кроки до поширення української мови у вищій освіті. На цей час у восьми університетах України студенти-українці становили 61 %, викладачі-українці — 56 %, однак лекції читали українською мовою лише 34 % викладачів. А в Харківському та Одеському університетах тільки 10 % лекційних курсів читалися українською мовою.

У 1965 р. міністр вищої й середньої освіти УРСР М. Даденков розіслав лист-інструкцію про мову викладання у вузах, де ставилося за-

вдання поступово перевести вузівське навчання на українську мову. Передбачалося, зокрема, запровадити у вузах, на курсах і в академгрупах чи потоках факультативне вивчення української мови. Викладачі, які добре знали українську мову, мушили читати лекції цією ж мовою, для інших мали бути організовані курси для її вивчення. Підручники, наукові записки вузів та міжвузівські збірники повинні були видаватися, як правило, українською мовою. Для вузівських працівників мало бути запроваджене проведення кандидатського мінімуму з усіх спеціальностей українською мовою. Нею ж повинні були проводитися всі офіційні заходи, масово-політична й культурно-освітня робота. Десятим, останнім, пунктом було записано: зміцнювати інтернаціональне виховання, поглиблювати вивчення російської мови.

Аналіз подальших подій свідчить, що жоден із пунктів інструкції М. Даденкова не був виконаний, крім останнього — поглибленого вивчення російської мови. У документі було записано: “Незалежно від мови викладання у вузі, забезпечувати абітурієнтам і студентам рівноправне користування українською та російською мовами на всіх видах занять”. Прагнення “рівноправності мов” на практиці завжди призводило до безперечної переваги й посилення російської мови. Беззахисна українська мова відступала все далі під натиском “рівноправної” русифікаційної політики радянської держави.

Для періоду “відлиги” було характерне і певне відновлення історичної справедливості — повернення українській культурі імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність проявляв у цьому М. Рильський. Саме завдяки йому було помертньо реабілітовано поетів О. Олеся і М. Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII—XIX ст. М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р. комісії з упорядкування помертньої спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, а також Б. Бобинського, О. Досвітнього, Г. Косинки, М. Ірчана, М. Куліша, Д. Фальківського та багатьох інших, репресованих сталінщиною письменників. Деякі письменники були поновлені в правах членів Спілки українських письменників. Серед них: Н. Забіла, Г. Епик, Б. Коваленко, В. Поліщук, Г. Овчаров, З. Тулуб, Г. Хоткевич, Е. Шехтман, Є. Шабліовський, О. Сорока, В. Гжицький. Того ж 1956 р. були реабілітовані Б. Антоненко-Давидович, А. Костенко, П. Кононенко, П. Колесник, А. Петрусь-Карпатський, Ю. Шкрумеляк. Після довгих років репресій в 1957 р. повернулися в літературу М. Андрущенко, М. Годованець, М. Гаско, М. Доленго, О. Журлива, М. Марфієвич. У жовтні 1957 р. був поновлений в письменницькому товаристві репресований О. Ковінька, а в грудні — В. Мисик.

Реабілітація давала право на видання деяких творів, визнаних найкращими. Наприкінці 50-х рр. вийшли твори В. Еллана-Блакитного, Г. Епіка, М. Ірчана, В. Чумака, І. Микитенка, роман "Людолови" З. Тулуб, "Чорне озеро" В. Гжицького. М. Годованець опублікував свої "Байки", О. Журлива та М. Гаско — збірки "Поезії", А. Петрусь-Карпатський — збірку "Що на світі найсвятіше", Ю. Шкрумеляк — збірку "Сопілка співає". У цей період вийшли також однотомник О. Досвітнього "Вибрані твори", збірка "Вибране" О. Сороки, "Вибрані поезії" М. Вороного, окремі твори Д. Бузька, М. Куліша, О. Соколовського. Деякі твори письменників, репресованих за сталінського режиму, опубліковано в "Антології української поезії" та збірнику "Революційні поети Західної України". В газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які лишилися живими, поступово втягувалися в культурне життя народу, хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й послідовно відстоювати його інтереси, як раніше.

Відкат сталінізму дався взнаки в усіх сферах суспільно-культурного життя. У другій половині 50-х рр. створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури (1956 р.), Українська сільсько-господарська академія наук (1956 р.), почали діяти нові творчі спілки — Спілка журналістів України (1957 р.), Спілка працівників кінематографії України (1958 р.). Дещо полегшився доступ публіцистам, літераторам, історикам, мистецтвознавцям до архівних матеріалів. З поліпшенням мовної ситуації вдалося перевидати "Словник української мови" Б. Грінченка, опублікувати низку документальних збірників. З обов'язкового вжитку було вилучено "Короткий курс історії ВКП(б)".

Водночас більше уваги стали приділяти збереженню історико-культурної спадщини народів СРСР. Контроль за охороною, ремонтом та реставрацією пам'яток архітектури почав здійснювати Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР) замість Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. В результаті дещо поліпшилась координація керівництва справою охорони і збереження історико-архітектурних пам'яток і музейною справою з боку республіканських органів.

Суттєве значення для поліпшення державного обліку нерухомих пам'яток мала постанова Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1956 р. "Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР". Під охорону держави було взято понад 2 тис. визначних архітектурних споруд українських, вірменських, польських, російських, татарських та інших митців. Урядова постанова не обмежувалася тільки затвердженням списку пам'яток, що був по суті першим державним реєстром пам'яток архітектури в республіці, а й вказувала на не-

обхідність дотримання режиму експлуатації пам'яток архітектури, встановленого відповідними угодами і охоронними зобов'язаннями.

Лібералізація політичного й культурного життя в СРСР у другій половині 50-х рр. змусила й компартійну верхівку визнати деякі свої помилки. Так, 8 травня 1958 р. ЦК КПРС видав постанову, в якій визначав неправильною і однобокою оцінку опери Б. Данькевича “Богдан Хмельницький”, дану в редакційній статті “Правди” у липні 1951 р. У постанові вказувалося, що недоліки, які спостерігалися в лібрето опери та її музиці, не були “великими ідейними пороками” і не заслуговували на таке суворе засудження.

Того ж року ЦК КП України прийняв постанову “Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР”. У ній зазначалися однобокість і бездоказовість критики на адресу великої групи українських композиторів. Водночас вияви новаторства в музичній творчості все ж не визнавалися. У постанові вказувалося на необхідність і надалі “боротися проти удаваного ”новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва”. В подальшому такого самого тиску зазнавали й ті музиканти, які створювали й популяризували різну за своїм видом рок і поп-музику.

На рубежі 50–60-х рр. дещо відкрилась “залізна завіса”, якою були відгороджені СРСР та його сателіти від зовнішнього світу. Крім нових віянь у сфері моди та музики, в Україні поширювалися шляхом перекладів твори відомих західних письменників Антуана де Сент-Екзюпері, Ернеста Хемінгуея, Альберта Камю, Франца Кафки та ін. Все частіше за кордон виїжджали з України туристські групи, творчі колективи і виконавці. У цей час, зокрема, відбулися гастролі Державного українського народного хору в Федеративній Республіці Німеччині, Д. Гнатюка в Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР у Франції, поїздки групи діячів української культури до США і Канади. Розширення контактів з зарубіжним світом, українцями за рубежом стимулювало українізаційні процеси в республіці.

Унаслідок лібералізації суспільного й культурного життя для радянського суспільства, як зазначалося, більш доступнішими стали гуманістичні цінності західної культури. Під їх впливом серед інтелігенції все частіше викристалізовувалося, набирало реальних обрисів критичне ставлення до дійсності, до обмеження рамок “соціалістичного реалізму”. Відроджувався інтерес до власної національної культури, народних звичаїв і обрядів, власної історії. Маючи в своєму активі вищий інтелектуальний і культурний рівень, талант і смак, нове покоління української інтелігенції відчувало себе більш вільним і незалежним, соціально зобов'язаним подолати провінційність національної культури, вивести її з-під опіки “старшого брата” і органічно влити в контекст світової культури. В результаті виникло таке явище

суспільно-культурного життя, як “шестидесятництво” — рух творчої молоді, яка сповідувала нові думки, оригінальну тематику, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Характеризуючи шестидесятників, один із його представників В. Мороз підкреслював: “...то було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спільці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях... які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар’єру, дивитись як твій народ російшать — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна”.

Провідною постаттю серед молодих поетів був В. Симоненко. Уродженець Полтавщини, він закінчив 1957 р. факультет журналістики Київського університету, виявивши великий потяг до високої громадянської поезії. У 1962 р. вийшла його збірка “Тиша і грім”, у 1963-му – віршована казка для дітей “Цар Плаксіє і Лоскотон”. У 1964—1965 рр., уже після смерті поета (14 грудня 1963 р.), опубліковані збірки поезій, книги “Вино з троянд”, “Земне тяжіння”, “Подорож в країну навпаки”. Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965, 1973) під заголовком “Берег чекань”. Провідна ідея творчості поета — безмежна любов до рідної землі:

Рідна земле! Мозок мій світліє,
І душа ніжнішою стає,
Як твої сподівання і мрії
У життя вриваються моє.
Я живу тобою і для тебе перейду,
Під твоїм високочолім небом
Гартував я силу молоду.

Стрімко ввійшла в українську літературу наприкінці 50-х рр. випускниця Московського літературного інституту Ліна Костенко. Її перші збірки, написані в час “відлиги” (“Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівки серця”), засвідчили непересічний талант поетеси, її природну мудрість, уміння глибоко, філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Більш плідною й багатою в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямку в музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. і П. Майбород, К. Мейтуса, А. Штогаренка та ін. Но-

ваторством позначена була авангардна музика композиторів—“шестидесятників” Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загорюєва.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. Непересічним талантом і майстерністю відзначалися переклади Г. Кочура, М. Лукаша. Нові імена та ідеї з’явилися в історії, археології, літературознавстві, мистецтвознавстві.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників П. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарецького.

З рухом “шестидесятників” тісно пов’язане ім’я талановитої художниці, учениці Ф. Кричевського Т. Яблонської, яка ще в 50-ті рр. здобула популярність і визнання своїми картинами: “Хліб”, “Весна”, “Над Дніпром”, “Ранок” та ін. У 60-ті рр. художниця на протигагу “соціалістичному реалізмові”, що тяжів фактично до натуралізму, демонструє нові рішення синтетичних образів, в яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису (картини “Травень”, “Фольклорна сюїта” та ін.). Т. Яблонська разом із В. Зарецьким та іншими художниками—“шестидесятниками” стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу в суспільстві до театрального мистецтва: протягом 1958—1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн до 15,5 млн на рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, Ю. Хохлов. Традиції Л. Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягно, В. Складенко та ін.

З оригінальними ідеями і творчими знахідками влилися в потужний суспільно-культурний рух І. Драч, М. Осадчий, Є. Свєрстюк, І. Світличний, М. Горинь, С. Караванський, В. Мороз, М. Лукаш, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та багато інших відомих і менш відомих трудівників і творців української культури новітнього часу. Вони приваблювали й захоплювали нові й нові кола інтелігенції, все глибше проникали в гуцу народних мас. У Києві і Львові виникли клуби творчої молоді, що об’єднували молодих інтелектуалів — письменників, критиків, поетів, художників, композиторів. Характерною особливістю їхньої діяльності був пошук нових форм художнього самовираження нового покоління митців, культивування національних культурних традицій і здобутків. “Шестидесятники” стали тим середовищем, в якому формувалися і кристалізува-

лися нові, більш радикальні опозиційні ідеї. Молодь прагнула дальшого поступу до демократизму. Ці прагнення привели до зародження в Україні наприкінці 50 — початку 60-х рр. дисидентського руху.

Один із тих, хто започатковував українське дисидентство, Л. Лук'яненко розповідав: "Є люди, які дивляться на історію сьогоднішнім днем. І є люди, котрі оцінюють, як ми дійшли до цього, виходячи з відстані не десяти, а п'ятисот і більше років. Як у статистиці закономірність виявляється тільки у великому числі, так і в історії випадкові, здавалось би, події стають у логічний ряд, коли починаєш їх оцінювати з погляду ряду хронологічного. І я вже тоді усвідомлював, що двадцятий з'їзд — це критика у межах тієї самої системи. Системи, що прихильнішою до України не стала".

Л. Лук'яненко народився у 1927 р. в с. Хрипівці Городнянського району на Чернігівщині. Виріс у селянській родині, рано спізнавши нужду і голод. У 1944 р. пішов до армії, відслуживши дев'ять років. У 1953 р. вступив на юридичний факультет Московського університету імені М. Ломоносова. На той час він уже мав життєву програму — програму боротьби за самостійність України.

За направленням Л. Лук'яненко поїхав у західний регіон України, ставши пропагандистом Радехівського райкому партії, що на Львівщині. "То була дуже вигідна посада, — згадував він. — Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. Швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. А що мав уже тут своїх прихильників, вирішив іти далі. Наступним районом став для мене Глинянський. Отже, в Глинянах переходжу в адвокатуру, тут — нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун — він закінчив партшколу — налагоджує по Україні контакти з колишніми однокурсниками. А я закінчую програму партії — Української робітничо-селянської спілки..."¹⁵⁰.

Українська робітничо-селянська спілка мала ставити за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачались мирні методи боротьби. Планувалось, що спілка вестиме пропаганду за здійснення ст. 17 Конституції СРСР та ст. 14 Конституції УРСР, що потім питання розглядатиметься Верховною Радою УРСР або вирішуватиметься шляхом всенародного референдуму. На першому етапі боротьби за незалежність головна увага мала бути спрямована на розширення демократичних прав і свобод в СРСР, демократизацію країни. Передбачалося використовувати як легальні, так і нелегальні форми роботи. Однак далі наміру і програми справа не пішла, спілка створена не була: у січні 1961 р. Л. Лук'яненка,

І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцьківа, Й. Боровницького та І. Кіпиша було заарештовано.

У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Члени групи були звинувачені у зраді Батьківщини і на підставі ст.56, ч.64 Кримінального Кодексу УРСР засуджені: Л. Лук'яненко — до розстрілу, І. Кандиба — до 15 років, С. Вірун — до 11 років, а інші — до 10 років позбавлення волі. Такий суворий вирок мав кілька причин, які сам Л. Лук'яненко пояснював так: “По-перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувалася з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась — і це також вплинуло”. Крім того, на думку Л. Лук'яненка, зіграв свою роль третій фактор: “Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: “Український національний комітет”, у якому арештували п'ятдесят чоловік (судили двадцять), і ходорівську групу (судили дев'ять чоловік)”¹⁵¹.

9 червня 1961 р. Львівський обком КП України прийняв постанову “Про викриття та ліквідацію національної групи Л. Лук'яненка та інших”, якою констатував, що “націоналістична група Лук'яненка ліквідована і учасники її засуджені”. Обком вимагав від партійних організацій “посилення партійної пильності”, “докорінного поліпшення масово-політичної роботи серед населення”¹⁵².

У липні 1961 р. Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула справу в касаційному порядку, замінила Л. Лук'яненкові смертну кару на 15 років ув'язнення, а І. Кіпишу та Й. Боровницькому призначила до 7 років позбавлення волі. П'ятнадцятирічний термін Л. Лук'яненка закінчився в 1976 р., однак останнім у його житті не став.

На початку 60-х рр. кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясомолочну продукцію. Значно збільшилась кількість анонімних документів, виявлених на території Радянського Союзу, в тому числі і в Україні. Лише за перше півріччя 1961 р. в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів, що вдвоє перевищило аналогічні показники за той же період попереднього року.

У доповідній записці, надісланій КДБ СРСР до ЦК КПРС, зазначалось: “У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти існуючого в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників Радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних документів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів, погрози на адресу

місцевого партійного і радянського активу”. Найбільша кількість антирадянських документів виявлена в Україні, Азербайджані, Грузії, Латвії, а також в окремих районах РРФСР.

Гасло відродження української державності висунув і Український національний фронт (УНФ), утворений наприкінці 1964 р. на західноукраїнських землях. Ініціаторами його створення були Д. Квечко, З. Красівський, М. Дяк, М. Мелень. Як вважали учасники УНФ, до економічної експлуатації й політичного гноблення народів СРСР долучається ще й позбавлення їх власної національної культури, прилучення цих народів до фактично провінційної російської культури з елементами національної¹⁵³. УНФ налічував понад 150 осіб в основній ланці і мав досить розгалужену мережу осередків в інших регіонах України. Він виробив низку політичних документів, зокрема “Програму”, “Статут”, “Тактику”, протягом кількох років видавав теоретичний журнал “Воля і Батьківщина” (вийшло 16 чисел часопису). Члени цієї організації приймали присягу і сплачували членські внески, дотримувались суворої конспірації і досить довго уникали стеження з боку органів КДБ.

УНФ прагнув спиратися на всі прошарки суспільства — селян, робітників, інтелігенцію. Головною метою організації була агітація за вихід України зі складу СРСР, а в кінцевому підсумку — утвердження “української самостійної держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами”. Після відокремлення України від Росії передбачалося замінити державно-колоніальну адміністрацію новою національною владою в особі дійсних народних представників, вільно обраних самим народом, розпустити партійні та пропагандистські організації. Варто відзначити, що учасники УНФ не відмовлялись від соціалістичної ідеї — тоталітарний режим в Україні мав бути замінений “народним соціалізмом”, побудованим на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості й свободи¹⁵⁴.

УНФ не заперечував можливості вимушених насильницьких дій, але головну ставку робив на легальні методи боротьби, формою здобуття незалежності вважав всенародний референдум. Щоб привернути увагу громадськості, правлячої верхівки СРСР до проблем розвитку української культури, УНФ надіслав делегатам ХХІІІ з’їзду КПРС, а також до редакцій центральних газет “Меморандум Українського національного фронту”. Автори цього документа вимагали від властей захистити українську мову від утисків, повернути репресованих українців із місць заслання, реабілітувати жертви сталінського терору.

В грудні 1964 р. група українських комуністів звернулася до комуністів усього світу з проханням не закривати очі на реалії радянського способу життя, радянської демократії, національної політики КПРС. У зверненні йшлося про наслідки “русифікаторської колоніза-

ційної політики Москви”, про планомірне і цілеспрямоване розпалювання російського великодержавного шовінізму, що “становить щораз більшу загрозу мирові і безпеці народів..., стає справжнім прапором найбільшої в світі імперії”¹⁵⁵.

Процес реформ, який почався за М. Хрущова в другій половині 50-х рр., сприяв зростанню громадської активності. Люди повірили в себе, у можливість змін, в оновлення країни. Молодь, відчувши подих свободи, прагнула більше гласності, дальшої демократизації суспільства. Поволі поверталися із забуття твори репресованих і замовчуваних українських письменників. Міцніли інтерес до рідної мови, історії, культури, почуття національної гордості і самосвідомості... Але цей процес зустрічав щораз сильніший, усе відвертіший опір. Кожен крок уперед розглядався деякими керівниками як загроза системі, викликав занепокоєння і побоювання.

У середині 60-х рр. по Україні прокотилася хвиля арештів — перша після приходу до влади нового керівництва. У кінці серпня та на початку вересня 1965 р. заарештовано кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції, в тому числі літературного критика І. Світличного, мистецтвознавця Б. Гориня, художника О. Заливаха, літературознавця М. Косіва та ін. При цьому не було зроблено повідомлень про причини арештів, не було пред’явлено звинувачень. Натомість поширювалися чутки, що начебто викрито націоналістичне підпілля, антирадянську організацію тощо. Із запитом про долю заарештованих, характер проведених арештів до ЦК Компартії України зверталися депутат Верховної Ради СРСР М. Стельмах, депутат Верховної Ради УРСР А. Малишко та Г. Майборода, група інтелігенції м. Києва, зокрема авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, письменники Л. Серпілін, Ліна Костенко, І. Драч. Однак ніхто з них відповіді не одержав.

Восени 1965 р. І. Дзюба та В. Стус під час прем’єри в новому столичному кінотеатрі “Україна” фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” закликали глядачів виступити з протестом проти арештів. Відразу після цієї події В. Стус, будучи “притягнутим до відповідальності”, подав пояснювальну записку до дирекції Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Він писав, що не міг терпіти, не міг мовчати, дізнавшись про арешти серед інтелігенції. Він хотів сказати глядачам, що Сталін і Хрущов прикривалися ім’ям Леніна, що сталінські розстріли і деякі хрущовські заходи робилися всупереч ленінізмові...

В. Стус народився в січні 1938 р. в с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в селянській родині. Дитинство і юність його минули в Донбасі, перші уроки поезії одержав від мами. Закінчив філологічний факультет Донецького педінституту, вчителював на

Кіровоградщині, поблизу Гайворона. Служив у армії, тоді ж вийшли його перші друковані вірші, там захопився поезією М. Бажана. Час після армії став часом поезії, особливо цінував творчість М. Рильського, С. Верхарна, В. Свідзинського, Б. Пастернака. У 1961—1963 рр. вчителював у Горлівці, працював літературним редактором газети “Соціалістичний Донбас”. У 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, з якої був відрахований через тиждень після виступу в кінотеатрі “Україна” — за “систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу...” (з наказу директора інституту М. Шамоти).

З цього моменту почалися важкі роки поневірянь, коли він брався за будь-яку роботу, коли не міг друкуватися (його збірка “Зимові дерева”, одержавши схвальну рецензію І. Драча, так і не вийшла):

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість — тільки доти добрість
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденого в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?..

Майбутнє України В. Стус бачив тільки на шляху її самостійного розвитку. Одним із шляхів виходу України із складу СРСР міг би бути, на його думку, референдум, ініційований громадськістю і проведений з допомогою ООН та урядів інших країн¹⁵⁶.

У вересні—грудні 1965 р. під впливом серпнево-вересневих арештів І. Дзюба написав працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, яка поширювалась через самвидав. Праця адресувалася насамперед тодішньому керівництву УРСР і СРСР: автор прагнув переконати лідерів країни в тому, що вони проводили згубну національну політику, що вони по-фарисейському клялися іменем Леніна, а насправді відходили від ленінських принципів у національному питанні. З позиції “розширеного трактування соціалістичного реалізму” автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що Ленін вкладав у поняття “націоналізм поневоленої нації” позитивний зміст. Спираючись на фактичний матеріал, І. Дзюба викрив політику придушення національно-культурних інтересів українського народу, показав ущемлення його в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Він розкрив правду про становище України — правду, яку одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами і гучними реляціями.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав листа на ім’я першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, долучивши до нього, як відомо, названу працю. У

листі підкреслювалось, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу, що стан української культури і мови викликає глибоку тривогу, що не можна відповідати репресіями стосовно людей, які відкрито й принципово висловлювали свої погляди, перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Автор листа наводив приклади того, як карали зняттям з роботи, виключали з партії десятки людей за участь у тих чи інших справах чи причетність до них, що доволіно кваліфікувалися як “націоналізм” (під яким фактично розумілося прагнення до національної справедливості, до реальної рівності або й просто інтерес до національних проблем, історії тощо).

Через чверть віку автор так сказав про свою працю, точніше, про окремі її положення: “Зрештою, мій тодішній заклик — повернутися до лєнінських принципів, до національної політики 20-х років — звучить сьогодні наївно. Хоча б тому, що такі “повернення” до перехідних етапів в історії неможливі. Правда, я й не мав на увазі “повернення” в буквальному значенні, а лише відновлення самого принципового підходу. Але й його сьогодні недостатньо — зовсім інша історична ситуація, інший стан народу, інші завдання й можливості.

Щодо мого “опертя на Леніна”. Для начальства, яке вважало себе єдиним розпорядником лєнінської спадщини, навіть якщо знало Леніна з двох-трьох цитат, послужливо підсунених референтами, все було ясно: Дзюба фальсифікує Леніна, “маскується” Леніним тощо. З другого ж боку, деякі “націонали” казали: от вдалу форму знайшов Дзюба — б’є комуністів їхньою ж зброєю.

Мушу сказати, що і ті, і ті помилялися щодо мого суб’єктивного настановлення. Я справді тоді був під глибоким враженням від лєнінського підходу (особливо в останні роки його життя) до національного питання і вірив у те, що, керуючись цим підходом, можна вийти з кризи і знайти шлях до національної справедливості”¹⁵⁷.

Праця І. Дзюби мала, за його визначенням, три адресати і, відповідно, три рівні аргументації. Перший — це партія, ЦК КПУ, ЦК КПРС. Другий — російська і російськомовна інтелігенція в Україні і поза Україною. І третій — “це українці, наша молодь, яка була в розгубленості. Що робити, як діяти, адже є різні версії, один — за підпілля, другий — за легальний опір. Я тоді вважав, що нам потрібно отак відверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за Конституцією і на цьому ми повинні стояти”¹⁵⁸.

Працю І. Дзюби Б. Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. Нею письменник зініціював появу досліджень інших авторів, які прагнули об’єктивно осмислити історичний шлях України,

пропонували своє бачення виходу її із складного становища, в якому вона опинилася в умовах радянської влади.

Помітним кроком уперед у розвитку політичної думки в Україні 70–80-х рр. мали праці Ю. Бадзьо, уродженця Закарпаття, талановитого вченого, якого система позбавила права займатися улюбленою справою. Його теоретична історико-філософська праця “Право жити” присвячена обґрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації. Причину зневажання прав української нації Ю. Бадзьо, як і І. Дзюба, вбачав у російській великодержавній політиці. Однак, якщо І. Дзюба в своїх інтерпретаціях виходив з марксистсько-ленінських позицій, то Ю. Бадзьо базував свій погляд на засадах демократичного соціалізму, доволі далекого від марксизму. Здійснюючи огляд робіт української історії, автор піддає нищівній критиці методологічні принципи, з яких російська, а згодом і радянська історіографія підходили до багатьох питань української історії, не визнаючи за нею самостійного, самодостатнього історичного процесу.

Одне з центральних місць у праці займає критика теорії “злиття націй”. Її творцем Ю. Бадзьо вважав В. Леніна, який, по суті, легітимував асиміляцію всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутнє ідеологічне забезпечення, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів. В її основі залишався російський великодержавний шовінізм. Торкаючись майбутнього країни, автор говорить про необхідність існування ідеологічного, культурного та політичного плюралізму. Він виступає за багатопартійність, широке представництво робітників і селян в органах влади.

В 1979 р. Ю. Бадзьо завершив роботу над відомою історико-філософською працею “Лист до російських та українських істориків”, в якій дослідив походження трьох слов’янських народів — українського, російського та білоруського.

Правдиві праці з історії українського народу та його культури підготували в цей час Є. Пронюк, І. Дзюба, М. Брайчевський, О. Апанович. Зокрема, наукові дослідження М. Брайчевського присвячені походженню Русі, виникненню Києва й інших давньоруських міст. Важливу роль у піднесенні національної свідомості українців відіграла його полемічна праця “Приєднання чи возз’єднання”, в якій розглядаються події часів Хмельниччини. В ній, зокрема, була піддана аргументованій критиці офіційна інтерпретація українсько-російського договору 1654 р. і зроблена спроба об’єктивно оцінити діяльність керівників козацької України. Ця робота була написана ще за часів хрущовської “відлиги” для “Українського історичного журналу”, але з’явилася тільки в 1972 р., і то за кордоном.

Радянський режим докладав великих зусиль, щоб припинити діяльність опозиції. У 1964 р. в Одеській області органи державної безпеки викрили “Демократичний союз соціалістів”, який піднімав питання про надання суверенітету Україні. На Миколаївщині в 1969 р. була припинена спроба утворити організацію “Боротьба за суспільну справедливість”. У тому ж році в Луганську були заарештовані й засуджені на тривалі строки ув’язнення організатори “Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей”. Ці та інші організації ставили собі за мету добиватися демократичних перетворень, захистити національні інтереси українського народу, врятувати його від політичної, економічної та духовної катастрофи.

У листопаді 1967 р. у Львові відбувся судовий процес над журналістом В. Чорноволом, який зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривали неправомірність політичних процесів, проведених в Україні у 1965—1966 рр. Хоча проти В. Чорновола не вдалося виставити жодного свідка, суд задовольнив вимоги обвинувачення і засудив молодого журналіста до трьох років позбавлення волі. На його захист виступили І.Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Костенко, А. Горська. В листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста вони доводили несправедливість судового вироку В. Чорноволу, підкреслюючи, що “жоден матеріал справи ... не був розглянутий, перевірений, стверджений або спростований з погляду його фактичності й істинності”¹⁵⁹. Документальний збірник “Лихо з розуму”, підготовлений В. Чорноволом, став широко відомий за кордоном. Він був опублікований в журналі “Сучасність” та передавався в ефір радіостанцією “Свобода”. Так починався в Україні рух, який згодом одержав назву правозахисного і охопив переважно інтелігенцію.

Протягом 1965—1967 рр. проведено низку арештів у Москві. Брежнєвське керівництво вирішило “угамувати” інтелігенцію, яка за роки “відлиги” почала піднімати голову. В лютому 1966 р. відбувся судовий процес над А. Синявським і Ю. Даніелем, засуджених відповідно до семи і п’яти років таборів суворого режиму (за крамольні твори, за “антирадянську агітацію і пропаганду”). Влітку 1967 р. відбувся суд над В. Буковським, В. Делоне, Е. Кушевим, наступного року — над А. Гінзбургом, Ю. Галансковим, В. Лашковою та А. Добровольським. У цей час зародилась так звана петиційна кампанія, яка стала однією з форм правозахисного руху, в тому числі в Україні. Листи на захист А. Синявського та Ю. Данієля підписали 80 осіб, зокрема 60 членів Спілки письменників; листи з приводу “суду чотирьох” — 700 осіб, з яких 45,0 % — вчені, 23,0 % — діячі мистецтва, 13,0 % — інженери і техніки, 9,0 % — видавничі представники, учителі, лікарі, юристи, 6,0 % — робітники, 5,0 % — студенти. Наприкінці 1968 р. вийшов перший випуск машинописної “Хроніки поточних подій”, який

розповідав про становище з правами людини в СРСР. Цей позацензурний інформаційний бюлетень виходив до 1983 р., в ньому вміщувалось чимало відомостей і про правозахисний рух в Україні.

Навесні 1968 р. велика група діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів звернулася з листом на ім’я Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного. У ньому підкреслювалось, що політичні процеси — це форма придушення інакомислячих, громадської активності і соціальної критики, конче необхідної для здоров’я будь-якого суспільства. Вони вбачали в цих процесах виразні симптоми реставрації сталінізму в Україні, висловлюючи глибоку тривогу з приводу такого перебігу подій. Лист підписали 14 членів Спілки письменників України, в тому числі І. Дзюба, В. Шевчук, Ліна Костенко, В. Коломієць, І. Драч, М. Вінграновський, В. Некрасов та ін.; літератори І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус; члени Спілки художників України А. Горська, Л. Семикіна, В. Зарецький, І. Литовченко; режисер С. Параджанов; члени Спілки композиторів України Л. Яценко та Спілки журналістів України Б. Гопник; члени-кореспонденти Академії наук УРСР А. Скороход, Ю. Соколов, Ю. Березанський, А. Ситенко, К. Толшиго; лауреат Ленінської премії А. Лубченко; 21 кандидат наук; робітники, студенти, лікарі, інженери, артисти, всього 139 осіб¹⁶⁰. Завдяки широким громадським протестам першу хвилю арештів і судів української творчої, наукової інтелігенції вдалося загальмувати.

Тиск на “підписантів” поступово посилювався. Кількість учасників правозахисного або дисидентського руху була незначною. Вони мали різні погляди, перебували на різних позиціях, але діяли легально і в рамках закону. Проте інакомислення розцінювалось як державний злочин; розповсюдження, зберігання і навіть читання забороненої літератури розглядалося як підривна діяльність. Сам факт зустрічей з П. Якіром і П. Григоренком, знайомство з працями А. Сахарова та іншим самвидавом стало причиною виключення з партії і звільнення зі служби інженера-майора Г. Алтуняна. Влітку 1969 р. його заарештовано: доказами вини були вилучені твори, а також підписання листів — на захист арештованого в Ташкенті генерала П. Григоренка; до газети “Известия” — про переслідування інакомислячих; до президії Наради комуністичних і робітничих партій, де висловлювалося побоювання щодо можливої реабілітації Сталіна.

Послідовно відстоювали українську ідею з погляду загальнолюдських цінностей демократії і свободи Є. Пронюк, В. Лісовий, М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, О. Тихий та ін. В статті Є. Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху” (1964) йдеться про майбутнє для українців як нації, шляхи досягнення демократичного

ладу і повного суверенітету України. Автор вважав СРСР “державою авторитарної олігархії”, яка в соціальному відношенні є зняряддям панування партійно-державної касты і ядро якої складає численна група людей, зайнятих у сфері управління. Економічною основою цієї касты була державна власність на засоби виробництва і праці, на результати праці людей¹⁶¹.

Важливим завданням демократичних сил на найближчий час Є. Пронюк вважав демократизацію СРСР. Тільки за таких умов зможе розвиватися український визвольний рух. Демократизація закономірно приведе до зруйнування правлячої касты, зламу старої й побудову нової державної машини, українізації суспільного, наукового й технічного життя, суверенітету демократичної України.

Значний інтерес становить відкритий лист Антона Коваля (псевдонім В. Лісового) до депутатів Верховної Ради УРСР, датований квітнем 1969 р. Це був не просто критичний аналіз економічного, політичного та культурного розвитку республіки, а спроба конструктивної позитивної програми, реалізація якої могла б, на думку автора, забезпечити державний суверенітет України. А. Коваль указував на необхідність проведення радикальної економічної реформи, передусім підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств народного господарства України, здійснення цим урядом розподілу національного прибутку республіки, запровадження виробничого самоврядування на фабриках і заводах, підвищення зарплати робітників та основної частини інтелігенції, оприлюднення розмірів окладів високих державних посадових осіб, значного зменшення різниці між найвищими і найнижчими розмірами зарплати.

У своєму листі автор наголошував на необхідності прийняття нової Конституції Республіки, яка б гарантувала Україні становище суверенної національної держави. На його думку, потрібно було підвищити значення договірних відносин між республіками СРСР, передати наявні компетенції союзних міністерств освіти, культури, внутрішніх справ відповідним республіканським органам. У Конституції слід чітко визначити механізми, які б забезпечили народне представництво шляхом демократизації виборів (висунення кількох кандидатур на одне місце, широке обговорення їх під час передвиборної кампанії), захистили Ради від узурпації їхньої влади бюрократією і перетворили їх в органи справжньої влади й самоврядування.

Не менш важливим було положення про те, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізму, що це один із шляхів реалізації свободи політичних організацій. У новій Конституції А. Коваль пропонував ухвалити створення Міністерства оборони УРСР, якому підпорядкувати військові з'єднання Збройних Сил

СРСР, що формувалися із населення республіки; зафіксувати право добровільного виходу селянина з сільськогосподарської артілі з орендою землі; створення Конституційного суду, який би розглядав справи з питань відповідності законів Конституції УРСР, скарги громадян про порушення їх прав і свобод. Закони і постанови передбачалось усім Радам приймати шляхом таємного голосування тощо.

Крім того, автор листа наполягав на ліквідації інституту прописки, цензури і встановлення відповідальності лише за розголошення військової чи державної таємниці, за порнографію і тому подібне; на розпуску КДБ, на звільненні з таборів і в’язниць усіх осіб, засуджених за висловлення і поширення своїх політичних, філософських та релігійних переконань; позбавленні працівників державних органів і політичних організацій “узаконених” пільг та привілеїв тощо. Окремий розділ становили питання культури: українізація навчальних закладів республіки, забезпечення на практиці діловодства державних установ українською мовою (на території національних меншостей — мовою цих меншостей), скасування дискримінаційних заходів навколо культурної спадщини українського народу та ін. Тут А. Коваль практично перегукувався з вимогами УНФ, особливо увагу надаючи вихованню національної свідомості українців¹⁶².

У 1972 р. В. Лісовий знову звернувся з відкритим листом уже до членів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Протестуючи проти арештів 1972 р., автор аналізував причини, які породжували інакомислення й невдоволення в країні. В листі йшлося про глибоку системну кризу, яка охопила радянське суспільство¹⁶³.

Наприкінці 60-х рр. на різних зборах і засіданнях не раз “пророблявся” І. Дзюба. Від нього вимагали відмови від написаного і самоосудження, самозречення. У 1969 р. правління Київської письменницької організації ухвалило вивести І. Дзюбу із членів Спілки письменників України. Це питання розглядалося на засіданні президії правління Спілки письменників республіки, що відбулося під головуванням Ю. Збанацького. Як видно з матеріалу, поданого “Літературною Україною”, з інформацією на засіданні виступив голова правління Київської письменницької організації В. Козаченко. Він говорив про те, що І. Дзюба не виправдав надій, які на нього поклалися, що його “ідейнохибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти в ідеологічній боротьбі проти нас”.

На засіданні з заявою “До президії СПУ” звернувся І. Дзюба, відмежувавшись від своїх закордонних інтерпретаторів. Пізніше він розповідав: “Суб’єктивно для мене була дуже неприємною та обставина, що зі мною ”солідаризувалися” і мене підтримували на Заході люди, чії політичні позиції були для мене чужими або незрозумілими... Такої заяви дуже домагалися від мене і деякі друзі, і

ті люди в керівництві Спілки письменників, які хотіли мене “зберегти” і, як могли, боронили, але потребували для цього якогось “аргументу”. Після обговорення і критики творчої практики І. Дзюби на засіданні прийнято постанову, в якій визнано правильним рішення Київської письменницької організації. Однак, зважаючи на заяву, президія визнала за можливе залишити І. Дзюбу членом Спілки письменників (щоправда, навесні 1972 його таки виключили).

3 квітня 1977 р., після 18-місячного ув’язнення, І. Дзюба змушений був підписати нового листа з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування. Подібна практика примусового “покаяння” в 1972—1979 рр. була застосована до внучки І. Франка З. Франко, письменників Є. Гуцала та Б. Харчука, перекладача Г. Кочура, історика М. Брайчевського та ін. В результаті арештів і “покаянь” активність учасників руху опору в Україні дещо знизилась. «Однак, — зазначалося в секретній інформації ЦК Компартії України ЦК КПРС 23 квітня 1973 р., — деякі однодумці заарештованих намагаються продовжити підривну роботу на більш конспіративній основі, рекомендують своїм зв’язкам “у відповідь на репресії удесятирити зусилля, щоб пробуджувати національну свідомість”, прагнуть залучити до “руху” “нових людей”»¹⁶⁴. Повідомлялось також про діяльність націоналістичних груп у Львові, Коломиї та ін.

За даними Б.Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні у 1960—1972 рр. досягла близько тисячі осіб (до них зараховували й тих, хто хоча б раз підписував якісь петиції чи листи протесту). Але очевидно, що коло співчуваючих помічників було ширшим. Дисидентський рух в УРСР мав дійсно український характер — у його національному складі українці становили майже 80 %. Про соціальне походження інакходумців можна судити з досліджень, проведених Я. Білоцерковичем: за його підрахунками, 58,9 % дисидентів були вихідцями із селянства, 30,4 % — з інтелігенції і 10,7 % — з робітників. Більшість провідних учасників українського руху опору належала до першого покоління міської інтелігенції¹⁶⁵.

Провідною ідеєю дисидентського руху в Україні, як доведено дослідженнями Б. Кравченка і Д.А. Картер, залишалось національне питання. В ньому більшою мірою були представлені саме ті національності, які найбільш обмежувались у своїх правах — українці, євреї, кримські татари. Вони мали найвищий протестанційний потенціал, росіяни склали 0,5 %, хоча їхня частка в складі населення України становила, як відомо, близько 20 %¹⁶⁶.

У 1970—1980-ті рр. боротьба українців за свої національні права внаслідок зміни міжнародної обстановки набрала більш організованих форм, до того ж легальних, і здійснювалась переважно в межах

руху за дотримання прав людини в СРСР. Особливу увагу питанням захисту прав людини, суверенітету України приділяла Українська Гельсінкська група (УГГ), створена в листопаді 1976 р. До неї увійшли відомий письменник М. Руденко, письменник-фантаст О. Бердник, правозахисники та колишні політичні в’язні Л. Лук’яненко, І. Кандиба, О. Мешко, П. Григоренко, О. Тихий. Всього в складі УГГ було 10 осіб. “Створення Української громадської групи в обставинах, що панують в Україні, — говорилось у заяві московських правозахисників, — є актом великої мужності”¹⁶⁷.

УГГ була створена як відкрита громадська організація. Вона ставила завдання легальним шляхом домагатися від властей дотримання законодавства щодо прав людини. У програмній заяві групи (від імені “Українського патріотичного руху”) говорилося: “Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам та угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які населяють нашу Батьківщину, ми надамо якнайширші політичні, економічні й соціальні права”¹⁶⁸. У програмній самвидавчій статті “Наші завдання” правозахисний рух кінця 70-х рр. фактично ототожнювався з національно-визвольним рухом. “Кожен, хто думає про права людини на Україні, — підкреслювали автори, — стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем”¹⁶⁹.

Влітку 1977 р., звертаючись до європейської громадськості, УГГ наголошувала, що Україна, ввійшовши до складу СРСР, втратила свій суверенітет, свою державність. “Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов’язання?”. Кожен народ, говорилось у зверненні, повинен бути в спілці демократичних держав “вільним чинником, незалежним творчим духом”. Лише тоді зникнуть ті деформації, що спотворюють стосунки між народами, сіють розбрат і підозри. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного. Виходячи з цього, УГГ заявляла, що “найрадикальніша вимога української нації для себе і для братерства народів — повна суверенність творчого прояву в усіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не може зупинити втілення цієї ідеї в зримі форми історичної реальності”¹⁷⁰.

Досягнення суверенітету України, на думку авторів документа, було можливе лише за умови вирішення загально-демократичних завдань: встановлення реальної свободи слова, свободи волевиявлення, свободи в’їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей і знайомства з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Пропонувалося звільнити всіх

політв'язнів і ліквідувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і Союзу РСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру.

З часом Українська Гельсінкська група поповнювалася все новими й новими членами. Наприкінці 1970 — початку 80-х рр. ними стали О. Гейко-Матусевич, М. Горбаль, Й. Зісельс, В. Калениченко, З. Краківський, Я. Лесів, Ю. Литвин, М. Мельник, В. Овсієнко, О. Попович, Б. Ребрик, П. Розумний, І. Сенік, В. та П. Січко, В. Чорновіл, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич та ін.

У березні 1980 р. українські дисиденти, жертви політичних репресій (“Український патріотичний рух”, за яким стояла УГГ), звернулися до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявили “про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі”. “...Кожен день перебування України в складі СРСР наближає нашу національну загибель... — писали автори листа-звернення. — Це не порушення конституції уряду, це наш єдиний спосіб уникнути духовно-національної смерті, домогтися гідного існування”¹⁷¹. Українські патріоти турбувалися не тільки про долю свого народу, а й усіх народів країни. “Відкидаючи всілякі спекуляції радянських властей на наші вимоги, — зазначалось у зверненні, — ми заявляємо: воля України дасть можливість звільнитися й російському народові, й іншим народам, що поневолені сучасним режимом”¹⁷².

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники — Л. Алексєєва, М. Ланда, Ю. Орлов, О. Гінзбург, А. Щаранський, В. Сліпак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності. Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал П. Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінкських груп. З належним розумінням ставились до проблеми українських правозахисників Ю. Орлов, О. Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх у зарубіжних засобах масової інформації¹⁷³.

Хоча Українська Гельсінкська група діяла цілком легально і в межах радянської Конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом переслідувань і політичних репресій. Із 37 членів групи, які працювали в ній у 1975—1989 рр., 23 було засуджено та відправлено в табори і на заслання, шестеро позбавлено радянського громадянства. Три члени групи — В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин — загинули в таборах.

Справу Української Гельсінкської групи продовжила однойменна Спілка, що постала на місці УГГ в 1987 р. Однією із основоположних її ідей було відновлення української державності¹⁷⁴.

Невід’ємною складовою опору процесам денаціоналізації була боротьба за свободу совісті та віросповідання, вільне здійснення релігійних обрядів, повернення відібраних державою храмів, за реабілітацію та легалізацію Української греко-католицької церкви, яка, як підкреслювалось, заважала утвердженню єдиного православного простору РПЦ і в 1946 р. була заборонена. Однак УГКЦ продовжувала діяти нелегально, за що її в народі стали називати “церквою у катакомбах”. Постійні утиски, репресивні заходи, переслідування не змогли остаточно її знищити. У 60–80-ті рр. таємні обряди для віруючих у Західній Україні проводили понад 300 греко-католицьких священників. Перебуваючи під неослабним контролем радянських спецслужб, УГКЦ спромоглася навіть утримувати нелегальні монастирі та друкарні.

Комуністична влада жорстоко переслідувала релігійних дисидентів. Так, на початок 1968 р. з 230 засуджених учасників національно-визвольної та опозиційної боротьби в Україні через релігійні переконання постраждали 84 особи. В середині 1980 р. з 90 українських політичних в’язнів 78 були покарані за “віру”, серед яких були і греко-католики, і православні. Загалом же, вважається, що питома вага українців серед усіх політв’язнів СРСР становила в повоєнні роки 40 %¹⁷⁵. Ціле покоління молодшої української інтелігенції, за словами В. Стуса, було перетворено в покоління політичних в’язнів.

9 вересня 1982 р. багаторічним політв’язнем Й. Терелею була створена ініціативна група захисту прав віруючих і церкви, до якої увійшли О. Г. Будзинський, С. Січко, А. Поточняк та О. Гнидин. Група направила звернення до ЦК КПРС, в якому доводила неправомірність та неканонічність Львівського собору 1946 р. Від імені духовенства і віруючих УГКЦ вона ставила перед вищим партійним органом конкретні вимоги: проведення вільних виборів в усіх єпархіях Західної України і Закарпаття; надання дозволу будувати молитовні будинки; проведення в регіонах, де греко-католики складають більшість, молитовних будинків, а там, де їх меншість,— створення умов для проведення релігійних культів; відновлення духовних семінарій у Львові та Ужгороді; надання можливості віруючим греко-католикам здобути духовну освіту за кордоном; повернення раніше конфіскованих друкарень; формування авторитетної комісії з розслідування діяльності органів КДБ та МВД, спрямованої проти тисяч священнослужителів і віруючих.

Звернення не залишилося поза увагою відповідних радянських органів. 24 грудня 1982 р. керівник ініціативної групи був заарешто-

ваний. Арешту був підданий у 1984 р. і його наступник В. Кобрин. Однак організований рух за відновлення УГКЦ не припинявся. 1987 р. розпочав свою діяльність Комітет захисту Української греко-католицької церкви, який очолив відомий правозахисник І. Гель. Комітет об'єднав впливових політичних та релігійних діячів і розгорнув активну і широкомасштабну роботу з відстоювання прав та інтересів УГКЦ, використовуючи найрізноманітніші засоби впливу. Так, якщо 1988 р., за визначенням І. Геля, був роком петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади та управлінь, то 1989 р. став роком масових богослужінь, маніфестацій і демонстрацій¹⁷⁶. Під тиском української, російської та міжнародної громадськості Українська греко-католицька церква була легалізована. Собор УГКЦ, який відбувся у Львові в січні 1990 р., визнав рішення Львівського собору 1946 р. неканонічним і незаконним та проголосив Акт про легалізацію УГКЦ.

З відновленням легальної діяльності УГКЦ український національний рух за вільний самобутній розвиток, власну державність був значно посилений.

Російські й українські опозиційні сили, перебуваючи в складних умовах тоталітарної системи, постійно виявляли одна одній підтримку і взаємодопомогу. Реальну, практичну і дійову. Зокрема, А. Сахаров, О. Солженіцин, Ю. Орлов та ін. підтримували в тяжку хвилину тих українців, які відстоювали інтереси демократії і свободи, творили матеріальні й духовні цінності. Відомі виступи А. Сахарова на захист В. Стуса; секретаря Ради церков євангельських християн-баптистів Г. Вінса, А. Сахарова і О. Солженіцина на захист одного з найвидатніших майстрів народного мистецтва П. Рубана. Після жорстокого, по суті смертельного вироку В. Стусу восени 1980 р. (десять років позбавлення волі в таборі особливо суворого режиму та п'ять років заслання) із горьковського заслання на увесь світ прозвучав одинокий, але сильний голос академіка А. Сахарова: «Не людяність вироку українському поету Василю Стусу — сором радянської репресивної системи. Так життя людини ламається безповоротно — це розплата за елементарну порядність та нонконформізм. За вірність своїм переконанням, своєму “я”».

Російські правозахисники, вчені, діячі культури виступали на захист Української греко-католицької церкви. Зокрема, 3 червня 1988 р. на прес-конференції в Міністерстві закордонних справ академік А. Сахаров закликав Радянський уряд зняти заборону з УГКЦ, легалізувати її. С. Аверинцев, народний депутат СРСР, літературознавець і критик, у своїй статті в газеті “Советская культура” попереджав, що “... заборона уніатства не сприяє престижу нашої держави, як і не відповідає вона ... гідності православ'я, принаймні при далекоглядному розумінні останнього”. Такої ж думки дотримувались пра-

вославні російські священники Г. Якунін та Г. Едельштейн, які вважали, що “... оскільки Російська православна церква перебуває в глибокій стагнації, легалізація Української католицької церкви, духовне життя цієї церкви, матиме позитивний вплив на відновлення духовного життя Російської православної церкви”¹⁷⁷.

Російські правозахисники допомагали українським колегам у налагодженні контактів із зарубіжними засобами масової інформації. Одночасно українські дисиденти брали участь у різноманітних заходах російської опозиції. Налагодився систематичний обмін самвидавом. Під багатьма документами радянської опозиції стоять поряд прізвища українських і російських правозахисників. Так, серед підписантів “Листа 139-ти” на захист московських активістів самвидаву Ю. Галанкова та О. Гінзбурга українські правозахисники склали майже п’яту частину.

Демократична громадськість Росії й України підтримувала боротьбу інших народів і народностей СРСР за соціальні й національні права та демократичні свободи (зокрема, й кримських татар в їх прагненні до повернення на історичну батьківщину). Допомогу кримськотатарському національному рухові надавали А. Сахаров, П. Григоренко, О. Некрич, Л. Копелев, А. Григоренко, Г. Лауб, О. Галич, П. Тігрід, О. Філін, С. Караванський, О. Костерін, А. Левітін-Краснов, П. Литвин, І. Пелікан, К. Америк, В. Білоцерківський, В. Франк та ін. політичні й культурні діячі.

В 1966 р. весь світ обійшло звернення поета-перекладача С. Караванського до голови Ради національностей Верховної Ради СРСР, в якому він назвав виселення кримських татар з Криму актом кричущої несправедливості. “Як це так, — писав він, — у ХХ століття суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселяє з історичних земель ... народ за “зраду Батьківщині” окремих його представників?”¹⁷⁸.

А. Сахаров, відгукуючись на трагічну загибель в 1978 р. М. Мамута, який в знак протесту проти дискримінації здійснив акт самоспалення, писав у телеграмі на ім’я Л. Брежнєва та М. Щолокова: “Незалежно від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію кримських татар... Трагічна загибель Муси Мамута ... повинна послужити відновленню справедливості, відновленню зневажених прав його народу”¹⁷⁹. Боротьбу за реалізацію кримськотатарським народом своїх прав А. Сахаров вважав одним з найбільш важливих і першочергових завдань правозахисного руху в СРСР.

Аналізуючи співпрацю українських і російських дисидентів, чимало дослідників звертають увагу на той факт, що національне питання трактувалося різними учасниками руху опору по-різному. Більшість із російських демократів, відстоюючи право народів СРСР на

вільний національно-культурний розвиток, не визнавала їхнього права на політичне самовизначення, що згодом, уже в 1990-ті рр, поглибило суперечності між російською і українською демократіями.

Опозиційний рух в Україні у 60–80-ті рр. — невід’ємна складова національно-визвольної боротьби українського народу. Він був органічним продовженням попередніх етапів його визвольних, незалежницьких устремлінь. В нових історичних умовах такий рух здійснювався лише мирними, конституційними засобами, висуваючи на перший план не гвинтівку чи автомат, а інтелект. На зміну винищеним прийшли нові покоління борців, переважно з лав інтелігенції, що надавало руху всезростаючої сили та перспективи.

Український опозиційний рух відіграв основну роль у мобілізації національних почуттів українців. Залучаючи в суспільне життя нові історичні концепції, відновлюючи об’єктивне історичне минуле, апелюючи до традицій українського народу, символів, культурних досягнень, учасники руху збуджували в ньому відчуття спільності. Спільності не радянсько-громадянської, а власне етнічної. Одночасно створюючи легальні й нелегальні громадські асоціації, вони формували по суті основу для національної самосвідомості і в громадянському розумінні.

Повоєнний період в історії України — це (попри всі труднощі й суперечності) період нарощування українським народом державницького потенціалу, піднесення його національної свідомості, період фактичного руху України від постпереляславського стану. Антипереляславські тенденції наростали із зростанням радянсько-російського натиску — за законом фізики: сила опору дорівнює силі тиску. Пружина стискувалася, щоб у відповідний момент випрямитися і набути свого природного стану. Україна повільно, але неухильно, рухалася до незалежності.

“Радянський досвід в кінцевому рахунку розділив, а не зблизив наші країни: позаду залишилась гора розбитих горшків, відповідати за яку, по справедливості, повинні обидві сторони, але в першу чергу, звичайно, російська, — пише у своїй статті “Вперед к новій Візантії?” російський дослідник Ю. Каграманов. — Щоб іншим разом стати привабливою для України, Росія повинна “набирати очки” в найрізноманітніших планах, і особливо в духовно-культурному. Лише “наші досягнення”, якщо такі у нас будуть, зможуть повернути нам добре ставлення сусіда”¹⁸⁰.

Радянський Союз був нестабільним утворенням. Його конституційні основи суперечили реальній дійсності. Невідповідність політичного устрою конституційним деклараціям приховувала реальну загрозу розпаду. Врешті-решт, вона забезпечила мирний і законний шлях припинення існування СРСР і утворення незалежних держав відповідно до лінії державних розломів, закладених ще в період ста-

новлення радянської федерації. Вирішальну роль у поваленні союзного компартійно-радянського центру відіграла Росія, що зайвий раз засвідчило наявність глибоких суперечностей між нею і Центром та невідповідність Радянського Союзу критеріям традиційної або колоніальної імперії.

В другій половині ХХ ст. в умовах СРСР українсько-російські відносини, хоча й були доволі розвинутими, залишалися не формалізованими. Останнє не завадило розширенню взаємозв’язків простих людей, поглибленню реальної дружби двох братніх народів. Проголошення суверенітету Росією 12 червня 1990 р. та Україною 16 липня 1990 р., підписання договору України з Російською Федерацією про співробітництво в листопаді 1990 р. започаткували відродження справжніх рівноправних двосторонніх відносин між нашими державами.

Констатуючи цей факт і зважаючи на досвід 12-річного існування незалежної України, необхідно визнати, що історична перспектива України як самостійної держави залишається поліваріантною.

Можливо, з часом будуть по-іншому оцінені окремі періоди історії України другої половини ХХ ст. Зокрема, саме 50—60-ті рр. назвуть “зоряним часом” українства, часом, коли воно досягло апогею у своєму розвитку в постпереляславський період. Адже потенціал “українськості” України, легалізований в 1917—1920 рр. і помножений на “українізацію” 20—30-х рр., з усією повнотою виявився саме в 50—60-ті рр. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60—80 % від усіх шкіл). До того ж саме в 50—60-ті рр. найбільш повно проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, притлумлений в попередні роки сталінським терором і ще не освоєний системою зсередини, як у 70—80-ті рр.

У 50—60-ті рр. “українськість” проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. І, що важливо, ця маса заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши в центральне політично-управлінське середовище велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного по суті в радянському ХХ ст., можна говорити з певними умовностями і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча і в націонал-комуністичному обрамленні. Не може заперечити цей факт, на наше переконання, і те, що відсоток українців у державно-партійному апараті республіки у 80-ті рр. був вищим, ніж у другій половині 50-х (у 1989 р. — 79 %, а в середині 50-х — 68 %). Адже цілком очевидно, що рівень національної свідомості їх суттєво різнився на користь партійців 50—60-х років.

Українська політична еліта в 1950—1960-ті рр. мала шанси і великі можливості щодо забезпечення самостійного національ-

ного розвитку України, але ними не скористалася, бо світогляд її був обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували “інтернаціональну” працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшної сили, які в перспективі могли позитивно вплинути (а так і сталося) на його потенційні можливості. Саме в 50-ті рр. Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя “возз’єднання” України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв’язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і “очищений” від корінного населення Крим. Нагромаджений за роки національної революції, “українізації” й десталінізації потенціал українства почав поступово, але безповоротно танути, розчинятися в російсько-імперському просторі. З приходом до влади В. Щербицького українська політична еліта як така фактично зійшла з політичної арени. Проголошення незалежності і прагнення її затвердити залишило проблему формування національної політичної еліти України як найгострішу проблему її державного самостійництва.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Див.: *Окара Андрей*. В поисках имперской перспективы // [http// bunker.4t.com/statti/imperia.htm](http://bunker.4t.com/statti/imperia.htm)

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 91. — Арк. 44.

³ Там само. — С. 45—46.

⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 278.

⁵ Див. *Стойко В.* Напрямки історіографії в Українській РСР // Російщення України. Наук.-популяр. зб. — К., 1992. — С. 123—130; *Яворський М.* Коротка історія України. — К., 1925. — С. 57.

⁶ *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К.: Смолоскип, 2003. — С. 505.

⁷ *Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України. — Т. 1. — Уфа, 1943. — С. 307.

⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 266—267; У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936—1956 рр.). Зб. документів і матеріалів. — К., 1996. — С. 19—21.

⁹ *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. — М., 1948. — С. 196—197.

¹⁰ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 277.

¹¹ Радянська Україна. — 1945. — 14 жовтня.

¹² Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 278.

¹³ *Петровський Н.Н.* Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий. — М., 1946. — С. 54—55.

¹⁴ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 291.

¹⁵ Історія Української РСР. У 2-х т. — Т. 1. — К., 1967. — С. 231.

¹⁶ 300-летие воссоединения Украины с Россией. Сб. документов. — Симферополь: Крымиздат, 1954. — С. 13—29.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Большая Советская Энциклопедия. — Т. 26. — М., 1977. — С. 562.

¹⁹ Там само.

- ²⁰ *Авторханов Абдурахман*. Империя Кремля. Советский тип колониализма. — Вильнюс, 1990. — С. 56—81.
- ²¹ Історія української культури. Зб. матеріалів і документів. — К., 2000. — С. 438.
- ²² Документи звинувачують // Праці центру пам’яткознавства. — К., 1992. — С. 183—184.
- ²³ Див.: *Каграманов Юрій*. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. — 2001. — № 2. — С. 165.
- ²⁴ *Грабовський С.* Молоді українці й історія по-малоросійськи // <http://ukrslovo.com.ua/istoria/i31653.html>
- ²⁵ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 345.
- ²⁶ Там само. — С. 347.
- ²⁷ Там само. — С. 326—327, 345—347.
- ²⁸ Див.: Документи о передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР // 300-летие воссоединения Украины с Россией. Сб. документов. — С. 41—62.
- ²⁹ Радянська Україна. — 1954. — 27 лютого.
- ³⁰ Справжнє місце Переяслава у нашій історії // Свобода (УНС). — 2002. — 12 липня.
- ³¹ *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. В 2-х т. — Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 300.
- ³² *Кульчицький С.* Три Переяслави // Дзеркало тижня. — 2002. — 31 серпня — 7 вересня (№ 33).
- ³³ Цит. за: *Гнать Іван*. Україна буде відзначати свій “втрачений час” // День. — 2002. — 27 липня (№ 134).
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Свобода. — 2003. — 30 вересня — 6 жовтня (№ 38).
- ³⁶ Украина как центр Европы. — “Русский журнал”, круглый стол // <http://www.russ.ru/politics/polemics/20010806-ukr-pr.htm>
- ³⁷ *Дзюба Іван*. Старі страхи і нові загрози // <http://www.universum.org.ua/book/2001/dzuba2.html2.html>
- ³⁸ *Авторханов Абдурахман*. Зазнач. праця. — С. 81.
- ³⁹ Час поразити і борги Москви!.. // Вечірній Київ. — 2000. — 12 грудня.
- ⁴⁰ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946—1950 гг. — К., 1946. — С. 9.
- ⁴¹ *Волков І.М.* Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х років // УІЖ. — 1993. — № 7—8. — С. 34—43.
- ⁴² *Тараненко В.М.* Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954—1956 рр.) // УІЖ. — 1959. — № 6. — С. 50—51.
- ⁴³ Экономика Советской Украины. 1945—1975. — К., 1975. — С. 358.
- ⁴⁴ *Креміль Василь*. Росія—Україна—Білорусь: чи можливий східно-слов’янський трикутник? // Нова політика. — 1995. — Червень — липень. — С. 18.
- ⁴⁵ *Баран Володимир*. Україна 1950—1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 170—171.
- ⁴⁶ *Качковський Лесь*. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. — 2000. — 1 грудня.
- ⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5550. — Арк. 34.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ *Кульчицький Станіслав*. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 2000. — № 12. — С. 83.
- ⁵⁰ Вісник Руху. — 1990. — № 3. — С. 15.
- ⁵¹ Экономика Советской России. 1945—1975 гг. — К., 1975. — С. 151.
- ⁵² Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — Т. 2. — К.: Наука, 1982. — С. 425
- ⁵³ *Арбатов А.Г.* Российская национальная идея (мифы и реальности). — М.: “Московский общественный фонд”, 1998. — С. 19—27.
- ⁵⁴ Там само.

- ⁵⁵ Правда. — 1989. — 14 марта.
- ⁵⁶ Известия. — 1989. — 9 сентября.
- ⁵⁷ *Коропецький І.С.* Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік // *Сучасність*. — 1988. — № 5. — С. 91.
- ⁵⁸ *Ревенко Андрій.* Скільки нас було, є та скільки буде // *Дзеркало тижня*. — 2001. — 1—7 грудня (№ 47).
- ⁵⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000. — С. 561.
- ⁶⁰ *Баран Володимир.* Україна: новітня історія (1945—1991 рр.). — Львів, 2003. — С. 46.
- ⁶¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 319.
- ⁶² *Ревенко Андрій.* Зазнач. праця. — 2001. — 1—7 грудня (№ 47).
- ⁶³ *Саган Олександр.* Великий експеримент // *День*. — 2002. — 19 жовтня (№ 191).
- ⁶⁴ *Вісник Руху*. — 1990. — № 3. — С. 15.
- ⁶⁵ *Габович Олександр.* Прокляття невіглаством // *Дзеркало тижня*. — 2003. — 20 вересня (№ 36).
- ⁶⁶ *Саган Олександр.* Зазнач. праця. — 2002. — 19 жовтня (№ 191).
- ⁶⁷ Див.: *Саган О.* Зазнач. праця.
- ⁶⁸ *Кара-Мурза С.Г.* Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — С. 134.
- ⁶⁹ *Чирков Олег.* Зовнішня міграція — головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // *Дзеркало тижня*. — 2002. — 26 січня — 1 лютого. — № 3 (378).
- ⁷⁰ Див.: *Котигоренко В.* Тенденція в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959—2001 рр. (за матеріалами переписів) // *Людина і політика*. — 2003. — № 2 (26). — С. 13.
- ⁷¹ *Чирков Олег.* Зазнач. праця.
- ⁷² *Історія України* // <http://zaohochemnia.narod.ru/>
- ⁷³ Численность и состав населения СССР. — М., 1984. — С. 294—296.
- ⁷⁴ Див.: *Сапеляк О.* Міжнаціональний шлюб і асиміляція // *Дзвін*. — 1991. — № 7. — С. 76.
- ⁷⁵ *Население СССР*. — М., 1980. — С. 28.
- ⁷⁶ *Сапеляк О.* Зазнач. праця. — С. 77—78.
- ⁷⁷ Цит. за: *Часто Петро.* Від Переяслава чи до Переяслава? Третього не дано... // <http://www.svoboda-news.com/2003/27/3.htm>
- ⁷⁸ *Кобза.* Демографічна карта розселення українців у Росії // <http://www.kobza.com.ua/intan/demogr/demogra.html>
- ⁷⁹ *Окара Андрій.* “Утримуюча” місія // <http://www.ji.lviv.ua/n22text/okara-utr.htm>.
- ⁸⁰ Інформаційний бюлетень Міністерства України в справах національностей, міграції та культур. — 1995. — № 2. — С. 54; *Україна молода*. — 2003. — 24 вересня. — С. 8.
- ⁸¹ *Окара Андрій.* Зазнач. праця.
- ⁸² *Лазерсон М.Я.* Национальность и государственный строй. — Пг., 1918. — С. 65.
- ⁸³ *Маркс К., Энгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 4. — К., 1959. — С. 428.
- ⁸⁴ *Энгельс Ф.* Проект комуністичного символу віри // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 42. — К., 1980. — С. 336.
- ⁸⁵ XVI съезд ВКП(б): Стенограф. отчет. — М., 1930. — С. 56.
- ⁸⁶ *Коммунист*. — 1958. — № 11. — С. 17.
- ⁸⁷ *Дзюба Иван.* Интернационализм чи русификация? — К., 1998. — С. 153.
- ⁸⁸ *Україна*. — 1990. — № 21. — С. 23.
- ⁸⁹ Там само. — С. 22.
- ⁹⁰ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/monogruc_r6.htm

- ⁹¹ Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2. — С. 13.
- ⁹² Див.: Діак І.В. Україна — Росія (Історія та сучасність): Наук. вид. — К., 2001. — С. 184—190.
- ⁹³ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 442.
- ⁹⁴ Плеваков К. Сквозь заросли мифов // <http://www.journalist.kharkov.org/1999-05-06/gaspad.htm>
- ⁹⁵ Діак І.В. Україна — Росія. — С. 182.
- ⁹⁶ Правда. — 1945. — 5 лютого.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Соколов Б. Договор с дьяволом // Свобода. — 2003. — 30 вересня — 6 жовтня (№ 38).
- ¹⁰⁰ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс—Москва, 1992.
- ¹⁰¹ Див.: Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К.: Рідний край, 2000. — С. 235—237.
- ¹⁰² Пастырям и верующим греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР // Патриарх Алексий. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи. — М., 1948. — Т. 1. — С. 121—123.
- ¹⁰³ Історія української культури. Зб. матеріалів і документів. — К.: Вища школа, 2000. — С. 381.
- ¹⁰⁴ Рар Г. Плененная церковь. — Франкфурт-на-Майне, 1954. — С. 61.
- ¹⁰⁵ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 287.
- ¹⁰⁶ Див.: Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — С. 262—263.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4263. — Арк. 203.
- ¹⁰⁸ Забужко О. Мова і влада // <http://www.geocities.com/ukrexlibris/zabuzko/r02.html>
- ¹⁰⁹ Окара Андрей. Суждено ли Киеву стать новым центром поствизантийской цивилизации? <http://bunker.4t.com/statti/imperia.htm>; Каграмонов Юрий. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. — 2001. — № 2.
- ¹¹⁰ Дж. Хоскинг. Россия: народ и империя (1552—1917) // <http://www/nationalism.org/library/science/nationalism/hosking/hosking-people-empire.htm>
- ¹¹¹ Горбачов М.С. В единстве партии — судьба перестройки: Доклад на Пленуме ЦК КПСС 25 декабря 1989 года. — М., 1990. — С. 22—23.
- ¹¹² Мамардашвили Мераб. Как я понимаю философию. — М., 1990. — С. 204—205.
- ¹¹³ Див.: Лисичкин Геннадий. Россию истощает имперский вирус // Литературная газета. — 2000. — 27—31 декабря.
- ¹¹⁴ Афанасьев Ю. Как России заново обрести свою историю // Судьбы российского крестьянства. Сборник. — М., 1996. — С. XXIV.
- ¹¹⁵ Цит. за: http://www.ukrlife.org/main/prosvita/zalizr_n.htm
- ¹¹⁶ Цит. за: Грабовський С. “Советська людина” як культурно-антропологічний тип // <http://www.universum.org.ua/journal/2002/grab001.html>
- ¹¹⁷ Див.: Вдовин А.И., Корецький В.А. Распад СССР и проблемы национально-политического развития России // Российское государство и общество. XX век. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. — С. 358.
- ¹¹⁸ Вишневський В. Слово вождя о русском народе // Правда. — 1950. — 24 мая.
- ¹¹⁹ Власов И. О советском патриотизме // Пропагандист и агитатор Красной Армии. — 1947. — № 5. — С. 15.
- ¹²⁰ Цит. за: Козлов С. Збигнев Бжезинский в Алма-Ате: Предсказатель конца коммунизма остался доволен визитом // Независимая газета. — 1993. — 11 декабря. — С. 3.
- ¹²¹ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 320.

- ¹²² Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1944—1980-ті рр.). — К., 1999. — С. 52.
- ¹²³ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — Т. II. 1953—1966. — Львів, 1996. — С. 297—302, 566.
- ¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3510. — Арк. 4—21.
- ¹²⁵ Культурне життя в Україні. — С. 100—102.
- ¹²⁶ Історія української культури. Зб. матеріалів і документів. — С. 381.
- ¹²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 17. — Спр. 9. — Арк. 194—195.
- ¹²⁸ Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. — К.: Веселка, 1995. — С. 454.
- ¹²⁹ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 360.
- ¹³⁰ Там само. — С. 363.
- ¹³¹ Там само. — С. 364—367.
- ¹³² Там само. — С. 395.
- ¹³³ Там само. — С. 416—417.
- ¹³⁴ Там само. — С. 417—418.
- ¹³⁵ Там само. — С. 415.
- ¹³⁶ Там само. — С. 421.
- ¹³⁷ Там само. — С. 422.
- ¹³⁸ Там само. — С. 421.
- ¹³⁹ Див.: Грицак Я. Формування модерної української нації XIX—XX ст. // [http://histori.franko.lviv.ua/monogryc r6.htm](http://histori.franko.lviv.ua/monogryc%20r6.htm)
- ¹⁴⁰ Вісник Руху. — 1990. — № 3. — С. 15.
- ¹⁴¹ Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця // Літературна газета. — 1986. — 13 листопада.
- ¹⁴² Окара Андрій М. Катехізис українця у східній діаспорі // <http://www.aha.ru/v-ladkov/okara/katephisis-ukr.htm>
- ¹⁴³ Стус Василь. З таборового зошита // Стус Василь. Твори у чотирьох томах, шести книгах. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 496.
- ¹⁴⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — Т. II (1953—1966). — С. 627.
- ¹⁴⁵ Шелест Петро. “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали. — К., 2003. — С. 304.
- ¹⁴⁶ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. — Т. II (1953—1966). — С. 577.
- ¹⁴⁷ Український вісник. — Вип. 9—10. — Київ—Львів, 1988. — С. 188—189.
- ¹⁴⁸ Краснодемський Володимир. Якщо здивуєш — переможеш
- ¹⁴⁹ Свобода. — 2003. — 8—14 липня (№ 27).
- ¹⁵⁰ ... І не набрався скверни // Україна. — 1990. — № 39. — С. 8.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 339.
- ¹⁵³ Воля і Батьківщина. — 1961. — № 1. — С. 12.
- ¹⁵⁴ Там само. — 1964. — № 1. — С. 5.
- ¹⁵⁵ Історія української культури. — С. 437.
- ¹⁵⁶ Стус В. Деколонізація СРСР — єдиний гарант миру у всьому світі // Стус В. Твори. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 480.
- ¹⁵⁷ Дзюба Іван. З відстані чверть століття. Післяслово // Інтернаціоналізм чи русифікація? — К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1998. — С. 216—217.
- ¹⁵⁸ Насправді було так: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю.Д. Зайцева. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. — С. 67.
- ¹⁵⁹ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 353.
- ¹⁶⁰ Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953—1985 рр. — Львів: МП “Свобода”, 1992. — С. 99.

¹⁶¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Сучасність. — 1983. — Т. 3. — С. 335.

¹⁶² Коваль А. Відкритий лист // Сучасність. — 1969. — № 10. — С. 99—103; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — С. 250—254.

¹⁶³ Лісовий В. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і членів ЦК КП України // Сучасність. — 1977. — № 10.

¹⁶⁴ Національні відносини в Україні у XX ст. — С. 411.

¹⁶⁵ Див. Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років. — К., 1995. — С. 190—191.

¹⁶⁶ Krawchenko B., Carter J.A. Dissidents in Ukraine before 1972: A Summary Statistical Profile // Journal of Ukrainian Studies. Vol.

¹⁶⁷ Цит. за: Сучасність. — 1977. — № 4. — С. 113.

¹⁶⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — С. 378.

¹⁶⁹ Українська Гельсінкська група. 1978—1982: Документи і матеріали. — Балтимор—Торонто, 1983. — С. 22.

¹⁷⁰ Україна літа 1977-го. Країнам — учасникам Београдської наради літа 1977-го // Український правозахисний рух. Документи й матеріали київської Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. — Торонто—Балтимор: Українське вид-во “Смолокип” ім. В.Симоненка, 1978. — С. 22—24.

¹⁷¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — С. 377.

¹⁷² Там само. — С. 378.

¹⁷³ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). — К.: Рідний край, 2000. — С. 136.

¹⁷⁴ Див.: Камінський А. На перехідному етапі: “гласність”, “перебудова” і “демократизація” в Україні. — Мюнхен, 1990. — С. 322.

¹⁷⁵ Комсомольская правда. — 1991. — 14 ноября.

¹⁷⁶ Гель І. Грані культури. — Львів, 1993. — С. 178—179.

¹⁷⁷ Камінський А. На перехідному етапі. — Мюнхен, 1989. — С. 515, 517, 531.

¹⁷⁸ Чорновіл В. Лихо з розуму. — Париж, 1968. — С. 150.

¹⁷⁹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс—Москва, 1992. — С. 106.

¹⁸⁰ Казраманов Ю. Вперед к новой Византии? // Дружба народов. — 2001. — № 2. — С. 167.